

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI**

**TARİHTE GÜRGENÇ ŞEHİRİ
(Kuruluşundan Hanlıklar Dönemine Kadar)**

ABDYLLA ORAZSAHEDOV

DOKTORA TEZİ

**DANIŞMAN:
PROF. DR. MEHMET ALİ KAPAR**

KONYA-2018

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI**

**TARİHTE GÜRGENÇ ŞEHİRİ
(Kuruluşundan Hanlıklar Dönemine Kadar)**

ABDYLLA ORAZSAHEDOV

DOKTORA TEZİ

**DANIŞMAN:
PROF. DR. MEHMET ALİ KAPAR**

KONYA-2018

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

DOKTORA TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Abdylla ORAZSAHEDOV
	Numarası	138110013014
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslâm Tarihi ve Sanatları/ İslâm Tarihi
	Programı	Doktora
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Mehmet Ali KAPAR
	Tezin Adı	Tarihte Gürgenç Şehri (Kuruluşundan Hanlıklar Dönemine Kadar)

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan başlıklı bu çalışma 2./7.2018 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof. Dr.	Mehmet Ali KAPAR	
2	Prof. Dr.	Ahmet Turan YÜKSEL	
3	Prof. Dr.	Mehmet EREN	
4	Dr. Öğretim Üyesi	Mesut CAN	
5	Dr. Öğretim Üyesi	Murat GÖK	

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN KONYA ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Abdylla ORAZSAHEDOV		
	Numarası	138110013014		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslâm Tarihi ve Sanatları/ İslâm Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	✓	
Tezin Adı	Tarihte Gürgenç Şehri (Kuruluşundan Hanlıklar Dönemine Kadar)			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Abdylla ORAZSAHEDOV

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN KONYA ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	--

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Abdylla ORAZSAHEDOV		
	Numarası	138110013014		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslâm Tarihi ve Sanatları/ İslâm Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora		✓
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Mehmet Ali Kapar		
Tezin Adı	Tarihte Gürgenç Şehri (Kuruluşundan Hanlıklar Dönemine Kadar)			

Gürgenç tarih boyunca Harezm bölgesinin en önemli şehirlerinden biri olmuştur. Özellikle X. yüzyılda şehirde kurulan Me'mûnîler hanedanlığı döneminden başlayarak ticarî, ilmî yönden gelişme gösteren şehir, sadece bölgenin değil bütün İslâm âleminin önemli merkezi hâline gelmiştir. Gürgenç daha sonra hâkimiyeti altında bulunduğu Gazneli, ardından Selçuklu devletinin valileri tarafından idare edilmiştir. Şehir en parlak dönemini Harezmşahlar döneminde yaşamıştır. Bu dönemde devletin başkenti olan Gürgenç gerek güzelliği, gerekse ilim ve ticaret merkezi olmasıyla bütün imparatorlukta kendinden söz ettiren bir şehir hâline gelmiştir. Fakat Moğol istilasıyla Gürgenç tamamen yıkılarak harabeye dönmüştür. Buna rağmen ticaret yolları güzergâhında bulunan şehir kısa sürede yine bölgenin en büyük ve en güzel şehri olmuştur. Timur'un düzenlediği seferlerle bir kez daha tahrip edilen şehir, tekrar imar edilmeye çalışılsa da bölgedeki hanlıkların saldırısı ve diğer sebepler sonucu eski önemine kavuşamamıştır.

Uzun bir tarihi süreci kapsamakta olan çalışmamız Gürgenç'in tarihteki önemini bütün yönleriyle aydınlatmayı amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Gürgenç, Harezmşah, şehir, mimari, vali.

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN KONYA ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	--

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Abdylła ORAZSAHEDOV		
	Student Number	138110013014		
	Department	History of Islam and Islamic Arts/ History of Islam		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)		
		Doctoral Degree (Ph.D.)		✓
	Supervisor	Prof. Dr. Mehmet Ali KAPAR		
Title of the Thesis/Dissertation	The City of Gurganj in the History (From the Establishment to the Period of the Khanates)			

Gurganj has become one of the most important cities in the Khwarezm region throughout history. Especially after foundation of Mamuni dynasty in tenth century the city became an important center in terms of trading and scientific developments not only in the region but throughout Islamic World. Gurganj was administered by Ghaznavids and Seljuqs respectively. But the city experienced its heyday under Khawarazmian dynasty. In this period the city became the capital of the state. Thus Gurganj in terms of both scientific developments and trading became a popular city of the empire. But the city was demolished totally by Mongols and became ruin. Despite this fact Gurganj after a short time continued to be the largest and the nicest city in the region. During Timurids conquest, the city once again was demolished. The assaults by regional dynasties and some other reasons caused that the city failed to maintain its centrality. Thus despite all the restoration efforts Gurganj lost its past magnificence.

The study that covers a long historical process aims to determine the all aspects of Gurganj in the history.

Key words: Gurganj, Khawarazmshah, city, architecture, governer.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	ii
ABSTRACT.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv
KISALTMALAR.....	vii
ÖNSÖZ.....	viii
GİRİŞ.....	1
I. Araştırmanın Konusu ve Yöntemi.....	1
II. Araştırmanın Kaynakları.....	4
A. Coğrafi Eserler.....	5
B. Genel Tarihler.....	6
C. Biyografi Türü Eserler.....	8
D. Seyahatnâmeler ve Hatıralar.....	9
E. Çağdaş Araştırmalar.....	10
III. Harezmi Bölgesine Kısa Bir Bakış.....	13
A. Harezmi'nin Coğrafi Konumu.....	16
B. Eski Harezmi'nin Tarihsel Gelişimi.....	20

BİRİNCİ BÖLÜM

GÜRGENÇ'İN KURULUŞU, COĞRAFI KONUMU, FİZİKİ YAPISI VE SELÇUKLULAR DÖNEMİNE KADAR TARİHİ

I. Gürgenç'in Kuruluşuna Dair Kayıtlar.....	25
A. Çin Seyahatnamelerinde Gürgenç.....	25
B. Avesta'da Gürgenç.....	26
C. Gürgenç'in Kuruluşu Hakkında Efsanevi Yaklaşımlar.....	28
II. Şehre Verilen İsim ve Lakaplar.....	31
III. Gürgenç'in Coğrafi, Jeopolitik Konumu ve Fiziki Yapısı.....	36
A. Coğrafi ve Jeopolitik Konumu.....	36
1. Coğrafi Konumu.....	36
2. Şehrin Ana Yolları ve İpek Yolundaki Konumu.....	42
3. Gürgenç'e Bağlı Yerleşim Birimleri.....	46
B. Fiziki Yapısı.....	50
1. İçkale / Kuhendiz.....	51
2. Asıl Şehir / Şehristan.....	53
3. Mahalleler.....	55
4. "Küçük Gürgenç".....	57
5. Şehrin Kapıları.....	58
IV. Afrigoğulları Hanedanlığı Dönemi.....	60
V. Harezmi ve Gürgenç'in Fethi.....	65
A. Harezmi'nin Fethi ve Gürgenç'in Hükümet Merkezi Olması.....	65
B. Gürgenç'in Sâmânîlere Bağlı Valilik Olması.....	71
VI. Me'mûnîler Hanedanlığı Döneminde Gürgenç.....	75
A. I. Me'mûn'un Faaliyetleri.....	76
B. II. Me'mûn ve Gaznelilerle İlişkileri.....	78
VII. Gazneliler Döneminde Gürgenç.....	84
A. Hâcib Altuntaş Dönemi.....	85
B. Hârûn ve İsmâil Handan Dönemleri.....	89

İKİNCİ BÖLÜM
SELÇUKLULARIN KURULUŞUNDAN HANLIKLAR DÖNEMİNE
KADAR GÜRGENÇ'İN SİYASİ TARİHİ

I. Selçuklular Döneminde Gürgenç	95
A. Selçuklulara Bağlı Valilik Dönemi	96
B. Atsız'ın Bağımsızlık Mücadeleleri	101
II. Harezmşahlar Döneminde Gürgenç	110
A. Sultan Tekiş Döneminde Şehre Yapılan Saldırıları	113
B. Alâeddîn Muhammed Dönemi	121
C. Moğol İstilasından Önce Harezmşahlar Devletinin Durumu.....	128
III. Moğol İstilasını ve Sonrasında Gürgenç.....	132
A. Harezmşah-Moğol Münasebetleri ve Moğol İstilasının Sebepleri	134
B. Moğolların Harezmşahlar Devletine Saldırıları, Alâeddîn Muhammed'in Akıbeti.....	142
C. Moğol İstilasını ve Gürgenç'in Tahrip Edilmesi	147
D. Şehrin Yeniden Kurulması ve Cuci Ulusu Yönetimi	156
E. Altın Orda Yönetiminde Gürgenç	159
F. Kongrat-Sûfler Hanedanlığı	161
IV. Timurlular Zamanında Gürgenç.....	162
A. Timur'un Harezm Seferleri ve Şehrin Tahrip Edilmesi.....	162
B. Şehrin Yeniden İmarı, Özbek Akınları ve Sonrası.....	168

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
GÜRGENÇ'TE İDARİ, EKONOMİK VE SOSYO-KÜLTÜREL HAYAT

I. İdarî Yapı ve Resmî Kurumlar.....	173
A. Harezmşah	173
B. Valilik	175
C. Kadılık	176
D. Elçilik	178
E. Diğer Kurumlar	181
II. Ekonomik Durum	182
A. Tarım ve Hayvancılık	183
B. Ticaret	185
C. Vergiler ve Diğer Gelirler	191
D. Para.....	193
III. Sosyal Yapı	196
A. Etnik Gruplar	196
1. Harezmliler	196
2. Araplar	197
3. Türkler	198
4. Özbekler ve Diğer Etnik Gruplar	200
B. Dini Gruplar	201
1. Mecûsîler	201
2. Yahudiler	202
3. Hıristiyanlar	203
4. Müslümanlar	207
IV. Kültürel Hayat.....	212

A. Gürgenç Halkının Özellikleri.....	213
B. Gürgenç Halkının Giyim Tarzı ve Sımaları.....	216
C. Gürgenç Halkının Yaşam Tarzı ve Eğlence Hayatı	219

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

GÜRGENÇ'TE İLMÎ HAYAT VE MİMARİ YAPILAR

I. İlmî Hayat	221
A. Eğitim-Öğretim ve Eğitim Kurumları	224
1. Akademi.....	224
2. Kütüphaneler	227
3. Medreseler	229
4. Diğer Eğitim Kurumları.....	230
B. İlim Adamları ve Şehirdeki İlmî Faaliyetleri.....	231
1. Me'mûnîler Dönemi.....	232
2. Harezşahlar Dönemi ve Sonrası	236
3. H. VIII./M. XIV. Yüzyıl ve Sonrası.....	253
II. Mimari Yapılar	258
A. Saraylar	260
B. Camiler	262
C. Medreseler.....	266
D. Türbeler	266
1. Fahreddîn er-Râzî veya İl Arslan Türbesi	267
2. Sultan Tekiş Türbesi.....	269
3. Törebek Hanım Türbesi.....	272
4. Necmeddîn-i Kübrâ Türbesi	274
E. Diğer Mimari Yapılar	277
1. Hankahlar.....	277
2. Hastaneler	277
3. Hamamlar	279
4. Diğer Yapılar	279
SONUÇ.....	283
KAYNAKLAR	288
EKLER	308

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı Geçen Eser (İtalik - Kitap için)
a.g.e.	Adı Geçen Eser (Düz - Tez için)
a.g.m.	Adı Geçen Makale (Makale, Ansiklopedi Maddesi için)
Bkz./bkz:	Bakınız
c.	Cilt
çev.	Çeviren
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.	Editör
H.	Hicrî
h.ş.	Hicrî Şemsî
H.z.	Hazreti
İA	İslâm Ansiklopedisi
km	Kilometre
M.	Milâdî
M.Ö.	Milâttan Önce
nşr.	Neşr
s.	Sayfa
ss.	Harflerinden Sonra Gelen Sayfa Numaralarının Arasında Tre (-) Varsa Sayfadan Sayfaya, Sayfa Numaraları Arasında Virgül (,) Varsa Sayfalar
sy.	Sayı
thk.	Tahkik
vol.	Volume
ts.	Basım Tarihi Yok
v.	Vefatı
vb.	Ve benzeri
vs.	Vesâire
y.	Yıl/Sene
ys.	Basım Yeri Yok

ÖNSÖZ

Tarih ilmi için vazgeçilmez konulardan biri şehir tarihi çalışmalarıdır. Şehir tarihi, araştırma konusu edilen şehri merkez alarak aynı zamanda insan geçmişini de ele almaktadır. Ayrıca medeniyetle bütünleşen şehir o medeniyeti anlamaya da yardımcı olmaktadır. Bu bağlamda Gürgeç şehri hakkında yaptığımız bu çalışma kuruluşundan itibaren özellikle bölgenin yönetiminde etkili olan Sâmânîler, Me'mûnîler, Gazneliler, Selçuklular, Harezmsâhlar, Moğollar, Altın Orda devleti ve Timurlular gibi hâkimiyetinde kaldığı devletlerin, medeniyetlerin, imparatorlukların siyasî, medeni hayatını da aydınlatmayı hedeflemektedir. İncelediğimiz dönemde özellikle şehrin kuruluşundan H. IV./M. X. yüzyıldaki durumuna kadar olan zaman hakkında yeterli kaynaklara ve bilgiye sahip olmamız bu dönemin her yönünü araştırmamıza imkan vermemektedir. Fakat şehrin bu tarihten sonra, özellikle bir medeniyet merkezi olduğu Orta Çağlardaki durumunu, kültür ve medeniyet açısından bulunduğu konumunu detaylandıran bazı kaynaklar şehrin önemli bir yerleşim birimi olduğuna dair bilgilere dolaylı bir şekilde de olsa sahip olmamızı sağlamıştır. Çalışmamızla ilgili zorlandığımız hususlardan biri ise, şehre yönelik istilalar, saldırılar, tahribatlar ve tabii felaketler sebebiyle ayakta kalan birkaç bina hariç şehrin mimari ve fiziki yapısına dair kalıntıların olmamasıdır. Buna rağmen çalışmamızda elde edilen bilgiler ve bulgular dâhilinde şehrin coğrafi, siyasî, ticarî, ilmî gelişimi ve bölgede kurulan medeniyetler ilmî metot ve tenkitlerle ortaya konmaya çalışılmıştır. Çalışmamız giriş, dört bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır.

Çalışmamız oluşturulurken her türlü yardımı ve desteği sağlayan muhterem hocam ve tez danışmanım Prof. Dr. Mehmet Ali KAPAR'a şükranlarımı arz ediyorum. Ayrıca kıymetli bilgilerinden istifade ettiğim Prof. Dr. Ahmet Turan YÜKSEL ve Prof. Dr. Mehmet EREN hocama, Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi hocalarına ve zaman ayırıp çalışmamızı okuyan, katkılar ve düzeltmeler sağlayan Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÇELENK'e teşekkür ederim.

Abdylla ORAZSAHEDOV

Konya 2018

GİRİŞ

I. Araştırmanın Konusu ve Yöntemi

"Tarihte Gürgenç Şehri (Kuruluşundan Hanlıklar Dönemine Kadar)" isimli tezimiz kuruluşundan itibaren "Hanlıklar dönemi" diye nitelendirilen Orta Asya'da bölge hanlarının ortaya çıkmaya başladığı H. 905/M. 1500'lü yıllara kadar olan süreyi ihtiva etmektedir. "Hanlıklar dönemi"nin hangi tarihten başladığı tartışma konusu olsa da genellikle Özbek, Hîve, Buhara gibi özellikle Orta Asya topraklarında Gürgenç ve çevresinde kurulan hanlıklar kastedilmektedir. Bu hanlıklar daha H. IX./M. XV. yüzyılda bölgede varlıklarını sürdürmelerine rağmen araştırma konumuz olan Gürgenç'te hâkimiyet tesis etmeleri H. IX./M. XV. yüzyılın sonlarına kadar uzanmaktadır. Dolayısıyla konumuz olan tarihi Gürgenç, Timurlular döneminin bölgedeki hâkimiyetlerinin sonlarına doğru uzanan tarihi süreçtir. Haddizatında Gürgenç'in kuruluşundan sonra H. IV./M. X. yüzyıla kadar olan tarihi hakkında fazla bir bilginin mevcut olmadığı gibi, Timurlu hâkimiyetindeki H. IX./M. XV. yüzyıl başlarındaki kısa bilgilerden başka şehrin durumu hakkında fazla malumata sahip değiliz. Bundan sonraki dönemlerde şehre yapılan akınlar neticesinde Gürgenç büyük oranda önemini kaybetmiş ve kaderine terkedilmiştir. Bu sebeple Gürgenç tarihinin "Hanlıklar Dönemine Kadar" incelenmesi uygun görülmüştür.

Harezmi'nin önemli şehirlerinden biri ve merkezi, Harezmi'nin kalbi olarak bilinen Gürgenç şehri, dünya ve İslâm tarihi için önemli kültür merkezlerinden biridir. Dönemin bölgedeki diğer İslâm şehirleri olan Merv, Herat, Nîşâbur, İsfahan, Semerkant, Buhara gibi beldeler İslâm âleminde bilinmesine ve bu yerleşim yerleri hakkında bazı çalışmalar yapılmış olmasına rağmen, bunlarla aynı kültürel mirasa sahip olan Türk-İslâm şehri Gürgenç hakkında çok az şey bilinmektedir. Bu sebeple biz de Gürgenç'in siyasî, kültürel, ekonomik, ticari ehemmiyeti hakkında bir şehir tarihini inceleme konusu olarak ele almayı uygun bulduk.

Tarih öncesi dönemlerden itibaren varolduğu bilinen Gürgenç şehri, günümüzde Türkmenistan, İran, Özbekistan ve Tacikistan sınırları içerisinde kalan Amuderya boyunca uzanan tarihsel bölge olan Harezmi'nin merkez şehirlerinden biri

olmuştur. Özellikle Orta Çağlarda Harezmi'nin merkezi ve "Türkistan'ın kapısı" olarak kabul edilen, ayrıca ticaret ilim ve kültür başkenti olan Gürgeç'in siyasi tarihini yanı sıra her dönemde şehirde yetişen ilim adamları, ilim merkezleri, şehrin fiziki, mimari yapısı; şehirde yaşayan dini, etnik gruplar; şehirdeki sosyo-kültürel hayat tezimizin konusunu teşkil etmektedir.

Tarihte Gürgeç şehrinin önemini ortaya koymaya çalıştığımız tezimiz ile ilgili öncelikle Türkiye, Türkmenistan ve Rusya kütüphanelerinden doğrudan veya dolaylı olarak katkı sağlayabilecek kaynaklara ulaşılmıştır. Yurtdışında yayınlanan Rusça, İngilizce, Türkmençe, Farsça ve Arapça kaynaklar internet üzerinden siparişle veya yabancı ülkelerdeki kütüphane ve kurumlarla irtibata geçilerek temin edilmiştir. Elde edilen ve çoğunlukla yabancı kaynaklardan oluşan bu materyallerin ilgili kısımları tercüme edilmiş, notlar çıkarılmış, fişlenmiş ve gerekli değerlendirmeler yapıldıktan sonra yazma safhasına geçilmiştir.

Çalışmamız giriş, dört bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Girişte araştırmanın konusu ve yöntemi, kullanılan temel kaynaklara kısaca değinildikten sonra Harezmi'nin coğrafi konumu, Harezmi'nin eski tarihi hakkında bilgi verilmiştir. Birinci bölümde Gürgeç'in kuruluşuna dair kaynaklarda geçen bilgiler aktarılmaya çalışılmıştır. Kaynaklarda ne zaman kurulduğuna dair net bir bilgiye sahip olmadığımız tarihi Gürgeç şehrinin hangi dönemde var olduğu hususuna değinilmiştir. Daha sonra şehrin ismi, coğrafi konumu ve fiziki yapısı incelenmiştir. Afrigoğulları hanedanlığı Harezmi bölgesinde ortaya çıkan ilk "Harezmişahlar" sülalesi olduğu, İslamiyetin geldiği yıllarda bölgede hâkimiyeti ellerinde bulundurdukları için şehrin siyasi tarihinde ilk önce bu hanedan hakkında bilgi verilmiştir. İslamiyet'in gelmesiyle bir İslâm şehri olan Gürgeç'in nasıl fethedildiğine dair bilgi bulunmasa da genel olarak Harezmi bölgesinin fethine dair bilgiler verilmiş, kaynaklar ışığında Gürgeç'in durumu incelenmeye çalışılmıştır. Gürgeç'in Sâmânîlere ve Gaznelilere bağlı olduğu dönemlerdeki olaylar ve bu olaylarda Gürgeç'in ve şehrin valilerinin üstlendikleri roller; Sâmânîlere bağlı Me'mûnîler hanedanlığı ve Gaznelilerle ilişkileri birinci bölümün konuları arasındadır.

Gürgeç'in Selçuklular, Harezşahlar, Moğollar, Altın Orda Devleti, Timurlular dönemi ve sonraki dönemlere ait siyasi olayları konu edindiğimiz ikinci bölüm konumuzun esas bölümünü oluşturmaktadır. Zira bu dönem birçok siyasî hadise ve gelişmelere sahne olduğu için olaylar sebep sonuç ilişkisi içerisinde incelenmiştir. Bu bağlamda öncelikle bu devletlerin kuruluşuna dair özet bilgiler verilmiş, daha sonra bu devletlerin Gürgeç şehri ile olan siyasi bağları ana kaynaklar baz alınarak anlatılmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede her devlet ve hanedanla ilgili yapılmış günümüz çalışmaları da değerlendirmemize dâhil edilmiştir. Olaylara dair farklı bilgiler içeren rivayetler varsa dipnotlarda belirtilmiş, doğrudan şehir tarihi ile alakalı olmayan tartışmalara fazla girilmemiştir.

Çalışmamızın üçüncü bölümünde Gürgeç'te idarî, ekonomik; kültürel hayat, etnik ve dinî gruplar hakkında bilgi verilmiştir. Bu yapı ve gruplar kaynaklarda mevcut olan bilgiler ışığında incelenmiş, kaynaklarda geçmeyen fakat birer şehir unsuru olduğu bilinen yapılar hakkında her bölüm alt başlığının sonunda kısaca bilgi verilmiştir. Zira kaynaklarda geçmeyen bu şehir unsurlarının mevcut olduğu tartışılmaz olsa da bu yapı ve kurumlar hakkında bilgi bulunmamaktadır. Buna rağmen bu yapılar kaynaklarda başka bir vesile ile de olsa mevzubahis edilen bilgiler ışığında ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızın dördüncü bölümünde Gürgeç'teki ilmî hayat ve mimari yapılar hakkında bilgiler verilmiştir. Şehirde bulunan veya şehirli olan ilim adamları hakkında biyografik bilgilerden ziyade şehirde yaptıkları ilmî faaliyetleri ve yaşadıkları dönem hakkında bilgi verilmiştir. İlim adamlarının hayatlarını vefat tarihine göre kronolojik bir sıra ve şehrin ilim merkezi olduğu Me'mûnîler dönemi, Harezşahlar dönemi gibi başlıklar altında incelemeyi uygun gördük. Zira bu ilim adamları Me'mûnîler döneminde Gazneliler tarafından, Harezşahlar zamanında ise Moğol istilasını yüzünden şehri terketmek zorunda kalmışlardır. Dolayısıyla ilim adamlarının şehirde ikametlerine, yaptığı faaliyetlere dair kısa bilgiler mevcut olduğu için sadece şehirde buldukları dönemin aktarılmasının münasip olacağına kanaat getirdik. Yine mimari yapıda da şehirde mevcut olan mimari eserlerin büyük oranda günümüze ulaşmamış olması, şehrin harabelerinin bulunduğu bölgede sadece

birkaç binanın ayakta kalmış olması şehrin mimari unsurları hakkında daha fazla bilgi sahibi olmamıza imkân vermemektedir. Buna rağmen arkeoloji, sanat tarihi vs. disiplinlerin imkânlarını kullanarak şehrin mimari geçmişi hakkında kısa bilgileri dahi çalışmamıza dâhil etmeye çalıştık.

Sonuçta ise bu çalışmamızda yapmış olduğumuz tesbitlerin değerlendirmesine yer verdik. Gürgeç'in günümüzde nasıl vaziyette olduğunu yine bu kısımda kısaca aktarmaya çalıştık.

Çalışmamız esnasında bizi zorlayan ve üzerinde titizlikle çalışmamızı gerektiren hususlardan birisi birçok kaynakta Gürgeç hakkında bir olay nakledilirken "Harezmi" diye bahsedilmesi, ilim adamları hakkında da "Harezmi" nisbesinin kullanılmış olmasıdır. Hâlbuki Harezmi - Gürgeç'in ve birçok başka şehir, kasabanın bulunduğu coğrafi bir bölgenin adıdır. Tarih, coğrafya ve tabakât kitaplarında Gürgeç'in bulunduğu bölgeye nispetle Harezmi denildiği gibi, Harezmi'nin bir diğer şehri olan Kât şehrine, hatta zaman zaman bölgenin diğer şehirlerine de "Harezmi" denildiği görülmektedir. Dolayısıyla dönemin anakaynaklarında geçen "Harezmi" ile ilgili olayın Gürgeç olduğunu tespit etmemiz, daha sonra olayı veya kişileri çalışmamıza dâhil etmemiz gerekmiştir. Daha sonra yapılan ana kaynakların çevirisinde veya yapılmış modern çalışmalarda yine Harezmi ismi kullanılmış, ama Harezmi'nin hangi şehri olduğuna değinilmemiştir. Biz bu kaynakları titizlikle inceleyip, başka kaynaklarla karşılaştırmak suretiyle tespit ettiğimiz bilgiler ışığında çalışmamızı oluşturduk.

II. Araştırmanın Kaynakları

Gürgeç şehri hakkında doğrudan bir çalışma bulunmamaktadır. Sadece Gürgeç hakkında değil Harezmi bölgesiyle ilgili bölge tarihlerinin olmadığı da görülmektedir. Fakat Harezmi ile ilgili Bîrûnî'nin *Kitâbü'l-Müsâmere fî Ahbâri'l-Harezmi* isimli eserinden söz edilir. Günümüze ulaşamayan bu eserin bazı kısımları Beyhakî'nin eserinin Gazneliler ile ilgili kısımlarında bazı fasıllarıyla günümüze gelebilmiştir. Kendisi de Harezmi'nin yerlilerinden olan Bîrûnî'nin (v. H. 440/M. 1048)

*el-Âsâru'l-Bâkiye ani'l-Kurûni'l-Hâliye*¹ isimli eserinde eski Harezmliler, Harezm kültürü ve Afrigoğulları hanedanlığına ait bilgilerden yararlandık.

Çalışmamızda başta coğrafi eserler olmak üzere, genel tarihler, kültür ve medeniyet tarihleri, tabakât ve terâcim kitapları, kazı dokümanları, modern arkeolojik bulgular vs. eserlerden, özellikle de Arapça, Farsça, Türkmençe, Türkçe, İngilizce, Rusça telif edilmiş birçok çalışmadan istifade edilmiştir.

A. Coğrafi Eserler

Araştırmamızda öncelikle bölge hakkında malumatlar içeren coğrafi eserlerden faydalandık. Bunlardan İbn Hurdazbih'in (v. H. 300/M. 912-13) *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*²; İbn Rüste'nin (v. H. 310/M. 922) *el-A'lâku'n-Nefîse*³; İstahrî'nin (v. H. 357/M. 951) *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*⁴; İbn Havkal'ın (v. H. 357/M. 951) *Sûretü'l-Arz*⁵; Makdîsî'nin (v. H. 390/M. 1000) *Ahsenü't-Tekâsîm*⁶ ve Yâkût el-Hamevî'nin (v. H. 626/M. 1229) *Mu'cemu'l-Buldân*⁷ adlı eserleri kullandığımız coğrafi kaynakların bazılarıdır. Faydalandığımız diğer bazı coğrafi eserler de olmakla birlikte özellikle Moğol istilasından önce Gürgenç'te bulunan Yâkût el-Hamevî'nin eseri konumuz açısından önemli kaynaklardandır. Ayrıca müellifi bilinmeyen ve Gürgenç'i Türkistan'ın kapısı olarak niteleyen *Hudûdu'l-Âlem*⁸; daha sonraki dönemlerde telif edilen Kazvî'nin (v. H. 682/M. 1283) *Âsâru'l-Bilâd*, İbn

¹ Bîrûnî, Ebü'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed, *el-Âsâru'l-Bâkiye ani'l-Kurûni'l-Hâliye*, (nşr: Eduard Sachau), Leipzig, 1878.

² İbn Hurdazbih, Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdillâh, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Brill, Leiden, 1889.

³ İbn Rüste, Ebî Ali Ahmed b. Ömer, *el-A'lâku'n-Nefîse*, Brill, Leiden, 1891.

⁴ İstahrî, Ebî İshak İbrâhim b. Muhammed el-Farîsî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Brill, Leiden, 1927.

⁵ İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ali en-Nasibî el-Bağdâdî, *Sûretü'l-Arz*, Dâru Mektebeti'l-Hayat, Beyrut, 1992.

⁶ Makdîsî, Şemseddîn Ebî Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr, *Rihletü'l-Makdîsî: Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm (985-990)*, Birinci Baskı, Dâru's-Süveydi, Beyrut, 2003.

⁷ Yâkût El-Hamevî, Şihâbüddîn Ebî Abdillâh Yâkût b. Abdillâh, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. I-V, Dâru Sâdır, Beyrut, 1397/1977.

⁸ *Hudûdü'l-Âlem mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, (çev: Abdullâh Duman-Murat Ağarı), Kitabevi, İstanbul, 2008.

Fazlullah el-Ömerî'nin (v. H. 748/M. 1349) *el-Mesâlikü'l-Absâr*⁹ gibi eserleri de kullandığımız coğrafi eserler arasındadır.

B. Genel Tarihler

Konumuzla ilgili umumî tarih olarak da niteleyebileceğimiz genel tarih kitapları en çok müracaat ettiğimiz kaynaklar arasındadır. İncelediğimiz konu uzun bir tarihi süreci ihtiva ettiği için bu eserleri tezimizde oluşturulan başlıklara göre kendi arasında şöyle sıralanabilir:

Harezmi'nin Fethi ile ilgili kısımda - Belâzürî'nin (v. H. 279/M. 892) *Fütûhu'l-Buldân*¹⁰; Taberî'nin (v. H. 310/M. 922) *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*¹¹; İbn A'sem'in (v. H. 320/M. 932) *Kitâbu'l-Fütûh*¹² eserinden faydalanılmıştır.

Sâmânîler, Me'mûnîler ve Gazneliler dönemiyle ilgili - Nerşahî'nin (v. H. 348/M. 960) *Târîh-i Buhara*¹³; Utbî'nin (v. H. 427/M. 1036) *Târîh-i Yemînî*¹⁴; Gerdîzî'nin (v. H. 433/M. 1042) *Zeynü'l-Ahbâr*¹⁵; Beyhakî'nin (v. H. 470/M. 1077) *Târîh-i Beyhakî*¹⁶ gibi dönemin ana kaynakları çalışmamıza kaynaklık etmiştir.

Selçuklular dönemiyle ilgili - Nîşâbü'rî'nin (v. H. 580/M. 1186) *Selcukname*¹⁷; Râvendî'nin (v. H. 603/M. 1207) *Râhatu's-Sudûr*¹⁸; Hüseyinî'nin *Ahbârü'd-Devleti's-*

⁹ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, (thk: Kâmil Selmân el-Cübûrî-Mehdi Necm), I-XXVII, Birinci Baskı, Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, Beyrut, 2010.

¹⁰ Belâzürî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Cabir, *Fütûhu'l-Buldân*, (thk: Abdullah Enis et-Tabbâ-Ömer Enis et-Tabbâ), Müessesetü'l-Me'ârif, Beyrut, 1407/1987.

¹¹ Taberî, Ebî Cafer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk (Târîhu't-Taberi)*, (nşr: Ebû Süheyb el-Keremi), Beytü'l-Efkârî'd-Devliyye, Ürdün-Riyad, ts.

¹² İbn A'sem, Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, I-VIII, (thk: Ali Şîrî), Birinci Baskı, Dâru'l-Advâ, Beyrut, 1411/1991.

¹³ Nerşahî, Ebî Bekr Muhammed b. Ca'fer, *Târîh-i Buhara*, (thk: Emin Abdülmecid Bedevî-Nasrullah Mubeşşer el-Tarazî), Üçüncü Baskı, Dâru'l-Meârif, Kahire, 1993.

¹⁴ Utbî, Muhammed b. Abdülcebbâr, *Târîh-i Yemînî: el-Fethu'l-Vahbî alâ Tarihi Ebi Nasr el-Utbî*, (nşr: Şeyh Ahmed el-Menîni) I-II, Kahire, 1286/1869.

¹⁵ Gerdîzî, Ebû Saîd Abdulhay b. Zahhak b. Mahmûd, *Zeynü'l-Ahbâr (Tarih-i Gerdizi)*, (thk: Abdulhay Habibi), Birinci Baskı, Dünyay-i Kitap, Tahran, 1363 h.ş./1984.

¹⁶ Beyhakî, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin, *Târîh-i Beyhakî*, (thk: Ali Ekber Feyyaz), Danişgah-i Firdevsi, Meşhed, 1383 h.ş./2003.

¹⁷ Nîşâbü'rî, Zâhîruddîn, *Selcuknâme*, (thk: Mirza İsmâil Efsâr), Asâtîr, Tahran, 1390 h.ş./2011.

¹⁸ Râvendî, Ebû Bekir Necmeddîn Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Râhatu's-Sudûr ve Ayeti's-Sürûr*, (tsh: Muhammed İkbâl), Birinci Baskı, Emîr-i Kebir, Tahran, 1333 h.ş./1954.

*Selcûkiyye*¹⁹; Bündârî'nin (v. H. 643/M. 1245) *Zübdetü'n-Nüsra*²⁰ eserlerinden faydalanılmıştır.

Harezşahlar Devleti ve Moğollarla ilgili - Nesevî'nin (v. H. 647/M. 1249-50) *Sîretü's-Sultan Celâleddîn Mengüberti*²¹; Cüveynî'nin (v. H. 681/M. 1283), *Târîh-i Cihângüşâ*²²; Reşidüddîn Fazlullah'ın (v. H. 718/M. 1318) *Câmiü't-Tevârih*²³; *Moğolların Gizli Tarihi*²⁴ gibi eserlerden faydalanılmıştır. Bunlardan özellikle Cüveynî'nin Moğol istilasına dair verdiği malumatlarda Gürgeç'in fiziki yapısı ve şehrin kapılarına dair kısa da olsa birtakım bilgiler mevcut olup, şehrin topografyasına dair yegâne kaynak olan bu bilgilerden yola çıkarak dönemin Gürgeç'i hakkında çalışmamıza katkı sağlamıştır.

Bunların dışında bu dönem hakkında kronolojik bilgiler içeren genel tarih kaynaklarında da istifade edilmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır: İbnü'l-Esîr'in (v. H. 630/M. 1232) *el-Kâmil fi't-Târîh*²⁵; Cûzcânî'nin (v. H. 644/M. 1266) *Tabakât-ı Nâsiri*²⁶; Hamdullah el-Müstevfî'nin (v. H. 740/M. 1340), *Târîh-i Güzîde*²⁷ vs.

Timurlular dönemiyle ilgili - Nizâmüddîn Şâmî'nin (v. H. 814/M. 1411-12) *Zafernâme*²⁸; Şerefeddîn Ali Yezdî'nin (v. H. 858/M. 1454) *Zafernâme*²⁹; İbn

¹⁹ Hüseyinî, Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsir b. Ali, *Ahbârü'd-Devleti's-Selcûkiyye*, (çev: Necati Lügal), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1943.

²⁰ Bündârî, Feth b. Ali, *Târîh-i Silsile-i Selcûkî-Zübdetü'n-Nüsra ve Nuhbetü'l-Usra*, (farsçaya çev: Muhammed Hüseyin Celili), Tahran, 1356 h.ş./1977.

²¹ Nesevî, Muhammed b. Ahmed, *Sîretü's-Sultan Celâleddîn Mengüberti (Târîh-i Celâlî)*, (farsçaya çev: Muhammed Ali Nasih) İlmî, Tahran, 1324 h.ş./1945.

²² Cüveynî, Ata Melik b. Muhammed, *Târîh-i Cihângüşâ*, (tsh: Muhammed b. Abdülvehhab Kazvini), I-III, Hermes, Tahran, 1387 h.ş./2008.

²³ Reşidüddîn Fazlullah, Hemedânî, *Câmiü't-Tevârih*, I-IV, (tsh: Muhammed Revşen-Mustafa Musevî), Birinci Baskı, Neşrül-Berz, Tahran, 1373 h.ş./1954.

²⁴ *Moğolların Gizli Tarihi*, (çev: Ahmet, Temir), İkinci Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986.

²⁵ İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-Târîh*, (thk: Abdullah el-Kâdî), I-XI, Birinci Baskı, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1407/1987.

²⁶ Cûzcânî, Ebû Amr Minhacüddîn b. Osman b. Siraciddîn, *Tabakât-ı Nâsiri*, I-II, (tsh: Abdülhey Habibi), İkinci Baskı, Pevheni, Kâbil, 1342 h.ş./1963.

²⁷ Hamdullah el-Müstevfî, Ebî Bekr Ahmed b. Nasr el-Müstevfî el-Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, (thk., nşr: Abdülhüseyin Nevayî), Birinci Baskı, Emîr-i Kebir, Tahran, 1339 h.ş. /1960.

²⁸ Nizâmüddîn, Şâmî, *Zafernâme*, (nşr: Penahi Semnani), Birinci Baskı, Bamdad, Tahran, 1363 h.ş./1984.

Arabşah'ın (v. H. 854/M. 1450) *Acâibu'l-Makdûr*³⁰ eserleri çalışmamızın ana kaynaklarındandır.

C. Biyografi Türü Eserler

Çalışmamızda özellikle şehirde bulunan ilim adamlarına, ilmî faaliyetlerine, onların özgeçmişine dair bilgileri aktarırken tabakât kitapları olan biyografi eserlerinden faydalandık. Bunlardan meşhur oldukları lakablar ve nisbeler şeklinde kaleme alınan Sem'ânî'nin (v. H. 562/M. 1167) *el-Ensâb*³¹; mezhepler bazında yazılmış biyografi eserlerinden Sübkî'nin (v. H. 771/M. 1370), *Tabakâtü's-Şafî'yeti'l-Kübrâ*³²; Kureşî'nin (v. H. 775/M. 1373) *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*³³ gibi eserlerden yararlanılmıştır.

Gürgenç'te yaşayıp ilmi ve kültürel faaliyet gösteren âlimler, şairler, dil ve edebiyatçılar hakkında bilgi veren biyografi eserlerin bazıları şunlardır: Ali b. Zeyd Beyhakî (v. H. 565/M. 1169), *Târîhu Hukemâ'i'l-İslâm*³⁴; İbnü'l-Kıftî (v. H. 646/M. 1248), *İhbâru'l-Ulemâ bi Ahbâri'l-Hukemâ*³⁵; İbn Ebî Usaybi'a (v. H. 668/M. 1270), *Uyûnü'l-Enba' fî Tabakâti'l-Atıbbâ*³⁶; Yâkût el-Hamevî (v. H. 626/M. 1229), *Mu'cemü'l-Üdebâ*³⁷; İbn Hallikân (v. H. 681/M. 1282), *Vefeyâtü'l-A'yân*³⁸; Şehrezûrî

²⁹ Şerefeddîn Ali Yezdî, *Zafernâme*, I-II, (thk/nşr: Saîd Mir Muhammed Sadık-Abdülhüseyn Nevai), Tahran, 1387 h.ş./2008.

³⁰ İbn Arabşah, Şihâbeddîn Ahmed, *Acâibü'l-Makdûr fî Ahbâr-i Teymûr (Timurnâme)*, Kalkutta, 1299/1882.

³¹ Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî, *el-Ensâb*, I-XII, (thk: Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî), İkinci Baskı, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire, 1400/1980.

³² Sübkî, Taceddîn Ebî Nasr Abdülvehhâb b. Ali, *Tabakâtü's-Şafî'yeti'l-Kübrâ*, I-X, (thk: Mahmûd Muhammed et-Tanâhî-Abdulfettah Muhammed el-Hülvy), Birinci Baskı, Dâru İhyâ, Kahire, ts.

³³ Kureşî, Muhyiddîn Ebû Muhammed Abdulkadir b. Muhammed b. Nasrullah b. Salim b. Ebi'l-Vefa el-Hanefî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, I-V, (thk: Abdulfettah Muhammed), Dâru'l-Ulûm, Riyad, 1413/1993.

³⁴ Beyhakî, Ali b. Zeyd, *Târîhu Hukemâ'i'l-İslâm (Tetimmetü Sivânî'l-Hikme)*, (nşr: Muhammed Şefî), Lahor, 1351/1933.

³⁵ İbnü'l-Kıftî, Ebu'l-Hasen Ali b. Cemaleddîn Yûsuf, *İhbâru'l-Ulemâ bi Ahbâri'l-Hukemâ'*, (nşr: M. Emîn el-Hancî), Kahire, 1326/1908.

³⁶ İbn Ebî Usaybi'a, Ebi'l-Abbas Ahmed b. Kâsım b. Halife b. Yunus el-Hazreci, *Uyûnü'l-Enba' fî Tabakâti'l-Atıbbâ'*, (thk: Nizâr Rıza), Dâru'l-Mektebeti'l-Hayat, Beyrut, 1965.

³⁷ Yâkût el-Hamevî, Şihâbüddîn Ebî Abdillah Yâkût b. Abdillah, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, (nşr: Ahmed Ferid er-Rifâî), I-XX, Kahire, 1357/1938.

³⁸ İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ-ü Ebnâi'z-Zaman*, (thk: İhsan Abbas), I-VIII, Dâru Sadır, Beyrut, 1397/1977.

(v. H. 687/M. 1288), *Târihü'l-Hükemâ*³⁹; Suyûtî (v. H. 911/M. 1505) *Tabakâtü'l-Müfessirîn*⁴⁰; Kâtib Çelebi (v. H. 1067/M. 1657), *Keşfü'z-Zünûn*.⁴¹

Çalışmamızda "ana kaynak" olarak nitelendirilen eserlerin dipnotta ilk geçtiği yerde ismi tam olarak yazılmış, daha sonra atıfta bulunurken "a.g.e." gibi kısaltmalar yerine hangi kaynak olduğunun bilinmesi açısından eserin isminin anlaşılabilir şekilde kısa ismi kullanılmıştır. Diğer kaynaklar için tez yazım kılavuzunda belirtilen kurallar uygulanmıştır. Ayrıca çalışmamızın birinci ve ikinci bölümünde bahsedilen olaylardan üçüncü bölümde de mevzu bahis edildiğinde dipnotlarda sadece ana kaynaklar verilmiştir.

D. Seyahatnâmeler ve Hatıralar

Yâkût el-Hamevî gibi coğrafi kitaplar telif eden çağrifyacılar gittikleri bölgeler hakkındaki hatıralarını da eserlerinde zikretmektedirler. Binaenaleyh seyahatları esnasında Gürgenç'e uğrayan, yaşayan ve gözlemlerini eserlerinde belirten müellifler de mevcuttur. Bunların başında İbn Fadlân (v. H. 310/M. 922'den sonra) gelmektedir. Abbasî halifesi tarafından Bulgar hükümdarına gönderilen elçilik heyetinde bulunan İbn Fadlân yolculuk sırasında Gürgenç'te de bulunmuş, daha sonra kaleme aldığı eserinde şehirde yaşam tarzı, iklimi hakkındaki bilgileri zikretmiştir. Çalışmamızda onun *er-Rihle* veya *Risâle*⁴² adlı eserini kullandık.

Bir diğer seyahatnâme Orta Çağın en büyük seyyahı Tancalı İbn Battû'ta'nın (v. H. 770/M. 1368) *Rihletü İbn Battûta*⁴³ diye bilinen eseridir. İbn Battûta kısa aralıklarla 28 yıl süren gezileri sırasında Altın Orda hâkimiyetindeki Gürgenç'te

³⁹ Şehrezûrî, Muhammed b. Mahmûd, *Târihü'l-Hükemâ: Nüzhetü'l-Ervâh ve Ravzatu'l-Efrâh*, (thk: Abdülkerim Ebû Şüveyrib), Birinci Baskı, Trablus, 1398/1988

⁴⁰ Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celalüddîn Abdurrahman b. Ebi Bekr el-Hüdeyrî eş-Şafî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, (thk: Ali Muhammed Ömer), Dârü'n-Nevâdir, Küveyt, 1431/2010.

⁴¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn 'an-Esâmi'l-kütüb ve'l-Fünûn*, (nşr: Şerefettin Yaltkaya-Kilisli Rifat Bilge), I-II, (İstanbul, 1941 baskısından tıpkıbasım), Beyrut, ts.

⁴² İbn Fadlân, Ahmed b. Fadlân b. Abbas, *Risâletü İbn Fadlân*, (thk: Sami ed-Dahan), İlmiyyu'l-Arabi, Dimaşk, ts.

⁴³ İbn Battûta, Şemseddîn Ebi Abdullah Muhammed b. Abdullah Tancî, *er-Rihle, Tühfetü'n-Nüzzâr fi Garâibu'l-Emsâr ve Acâibu'l-Esfâr*, I-II, (thk: Muhammed Abduülmün'im el-İryan), Birinci Baskı, Hayatu'l-Ulûm, Beyrut, 1407/1987.

bulunmuş (H. 733/M. 1333), şehrin hâkimi ile görüşmüş, bir süre ikamet ettiği bu belde hakkında kıymetli malumatlar vermiştir. Gürgenç'te halkın yaşam tarzından ev yapımına, dini hayattan yemek kültürüne kadar birçok bilgileri eserinde belirtmiştir.

Ticaret yolları ve ticari mallar hakkındaki dikkat çekici eserini hazırlayan Floransalı İtalyan taciri Francesco Baltucci Pegolotti ise H. 740/ M. 1340 senesinde Gürgenç'te bulunmuş ve şehrin ticarî önemine ticaretle ilgili eserinde⁴⁴ vurgu yapmıştır.

E. Çağdaş Araştırmalar

Bölgede kurulan devlet ve hanedanlar hakkında çağdaş kitap, makale ve ansiklopedi maddelerinden de çokça yararlandık. Gürgenç ve Harezmi bölgesi ile ilgili ansiklopedi maddelerine ilaveten günümüzde Türkmenistan'da, Özbekistan'da ve Rusya'da yapılan bazı çalışmalar mevcut olmakla birlikte, bu çalışmalar genellikle Harezmi bölgesi veya Gürgenç'in mimari yapılarıyla ilgili çalışmalardır. Ruslar Orta Asya'yı işgal etmeden evvel ve sonrasında bölge hakkında detaylı bir araştırma yapmışlardır. Fakat bu araştırmalar genellikle bölgenin doğal zenginlikleri hakkındadır. Buna rağmen araştırmalarda şehrin siyasi ve kültürel tarihi, o dönemde mevcut olan fakat günümüze ulaşmayan mimari yapılar, arkeolojik kazılar hakkında da bazı malumatlar bulunmaktadır. Araştırmamızda bu kaynaklardan özellikle mimari başlığı altında faydalanılmıştır.

Bunların dışında Rus tarihçi, arkeolog ve doğubilimcileri Harezmi bölgesi ve Gürgenç hakkında bazı münhasır araştırmalar da yapmışlardır. Bunlardan ilki rus doğubilimci Aleksandr Lyudvigoviç Kun'dur (1840-1888). Kun daha yeni Hîve hanlığının Rusya'ya bağlandığı dönemde (1873), bölgede incelemelerde bulunmuştur. Onun akabinde ise İngiliz araştırmacı Henry Lensdell bölgede araştırmalarda bulunarak bölgeyi fotoğraflamıştır. Bu fotoğraflardan o tarihte var olan bazı yapıların günümüze ulaşmadığı anlaşılmaktadır. Onun genel olarak rus

⁴⁴ Francesco Balducci, Pegolotti, *La Pratica Della Mercatura*, (ed. Allan Evans), Cambridge, 1936.

hâkimiyetindeki Orta Asya'yı ele alan *Russian Central Asia*⁴⁵ adlı eserinde konumuzla ilgili bazı bilgiler mevcuttur.

N.İ. Veselovskiy (1848-1918) Hıve hanlığının en eski dönemden günümüze kadar olan coğrafi bölgesine dair kaleme aldığı *Oçerk İstoriko-Geografiçeskih Svedeniy o Hivinskom Hanstvo: Ot Drevneyşih Vremen do Nastoyaşogo*⁴⁶ isimli eserinde Gürgeç hakkında bazı bilgiler vermektedir.

Vasiliya Vladimiroviç Barthold (1869-1930) Rus Türkolog ve şarkiyatçısı olup, Orta Asya Türk tarihi ile ilgili esaslı ve köklü araştırmalar yapan bir akademisyendir. Onun *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (1900) adlı eserinin Türkçe çevirisi⁴⁷ ve çeşitli ansiklopedi maddeleri başta olmak üzere birçok kitapları araştırmamıza kaynaklık etmiştir. Barthold'un 228'i ansiklopedi maddesi olmak üzere toplam 511 çalışması bir külliyat hâline getirilen *Soçineniya*⁴⁸ sından da yer yer faydalanılmıştır.

Barthold'un öğrencisi Aleksandr Yuriyeviç Yakubovskiy (1869-1953) Gürgeç'e ilmî bir heyetle giden ve mimari yapılarını inceleyen ilk araştırmacılardandır (1928). Onun gerek Gürgeç'le ilgili *Razvalim Urgença*⁴⁹ eseri, gerekse Altın Orda devletiyle ilgili eseri⁵⁰ çalışmamıza kaynaklık etmiştir.

1930'lu yıllarda ise Nikoloy Mihayloviç Baçinskiy ve Prof. Dr. Vladimir İvanoviç Pilyavskiy bölgenin mimari yapısı üzerinde incelemeler yapan uzmanlardır (1910-1984). Bu araştırmacılardan özellikle Pilyavskiy'nin *Kunya-Urgenç*⁵¹ isimli eserinden faydalandık. Mimari yapıların ayrıntılı bir şekilde incelendiği ve çizimlerinin yapıldığı eser daha sonra yapılan çalışmalara da kaynaklık etmiştir.

⁴⁵ Henry, Lansdell, *Russian Central Asia*, I-II, Londra, 1885.

⁴⁶ N.İ., Veselovskiy, *Oçerk İstoriko-Geografiçeskih Svedeniy o Hivinskom Hanstvo: Ot Drevneyşih Vremen do Nastoyaşogo*, Brat Pamteleyev, St. Petersburg, 1877.

⁴⁷ V. V., Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (haz: Hakkı Dursun Yıldız), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990.

⁴⁸ V. V., Barthold, *Soçineniya*, I-IX, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, Moskova, 1963.

⁴⁹ A. Yu., Yakubovskiy, *Razvalim Urgença*, Akademii İstorii Materialnoy Kulturi, Leningrad, 1930.

⁵⁰ A. Yu., Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, (çev: Hasan Eren), Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992.

⁵¹ V. İ., Pilyavskiy, *Kunya-Urgenç*, Stroyizdat, Leningrad, 1974.

Sayan Yüksel de onun bu eserindeki çizimlerden faydalanarak bölgenin mimari yapısını incelemiştir.⁵²

Harezmi bölgesiyle ilgili esaslı araştırma ve arkeolojik kazılar yürütenlerden birisi de Sergey Pavloviç Tolstov'dur (1907-1946). Bölgede 1948, 1950, 1952 yıllarında arkeolojik kazılar yürüten Tolstov, *Drevniy Horezm*⁵³ adlı bir çalışma ve yine Harezmi bölgesiyle ilgili birçok makale ve eser kaleme almıştır. Harezmi'nin en eski tarihi ve kalıntıları hakkında eserlerinde hayli malumat bulunmaktadır.

Çalışmamızda ayrıca doğubilimci ve Arapça uzmanı olarak tanınan Nazar Halimov'un da Gürgenç'le ilgili rivayetler ışığında mimari yapılarını incelediği *Gadımı Ürgence Sıyahat*⁵⁴ isimli eserini kullandık. Sovyetler birliği döneminde yapılan araştırmalarda şehrin İslâmiyet dönemi kapalı bir şekilde anlatılmaya veya farklı yorumlanmasına rağmen Arapçaya vâkıf olan müellif İslâmî dönemi farklı bir boyutta ele almaya çalışmış ve mimari yapıların İslâmın şiarı mescit medreseler olduğunu savunmuştur.

Ayrıca günümüz arkeolog ve tarihçi araştırmacılarından Hemra Yusupov, Gürgenç'in mimari yapılarını farklı bir açıdan inceleyip ele alan ve bu alanda birçok makale ve kitap telif eden uzman ve tarihçidir. Günümüzde bölgede yürütülen kazılara başkanlık yapan Yusupov, genellikle Gürgenç'teki mimari yapılardan İslâmiyet öncesi kalıntıları incelemekte, İslâmiyet dönemiyle ilgili bulgular ve kalıntıların da daha eski döneme veya Zerdüş inancına mal etmeye çalışmaktadır. Buna rağmen Türkmen tarihçi ve arkeologlarının önde gelen siması ve özellikle Gürgenç tarihi uzmanı kabul edilen Yusupov'un eski çalışmalarını biraraya getirip hazırladığı *Horezm ve Gürgenç: Taze Açışlar*⁵⁵ isimli eserinden de yer yer faydalandık.

⁵² Yüksel, Sayan, *Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI. yüzyıl)*, Birinci Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990.

⁵³ Sergey Pavloviç, Tolstov, *Drevniy Horezm*, MGU, Moskova, 1948.

⁵⁴ Nazar, Halimov, *Gadımı Ürgence Sıyahat*, İlim, Aşkabat, 1986.

⁵⁵ Hemra, Yusupov, *Horezm ve Gürgenç: Taze Açışlar*, İlim, Aşkabat, 2010.

Türk tarihçisi Ahmet Zeki Velidi Togan'ın (1890-1970) *Umumi Türk Tarihine Giriş*⁵⁶, *Horezm Kültürü Vesikaları*⁵⁷ isimli eserinin giriş kısmına ve İslâm Ansiklopedisindeki "*Hârizm*"⁵⁸ maddesine yazdığı makale ve kitaplarının ilgili kısımları, ayrıca çağdaş araştırmaların birçoğu çalışmamızın kaynakları arasındadır.

III. Harezmi Bölgesine Kısa Bir Bakış

Harezmi⁵⁹ bölgesi birçok medeniyete ve kültüre ev sahipliği yapan bir bölgedir. Harezmi isminin menşei hakkında farklı görüşler ileri sürülmektedir. Harezmi'nin Farsça "hurşid (güneş) ve hurden" (yemek) kelimelerinden türediği veya memleketlerin genellikle kabile adlarından geldiğini ileri sürüp *Hvarri-zemin* "Harrîlerin/Hurrilerin ülkesi" anlamına geldiği söylenir.⁶⁰ Ayrıca Harezmi kelimesinin "Hu-wara-zam" olmak üzere eski Farsça üç sözcükten oluştuğu ve "kaleleri çok olan yer/memleket"⁶¹; "savaş isteyen"⁶²; "sıcak yer", "bereketli yer", güneş ve zemin sözcüklerinden "güneşli yer", "kuşatılmış yer", gibi manalarının da olduğu söylenir.⁶³

Fakat en yaygın olan ve bizim de benimsediğimiz bir rivayete göre önceleri Balkan dağlarında yaşamakta olan kavmin gelmesiyle bölge bu adla anılmaya

⁵⁶ A. Zeki Velidi, Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş I*, İsmâil Akgün Matbaası, İstanbul, 1946.

⁵⁷ A. Zeki Velidi, Togan, *Horezm Kültürü Vesikaları: Horezmce Tercümelî Muqaddimat al-Adab*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1951.

⁵⁸ Zeki Velidi, Togan, "Hârizm", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1987, c. V/I, ss. 240-257.

⁵⁹ Hârizm, Huvârizm, Horezm, Horezmiya, Harezem, Harzem gibi farklı şekillerde yazılan Harezmi kelimesini bu tezde - Harezmişahlar Devleti ile ilgili çalışmalar yapan Prof. Dr. İbrâhim Kafesoğlu'nun ve birçok araştırmacının kullandığı gibi - "Harezmi" diye kullanacağız.

⁶⁰ Sergey Pavloviç, Tolstov, *Po Sledam Drevnehorezmiskoy Sivilizassii*, İzdatelstvo Akademiya Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1948, s. 80; Hemra, Yusupov, *Horezm ve Gürgeç: Taze Açışlar*, İlim, Aşkabat, 2010, s. 9; Soltanşa, Atanyazov, *Türkmenistanın Geografik Atlasının Düşündürüşli Sözlüğü*, Türkmenistan SSR İlimler Akademiyası, İlim, Aşkabat, 1980, s. 294; Abdülkerim, Özaydın, "Hârizm", *DİA*, İstanbul, 1997, c. XVI, s. 217.

Hurriler - Anadolu'da M.Ö. 1500-M.Ö. 1300 yılları arasında hüküm sürmüş Mitanni devletini kuran halk olup, Harezmlilerle ilişkili olması çok düşük bir ihtimal olsa da Tolstov eserinde değinir ve bunun ispatlanmış olmadığını belirtir. Bkz: Tolstov, *Po Sledam Drevnehorezmiskoy Sivilizassii*, ss. 81-82.

⁶¹ Hüseyin, Baydemir, *Özbek Efsaneleri*, Birinci Baskı, Fenomen Yayıncılık, Erzurum, 2011, s. 208.

⁶² Mehmet Emin Efendi, *İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat*, (haz. Rıza Akdemir), İkinci Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s. 130; Atanyazov, *Türkmenistanın Geografik Atlasının Düşündürüşli Sözlüğü*, s. 294.

⁶³ Tolstov, *Po Sledam Drevnehorezmiskoy Sivilizassii*, ss. 80-81.

başlamıştır. Bu rivayetin aslı kısaca şöyle nakledilir: Bir zamanlar Şark padişahı⁶⁴ halkından veya askeri hizmetinde bulunan askerlerden bir kısmına sinirlenip onları cezalandırmak istemiştir. Amuderya'nın Özboy yatağı⁶⁵ üzerinden Hazar denizine döküldüğü yerdeki Balhan (Balkan)⁶⁶ dağlarında hükümdarlık sürmekte olan bu padişahın gazabına uğrayan 400 asker mamur yerlerden 100 fersah (650 km) uzaklıktaki daha sonra Kât (Kâs) diye anılacak olan ıssız bir yere bırakılmışlardır. Daha sonra padişah haklarında bilgi edinmek üzere birilerini o tarafa göndermiştir. Gönderilen kişiler oraya gelince sürgün edilen insanların hayatta olduklarını, kendilerine evler yaptıklarını, o bölgede balık tutup ateşte pişirdiklerini ve hayatlarını devam ettirdiklerini görmüşlerdir. Ayrıca onların buldukları bölgede bol miktarda da odunları varmış. Gönderilen kişiler padişaha dönünce gördüklerini anlatmışlar. Padişah "Onlar ete ne diyorlar?" diye sormuş. "Hvar" diyorlar cevabını vermişler. "Peki oduna ne diyorlar?" diye sormuş. "Rezm diyorlar" cevabını vermişler. Bu defa kral "Ben de bu bölgeyi onlara verdim ve adını 'Hvarezm' ('Hâr-rizm') koydum" demiş, zamanla bu isim "Harezmi" şeklini almıştır. Ayrıca padişah/kral onlara evlenmeleri için 400 Türk kızı/cariyesi göndermiş, böylece Harezmliler o bölgede çoğalmışlardır.⁶⁷ Bu rivayete göre Harezmi, har (et) ve rezm (odun) sözcüklerinden oluşan birleşik bir kelimedenden türemiştir.⁶⁸ Araştırmacılar tarafından genellikle kabul

⁶⁴ Birûnî'de "Türk padişahlarından biri" diye geçer. Birûnî, Ebû'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed, *el-Âsârü'l-Bâkiye ani'l-Kurûni'l-Hâliye*, (nşr: Eduard Sachau), Leipzig, 1878, s. 35.

⁶⁵ Amuderya, önemi ve mecrası hakkında Coğrafi konumda bahsedilecektir.

⁶⁶ Balhan, Balkan veya Ebu'l-Han diye isimlendirilen bu bölge şimdiki Türkmenistan'da bulunan Hazar denizi sahilindeki Balkan vilayetinin olduğu bölgedir. Bölge hakkında bkz: G.Le., Strange, *The Lands of The Eastern Caliphate*, Barnes-Noble Inc., New York, ts., ss. 455-456.

⁶⁷ Makdîsî, Şemseddîn Ebî Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr, *Rihletü'l-Makdîsî: Ahşenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm (985-990)*, Birinci Baskı, Dâru's-Süveydi, Beyrut, 2003, ss. 253-254; Yâkût El-Hamevî, Şihâbüddîn Ebî Abdillâh Yâkût b. Abdillâh, *Mu'cemu'l-Buldân*, Dâru Sâdır, Beyrut, 1397/1977, c. II, ss. 395-396.

İbnü'l-Esîr, Balhan/Balkan dağlarından "Balcan" olarak bahsedilip, "Harezmlilerin eski vatanı" diye değinir. İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-Târih*, (thk: Abdullâh el-Kâdî), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1407/1987, c. VIII, s. 175.

⁶⁸ Bu rivayet zamanla farklı yorumlanmaya da sebep olmuştur: Bahsi geçen rivayette sürgün edilenlerin durumlarını öğrenmeye gelen vezir onların balık pişirip yediklerini görmüştür. O dönemde ateşe "har", balık etine "rezm" deniliyormuş. Nasıl hayatta kaldıkları sorulunca da "Har-u rezm" (balığı ateşte pişirip) diye cevap vermişlerdir. Vezir ise bu bölgeyi size veriyoruz ve ismi de "Har-rezm" olsun demiştir. (Kazvîni, Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmûd, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, Dâru Sâdır, Beyrut, ts., s. 520) Rivayetin bir başka versiyonunda ise, sürgün edilenleri cezalarını çeksinler diye çöl bir yere göndermişler, fakat onlar burada güzel ve göz alıcı kaleler kurup hayatlarını devam ettirdiklerini görünce, önce "har" olup, sonra "azim" olanların yurdu manasında "Harezmi"

görülen Makdîsî'nin verdiği bu Harezmi rivayetinde görüldüğü gibi Harezmîler bu bölgeye başka yerden gelmişlerdir. Fakat rivayette geçen onların Türk kızlarıyla evlendirildikleri için Harezmîlerin Kât'da (Harezmi'de)⁶⁹ karakter bakımından Türklere benzeyen yeni nesiller doğmasına yol açmışlardır.⁷⁰ Kaynaklarda genellikle Harezmîler uzun boylu, şişmanca, baş ve alınları geniş, Türk ahlak ve tabiatlı insanlar şeklinde tarif edilir.⁷¹ Dolayısıyla Harezmîlerin Türk asıllı yahut Türk-İran soyundan gelen bir millet oldukları söylenebilir.

Harezmîlerin Balhan dağlarından Harezmi bölgesine geldikleri tarih ise Bîrûnî'nin tarihlendirmesine göre M.Ö. 1292 (veya M.Ö. 1200) yılında olup, Harezmi'de medeniyetin de bu tarihte başladığı ileri sürülmektedir.⁷² Bahsi geçen ve askerleri sürgün eden hükümdarın da Ak-Hun veya Eftalit Türk Hanı, sürgün edilenlerin de onun yakınları ve bir kısım beyleri olduğu ve Harezmi'nin temellerinin de "Türk sürgünleri" tarafından atıldığı söylenmekle beraber⁷³ arkeologlar ve

denilmiştir. Mamatkul, Corayeff, *İpek Yolu Efsaneleri*, (çev: Ahsen Batur), Şa-to Türkiyat Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 86-90. Bütün bu rivayetlerin sonucunda yine bölgeye farklı anlamlar içeren "Harezmi" kelimesinin ortaya çıkışına dair bilgiler vardır.

⁶⁹ Harezmi ismi XIII asra kadar hep başkent ismi olarak Kât/Kâs şehrine verilmiştir. (Zeki Velidi, Togan, "Hârizm", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1987, c. VI/1, s. 241.) denilse de, Coğrafya kaynaklarında Harezmi'nin şehir ismi değil de bölge ismi olduğu belirtilmiştir. İstahrî, Ebî İshak İbrâhim b. Muhammed el-Farîsî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Brill, Leiden, 1927, s. 299; İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ali en-Nasibî el-Bağdâdî, *Sûretü'l-Arz*, Dâru Mektebeti'l-Hayat, Beyrut, 1992, s. 395; İdrîsî, Şerif Ebî Abdullah Muhammed b. Muhammed Abdullah b. İdris, *Nüzhetü'l-Müşâk fî'Htirâk'l-Âfâk*, es-Sekâfetü'd-Diniyye, Kahire, 1422/2002, c. II, s. 697; Yâkût El-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. II, s. 395, c. IV, s. 452; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, (thk: Kâmil Selmân el-Cübûrî-Mehdi Necm), Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, Beyrut, 2010, c. II, s. 44. Hatta İbn Fadlân'ın Kât şehrine Harezmi demesine (İbn Fadlân, Ahmed b. Fadlân b. Abbas, *Risâletü İbn Fadlân*, (thk: Sami ed-Dahan), İlmîyyu'l-Arabi, Dimaşk, ts., s. 81.) karşı çıkan Yâkût El-Hamevî, "Harezmi dese de Harezmi diye bir isim bilmiyorum. Harezmi'nin bölge ismi olduğu şüphesizdir" diye belirtmektedir. Yâkût El-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. II, s. 397.

Fakat yukarıda zikrettiğimiz bazı eserlerde de Kât/Kâs şehrinde Harezmi olarak bahsedilmektedir. (İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 304). Ayrıca ileride de değineceğimiz gibi Gürgenç şehrinde de zaman zaman Harezmi diye bahsedilmiştir.

⁷⁰ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 254.

⁷¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. II, s. 396.

⁷² Bîrûnî, *el-Âsârü'l-Bâkiye*, s. 35.

Bîrûnî'nin takvim olarak verdiği tarihler ve ayrıntılar için bkz: A. Zeki Velidi, Togan, *Horezmi Kültürü Vesikaları: Horezmi Tercümesi Muqaddimat al-Adab*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1951, s. 10.

⁷³ Geniş bilgi için bkz: Zekerîya, Kitapçı, *Azerbaycan-Harzem ve Türk Oğuz Boyları Arasında İslâmiyet*, Birinci Baskı, Yedi Kubbe Yayınları, Konya, 2005, ss. 135-137.

tarihçiler bölgenin Türkleşme sürecinin daha sonraki dönemlerde gerçekleştiğinden bahsederler.⁷⁴

Harezmîler, kaderlerine boyun eğerek, sıkıntılara göğüs gererek bu bölgede çoğalmışlar, zenginleşmişler ve bir birleriyle yarışırcaına köyler, şehirler ve kaleler inşa etmişlerdir. İsimleri yayılmaya başlayınca da komşuları olan Horasanlılardan da gelip o bölgeye yerleşenler olmuştur. Böylece bu bölgede (Harezm'de) insanlar çoğalmış ve orası en güzel bölgelerden biri olmuştur.⁷⁵

A. Harezm'in Coğrafi Konumu

Harezm'in coğrafi konumunda önemli bir yeri olan Amuderya'nın (Ceyhun) eskiden yatağının değişmiş ve değiştirilmiş olduğu ve Hazar denizine sonra tekrar Aral Gölüne⁷⁶ döküldüğü bilinmektedir.⁷⁷ Amuderya Orta Asya'nın milâttan sonra ve bilhassa orta asırlarda Ön Asya'da Mezopotamya'nın, Afrika'da Nil deltasının rolüne benzer bir rol oynamıştır. Harezm ise işte bu büyük nehrin aşağı mecrasının her iki tarafında bulunmaktadır.⁷⁸

⁷⁴ Yusupov, *Horezm ve Gürgeç*, s. 9. Bölgenin Türkleşme süreci ile ilgili daha ileride ayrıntılı bahsedilecektir.

⁷⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. II, s. 396; Kazvîni, *Âsârü'l-Bilâd*, s. 520.

⁷⁶ Aral gölüne "Harezm Gölü" de denmektedir. İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, ss. 297, 299; İdrîsî, *Nüzhetu'l-Müşâtâk*, c. I, s. 353; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. I, s. 172.

Ayrıca İbn Havkal "Ceyhun Gölü"nü de "Harezm Gölü"nü bir diğer adı olduğunu belirtir. İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 376.

Aral gölüne "Harezm denizi" de denilmektedir. *Hudûdü'l-Âlem mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, (çev: Abdullah Duman-Murat Ağarı), Kitabevi, İstanbul, 2008, s. 6, 24.

Aral gölü ve tarihteki önemi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: L., Berg, *Aralskoye More*, Stasyuloviç, St. Petersburg, 1908.

⁷⁷ Amuderya hakkında geniş bilgi için bkz: İbn Hurdazbih, Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdillâh, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Brill, Leiden, 1889, s. 173; İbn Rüste, Ebî Ali Ahmed b. Ömer, *el-A'lâku'n-Nefîse*, Brill, Leiden, 1891, ss. 91-92; İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, (dağınık bilgiler) ss. 294-298; Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, *Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, (çev: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 29-30; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 393; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 24; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. III, s. 117; Strange, *a.g.e.*, ss. 433-445; Zeki Velidi Togan, "Amu-Derya", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1978, c. I, ss. 419-426; Emel, Esin, "Amuderya", *DİA*, İstanbul, 1991, c. III, ss. 98-99.

⁷⁸ Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, Şarku'l-İslâmiyye, Kahire, 1357/1938, s. 58; İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 299; Togan, *Horezm Kültürü Vesikaları*, s. 9.

Geniş bir bölgeyi kapsamakta olan Harezmi'nin⁷⁹ coğrafi koordinatları ve bulunduğu coğrafi iklim bölgesi hakkında çeşitli açıklamalar vardır. Yâkût el-Hamevî, Batlamyus'un⁸⁰ kitabında Harezmi'nin koordinatlarının yüz on yedi derece otuz dakika boylam, kırk beş derece enlem olarak vermekte, bölgeyi altıncı iklimden⁸¹ saymaktadır. Ebû Avn'ın *Zîc* isimli eserinden naklen ise, Harezmi'nin doksan bir derece elli dakika boylam, kırk dört derece on dakika enlem olarak verdiğini ve beşinci iklimde olduğunu yazdığını söylemektedir.⁸² İdrîsî Harezmi'nin üçüncü iklimde olduğunu⁸³; İbn Fazlullah el-Ömerî dördüncü iklimde olduğunu yazmaktadır.⁸⁴ Ayrıca o, İbn Saîd'in onu beşinci iklimden saydığını da belirtmektedir.⁸⁵ Kaynaklarda geçen bu konum farklılıkları Harezmi bölgesinin geniş bir bölgeyi kapsamaması, bölgedeki şehirlerin zaman zaman çoğalıp genişlemesi kaynakların müelliflerinin farklı koordinatlar vermesine sebep olmuştur. Fakat o bölgelerde de bulunan ve bölgeyi yakından gözlemleyen Yâkût el-Hamevî'nin verdiği rakamların bu hususta daha sihatli olduğu kanaatindeyiz.

Harezmi'yi konum itibarıyla de Horasan ve Mâverâünnehir'den⁸⁶ ayrı veya bir bölge olarak belirten müellifler bulunmaktadır. Harezmi bölgesinden kitabının Mâverâünnehir bölümünde bahseden İbn Havkal, yeryüzünün meskûn olan en

⁷⁹ Ya'kûbî, Ahmed b. Ebi Ya'kûb b. Cafer b. Vehb b. Vazih, *Kitâbü'l-Buldân*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, ts., s. 94.

⁸⁰ Batlamyus - İslâm astronomisi üzerinde önemli etkileri olan İskenderiyeli astronom, matematikçi, coğrafyacı ve müzik bilginidir. Geniş bilgi için bkz: Cengiz, Aydın-Gülseren, Aydın, "Batlamyus", *DİA*, İstanbul, 1992, c. V, ss. 196-199.

⁸¹ İklim - Ekvatordan Kuzey kutbuna doğru yeryüzünün ayrıldığı yedi bölgeden her bir coğrafi bölge. İklim sistemi güneşin ekvatora göre az veya çok kazandığı eğilim üzerine dayandırılmıştır. Geniş bilgi için bkz: Mahmut, Ak, "İklim", *DİA*, İstanbul, 2000, c. XXII, ss. 28-30.

⁸² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. II, s. 395.

⁸³ İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müşâk*, c. II, s. 695.

⁸⁴ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. II, s. 44.

⁸⁵ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. II, s. 44. Eserinin başka yerinde ise beşinci iklimden diye bahseder. İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. II, s. 299. Genel olarak Mâverâünnehir'i ise dördüncü iklimde, yalnızca küçük bir kısmının üçüncü veya beşinci iklime ait olduğunu belirtir. İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. III, s. 119; Ayrıca bkz: İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Umem ve'l-Mülûk*, (thk: Muhammed Abdulkadir Ata-Mustafa Abdulkadir Ata), Birinci Baskı, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1412/1992, c. I, s. 133.

⁸⁶ Mâverâünnehir - İslâm fetihlerinden sonra Arapça nehrin (Amuderya'nın) öte tarafında kalan bölge anlamında Amuderya'nın kuzey ve doğusunda kalan bölgeye verilen isimdir. Geniş bilgi için bkz: Osman Gazi, Özgüdenli, "Mâverâünnehir", *DİA*, İstanbul, 2003, c. XXVIII, ss. 177-180.

önemli, en verimli, en temiz en hayırlı bol bölgelerinden biri olarak zikreder.⁸⁷ Ayrıca müellif, Harezmi şehirlerinin de Mâverâünnehir'den sayıldığını, çünkü Harezmi'nin Horasan'dan çok Meverâünnehir'e yakın olduğunu belirtmektedir.⁸⁸ Müellif eserinin başka bir yerinde Harezmi'nin Horasan ve Mâverâünnehir'den ayrı bir iklim (bölge) olduğunu da belirtir.⁸⁹

Hâricî saldırılara karşı savunmayı kolaylaştıracak bir yapıya sahip olan Harezmi coğrafyasının etrafı çöllerle kuşatılmış⁹⁰, Kuzey yönünde Oğuzlar, Doğu, Batı ve Güneyi ise Horasan ve Mâverâünnehir ile sınırlı bir bölgedir. Orta Çağ coğrafyacılarına göre, Amuderya'nın en arka kesiminde olup, bundan sonraki kesiminde yapılaşma yoktur.⁹¹

Harezmi bölgesinde tarih boyunca birçok şehir kurulmuştur. Orta Çağ tarihi kayıtlarda Harezmi'nin merkez şehri Kât (Kâs diye de geçmektedir) şehri olarak geçmektedir. "Fîl" diye de isimlendirilen bu şehrin Belh nehrinin (Amuderya)⁹² her iki kıyasına da yerleşik olduğu belirtilir.⁹³ Belâzürî, Harezmi bölgesinde etrafı hendeklerle çevrili üç şehir olduğunu bunların en iyi korunanın da Fîl şehri olduğunu eserinde belirtmektedir. Ayrıca o, Ali b. Mücâhid'den naklen Fîl şehrinin Semerkant olduğunu söylüyorsa da⁹⁴, Fîl şehrinin Kât olduğu ileri sürülmektedir. Nitekim tarif edilen şehrin Semerkant olması uzak ihtimaldir.⁹⁵ Ayrıca ileride de bahsedeceğimiz

⁸⁷ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 384.

⁸⁸ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 361. Ayrıca bkz: İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müşâk*, c. II, s. 697.

⁸⁹ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 395.

⁹⁰ İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müşâk*, c. II, s. 697.

⁹¹ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 299; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 395.

Hudûdü'l-âlem'de "Mâverâünnehir'in batısı Harezmi sınırlarıdır" diye geçmektedir. *Hudûdü'l-Âlem*, s. 78.

⁹² Belh Nehri - İslâmiyet Türkistan'a Belh ilini aşarak girdiği için Araplar Amuderya'ya Ceyhun adının yanı sıra "Belh Nehri" adını da kullanmışlardır. Esin, a.g.m., s. 98.

⁹³ İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 33.

⁹⁴ Belâzürî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahya b. Cabir, *Fütûhu'l-Buldân*, (thk: Abdullah Enis et-Tabbâ-Ömer Enis et-Tabbâ), Müessesetü'l-Me'ârif, Beyrut, 1407/1987, s. 591. Ayrıca bkz: Taberî, Ebî Cafer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk (Târîhu't-Taberî)*, (nşr: Ebû Süheyb el-Keremî), Beytü'l-Efkârî'd-Devliyye, Ürdün-Riyad, ts., s. 1251.

⁹⁵ V. V., Barthold, *Soçineniya*, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, Moskova, 1963, c. III, ss. 475-476.

Ayrıca Taberî eserinde Fîl şehrinin Kâs (Kât) olduğunu söyleyenlerin de olduğunu belirtir. Taberî, *Târîh*, s. 1250.

gibi Arapların bu coğrafyaya gelmelerinden bahsedilirken Semerkant ismi geçmekte ve bu şehir Fîl adıyla değil kendi ismi ile zikredilmektedir. *Hudûdü'l-Âlem*'de Kaj (Kath/Kas) diye geçen Harezmi'nin bu merkezi yerleşiminden Türkistan'ın kapısı, Türklerin, Mâverâünnehir ve Hazar halklarının ticaret merkezi olduğu zikredilir.⁹⁶ İbn Havkal bu şehirden **Kât-derhaş** diye bahseder, buranın şimdi (H. IV/M. X. asır) harap olduğunu, bölge halkı harap şehrin yanında, nehrin batısında Gürgeç şehrini kurduğunu; Kât'in şehirle beraber kuhendizi olduğunu; nehrin hem şehri hem kuhendizini ve arkasındaki camiye harap ettiğini; şehrin çarşılarının mamur, ticaretinin bol ve bereketli olduğunu; şehrin içinden bir kanal geçtiğini belirtir.⁹⁷ Fakat daha sonra İbn Battûta küçük bir şehir olan Kât şehrine vardıklarını ve şehrin kadisiyle görüştüklerinden bahseder⁹⁸ ki, *Sûretü'l-Arz*'daki bilginin eski Kât şehri olduğu ve şehrin daha sonra tekrar kurulduğu anlaşılmaktadır.⁹⁹

Harezmi'nin H. IV/M. X. yüzyılda merkez şehriden (Kât'tan) başka **Dergân, Hezaresb, Hîve/Hayve/Hayvak, Huşmisen, Erdehnuşmisen**¹⁰⁰, **Saferdez, Nûzvâr, Kerderân, Havaş, Kürder, Karyatu Berâtekin, Mezminiyye, Merdâcekan ve Gürgeç (Cürcâniyye)** gibi şehirleri vardı.¹⁰¹

Sûretü'l-Arz'da İbn Havkal'ın belirttiğine göre, Mu'tasım, Abdullah b. Tâhir'e bizzat veya mektupla, Horasan ve Mâverâünnehir'den ne kadar asker çıkarabileceğini

Yakût el-Hamevî, eskiden bu Fîl denilen Harezmi şehri ve onun böyle isimlendirilmesine dair bir rivayeti okuduğunu, fakat unuttuğunu belirtmektedir. Yakût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. II, s. 397.

⁹⁶ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 78.

⁹⁷ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 395.

⁹⁸ İbn Battûta, Şemseddîn Ebi Abdullah Muhammed b. Abdullah Tancî, *er-Rihle, Tühfetü'n-Nüzzâr fi Garâibu'l-Emsâr ve Acâibu'l-Esfâr*, (thk: Muhammed Abdu'l-mün'im el-İryan), Hayatu'l-Ulûm, Beyrut, 1407/1987, c. I. s. 372.

⁹⁹ Eski Kât şehrinin harabelerinin olduğu yer şimdi Şah Abbas Veli olarak anılmaktadır. Geniş bilgi için bkz: V. V., Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (haz: Hakkı Dursun Yıldız), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990, ss. 156-157.

¹⁰⁰ Bu günkü Hîve'nin kuzeydoğusunda bulunan bu kasaba, Halife Muktedir zamanında H. 296-312/M. 908-924 yılları arasında üç defa vezaret makamına getirilmiş İbnü'l-Furât'ın (H. 312/M. 925 yılında Muktedir'in emriyle öldürülmüştür) çiftliği de bulunmaktadır. Bu çiftlikten Bulgar hükümdarının isteği üzerine yapılacak kalenin inşasında harcanmak, fakihlere ve öğretmenlere verilmek için hükümdara götürülecek para tahsis edilmiştir. İbn Fadlân, *Risâle*, s. 68, 77. Geniş bilgi için bkz: Ramazan, Şeşen, *İbn Fazlan Seyahatnâmesi*, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1995, s. 24.

¹⁰¹ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, ss. 299-300; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 395; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. II, s. 45. Ayrıca bkz: İdrîsî, *Nüzhetu'l-Müşâk*, c. II, s. 697.

sorduğunu; Abdullah b. Tâhir'in de Nuh b. Esed b. Sâmân'a mektup yazarak danıştığına Nuh'un "*Horasan ve Mâverâünnehir'de 300.000 köy var. Bunların her birinden bir süvari ile bir yaya çıksa halk bunların yokluğunun farkına bile varmaz*" demiştir.¹⁰² Buradaki bilgidен Mâverâünnehir'de Harezmlilerin de içinde bulunduğu yüz binlerce köy ve kasabanın olduğu anlaşılmaktadır. Bunların en önemlilerinden biri de konumuz olan Gürgenç'tir.

B. Eski Harezmlilerin Tarihsel Gelişimi

Yukarıda da değindiğimiz gibi, Harezmlilerin Harezmliler bölgesine M.Ö.1292 yılında geldikleri ve Harezmliler'de medeniyetin bu tarihte başlamış olduğuna dair rivayetler vardır.¹⁰³ Ayrıca Harezmliler halkının bölgeye göç ettirilmesiyle ilgili kısımda değindiğimiz gibi, balıkçılık ve avcılıkla uğraşan bu eski kültüre *Kelteminar Kültürü* denilmektedir. Bu kültür M.Ö. 3000 yıllarında Harezmlilerin göç ettirildikleri yer olan Amuderya'nın Aral gölüne dökülen deltası civarında yerleşik hayat şeklinin yaşandığı bir devredir.¹⁰⁴ Dolayısıyla Harezmlilerin bu dönemlerde buraya göç ettirildikleri de düşünülebilir. Harezmliler ve Harezmlilerin tarihi hakkında ilk kayıt Herodot'un (Herodotos) eserinde bulunmaktadır. Herodot, *Tarih* kitabında "Akes" adında bir ırmaktan ve "Khorasmialar"dan bahseder ki araştırmacılar Akes ırmağının Amuderya, Khorasmiaların ise Harezmliler olduğunu ileri sürmüşlerdir.¹⁰⁵ Herodot Asya'da bir oviden bahseder - ki Amuderya üzerindeki bir ova - Ahamenîlerin Türkistan'ı işgalinden evvel bu yerler Harezmlilerin olup onlar Hyrkaniyalılar, Parthialılar (Parfiyalılar), Sarangialılar ve Thamaeîliler'e komşu olarak yaşamış olduklarını, fakat şimdi oraların İranlıların (Ahamenîlerin) Büyük Kralın mülkü olduğunu yazmaktadır. Ayrıca ovanın çevresini saran dağdan Akes (Amuderya)

¹⁰² İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 387.

¹⁰³ Bîrûnî, *el-Âsârü'l-Bâkiye*, s. 35.

Harezmlilerin bu ülkeye Selevk tarihinden 980 yıl evvel geldikleri, Selevk tarihi, Harezmliler takvimi ile karşılaştırılmalarına dair bilgi için bkz: Togan, "Hârizm", s. 241. Ayrıca Harezmliler takvimi ve belirtilen tarihler bu takvimle ilgili bkz: Ye. Ye., Nerazik-P.G., Bulgakov, "Khwarizm", *History of Civilization of Central Asia*, (ed. B.A. Litvinsky), Unesco Publishing, France, 1994, vol. III, ss. 227-230.

¹⁰⁴ Zerrin, Günel, *İslâm Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, Birinci Baskı, Nobel Yayınları, Ankara, 2004, s. 8.

¹⁰⁵ N.N., Negmatov, "States in North-Western Central Asia", *History of Civilization of Central Asia*, (ed. Janos Harmatta), Unesco Publishing, France, 1994, vol. II, ss. 455-456; Togan, "Hârizm", s. 241.

adında bir ırmağın aktığını, bu ırmağın beş kola ayrıldığını ve beş kanalın yukarıda saydığımız kavimlerin yerlerini suladığını, İran hâkimiyetinde ise kralın beş boğazın beşine de birer kapaklı alavere havuzu yaptırıp suyun önünü tıkadığını ve halkın şikayeti üzerine her boğazın suyunu gerekli ovaya bazen açıp sulattığını, suyu açıp kaparken de o kavimlerden haraç aldığını yazmaktadır. İşte bu ovada hâkim olan Harezmlilerin İran (Ahamenî) istilasından evvel diğer dört komşu kavim üzerinde hâkim vaziyette olduğunu ve nehirlerden kanallar açarak, sulama usulü ile ziraat yaptıklarını da göstermektedir.¹⁰⁶

Harezmlilerin Ahamenîlere tabi olduğu zamanda özellikle Dareios (I. Dariy) Yönetimi zamanında (M.Ö.521-M.Ö.486) Parthlar, Safadlar ve Aryalılar ile birlikte Ahamenîlerin on altıncı hükümetine bağlı olmuşlar vergi ödemişlerdir.¹⁰⁷ Ahamenî hâkimiyetinde bulunan Harezmliler askerlerin başlık giydikleri, yaylar ve kısa mızraklar taşıdıkları, Kral Kserkes zamanında (M.Ö. 485-465) Parthlar ile Harezmlilerin şefi (komutanı) Pharnakes oğlu Artabazos olduğu bilinmektedir.¹⁰⁸

Bu bilgilerden Harezmlilerin Ahamenîlere tabi oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim bir diğer eskiçağ coğrafyacısı Strabon da "Horasmi" diye isimlendirdiği Harezmlileri Perslere tabi halklar arasında zikretmektedir.¹⁰⁹ Kral Kserkes de kendine bağlı olan memleketleri sayarken Harezmi'yi de saymış ve krallarının kendisi olduğunu belirtmiştir.¹¹⁰ Harezmi'nin Ahamenî hâkimiyeti altına girmesi M.Ö. 530'lu yıllara tekabül etmektedir. İlk hareketlerinde başarısız olan Ahamenîler daha sonra bölgeyi hâkimiyet altına almışlardır. Ahamenî hâkimiyetindeki Harezmi'nin durumu hakkında bilgi bulunmamaktadır.¹¹¹ Fakat Harezmliler son Ahamenîler devrinde

¹⁰⁶ Herodotos, *Tarih*, (çev: Müntekim Ökmen), Onuncu Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s. 269; Togan, "Hârizm", s. 241.

¹⁰⁷ Herodotos, *a.g.e.*, s. 260.

¹⁰⁸ Herodotos, *a.g.e.*, s. 541.

¹⁰⁹ Strabon (v. 23-24), *Geografiya*, (Rusçaya çev: Stratanovskogo, G.A.), Nauka, Moskova, 1964, s. 485.

¹¹⁰ Josef, Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, (çev: Mehmet Ali İnci), Birinci Baskı, Telos Yayıncılık, İstanbul, 2003, s. 100.

¹¹¹ Yusupov, *Horezm ve Gürgeç*, ss. 23-24.

daha İskender gelmeden önce İran hâkimiyetinden kurtulmuşlar¹¹² ve bir daha da İran'ın hükmü altına girmemişlerdir.¹¹³

Büyük İskender'in fetihleri sırasında (M.Ö. 329-328) Pharasmanes adlı Harezmi kralı 1500 askeriyle birlikte Belh'e giderek itaatini arzemiş ve aralarında bir dostluk ve askeri işbirliği antlaşması imzalanmıştır.¹¹⁴ Harezmi'in bu tarihten M. III. yüzyıla kadarki durumu hakkında yine bilgi yoktur. Harezmi tarihinde Harezmi'de hüküm süren hükümdarlar kendilerine Harezmi hükümdarı anlamında "Harezmişah" unvanını vermişlerdir ki, bu unvan Arap fütûhâtından evvel de kullanılagelen bir unvandır.¹¹⁵ Harezmi'in coğrafi konumu gereği Harezmi'i idare eden valiler Harezmişah unvanını alarak kısa sürede bağımsız hanedanlar kurmuşlar; ancak bazılarınım hâkimiyetleri yalnız kendi bölgelerine münhasır kalmıştır.

Harezmi'in yukarıda belirttiğimiz eski tarihi ile ilgili bölgede yapılan arkeolojik kazılar neticesinde Rus tarihçi arkeolog Tolstov Harezmi tarihinin kronolojisini şöyle sıralamaktadır: M.Ö. IV-III. binyıllar Neolitik, M.Ö. II. binyıl Bronz, M.Ö. I. binyıl erken Demir Devridir. Demir devrinde uzun dikdörtgen biçimde aile/sivil konutların inşasına başlanmıştır. Ahamenîlere bağılı olduğu dönemlerde Harezmi'de sulama kanalları açılmaya başlanmıştır. Bölgede yapılan kazılarda M.Ö. V-IV. binyıla ait olan yüzden fazla heykelciğin bulunmasıyla bu kültüre "Harezmi helenizmi" ismi verilmiştir. Harezmi'de M. II. yüzyılda Kuşan kültür devresi başlamış ve bu devrede birleşik aileler için yapılmış köy yapılarından, ayrı ayrı yaşadıkları köy yapılarına geçilmiştir.¹¹⁶ Bu dönemlerde bölgede kurulan şehir ve kale tarzı yerleşim birimleri genellikle yapılan kazı bölgesine verilen isimlerle

¹¹² Wiesehöfer, *a.g.e.*, s. 163.

¹¹³ Sergey Pavloviç, Tolstov, *Drevniy Horezm*, MGU, Moskova, 1948, s. 17.

¹¹⁴ Togan, "Hârizm", s. 241; Özeydin, "Hârizm", s. 217.

¹¹⁵ İslâmiyetten önce de var olan bu unvan 1800'lü yıllardaki sikkelerde de son Harezmişah sülalesinin kurucusu olan İl-Tüzer Han'ın kendisini "Harezmişahların varisi" ("Varis-i Harezmişahan") olarak göstermiştir. V. V., Barthold, "Hârizmşâh", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1987, c. V/I, ss. 263-264.

¹¹⁶ Geniş bilgi için bkz: Tolstov, *Drevniy Horezm*, ss. 32-33, 59-76; Togan, *Horezm Kültürü Vesikaları*, ss. 26-27.

Bahaeddin Ögel Tolstov'un yaptığı bu sınıflandırmanın bütün Orta Asya için geçerli olmadığını, Hun devri kültürünün daha yaygın olduğunu belirtir. Bahaeddin, Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, İkinci Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1984, s. 81.

"Berkut-kale", "Köy-kırılğan kale", "Küyzeligir", "Kaleligir", "Canbas kale", "Deşik kale", "Kırk kız kale", "Toprak kale", "Ayaz kale", "Bazar kale", "Gavur kale", "Duman kale", "Kavat kale" gibi isimlerle zikredilmektedir.¹¹⁷ Daha sonra ise Afrigoğulları hanedanlığı kurulmuştur ki bu hanedan hakkında ilerleyen bölümlerde bahsedilecektir.

Dolayısıyla Harezmi bölgesi tarih öncesi dönemlerden itibaren büyük medeniyetlerin kurulduğu bir bölgedir. Bu bölgede her dönemde farklı medeniyetlerin kurulmasına imkân veren en önemli sebep düşmana karşı savunmayı kolaylaştıran coğrafi konumudur. Ayrıca bu bölgeye yerleşen çeşitli göç hareketleri neticesinde bölgenin kültür hayatının yüksek bir seviyeye ulaştığı da bilinmektedir. Nitekim yukarıda saydığımız kale yapıların yanı sıra bölgede Roma, Yunan gibi kadim medeniyetlere mahsus kalıntıların da olduğu bilinmektedir. Harezmi bölgesi kervan yolları güzergâhında olduğu için en eski dönemlerden beri yüksek kültürlü medeniyetlerle ticari münasebetler neticesinde bu medeniyet havzalarıyla doğal olarak bir kültürel temas da söz konusu olmuştur.¹¹⁸ Binaenaleyh Mısır, Roma gibi eski medeniyetlerin tarihi kalıntıları misali günümüzde bölgede binalar mevcut olmasa da bu medeniyetlere yakın bir kültürün Harezmi kültürü sınırları içinde teşekkül ettiğine inanmak mümkündür.

Tarihçiler tarih boyunca bölgede hüküm süren hanedanlara "Harezmi'nin şahı" anlamında "Harezmişahlar" diye nitelendirilmektedir. Bölgede hüküm süren bu Harezmişahları tarihçiler *Afrigoğulları Harezmişahları (M. 305-995)*, *Me'mûnoğulları (Me'mûniler) Harezmişahları (H. 385-407/M. 995-1017)*, *Altuntaşoğulları Harezmişahları (H. 407-432/M. 1017-1041)*, *Anuşteginioğulları Harezmişahları (H. 490-628/M. 1097-1231)* şeklinde tasnif etmişlerdir.¹¹⁹ Tezimizin ilerleyen bölümlerinde bu hanedanlardan teferruatlı bir şekilde bahsedeceğimiz için Harezmi'nin

¹¹⁷ Bu kazı bölgeleri ve ortaya çıkarılan kale kalıntılarıyla ilgili bkz: Tolstov, *Drevniy Horezm*, ss. 77-127. Ayrıca bkz: Hemra, Yusupov, *Putevoditel po Arheologo-Arhitekturnum Pamyatnikam Taşauzskoy Oblasti*, Turkmenistan, Aşkabat, 1989, ss. 16-23.

¹¹⁸ V.N., Pilipko, *İstoriya Turkmenistana v Antiçmıy Period*, İlim, Aşkabat, 1994, ss. 48-53.

¹¹⁹ İbrâhim, Kafesoğlu, *Harezmişahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, Dördüncü Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000, s. 33; Barthold, "Hârizmşâh", ss. 263-265; Togan, "Hârizm", s. 242; Özaydın, "Hârizm", s. 217.

tarihsel gelişimi hakkında bu kadarıyla yetinip, esas konumuz olan Gürgeç şehrine döneceğiz.

BİRİNCİ BÖLÜM

GÜRGENÇ'İN KURULUŞU, COĞRAFI KONUMU, FİZİKİ YAPISI VE SELÇUKLULAR DÖNEMİNE KADAR TARİHİ

En eski dönemlerden itibaren varlığını sürdüren tarihi şehir Gürgenç'in ticaret yolları güzergâhında bulunması, coğrafi konumu, kendisine bağlı yerleşim birimleri ve şehir unsurlarıyla özellikle Orta Çağ'ın en kudretli şehirlerinden biri olmuştur. Bölgenin İslâmlaşmasıyla her açıdan en yüksek seviyelere ulaşan şehir, farklı siyasî ve politik olaylara da sahne olmuştur.

I. Gürgenç'in Kuruluşuna Dair Kayıtlar

Gürgenç¹²⁰ şehrini kimin, ne zaman, nasıl kurduğuna dair net bir tarihi bilgi olmamakla beraber, şehrin hangi dönemde var olduğuna dair rivayetler, hâtıratlar ve arkeolojik kazılar neticesinde elde edilen bulguları bir araya getirip şehrin kuruluşunu inceleyeceğiz. Kuşkusuz bu anlatılar şehrin ne zaman kurulduğu hakkında net bir bilgi içermese de, şehrin hangi dönemden beri var olduğunu bilmemiz açısından önemlidir.

A. Çin Seyahatnamelerinde Gürgenç

Eski zamanlardan beri Harezmi halkı Çin ve Uzak Doğu ile ticari münasebetler kurmakta idi. Bu ticaret sayesinde tüccarlar ve seyyahlar Orta Asya ve Harezmi bölgesi hakkında bazı bilgiler kaydetmişlerdir. M.Ö. 138-126 yıllarında Türkistan'ı gezen Çinli seyyah (ya da general) Çian-Kien'den alınan Çin kayıtlarında Amuderya üzerindeki Yue-Gyan (Yeu-Gien) şehrinden bahsedilir. Bu şehrin Gürgenç şehri olmasının kuvvetle muhtemel olduğunu araştırmacılar belirtmişlerdir. Çünkü bahsedilen yer Gürgenç'in bulunduğu yeri göstermekte; ayrıca eserde bölge halkının Amuderya (Güy-Şüy) üzerinden ve kara yollarıyla ticaretle meşgul olmasından da bahseder ki, Gürgenç halkı olan Harezmîler genellikle ticaretle uğraştıkları için bu şehrin Harezmi şehirlerinden Gürgenç olması şüphesizdir. Çinli

¹²⁰ Gürgenç kelimesi "Gurganc", "Kurkanç" ve ileride de belirtileceği gibi bazı dönemlerde "Ürgenç" şeklinde kaynaklarda geçse de biz tezimizde "Gürgenç" olarak kullanacağız.

seyyahların yazılarını ve Çin tarihini inceleyen araştırmacı Biçurin¹²¹ Çince Yue-Gyan isminin Gürgenç (Urgyanç) kelimesine yakın olduğunu ve yazılış şeklinin aynı karakterleri içerdiğini belirtmiştir.¹²² Ayrıca eserde Yue-Gyan (yani Gürgenç) şehrinin Kangyu/Kang-chü (Mâverâünnehir)'in beş vilayetinden biri olduğu, hâkiminin de Yue-Gyan (Yü-chien olarak da geçmektedir) şehrinde oturduğu zikredilmektedir.¹²³ Bu bilgilerden Harezmi'nin merkezi olan Gürgenç'in M.Ö. II. yüzyıllarda var olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bu kayıtlarda şehrin nasıl ve ne zaman kurulduğu ise yukarıda da belirttiğimiz gibi muamma olarak durmaktadır.

B. Avesta'da Gürgenç

Avesta'nın "Vdevdat" nüshasında Zaratuştra Ahuramazda'ya "Benden önce ölümlülerden kiminle konuştun?" diye sorduğunda Ahuramazda'nın Zaratuştra'dan evvel Yima isimli birisiyle konuştuğu ve ona kutsal ateşi yakıp onu korumasını söylediği, Yima'nın ise bunu kabul ettiği yazılmaktadır. Bu olay açıklanırken Yima'nın Farsların Cemşid dedikleri efsanevi kral olduğu, onun döneminin altın çağ olarak nitelendiği ve Zerdüştlüğün kutsal ateşini ilk olarak Harezmi'de onun yaktığı söylenmektedir.¹²⁴ İbn Fazlullah el-Ömerî de Zerdüşst inancında meşhur âteşgedelerin

¹²¹ "İakinf" lakaplı rus tarihçi Nikiti Yakovloviç Biçurin'in (1777-1853) hayatı ve araştırmaları hakkında bkz: Biçurin, N.Ya, *Sobraniye Svedeniy o Narodah Obitavşih v Sredney Azii v Drevneye Vremena*, İzdatelstvo Akademiyi Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1950, c. I, kitabın giriş kısmı, ss. 5-86.

¹²² Biçurin, *a.g.e.*, c. II, ss. 315-316.

Ayrıca bkz: A. Yu. Yakubovskiy, *Razvalini Urgenča*, Akademii İstorii Materialnoy Kulturi, Leningrad, 1930, s. 5; N.İ., Veselovskiy, *Oçerk İstoriko-Geografiçeskih Svedeniy o Hivinskom Hanstvo: Ot Drevneyşih Vremen do Nastoyaşogo*, Brat Pamteleyev, St. Petersburg, 1877, ss. 6-7; Ya. G., Gulyamov, *İstoriya Oroşeniya Horezma s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney*, Akademii Nauk Uzbekskoy SSR, Taşkent, 1957, s. 98; Tolstov, *Drevniy Horezm*, s. 18; Barthold, *Soçineniya*, III, s. 545; Togan, "Hârizm", ss. 241-242; Barthold, "Gürgenç", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1977, c. IV, s. 846; Aydın, Taneri, "Gürgenç", *DİA*, İstanbul, 1996, c. XIV, s. 321.

Biçurin, Çinli seyyahların eserlerinden bahsettiği adı geçen eserinde Çinlilerin Harezmi'den de "Holisimi", "Hosyun" olarak bahsettiklerini yazmaktadır. Biçurin, *a.g.e.*, c. II, ss. 310, 315.

Genel görüş bu olmasına rağmen Yue-gyan şehrinin Özkent olduğunu söyleyenlerin olduğunu Halimov belirtmektedir. Nazar, Halimov, *Gadımı Ürgence Sıyahat*, İlim, Aşkat, 1986, s. 6.

¹²³ Biçurin, *a.g.e.*, c. II, s. 186; Ayşe, Onat, *Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanı Tarihinde Batı Bölgeleri*, Türk Tarihi Kurumu Basımevi, Ankara, 2012, ss. 38-39; Togan, "Hârizm", s. 241.

¹²⁴ *Avesta-Zakon Protiv Devov (Vdevdat)*, (Rusçaya çev: Rtveladze, E.V.-Saidova, A.H.-Abdullayeva, Ye.V.), İzdatelstvo Politehniçeskogo Universiteta, St. Petersburg, 2008, ss. 76-77, 111. Ayrıca bkz: *Avesta, Zerdüşst Spitama Bölümler*, (çev: Eshat Ayata), Üçüncü Baskı, Kora, İstanbul, 2011, s. 46.

Mes'ûdî'de Zerdüşst kral Yestaseften ateşi aramasını istediği, kralın ateşi Harezmi şehrinde buldurduğunu, oradan da Fars vilayetlerine ve köylerine getirildiği belirtilir. Mes'ûdî, *Murûc Ez-*

beş olduğunu; Mecûsîler nezdinde en kutsal ateş olan üçüncü âteşgedenin Harezmi'de (Gürgenç'te) bulunduğunu yazmaktadır.¹²⁵ Gürgenç'te yapılan kazılarda Zerdüşt ibadethanesine benzeyen yuvarlak bir ibadethaneye ve Sultan Tekiş'in türbesinin yanında yapılan kazılarda da Zerdüştlüğe ait olduğu ileri sürülen ateş mabedinin kalıntılarına rastlanılmıştır.¹²⁶

Zerdüşt hayatta iken Zerdüştlüğün Harezmi'de yayıldığı göz önünde bulundurulursa, Zerdüşt'ün de M.Ö. 1600-1400'lerde yaşadığını¹²⁷, kutsal ateşin de korunması ve ibadet yapılması gerektiği, dolayısıyla insanların yaşadığı bir yerde yakılması gerektiği için Gürgenç'in M.Ö. 1600'lerde meskun, mamur ve yaşanılan bir şehir olduğunu düşünebiliriz.

Zerdüştün kendisinin de Harezmi ile Belh arasında veya Mâverâünnehir ile Harezmi arasında bir yerde doğduğu da söylenmektedir.¹²⁸ Ayrıca Avesta'da on altı tane eski memleketlerin ismi zikredilmekte ve bunlardan birisinin Amuderya'nın kenarındaki Harezmi olabileceği¹²⁹; "Kanghu/Kanghi" isminin de Gürgenç olabileceği ileri sürülmektedir.¹³⁰ Fakat bunu net bir şekilde ispat etmek ancak daha

Zeheb, s. 73. Ayrıca bkz: İbnü'l-Fakîh, Ebî Bekr Ahmed b. Muhammed Hemedanî, *Kitâbu'l-Buldân*, (thk: Yusuf el-Hâdî), Birinci Baskı, Âlemü'l-Kitâb, Beyrut, 1416/1996, s. 504.

Togan, Avesta'da efsanevi İran vatanının Harezmi'de aranması gerektiğini söyleyenler olsa da bu fikrin yanlış olduğunu Nöldeke'nin izah ettiğini belirtmektedir ki (Togan, "Hârizm", s. 240; Togan, *Horezm Kültürü Vesikaları*, s. 9), müellifin bundan kastının bizim kastettiğimiz Gürgenç ve onun varoluş tarihi ile ilgili olmadığı kanaatindeyiz.

¹²⁵ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. I, s. 279.

¹²⁶ Yusupov, *Horezm ve Gürgenç*, ss. 17, 46.

¹²⁷ Zerdüşt'ün yaşadığı dönem ve tarih hakkında M.Ö. 551-479, M.Ö. 450-500, hatta M.Ö. 6500 gibi çok abartılı tarihler de verilmektedir. Najiba Ziyayi, Azizi, *Zerdüştlüğün Kutsal Kitabı (Avesta) Üzerine Bir Araştırma*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2009, ss. 22-25.

Zerdüştle ilgili Mes'ûdî'nin verdiği bilgiler için bkz: Mes'ûdî, *Murûc Ez-Zeheb*, ss. 126-128.

Zerdüşt'ün hayatı ile ilgili ayrıca bkz: M. Sıraç, Bilgin, *Zarathustra (Zerdüşt) Hayatı ve Mazdaizm*, Berfin Yayınları, İstanbul, 1995, ss. 44-144; Richard, Frye, *The Heritage of Central Asia*, Marcus Wiener Publishers, USA, 1998, ss. 65-74; M.B., Meytarçian, *Pogrebalniye Obryadi Zoroastriyev*, Letniy Sad, Moskova, 2001, ss. 9-22; İskender, Oymak, *Zerdüştlük (İnanç, İbadet, Âdetler)*, Birinci Baskı, Elazığ, 2003, ss. 50-98.

¹²⁸ Oymak, *a.g.e.*, s. 58; Azizi, *a.g.e.*, ss. 22, 25.

¹²⁹ *Avesta*, (Rusçaya çev: Sokolova, V.S.), Nauka, St. Petersburg, 2005, ss. 14, 228-229; Yusupov, *Horezm ve Gürgenç*, s. 16.

¹³⁰ Tolstov, *Drevniy Horezm*, ss. 21-22.

ayrıntılı arkeolojik kazılarla mümkün olabilecektir. Zira şimdiye kadar bölgede yapılan kazılarda bunu ispatlayacak bir bilgiye rastlanılmamıştır.

Avesta'nın M.Ö. I. asırda yazıldığı tahmin edilen kısmında *Urva* ya da *Urga* isimli bir şehirden bahsedildiğini, araştırmacılar o şehrin de Gürgenç olabileceğini belirtmektedirler.¹³¹ Avesta'nın ne zaman yazıldığı ve içerdiği bilgilerin gerçeği ne kadar yansıttığı tartışma konusu olsa da, konumuz açısından ve Gürgenç şehrinin ne zaman var olduğunu öğrenmemiz için önemlidir. Zira şehrin eski tarihine dair başka bir bilgi bulunmadığı için bu tahminlerden yola çıkmak zorunda kalıyoruz. Yine Avesta'da *Urva* diye isimlendirilen bu şehrin en güzel ve yaşanılabilir yerlerden biri olduğu belirtilmektedir¹³² ki, bu bilgiden o dönemde de Gürgenç'in önemli şehirlerden biri olduğunu öğreniyoruz. Genel olarak Harezmi bölgesinde yapılan kazılarda ortaya çıkan mezarlarda insanların Zerdüşti dini inancına göre defnedildiğine dair bulgulara rastlanılmıştır. Bu mezar kalıntılarında Zerdüştlüğe mahsus olan su Tanrısallığı ve başka figürlere rastlanması¹³³, Gürgenç'in de içinde bulunduğu Harezmi'nin Zerdüşti inancının izlerini taşıdığını göstermektedir.

C. Gürgenç'in Kuruluşu Hakkında Efsanevi Yaklaşımlar

Gürgenç şehrinin kurulduğuna dair farklı efsaneler de mevcuttur. Bunlardan M.Ö. VII. asra ve Sakaların cihan hâkimiyeti devrine ait olduğu anlaşılan İran destanlarında bahsedilen merkez şehrin Gürgenç olduğu ileri sürülse de bunlarda isim olarak geçmemektedir.¹³⁴

Makdîsî, Harezmi bölgesi ve Harezmliler hakkında verdiği rivayetlerden birisinde - meşhur Harezmi rivayetinde - "Kral sinirlendiği 400 askeri Harezmi'e sürünce, onların hayatlarını devam ettirmeleri için Ceyhun'un bir kolundan o tarafa kanal açtırmış. Bu kanal Nesâ şehrinin arka tarafında Balhan denilen bir şehre kadar uzanmaktaydı. Bir gün Balhan hükümdarının yolu Harezmi'e düşmüş. Harezmi

¹³¹ Tolstov, *Drevniy Horezm*, s. 22; Halimov, *a.g.e.*, s. 5; Yusupov, *Horezm ve Gürgenç*, s. 30.

¹³² Tolstov, *Drevniy Horezm*, s. 23.

¹³³ Gleb Pavloviç, Snesarjev, *Pod Nebom Horezma (Etnografiçeskiy Oçerk)*, Mısl, Moskova, 1973, ss. 7-8.

¹³⁴ Togan, *Horezm Kültürü Vesikaları*, s. 10.

hükümdarıyla ahbap olmuş ve onunla tavla oynamış. Fakat oyuna başlamadan önce bir şart koşmuşlar. Oyunun şartı, nehrin bir gece ve gündüz Harezmi tarafına akıtılmasıymış. Oyunu Harezmi padişahı kazanmış. Balhan hükümdarı sözünü yerine getirmiş ve nehri Harezmi tarafına akıtmış, fakat suları zaptedememişler ve o gün bu gün nehir o tarafa akmaya başlamış. Harezmliler de nehirden çeşitli kanallar açarak kenarlarına şehirler kurmuşlar..." diye bahsedilmektedir.¹³⁵ Bu rivayet bize nehrin kenarlarında kurulan şehirlerle beraber Gürgeç'in de o dönemde (M.Ö. 1292) kurulmuş olabileceği fikrini de vermektedir. Amuderya'nın eskiden Balhan tarafından Hazar denizine aktığına dair bilgiyi Bîrûnî de belirtmektedir ve nehrin yönü değiştirildikten sonra her iki sahilinde üç yüzden fazla şehir ve köyün kurulduğunu söylemektedir.¹³⁶

Eskiden Harezmi'nin merkezi şehri Fîl (Kât) diye bilinmekte, daha sonra ise bu şehir "Mansûr" olarak isimlendirilmektedir. Bu şehir Amuderya'nın doğusunda yer almaktaydı ve Amuderya taşıp şehri yok etmiştir. "Mansûr şehrinin karşısında nehrin öbür tarafında o zamanlar küçük bir şehir olan Gürgeç bulunmaktaydı. Harezmi halkı oraya yerleşmiş ve bu kasabayı zamanla büyük bir şehre dönüştürmüşlerdir. Gürgeç Mansûr'u geride bıraktı, büyük şehir oldu, Mansûr ise harabeye döndü, ondan iz bile kalmadı".¹³⁷ İbn Havkal'ın Harezmi'nin merkezine Kât-derhaş denildiğini, buranın şimdi harap olduğunu, halkın bunun yanında, nehrin batısında Gürgeç şehrini kurduğunu belirtmesi¹³⁸ Gürgeç'in Kât şehrinden sonra kurulduğunu gösterse de, Gürgeç'in daha erken kurulduğunu, fakat şehrin Kât'dan sonra daha çok gelişme gösterdiğini söylemek mümkündür.

¹³⁵ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 254.

Fakat bu rivayette şehrin ne zaman kurulduğunu bilmek mümkün olmasa da Amuderya'nın Yontma Taş devrinden önceki devirlerde Hazar denizine aktığı, daha sonraları Tunç Devrine doğru nehrin yeniden Aral gölüne döndüğü ve mecrasının çeşitli kollara ayrıldığı ispat edilmiştir. Esin, a.g.m., s. 98.

¹³⁶ Bîrûnî, Ebür-Reyhân Muhammed b. Ahmed, *Tahdîdü Nihâyâti'l-Emâkin*, (çev: Kıvameddîn Burslan), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2013, ss. 15-16.

¹³⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. II, ss. 122-123.

¹³⁸ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 395.

Bir efsaneye göre bir zamanlar Gazneli Mahmûd'un hükümdarlık yaptığı büyük bir şehre ejderha musallat olmuş. Ejderha eğer her gün sabahleyin surların dışına bir güzel kız bırakılmazsa şehri yerle bir edeceğini söyleyip, tehditler savuruyormuş. İnsanlar da korkularından her sabah surların dışına bir kız bırakırlar, ejderha da gelip kızı yermiş. Kızı olan herkes endişe içinde sıranın kendilerine gelmesini beklerlermiş. En sonunda şehirde başka güzel kız kalmayınca sıra Gazneli Mahmûd'un kızlarına gelmiş ve kızlarından Hürcemal'ı sabah ejderhaya vermek için şehrin surlarından dışarıya bırakmışlar. O sırada şehrin yakınından geçen Harezmi ve Habeş isimli iki genç, kızdan olup biteni sormuşlar. Kızın ejderha hakkında söylediklerini duyunca gençlerden Habeş kaçmış, Harezmi ise Hürcemal'ın yanında kalıp ejderhayı beklemeye başlamış. Cesur delikanlı Harezmi gelen ejderhayı öldürüp, kızı da alıp şehre gitmiş. Fakat şehir halkı bir başka ejderhanın daha olduğunu söylemişler. Harezmi o ejderhayı da bulup öldürmüş ve ejderhanın sahip olduğu büyük hazineyi de ele geçirmiş. Böylece Gazneli Mahmûd hem şehri hem kızını kurtaran Harezmi'ye Hürcemal'ı vermiştir. Harezmi ile ejderhanın çarpıştığı yere ise büyük bir şehir kurulmuş ve bu yeni şehre Hürcemal ve ejderhanın hazinesi (genci) anlamında "Hürgenç" denmiştir. Aradan uzun zaman geçmiş ve şehrin ismi Ürgenç (Gürgenç) olmuştur.¹³⁹ Tabii bu efsanedeki Gazneli Mahmûd H. V./M. XI. yüzyılda yaşamıştır ve şehrin o dönemde kurulduğunu söylemek mümkün değildir. Bu efsanenin Türkmenler arasında meşhur olan bir diğer versiyonunda ise, daha önce var olan Gürgenç şehrine Seyahet isimli yabancı bir genç gelmiş. Son derece güzel olan bu şehirde insanlar çok mutsuz bir hayat sürüyorlarmış. Bunun sebebi ise şehirde her sene atmış-yetmiş kişinin kaybolması ve sebebinin bilinmemesi imiş. Bu genç şehri araştırıp bunun sebebinin aramaya başlayınca, şehrin altında iki ejderha olduğu ve zaman zaman çıkıp gizlice insanları yediğini öğrenmiş. Ayrıca onların yanında hüyr (peri) bir kız varmış. Seyahet ejderhaları öldürmüş ve ejderhaların yerin altında bulunan kırk tane hazineli odalarındaki hazineleri de almıştır. Şehrin padişahı Seyahat'a kendi tahtını vermiş. Seyahet o hüyr kızı da kendine almış. Ondan sonra şehir Hüyr ve Genç isminden "Hüyrgenç" diye anılmaya başlamış. Zamanla da

¹³⁹ Efsanenin geniş şekli için bkz: Corayeff, *İpek Yolu Efsaneleri*, ss. 118-122.

bu isim Gürgeç hâlini almıştır. Şehirde bulunan ejderhanın deliğinin üzerine ise şimdi bile ayakta olan Gürgeç'in meşhur minaresini yaptırmıştır.¹⁴⁰ Bu rivayetler şimdiki Gürgeç'in bulunduğu Daşoğuz vilayetinde yaşayan yerli halkın dilinden yazılıp alınmıştır. Fakat bir sonraki rivayette de yine tarihi gerçeklik bulunmamaktadır. Zira Gürgeç'te bulunan minare Altın Orda Devleti zamanında Gürgeç valisi Kutluğ Timur tarafından inşa ettirilmiştir.¹⁴¹ Fakat bu efsanelerin genellikle "eski zamanlarda" diye başlayan versiyonları yaygın olup, onlarda belirli bir dönem verilmemekte, dolayısıyla da bunların gerçek olabileceği düşünülmektedir.¹⁴²

Bu efsanelerin köklerinin çok eskilere dayandığı söylenmektedir. Gazneli Mahmûd örneğinde olduğu gibi Orta Çağa nisbet edilmesi ise dilden dile dolaşan efsanelerin aslını yitirmiş olmasından ve halk tarafından herkesin kendince rivayeti yorumlamasından kaynaklanmaktadır. Aslında bu efsanelerde bahsedilen "ejderha" tiplmesi İslâmiyetten önceki Zerdüş inancından kaynaklanmaktadır. "Ejderha", "ejder" Avesta'da "Azhi-dahaka" veya "Dahak yılanı"¹⁴³ diye geçen kötülüğü sembolize eden düşmandır. Dolayısıyla bu Gürgeç efsanesi halkın Zerdüş inancına bağlı olduğu dönemde üretilen mitolojik öyküler grubundandır.¹⁴⁴

II. Şehre Verilen İsim ve Lakaplar

Tarih boyunca Gürgeç şehri farklı isimlerle anılmıştır. Fakat en çok Gürgeç, Ürgenç, Cürçâniyye ve Harezmi diye isimlendirildiği görülmektedir. Gürgeç kelimesinin efsanede belirtilen "Hür" ve "genç" gibi iki kelimedenden geldiğini söyleyenler olmakla birlikte Farsça "gorg" (kurt), "an" (çoğul eki lar/ler) ve "cird,

¹⁴⁰ Bu rivayetin de yine bir başka versiyonu da olup, onda da yine Seyahet isimli gencin şehirde ejderhayı öldürdüğü ve öldürmek için önce onun deliğini yaktığı ve yanan delik şehrin ortasında kararıp kalması diye üzerine minare yaptırdığı belirtilir. Her iki efsanenin geniş şekli için bkz: Bayrammyrat, Baymyradov, *Türkmen Galaları Hakkında Rivayat*, Miras, Aşkat, 2004, ss. 18-31.

¹⁴¹ Minare hakkında ileride ayrıntılı bahsedilecektir.

¹⁴² Snesaryev, *Pod Nebom Horezma*, ss. 30-31.

¹⁴³ *Avesta-Zakon Protiv Devov (Vdevdat)*, ss. 75, 254, 260; *Avesta, Zerdüş Spitama Bölümler*, ss. 40, 45-46, 60, 104.

¹⁴⁴ Gleb Pavloviç, Snesaryev, *Relikti do Musulmanskih Verovaniy i Obryadov u Uzbekov Horezma*, Nauka, Moskova, 1969, ss. 31-32.

gird/ kısaltılmışı *ç/c*" (şehir) sözcüklerinden Gorgancird/Gorganç/Gürgenç "Kurtların şehri" anlamında olabileceğini Türkmen dilbilimcisi Soltanşa Atanyazov belirtmektedir.¹⁴⁵ Atanyazov, Türkmenistan'daki coğrafi isimlerle ilgili yazdığı bir başka eserinde ise yine "Gürgen" kelimesinin arkasına *cird*, *gird* kelimelerinin kısaltılmış şekli olan *ç/c* harfinin ilave edilmesiyle şehrin "*Gürgen'lilerin şehri*", "*Gürgen halkının şehri*" anlamında olabileceğini ileri sürer.¹⁴⁶ Bu bilgilerden başka Gürgenç isminin ne anlama geldiği hakkında kaynaklarda hiç bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat tarihi kayıtlarda Harezmi'nin bu önemli merkezi şehrine farklı isim ve lakaplar da verilmiştir. Buna göre yukarıda gördüğümüz Çin kaynaklarında ve Avesta'da geçen **Yue-Gyan**¹⁴⁷, **Urva** ya da **Urga**¹⁴⁸ gibi Gürgenç'e verilen en eski isimlerinden başka Araplar **Cürcâniyye**¹⁴⁹ ya da Harezmlilerin kendi söyledikleri gibi **Kürkanc/Gürgenc** diye telaffuz edildiği görülmektedir.¹⁵⁰ Zira bu müellifler Harezmi'nin başkenti ve en büyük şehri olarak bildikleri Gürgenç'in Arapçası (Arapça telaffuz şekli) "*Cürcâniyye*"dir diye belirtmişlerdir.¹⁵¹ Ayrıca kaynaklarda **Gürgenc** şeklinde de geçtiği görülmektedir.¹⁵² Buna göre "Gürgenç" ismindeki Arapça'da olmayan "g" harfi yerine "c" harfi kullanarak "*Cürcâniyye*" dedikleri âşikârdır.

Gürgenç tarih içerisinde zaman zaman kendisinin içerisinde bulunduğu bölgenin ismiyle "**Harezmi şehri**" ya da "**Harezmi**" olarak da anılmıştır.¹⁵³ Harezmi bölge ismi olmasına rağmen kaynaklarda Harezmişahlar imparatorluğu döneminde

¹⁴⁵ Soltanşa, Atanyazov, "O Proishojdenii Nazvaniya Kunya-Urgenç", *Pamyatniki Turkmenistana*, sy. 2, Aşgabat, 1980, s. 29.

¹⁴⁶ Soltanşa, Atanyazov, *Türkmenistanın Geografik Atlasının Düşündürüşli Sözlüğü*, s. 189.

¹⁴⁷ Biçurin, *a.g.e.*, c. II, ss. 315-316; Togan, "Hârizmi", ss. 241-242; Barthold, "Gürgenç", s. 846; Taneri, "Gürgenç", s. 321.

¹⁴⁸ Yusupov, *Horezm ve Gürgenç*, s. 30.

¹⁴⁹ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 253, 255; İbn Fadlân, *Risâle*, s. 81; İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 299; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 395; İdrîsî, *Nüzhâtü'l-Müşâk*, c. I, s. 481.

¹⁵⁰ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 396; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 78, 79; Yâkût el-Hamevi, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. II, s. 359, c. III, ss. 122-123, c. IV, s. 452; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. II, ss. 44, 310.

¹⁵¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. II, s. 122, c. IV, s. 452; Ebü'l-Fidâ, *el-Melikü'l-Müeyyed İmadü'd-din İsmâil b. Ali el-Eyyübî, Takvîmü'l-Buldân*, (nşr: J.T. Reinaud-M.G. de Slane), Paris, 1840, ss. 477-479; Kalkaşendî, Ebu'l-Abbas Şihâbüddîn Ahmed b. Ali, *Subhu'l-A'sâ fî Sanâti'l-İnşâ*, (nşr: Muhammed Abdürresul İbrâhim), Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kahire, 1331-1340/1913-1922, c. IV, ss. 454-455.

¹⁵² Gerdîzî, Ebû Saîd Abdulhay b. Zahhak b. Mahmûd, *Zeynü'l-Ahbâr (Tarih-i Gerdizi)*, (thk: Abdulhay Habibi), Birinci Baskı, Dünyay-i Kitap, Tahran, 1363 h.ş./1984, ss. 358, 374.

¹⁵³ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. III, s. 156-157.

özellikle Moğol istilasından ve daha önceki muhasaralardan bahsederken "Harezm Muhasarası", "Harezm İstilasası" diye geçmektedir. Moğolların şehri istilasından bahsederken de "Harezm" diye geçer.¹⁵⁴ Fakat bu kaynaklarda da asıl adının Gürgenç veya Cürcâniyye olduğu da belirtilir. Meselâ Cüveynî, "Harezm bir bölgenin adıdır, asıl adı Cürcâniyye olup yöre halkı Ürgenç der"¹⁵⁵ diye bahseder. Câmî'üt-Tevârih'de Reşidüddîn ise şehrin asıl adının Gürgenç, fakat Moğolların buraya "**Ürüngeçi**" (Ürgenç) dediklerini söyler.¹⁵⁶

Moğolların Gizli Tarihi'nde Gürgenç "**Urunggeçi**"/"**Orunggeçi**" (*Örüngeçi/Ürgenç*) şeklinde geçmektedir.¹⁵⁷ Moğol istilasından sonra Moğollar şehrin ismini **Ürgenç** diye değiştirmişlerdir¹⁵⁸ denilse de Reşidüddîn'in dediği gibi asıl adı Gürgenç olmasına rağmen, daha sonra Moğol hâkimiyetinde kalan şehrin Moğolların telaffuz ettiği şekliyle anılmaya devam etmesi gayet tabiidir.¹⁵⁹ Bundan sonraki dönemlerden günümüze kadar devam eden süreçte ve araştırmalarda genellikle "Ürgenç"¹⁶⁰ ismi kullanılmaktadır.

¹⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 421; Nesevî, Muhammed b. Ahmed, *Sîretü's-Sultan Celâleddîn Mengüberti (Tarih-i Celâli)*, (çev: Muhammed Ali Nasih) İlmî, Tahran, 1324 h.ş./1945, s. 85; Cüveynî, Ata Melik b. Muhammed, *Târih-i Cihângüşâ*, (tsh: Muhammed b. Abdülvehhab Kazvini), Hermes, Tahran, 1387 h.ş./2008, c. I, s. 201; Cüzcânî, Ebû Amr Minhâcüddîn b. Osman b. Sirâciddîn, *Tabakât-ı Nâsırî*, (tsh: Abdülhey Habibi), İkinci Baskı, Pevheni, Kâbil, 1342 h.ş./1963, c. I, s. 313, c. II, s. 149; Reşidüddîn Fazlullah, Hemedânî, *Câmîü't-Tevârih*, (tsh: Muhammed Revşen-Mustafa Musevi), Birinci Baskı, Neşrü'l-Berz, Tahran, 1373 h.ş./1954, c. I, s. 512.

¹⁵⁵ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. I, s. 201.

¹⁵⁶ Reşidüddîn, *Câmîü't-Tevârih*, c. I, s. 512.

¹⁵⁷ *Moğolların Gizli Tarihi*, (çev: Ahmet, Temir), İkinci Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986, s. 183; Ahmet, Temir, *Moğolların Gizli Tarihine Göre Cengiz Han*, Birinci Baskı, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1989, s. 96.

¹⁵⁸ Barthold, *Türkistan*, s. 482; Taneri, "Gürgenç", s. 322.

¹⁵⁹ Fakat Cüveynî'de geçen "Ürgenç" tabirine bakılırsa Moğollardan önce de bu ismin var olduğu düşünülebilir. Fakat eserin dipnotunda bazı nüshalarında Gürgenç diye geçtiği not düşülmüştür. Bkz: Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. I, s. 201.

¹⁶⁰ "Ürgenç" veya "Urğenç" isminin Sümerlilerin önemli ilk kentleri olan "Ur" ve "Uruk" olduğunu belirten Gerey, bu kelimelerin Sümer dilinde "İnsan" ve "kent" anlamına geldiğini, Türkmencede ise "uruğ" kelimesinin "hanedan" /"boy" anlamı da olduğunu ve her iki kelimenin arasında benzerlik ve bu iki medeniyet arasında bağ aramaktadır. Bkz: Begmyrat, Gerey, *5000 Yıllık Sümer-Türkmen Bağları*, Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2004, ss. 42-43.

H. 614/M. 1218'de Moğol ordusuyla Türkistan'a giden Çin'li Seyyah Yeh-lü Ch'u-ts'ain, Gürgeç'ten **Wu-li-chien** diye bahseder.¹⁶¹ Ayrıca Çin kaynaklarında **Yü-lung-ghie-ch'i**, **Urungechi** ve **U-li-ghien** diye de geçmektedir.¹⁶²

H. VII./M. XIII. yüzyılın keşif seyyahlarından Plano Carpini, Moğolların zaptettikleri yerlerden bahsederken **Ornas** (Orna/Ornak) diye bir şehirden bahseder. Carpini, bu yerin nehrin kenarında olduğunu, Moğolların burayı nehrin bentlerini yıkarak şehri su altında bırakmak suretiyle zapt ettiklerini söyler.¹⁶³ Araştırmacılara göre bahsi geçen yerin Gürgeç olduğu kesindir.¹⁶⁴ Zira buradan bahsederken, nehrin kenarında, zengin, ticaret merkezi gibi tasvirler Gürgeç'in o dönemki tasvirine uymakta ve ileride göreceğimiz gibi Moğollar şehri ele geçirmek için sular altında bırakmışlardır. Dolayısıyla "Ornas" ismi de şehrin isimlerinden biri veya farklı bir telaffuz şeklidir.

Daha sonraki yüzyıllarda da şehirden yine Harezmi diye bahsedildiği görülmektedir. Buna örnek olarak İbn Battuta'nın seyahatnamesindeki bilgiyi gösterebiliriz. O, Harezmi'ye geldiklerini ve burasının Türklerin en güzel, en bakımlı şehirlerinden biri olduğunu zikreder¹⁶⁵ ki, o dönemde Altın Orda Devletinin egemenliğinde bulunan Gürgeç şehrinin aynı zamanda Harezmi ismini taşıdığını öğrenmekteyiz.¹⁶⁶ Ayrıca bazı coğrafya ve tarih kitaplarında da Gürgeç'ten Harezmi

¹⁶¹ Wolfram, Eberhard, "Türkistan Seyahatnamesi 1918", *Belleten*, c. 7, sy. 29, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1944, s. 140.

¹⁶² Kürşat, Yıldırım, *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, Ötüken, İstanbul, 2013, s. 402.

¹⁶³ Johann de Plano, Carpini, *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnamesi (1245-1247)*, (çev: Ergin Ayan), Gece Kitaplığı, Ankara, 2015, ss. 88-89, 135.

Ayrıca "Ornaça" olarak da geçer. Bkz: Barthold, *Soçineniya*, c. II/I, s. 814.

¹⁶⁴ Tolstov, *Drevniy Horezm*, s. 15; Barthold, *Türkistan*, s. 461.

Bazıları ise, bu yerin isim benzerliğinden dolayı Otrar olabileceğini de ileri sürmüşler, fakat doğrusu Gürgeç'tir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Carpini ve Rubruk'un eserlerinin rusça çevirisi açıklama kısmı: Karpini, De Plano, *İstoria Mogolov/ Rubruk De Vilgelm, Puteşestviye v Vostoçniye Strani*, (Rusçaya çev: N.P.Şastinoy), İzdatelstvo Geografiçeskoj Literaturı, Moskova, 1957, s. 209.

¹⁶⁵ İbn Battûta, *er-Rihle*, c. I, s. 365.

¹⁶⁶ M.A., Mamedov-R.G., Muradov, *Srednevekoviyeye Pismenniyeye İstoçniki o Drevnem Urgençe*, İstitut İstorii Pri Kabinete Mnistrov Turkmenistana, Aşkat, 2000, s. 27.

Nitekim Hamdullah el-Müstevfi de, Harezmi'nin merkez şehrinin Cürcâniyye (Gürgeç) olduğuna fakat şimdi bu şehre Harezmi denildiğini belirtir. Ayrıca müellif "daha önce Kât şehrine de Cürcâniyye" denildiğini, Gürgeç'e ise Fîl ve Mansûra isminin verildiğini söyler (Hamdullah el-Müstevfi, Ebî Bekr Ahmed b. Nasr el-Müstevfi el-Kazvîni, *Nüzhetü'l-Kulûb (The Geographical Part)*, (çev: G. Le. Strange), E.J.W. Gibb Memorial Series XXIII/2, Londra, 1919, s. 251) ki, müellifin bu iki şehri

diye bahsedilmektedir.¹⁶⁷ Timurlular döneminde de Gürgenç'in ismi Moğollardan sonra Ürgenç olarak zikredilmesine rağmen yine Harezmi diye isimlendirilmektedir.¹⁶⁸

Tarih kitaplarında şehir "**Gürgenç-i Harezmi**"¹⁶⁹, **Hazret-i Harezmi**¹⁷⁰, **Ümmi Harezmi**¹⁷¹, **Ümmehâtü'l-Müdün**¹⁷² gibi bazı lakaplarla da zikredilmiştir.

H. 1055/M. 1645 veya H. 1056/M. 1646 senesinden sonra Hîve'nin kuzeydoğusunda tarihi şehirden 190 km güneydoğuda Yeni Ürgenç şehri kurulmuş ve Tarihi Gürgenç şehri bu tarihten sonra "Köhne Ürgenç" (Eski Ürgenç) adıyla anılmaya başlamıştır.¹⁷³ Şu anda harabeleri bulunan tarihi şehir Gürgenç'in yanında XIX. yüzyılda "Köneürgenç" isimli yeni bir şehir kurulmuştur.¹⁷⁴ Dolayısıyla günümüzde Gürgenç, Ürgenç ve Köhne Ürgenç isimli üç şehir bulunmaktadır. Bu isimlerin karıştırılmaması gerekmektedir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Moğol istilasından sonra bizim incelediğimiz şehir olan Gürgenç artık "Ürgenç" olarak isimlendirilmiştir. Biz yine bu şehir hakkında Altın Orda hâkimiyeti ve daha sonraki yıllar için de "Gürgenç" olarak kullanacağız. Dolayısıyla tarihi kayıtlarda Altın Orda hâkimiyeti daha doğrusu Moğol istilasından sonra Ürgenç olarak geçen şehir ismi de yine aynı Gürgenç'tir. Fakat M. XVII. yüzyıldan sonra Ürgenç diye tarihi kayıtlarda geçen isimle artık şimdiki Özbekistan sınırları içerisinde bulunan şehir kastedilmektedir. Günümüzde Köhne Ürgenç (Türkmençe: Köneürgenç) şehri diye

karıştırmış olduğu âşikârdır. Zira daha önce belirttiğimiz gibi Fîl, Mansûra isimleri Kât şehri için, Gürgenç için ise Harezmi ismi ile beraber genelde Cürçâniyye, Gürgenç ve Ürgenç gibi isimlerin kullanıldığı görülmektedir.

¹⁶⁷ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. III, ss. 156-157.

¹⁶⁸ Nizâmüddîn, Şâmî, *Zafernâme*, (nşr: Penahi Semnani), Birinci Baskı, Bamdad, Tahran, 1363 h.ş./1984, s. 66; Şerefeddîn Ali Yezdî, *Zafernâme*, (thk/nşr: Saîd Mir Muhammed Sadık-Abdülhüseyn Nevai), Tahran, 1387 h.ş./2008, c. I, s. 426; İbn Arabşah, Şihâbeddîn Ahmed, *Acâibü'l-Makdûr fî Ahbâr-i Teymûr (Timurnâme)*, Kalkutta, 1299/1882, s. 20.

¹⁶⁹ Hüseyinî, Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır b. Ali, *Ahbârü'd-Devleti's-Selcûkiyye*, (çev: Necati Lügal), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1943, s. 28; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. VIII, s. 375; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-nâme*, (haz: Erdoğan Merçil), Kervan Kitapçılık, İstanbul, 1977, c. I, s. 58.

¹⁷⁰ Avfî, Muhammed b. Yahya, *Lübâbü'l-Elbâb*, (haz: Edward G. Browne-Muhammed Kazvini), Londra -Leiden, 1903-1906, ss. 86, 40, 280; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, c. I, s. 299.

¹⁷¹ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. II, ss. 44, 310, 317.

¹⁷² Kazvîni, *Âsârü'l-Bilâd*, s. 519.

¹⁷³ Halimov, *a.g.e.*, ss. 11-12; Yusupov, *Horezm ve Gürgenç*, s. 34.

¹⁷⁴ Atanyazov, *Türkmenistanın Geografik Atlasının Düşündürüşli Sözlüğü*, s. 189.

hem tarihi şehrin harabeleri bulunan Gürgenç, hem yeni yerleşim birimi olan Daşoğuz vilayetinin ilçesi kastedilmektedir.

III. Gürgenç'in Coğrafi, Jeopolitik Konumu ve Fiziki Yapısı

A. Coğrafi ve Jeopolitik Konumu

1. Coğrafi Konumu

Gürgenç şehri'nin coğrafi konumu hakkında kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. Bunun sebebi ise, şehrin zaman içerisinde gelişip genişlemesi; tarih boyunca birkaç kez yıkılıp, tekrar kurulması, Amuderya'nın suyunun bazen çoğalıp, bazen azalması, nehrin yatağının değişmesi gibi nedenlerden kaynaklanmaktadır. Günümüzde harabeleri bulunan şehir Türkmenistan'ın Daşoğuz vilayetinin merkezi şehri ve vilayet ismini taşıyan Daşoğuz şehrinin 105 km kuzeybatısında bulunmaktadır. Daşoğuz vilayeti Türkmenistan'ın kuzey bölgesinde sınır olup, kuzeyinde Özbekistan'a bağlı Karakalpakistan özerk cumhuriyeti, doğusunda Özbekistan'ın Harezm vilayeti, batısında Üstyurt, güneyinde Karakum çölü bulunmaktadır.¹⁷⁵

Gürgenç şehri coğrafi konumu itibariyle saldırılara karşı savunmayı kolaylaştıracak bir yapıya sahipti. Bunu sağlayan en önemli etken daha önce de değindiğimiz gibi bizzat Amuderya nehri idi. Harezm bölgesi Amuderya'nın sağ ve solu olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Sağ tarafı Harezm'in Mâverâünnehir tarafı olup, başkenti Kât iken Horasan tarafının başkenti Gürgenç olarak bilinmektedir.¹⁷⁶ Buna göre H. IV/M. X. yüzyılda şehir Harezm'in kuzeyinde, Amuderya'nın sol kıyısında bulunmaktadır.¹⁷⁷ H. VII/M. XIII. yüzyıla ait bazı kaynaklarda ise yön belirtmeksizin Ceyhun'un (Amuderya'nın) kıyısında¹⁷⁸; Harezm'in en büyük

¹⁷⁵ Yusupov, *Putevoditel po Arheologo-Arhitekturnum Pamyatnikam Taşauzskoy Oblasti*, ss. 3, 24.

¹⁷⁶ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 255.

¹⁷⁷ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefîse*, s. 91.

Güney yönünde diye tasvir edenler de vardır. Bkz: İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 299; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 395.

¹⁷⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. II, s. 122.

şehirlerinden¹⁷⁹ diye bahsedilir. Düşman saldırıları söz konusu olduğunda Amuderya'nın su bentlerini açıp bölgeyi sular altında bırakmak suretiyle şehir düşmanın yaklaşması yavaşlatılabiliyordu. Nitekim şehre yapılan saldırılarda bu yöntemin kullanıldığı görülmektedir.¹⁸⁰ Reşîdüddîn Vatvât genel olarak Harezm'e düşman saldırılarının eksik olmadığını, ama dışardan gelen düşman ordusunun şehri savunan halkla beraber aynı zamanda tabii engeller ve nehirle de mücadele etmek zorunda kaldıklarını belirtmektedir.¹⁸¹

Harezm bölgesindeki şehirlere su imkânı sağlanması için Amuderya'dan kanallar açılmıştır. Bunlardan Gürgenç'e gelen kanal Vedak ve Beveh diye isimlendirilmektedir. Bu kanallar Gürgenç yakınlarında birleşmekte ve her ikisinden de gemiler Gürgenç'e gelmektedir¹⁸² şeklinde bahsedilmesi Gürgenç'in nehrin kenarında olduğunu göstermesine rağmen, şehrin nehrin ana yatağının mı yoksa başka bir kolunun üzerinde mi bulunduğu hususu tartışma konusudur. Barthold'a göre, H. IV/M. X. yüzyılda Amuderya'nın sol kıyısında bulunan Gürgenç, H. VII./M. XIII. yüzyıl başlarında Harezmşahlar imparatorluğunun başkenti olduğu dönemde büyüyerek nehrin ya da kanalın bir birine köprü ile bağlı iki sahiline yayılmıştır.¹⁸³ Mesafe olarak Gürgenç ile Amuderya arası bir fersah (6.23 km)¹⁸⁴ olduğuna göre, şehrin Amuderya'nın ana yatağının değil de bir kolu üzerinde kurulduğu kanaatine varmak mümkündür.

Makdîsî'nin eserindeki tarifine göre şehrin konumu şöyle tasvir edilmektedir: "Gürgenç (Cürcâniyye): Horasan bölgesinin başkentidir. Ceyhun nehri üzerindedir ve her bir yanı nehirle temas hâlinindedir. Ahşap ve kütüklerle nehrin yatağını değiştirmek için çok gayret sarfetmişler ve sonunda nehir yönünü doğuya çevirmişler, ama ondan sonra tuhaf bir şey olmuş ve su Baratekin istikametinde

¹⁷⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. II, s. 395; Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, s. 477.

¹⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. X, ss. 39-40; Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 371-372; Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, s. 344.

¹⁸¹ Vatvât, Reşîdüddîn Muhammed b. Abdilcelil el-Ömerî el-Fârûkî, *Resmi Hatlar*, (Türkmenceye çev: Kakajan Janbekov), Miras, Aşkabat, 2004, s. 18.

¹⁸² İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 302-303; İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müşâk*, c. II, s. 698.

¹⁸³ Barthold, *Türkistan*, s. 482.

¹⁸⁴ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 342; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 425.

bozkırda tek taraflı akmış. Böylece halk oradan şehir kapıları boyunca akıp giden kanallar açarak su ihtiyaçlarını karşılamıştır. Fakat kanallardan akan suyun tazyiki fazla olduğu için şehre girmemektedir. Zaten şehir de her gün genişlemektedir".¹⁸⁵ Ayrıca Makdîsî, Amuderya (Ceyhun nehri) üzerindeki geçitleri sayarken Kât geçidinden sonra Cürcâniyye (Gürgenç) geçidinin de bulunduğunu; nehirden kanallar açıldığını, bu kanallardan (nehirlerden) birinin Gürgenç'e giden kanal olduğunu ve gemilerin bu nehir üzerinden seyr-ü sefer hâlinde Gürgenç'e geçtiklerini yazmaktadır.¹⁸⁶ Mesûdî de büyük bir şehir olan Gürgenç'in nehrin sahilinde bulunduğunu ve bu nehrin Hazar'a kadar gittiğini belirtir ki mevzubahis nehir Amuderya'dır. Bu bilgilerden Amuderya'nın H. IV/M. X. yüzyıldan önce Hazar denizine döküldüğü anlaşılmaktadır.¹⁸⁷

İdrîsî eserinde Gürgenç'in Harezmi'nin en büyük şehri olduğunu; nehrin yakasında iki şehir olduğunu; iki şehir arasındaki ulaşımın gemilerle sağlandığını; doğudaki şehrin isminin Dergaş (Kât), batıdaki şehrin adı ise Cürcâniyye (Gürgenç) olduğunu; şehrin büyük ve güzel olduğunu, pazarlardan, dış mahallelerden, kaleden ve dış mahallelerde yaşayanlardan oluştuğunu; şehrin uzunluğunun da dokuz milden fazla olduğunu belirtmektedir.¹⁸⁸ Amuderya'nın suyunun taşıdığını gösteren bir diğer bilgi ise İbn Havkal'ın eserinde bulunur. Müellifin belirttiğine göre Harezmi'nin merkezi olan Kât'i Amuderya'nın taşması sonucu şehirle beraber hem şehri hem kuhendizini ve arkasındaki camiye harap etmiş, şehir ciddi zararlar görmüştür.¹⁸⁹ Bunun neticesinde Kât önemini yitirmiş ve başkent olmak avantajını da Gürgenç'e kaptırmıştır.

¹⁸⁵ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, ss. 255-256.

¹⁸⁶ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, ss. 258-259.

¹⁸⁷ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, s. 57.

¹⁸⁸ İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müşâk*, c. II, ss. 696-697. Ayrıca bkz: Himyerî, Muhammed b. Abdülmün'im, *Ravzü'l-Mi'târ fi Haberi'l-Aktâr*, (thk: İhsan Abbas), İkinci Baskı, Mektebetü Lübnan, Beyrut, 1984, s. 162.

¹⁸⁹ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 395.

Bîrûnî de Ceyhun'un (Amuderya) suyunun taşıdığını ve Kât (Fîl) şehrinin duvarlarının harap olduğunu belirtir. Bkz: Bîrûnî, *el-Âsâru'l-Bâkiye*, s. 35.

"Türkistan'ın kapısı" olarak nitelendirilen Gürgenç'in¹⁹⁰ zamanla çok genişlediğine de kaynaklarda vurgu yapılır. Nitekim coğrafyacılar göre, Merv, Nişâbur ve Belh büyük olmalarına rağmen, büyüklük konusunda Gürgenç'le boy ölçüşemediklerini, çünkü Gürgenç'in çok büyük bir şehir olduğunu belirtmektedirler.¹⁹¹

Harezmi'nin kuzey tarafında bulunan Gürgenç'in ikliminin özellikle kış aylarında çok soğuk olduğu bilinmektedir.¹⁹² Hatta Amuderya kıyım donar ve üzerinden yüklü arabalarla geçilebilirmiş. Donma olayı Harezmi civarından başlayıp bittiği yere kadar gidermiş.¹⁹³ Seyahati sırasında Gürgenç'te de bulunan İbn Fadlân ise, Ceyhun (Amuderya) nehrinin baştan başa donduğunu; buzun kalınlığının on yedi karış olduğunu¹⁹⁴; atlar katırlar, eşekler ve arabaların yoldan geçer gibi buzun üzerinden geçtiğini; buna rağmen buz tabakasının olduğu gibi kalıp, yerinden bile oynamadığını; buzun bu şekilde üç ay kaldığını belirtmektedir.¹⁹⁵ Soğukun çok şiddetli olduğunu belirten İbn Fadlân, Gürgenç'ten cehennem soğuşundan bir kapının (zemheri) açıldığını zannettiğimiz bir ülke gördük diye bahsetmektedir.¹⁹⁶ Şiddetli soğuklar yüzünden Gürgenç'te fazla kaldıklarını belirten İbn Fadlân, Gürgenç'te soğuk yüzünden çarşıların ve pazarların bomboş olduğunu; hamamdan çıkıp eve gelene kadar sakalının donduğunu; soğuşun şiddetinden yerlerde büyük yarıkların açıldığını; büyük ve eski bir ağacın ikiye ayrıldığını; iki kişinin ormana odun

¹⁹⁰ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 78.

¹⁹¹ *Himyerî, Ravzü'l-Mi'târ*, s. 162.

¹⁹² Merkezi Gürgenç olan Harezmi'nin çok soğuk olduğunu Hamdullah el-Müstevfi de belirtmektedir. Bkz: Hamdullah el-Müstevfi, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 251.

¹⁹³ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 304; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 397.

¹⁹⁴ Ya'kut el-Hamevî, bunun yanlış olduğunu, nehirler dursa da buzun beş altı karıştan geçmediğini, bunun nadiren olduğunu ve üç karıştan geçmediğini, insanların buzu kırıp içmek için su ihtiyaçlarını karşıladıklarını bölgenin kendi halkından duyduğunu belirtmektedir. Yâkût El-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. II, s. 397-298. Fakat Ya'kut el-Hamevî'nin dediği gibi İbn Fadlân'ın yalan söylediğini düşünmek doğru değildir. İbn Fadlân'ın seyahatından iki yüz sene sonra Ya'kut el-Hamevî o bölgeye gitmiştir. Dolayısıyla bu zaman zarfında iklim değişikliği yaşanmış olabilir. Zira o coğrafya da şimdiki iklim değişikliğinde bile kış aylarında eksi otuz-otuz beş dereceye kadar varan soğukluklar olmakta, bazı dönemlerde ise Amuderya donmaktadır.

¹⁹⁵ İbn Fadlân, *Risâle*, s. 83.

¹⁹⁶ Ya'kut el-Hamevî, bunun da yalan olduğunu, gerçekten öyle bir soğuk varsa orada insanlar nasıl yaşayabiliyorlar demektir. Yâkût El-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. II, s. 397.

getirmeye gidip yanlarına çakmak taşı almadıkları için on iki develeriyle birlikte şiddetli soğuktan dolayı donup öldüklerini belirtmektedir.¹⁹⁷

İbn Havkal eserinde en soğuk, en karlı yerin Bamyân ve Harezm olduğunu belirtir.¹⁹⁸ İbn Battûta da, Amuderya'yı cennetten çıkan dört ırmaktan biri olarak zikreder¹⁹⁹ ve soğuk mevsimlerde İtil²⁰⁰ gibi donduğunu, halkın ırmağı yol gibi kullandığını, beş ay buz olan nehrin baharda havaların ısınmasıyla birlikte yavaş yavaş çatladığını ve bazılarını ansızın yakalayıp boğduğunu belirtir.²⁰¹

Bütün bu bilgilerden Moğol istilasından önce Gürgeç'in Amuderya'nın sol kıyısında olduğunu, kanallarla nehrin yatağından şehrin yakınına kadar sular geldiğini, doğusunda Amuderya ve Kât şehri, kuzey, batı ve güneyinde ise şehre bağlı yerleşim yerleri Nuzvar, Zemahşer ve Hîve'nin bulunduğunu ve etrafının çöllerle kaplı olduğunu söyleyebiliriz. Zira Gürgeç'in etrafındaki kum çölü Mısır'daki çöle benzetilmektedir.²⁰²

Moğol istilasından sonra Gürgeç takriben aynı bölgede yeniden kurulup büyük bir şehir olmuş²⁰³ ve yine Amuderya'nın kıyısında kurulmuştur.²⁰⁴ Bu dönemde de Gürgeç, Harezm'in merkez şehri²⁰⁵ konumunda olmaya devam etmiştir. Fakat Moğol istilasından sonra kurulan şehrin aynı bölgede olup olmadığı da yine bir tartışma konusudur. Moğol istilasından önceki Gürgeç'te bulunan yapılarla, daha

¹⁹⁷ İbn Fadlân, *Risâle*, ss. 83-86.

¹⁹⁸ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 377.

¹⁹⁹ İslâm müelliflerine göre, özellikle Orta Çağda kaleme alınmış kaynaklarda dünyadaki dört nehrin cennetten çıktığına inanılmış. Bunlar: Nil, Ceyhun (Amuderya), Dicle ve Fırat nehirlidir. Mamedov-Muradov, *Srednevekoviye Pismenniye İstoçniki*, s. 28.

²⁰⁰ İtil nehri günümüzde o bölge halkı tarafından Volga olarak bilinmektedir. Mamedov-Muradov, *Srednevekoviye Pismenniye İstoçniki*, s. 28.

²⁰¹ İbn Battûta, *er-Rihle*, c. I, s. 366.

²⁰² Kazvîni, *Âsârü'l-Bilâd*, s. 521.

²⁰³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 490.

²⁰⁴ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. III, s. 157.

²⁰⁵ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. II, s. 44.

sonraki dönemlerde yapılanların aynı bölgede olması, Gürgenç'in aynı bölgede kurulduğunu, fakat eski bölgesinden Kuzeye doğru genişlediğini göstermektedir.²⁰⁶

Timurlular döneminde de şehrin yine Amuderya'nın (veya bir kolunun) kıyısında olduğunu Timurlu dönemi tarihçileri de belirtmektedirler. Amuderya'nın Moğol istilasını müteakiben daha eski dönemlerde olduğu gibi Hazar denizine döküldüğü, tekrar Aral gölüne dökülmesinin ise M. XVI. yüzyıllarda gerçekleştiği kabul edilmektedir.²⁰⁷ Nitekim Timur'un Harezm seferlerinden bahsedilirken şehrin "Eski Öküz" diye de isimlendirilen Amuderya'dan geçilip kuşatma altına alındığından bahsedilir.²⁰⁸ Fakat bu dönemde Amuderya Aral Gölüne değil de Hazar denizine dökülüyordu ve Hazar denizinden yola çıkan bir gemi Gürgenç'e kadar gidiyordu.²⁰⁹ Dolayısıyla Moğol istilasını müteakip M. XIV. yüzyılda Amuderya'nın hâlâ Hazar denizine aktığını, kıyısında bulunan Gürgenç şehrinin de bu dönemde yine nehrin ana yatağının veya bir kolunun kıyısında olduğu şüphesizdir.²¹⁰ Fakat bu dönemde Gürgenç'in nehrin güneyinde olduğunu İslâm coğrafyacısı Ebül-Fidâ belirtmektedir.²¹¹ Dolayısıyla Harezm'in en büyük şehri olan Gürgenç'in beşinci

²⁰⁶ Nitekim Yakubovkiy, İbnü'l-Esîr'in Moğollardan sonra bir başka yerde şehrin kurulduğunu söylediğini, fakat onun Gürgenç'te bulunmadığı için başkalarından duyduğunu yazdığını, dolayısıyla da "başka yerde" diye bahsettiğini, aslında aynı yer olduğunu belirtmektedir. Yakubovkiy, *Razvalim Urgença*, ss. 14-15.

Spuler ise, istiladan sonra kurulan Gürgenç'in daha önceki Küçük Gürgenç'in yerinde olduğunu söylemektedir (Bertold, Spuler, "Gurgandj", *The Encyclopedia of Islam*, Brill, Leiden 1991, c. II, s. 1142; Ayrıca bkz: Strange, *a.g.e.*, ss. 447-448). Fakat yukarıda da belirttiğimiz gibi daha önce Harezmşahlar Devleti döneminde yapılan binaların daha sonra Altın Orda hâkimiyeti döneminde yapılan mimari yapılarla aynı yerde olması, şehrin aynı bölgede kurulduğu hakkında şüphe bırakmamaktadır.

²⁰⁷ Strange, *a.g.e.*, ss. 455-456; Togan, "Amu-Derya", ss. 420-421; Esin, *a.g.m.*, s. 98.

²⁰⁸ Şâmî, *Zafernâme*, s. 79; Yezdî, *Zafernâme*, c. I, s. 477.

²⁰⁹ Yezdî, *Zafernâme*, c. I, s. 692.

²¹⁰ Timur'un Harezm seferleri sırasında Gürgenç'in yakınında "Kavun arkı" ("Cuy-i Kavun") su geçidinden bahsedilir ki (Şâmî, *Zafernâme*, s. 67; Yezdî, *Zafernâme*, c. I, s. 427) bunun şehrin yakınındaki üzerinden geçilebilen nehrin bir kolu olduğu da anlaşılmaktadır.

Ayrıca Venedik Cumhuriyetinde yaşamış İtalyan kartograf Frau Mauro'nun 1459 senesinde çizdiği dünya haritasında "Organso" diye isimlendirilen Gürgenç'in eski tarif edilen bölgede olduğu da belirtilir. Muhammed Şarip, Kıdırniyazov, *Materialnaya Kultura Gorodov Horezma v XIII-XIV vekah*, Karakalpakistan, Nukus, 1989, s. 11.

²¹¹ Ebül-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, ss. 477-479; Ayrıca bkz: Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, c. IV, s. 455.

Eserini daha önceki coğrafyacıların bilgilerinden de alıntılar yaparak hazırlayan Ebül-Fidâ, Gürgenç'in daha önce Amuderya'nın batısında olduğunu söyleyenlerin de olduğunu belirterek, Moğol öncesi Gürgenç'in yukarıda belirttiğimiz konumuyla ilgili bilgilere de vurgu yapmaktadır. Ebül-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, ss. 478-479.

iklimde seksen dört derece bir dakika boylam ve kırk iki derece elli yedi dakika enlemde konumlandığı belirtilmektedir.²¹²

M. 1576 yılında ise Amuderya mecrasını değiştirip, Aral gölüne dökülmesi ve nehrin yeni yatağının Gürgenç'ten çok uzaktan (aşağı yukarı 40 km) geçmesi şehrin önemini kaybetmesine sebep olmuştur.²¹³ H. 1055/M. 1645 veya H. 1056/M. 1646 yılında ise Ebulgazi Bahadır Han'ın Hîve'nin kuzeydoğusunda Yeni Gürgenç (Ürgenç) şehrini kurmasıyla da artık tarihi şehir Eski Gürgenç şehri olarak kalmış ve her alanda olduğu gibi coğrafi önemini de kaybetmiştir.²¹⁴

2. Şehrin Ana Yolları ve İpek Yolundaki Konumu

Gürgenç'in kendine bağlı yerleşim merkezleri arasındaki mesafe ve bazı yollar hakkında bazı bilgiler vardır. Buna göre, Kât ile Gürgenç arası üç merhale (konak); Oradan Erdehuşmisen'e bir merhale²¹⁵; Erdehuşmisen'den Nuzvar'a bir merhale; Oradan Gürgenç'e ise bir merhale olarak belirtilmektedir.²¹⁶

Gürgenç ile Amuderya arası bir fersah (6.23 km)²¹⁷, Harezmi (Kât) ile Gürgenç arası nehir yoluyla elli fersahtır.²¹⁸ Gürgenç'e gemilerin gittiği Vazak kanalı vardır. Ayrıca Buh kanalı da bulunmaktadır. Buh ve Vazak kanalları Gürgenç tarafında birleşir. Bu kanalda Gürgenç'e bir ok atımlık mesafeye kadar gemiler işler. Burada gemilerin işlemlerini önleyen bir sed vardır. Bu iki suyun birleştiği yerden

²¹² Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, c. IV, ss. 454-455.

Ebü'l-Fidâ ise biraz karışık olmasına rağmen buna benzer koordinatları belirtir. Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, ss. 477-479.

²¹³ V. İ., Pilyavskiy, *Kunya-Urgenç*, Stroyizdat, Leningrad, 1974, s. 13; Halımov, *a.g.e.*, s. 12.

²¹⁴ Halımov, *a.g.e.*, ss. 11-12; Yusupov, *Horezm ve Gürgenç*, s. 34; Strange, *a.g.e.*, s. 449.

Hîve Hanlarından Muhammedemin (Mademin) Han (1846-1855) Tarihi Gürgenç şehrini yeniden imar edip, payitaht seçmeye çalışsa da onun Türkmenlere karşı yaptığı savaşta öldürülmesiyle bu olay gerçekleşmemiştir. Halımov, *a.g.e.*, s. 12.

Yeni Ürgenç şehri şimdiki Özbekistan sınırları içerisinde olup, tarihi Gürgenç'ten ayrıdır ve XIX. yüzyılda Kongrat hanedanı tarafından yönetilmiştir. Bu şehirle ilgili bkz: Seda Yılmaz, Vurgun, "Kongratlar Hanedanlığı Döneminde Yeni Ürgenç Şehri", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 5, sy. 1, Çankırı, 2014, ss. 303-318; Ayrıca bkz: Mirzo Olim, Mahdum Hoji, *Tarih-i Turkistan*, Yangi asr Avlodi, Taşkent, 2009, ss. 192-201.

²¹⁵ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 425.

²¹⁶ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 341; İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müşâk*, c. II, ss. 699-670.

²¹⁷ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 342; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 425.

²¹⁸ İbn Fadlân, *Risâle*, s. 81.

Gürgeç'e bir konak kadar uzaklık bulunur. Gavhare kanalıyla Gürgeç arası ise 12 fersahtır.²¹⁹ Âmul ile Gürgeç arası on iki merhaledir, Gürgeç ile Aral gölü arası altı merhaledir.²²⁰ Gürgeç ile Mezdahkan arası ise yirmi dört fersah uzaklıktadır.²²¹

İbn Fazlullah el-Ömerî eserinde Gürgeç ile Mekke arasındaki mesafeyi de vermektedir. Buna göre, Mekke ile Gürgeç arası aşağı yukarı 1325,3 mil, 441,3 fersah olduğunu ve Mekke'nin Gürgeç'in güneybatısında olduğunu belirtir.²²²

Amuderya'dan açılan kanallar sayesinde ulaşımda kolaylıklar sağlanmakta idi. Nitekim bu kanallardan birinin Gürgeç'e giden kanal olduğunu ve gemilerin bu nehir üzerinden seyr-ü sefer hâlinde Gürgeç'e geçtiklerini Makdîsî belirtir.²²³ Ticaret ve medeniyet merkezi olan Gürgeç'e gelen ana yollar ise şu şekildedir: Âmul'dan gelen Tâhiriyye'ye, oradan da Harezmi bölgesine ulaşırdı. Harezmi bölgesinden de Zemahşer yoluyla Gürgeç'e varılırdı. Bir diğer yol Hezâresb'den Dih-i Azrak, Artahuşmisen, Andarastan ve Nuzvar üzerinden kullanılan yoldu. Kât şehrinde ise Gürgeç'e Aral gölüne yakın dar geçitlerden ulaşılmış ve bu yol İbn Fadlân'a göre nehir yoluyla elli fersah idi.²²⁴ Kât'dan bir günde Artahuşmisen'e oradan Nuzvar'a, sonra da Gürgeç'e varılırdı. Merv'den Karakum çölü üzerinden Barategin'e, sonra da Gürgeç'e ulaşıldı. Bu yoldan Horasan'a da dokuz günde varılıyordu.²²⁵ Bu bilgilerden Gürgeç'e gelen uluslararası bağlantı yollarının olduğu da görülmektedir. Bunlar kervan yollarının ana güzergâhı olan Mâverâünnehir yolu, Horasan yolu ve Cürcân yollarıdır.²²⁶

Gürgeç coğrafi konumu itibariyle Harezmi bölgesinde gerek doğu-batı, gerekse kuzey-güney istikametinde seyreden ticaret yollarının kesişme noktasında bulunmaktaydı. Hindistan'dan gelen Hind Baharat Yolunun yolcuları da Kuzeyden

²¹⁹ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 396.

²²⁰ İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müşâk*, c. I, s. 481, c. II, 696.

²²¹ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefise*, s. 91.

²²² İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. II, s. 310.

²²³ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 259.

²²⁴ İbn Fadlân, *Risâle*, s. 81.

²²⁵ Bu yollar ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Togan, *Horezm Kültürü Vesikaları*, ss. 29-31; Barthold, *Türkistan*, ss. 167-169; Togan, "Hârizm", ss. 248-249.

²²⁶ Gulyamov, *a.g.e.*, s. 157.

gelen İpek Yolu yolcuları da Gürgenç'e gelir ve Harezmlî tacirler tarafından ilgiyle karşılanırlardı. Buradan Cürcân, Hazar ve Horasan yönüne kabileler yola çıkmaktaydı.²²⁷ Zengin bir şehir olan Gürgenç, tüccarların sık uğradıkları bir yer olmuştur.²²⁸ Köle ticareti de yapılan bu bölgede Türk beldelerinden ihtiyaçlarından fazla köle gelirdi. Bu köleler buradan diğer yerlere sevk edilirdi.²²⁹

Gürgenç'in coğrafi konumu itibariyle hem ticaret yolu güzergâhında, hem Amuderya sahilinde olması zengin bir ekonomiye sahip olmasını da sağlamıştır. Gürgenç Horasan'da kurulan Türk devletleri ile Karahıtaylar ve henüz İslâmiyeti kabul etmemiş Türklere karşı bir tampon bölgeydi. Özellikle Gürgenç'e bağlı Cît kasabası İslâm ülkeleriyle Oğuzların sınıırıydı ve barış zamanlarında Oğuzların ticaret merkezi olan bu şehirden alış-veriş yapılıyordu.²³⁰

Ana yolların ve kervanların kavşak noktasında bulunan Gürgenç, ticaretin gelişmesine önemli katkı sağlamıştır. Gürgenç, Sibirya düzlükleri ve İran, Çin, Hindistan gibi Asya ülkeleriyle Avrupa'da Güney Rusya ve İskandinav ülkelerini bir birine bağlayan ticaret yolundaydı.²³¹ Bu ticaret yolu sayesinde M.Ö. II. yüzyıllarda bölgede ticarî münasebetler kurulmaktaydı.²³² İpek yolu sayesinde diğer şehirler gibi Gürgenç de ekonomik açıdan gelişmekteydi. Bununla birlikte dindar misyonerler de bu yolu kullanarak birçok ülkelerden gelip misyonerlik faaliyetlerinde buldukları için şehirde farklı dinler de şekillenmekteydi.²³³ Gürgenç'te hüküm süren hanedanlar ve devletler bu ticaret yolunun emniyetini sağlamak ve geliştirmek için yoğun bir çaba sarfetmişlerdir. Gürgenç'in Selçuklulara bağlı olduğu dönemde ticaret kervanları güvenli bir şekilde Gürgenç'ten geçerek İran, Azerbaycan, Irak, Suriye ve

²²⁷ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, s. 55; Mes'ûdî, *Murûc Ez-Zeheb*, s. 73; İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 299; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 395; Himyerî, *Ravzü'l-Mi'târ*, s. 162.

²²⁸ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 78.

²²⁹ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 385.

²³⁰ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 299; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 395; İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müşâk*, c. II, s. 697; Himyerî, *Ravzü'l-Mi'târ*, s. 162; Ayrıca bkz: Faruk, Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1967, ss. 33, 43.

²³¹ Aştîyânî, Abbas İkbâl, *Tarîh-i Moğol: Ez Hamle-yi Çingiz ta Teşkil-i Devlet-i Timuri*, Dokuzuncu Baskı, Emir Kebir, Tahran, 1388 h.ş./2009, s. 41; İsa, Djabbarov, *Drevniy Horezm*, Moskova, 2014, ss. 112, 114.

²³² Barthold, *Soçineniya*, c. II/1, s. 814.

²³³ Bu dinler hakkında "Dini Guruplar" başlığı altında bilgi verilecektir.

Anadolu'ya sefer yapabilmekteydi.²³⁴ Bu ticaret sayesinde şehirlerarası kültürel bağlar da oluşmaktaydı.²³⁵ Moğollar da bu ticaret yolunu kullanıp Harezmsahlar devletiyle ticaret yapmak istemişlerdir. Zira Moğolların Harezmsahlarla ticaret yapmaları daha kârlıydı; ayrıca bu Harezmlî Müslüman sermayedarların da menfaatlerine uyuyordu.²³⁶ İlerde ayrıntılı değineceğimiz gibi, Moğol istilasıyla sekteye uğrayan bu ticaret yolları daha sonra Altın Orda devletinin kurucusu Batu Han tarafından Asya'dan Avrupa'ya, Yukarı Bulgarya'dan güneye giden eski ticaret yolları yeniden canlandırılmıştır. Bunun neticesinde diğer şehirler gibi ticaret yolları güzergâhında yerleşen Gürgenç de kısa sürede eski ticari canlılığına kavuşmuş, tacirlerin uğrak yeri olmuştur.²³⁷

Altın Orda hâkimiyetinde bulunan Gürgenç Moğol istilasının izlerini bu ticaret yolu güzergâhında bulunduğu için kısa sürede aşmış ve H. VIII/M. XIV. yüzyılda tekrar önemli bir ticaret merkezi olmuştur. İtalyan tüccarlara gittikleri ülkelerde dil açısından kolaylık sağlanması için sözlükler dışında ticaret güzergâhındaki ülkeler, bu ülkelerin paraları, ölçüleri, alınacak mallar ve ülkenin durumu hakkında bilgi içeren kitaplar hazırlatılıyordu. Böyle eserlerden birini de Floransalı İtalyan taciri Francesco Balducci Pegolotti hazırlamıştır. Pegolotti H. 740/M. 1340 senesinde Gürgenç'te bulunmuş ve eserinde Gürgenç'in Harezm'in ticaret merkezi olduğunu ve bu şehirden daha ileriye gitmenin gereksiz olduğunu, zira bu şehirde Avrupalılar için ihtiyaç duyulan her çeşit malın mevcut olduğunu belirtmiştir.²³⁸ Gürgenç'in bu ticari önemi Timur'un şehri tahrip etmesinden sonra az bir süre daha devam etse de daha sonra sürekli hâkimiyetin el değiştirmesi, ticaret

²³⁴ Osman Gazi, Özgüdenli, "Selçuklular/Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat", *DİA*, İstanbul, 2009, c. XXXVI, s. 373.

²³⁵ Orta Çağ Harezm şehirlerinin bir birleriyle kültürel etkileşimleri ile ilgili bkz: Muhammed Şarip, Kızımiyazov, "Kulturniye Svyazi Srednevekovih Gorodov Horezma", *Arheologiya Priaralya*, (ed. S.K., Kamalov-V.N. Yagodin), No.2, Taşkent, 1984, ss. 92-102.

²³⁶ Moğolların ticaret ile ilgili durumu hakkında bkz: Barthold, *Türkistan*, ss. 419-420; Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, ss. 232-233.

²³⁷ H.Henry, Howorth, *History of The Mongols*, Londra, 1880, c. II/1, ss. 66-67; Mustafa, Kafalı, "Batu Han", *DİA*, İstanbul, 1992, c. V, s. 209.

²³⁸ Francesco Balducci, Pegolotti, *La Pratica Della Mercatura*, (ed. Allan Evans), Cambridge, 1936, ss. 21, 23; Colonel Henry, Yule, "Pegolotti's Notices of The Land Route to Cathay", *Cathay and The Way Thither*, Londra, 1866, vol. II, part. 4, ss. 287-288, 294; Barthold, *Soçineniye*, c. III, ss. 59, 275, 548; Halimov, *a.g.e.*, ss. 9-10.

yollarının değişmesi sonucu şehir hem ticarî, hem coğrafî hem de jeopolitik önemini kaybetmiştir.

3. Gürgeç'e Bağlı Yerleşim Birimleri

Ele aldığımız zaman diliminin geniş olmasından dolayı Gürgeç'e bağlı yerleşim birimlerinin tarih sahnesinde olduğu dönem hakkında net bir bilgi bulmak mümkün değildir. Dolayısıyla biz H. IV/M. X. yüzyılda mevcut olan ve Gürgeç'e bağlı olduğu İslâm coğrafyacılara tarafından kaydedilen beldelere dair söylenen bilgileri zikretmekle yetineceğiz. Muhtemelen bu yerleşim birimleri daha sonra mücavir alandaki diğer vilayetlere de bağlanmıştır.

Kaynaklarda H. IV/M. X. yüzyılda Gürgeç'e bağlı birçok yerleşim birimlerinin olduğu görülmektedir. Makdîsî Gürgeç'e bağlı şehirleri şöyle sıralamaktadır: Nûzvâr, Zemahşer, Evzârmend, Vezârmend, Deskahân-ı Has, Hoşmîsen, Medâmisen, Hîve, Kerderânhâs, Hezâresb, Cikerbend, Câz, Dargân, Cît, Cürçâniye es-Suğra (Küçük Gürgeç), diğer Cît, Sedfer, Mesâsân, Kârdâr ve Enderestân.²³⁹ Biz bu yerleşim birimleri hakkında kaynaklarda geçen bilgileri aktarmakla yetineceğiz.

Ardeku: Gürgeç'e bir günlük mesafede bir köydür. İbn Fadlân bu yer hakkında "halkına "Kerdeliler" derler. Konuşmaları kurbağaların vakvaklarına benzer. Her namazdan sonra Ali b. Ebû Talib'e lanet ederler" diye belirtmektedir.²⁴⁰

Artahuşmîsen /Hoşmîsen: Zenginliği ve tüccarlarıyla meşhur küçük bir şehirdir.²⁴¹ Bu kasaba Abbâsî Halifesi Muktedir zamanında (H. 296-312/M. 908-924) halifenin veziri İbn el-Furât'ın malikânesi imiş.²⁴² Gürgeç'e üç günlük mesafede

²³⁹ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, ss. 254-255.

²⁴⁰ İbn Fadlân, *Risâle*, s. 82. Ramazan Şeşen, bahsi geçen Kerdeliler hakkında kesin bir bilgi olmadığını; halkın namazdan sonra Hz. Ali'yi lanetlemeleri ise onların koyu mu'tezile olduklarını gösterdiğini belirtmektedir. *İbn Fazlan Seyahatname*, (haz: Ramazan Şeşen), Bedir Yayınevi, İstanbul, 1995, s. 30.

²⁴¹ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 78.

²⁴² İbn Fadlân, *Risâle*, s. 68.

olan bu şehirden Yâkût el-Hamevî Gürgenç'e giderken geçtiğini, o zaman nehrin buz kütleleri ile kaplı olduğunu ve buranın mamur bir şehir olduğunu belirtmektedir.²⁴³

Câz: Kalesinin çevresi hendekle çevrili, köprüsü olan büyük bir şehirdir. İç şehir bir baştan öbür başa kadar uzanır. Ana yol şehrin bir kenarından geçer. Camisi de yolun kenarında idi.²⁴⁴

Cît: Büyük bir şehirdir. Kırsal alanları geniştir ve bozkıra doğru uzanır. Burası, Oğuzların (Guzların) sınırı olup üzerinde müstahkem kalesi olan bir sınır şehridir. Oğuzların topraklarına bu sınır şehirden geçilerek gidilirdi.²⁴⁵

Cikerbend: Tıpkı Hîve gibi o da nehir kenarındadır. Ağaçları ve bahçeleri çoktur. Pazarı büyük ve gelişmiştir. Camisi pazar tarafındadır. Ana yol şehrin içinden geçer.²⁴⁶

Dargân: Gürgenç bölgesinin en büyük şehridir. Öyle muhteşem ve göz alıcı bir camisi vardır ki, bu bölgede onunla kıyaslanabilecek başka bir cami yoktur. Değerli taşlarla bezelidir. Şehrin sahil boyunca uzanan beş yüz üzüm bağı vardır ve bağların uzunluğu iki fersahtir. Bol miktarda üzüm yetiştirilir.²⁴⁷ Şehrin koordinatları seksen altı derece yirmi dört dakika boylam, kırk derece otuz dakika enlemedir.²⁴⁸

Halican: Bu tarafta yerleşim olmasa da bundan sonrasında Oğuzlar vardır. Sulh sağlandığı zamanlarda Oğuzlar buradan geçip Beratekin/Karatekin köyüne (kasaba), ordan da Gürgenç'e gelmektedirler. Halican ve Beratekin/Karatekin

²⁴³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. I, ss. 141-142.

²⁴⁴ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 256.

²⁴⁵ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 256.

²⁴⁶ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 256.

²⁴⁷ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 256; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. II, s. 451.

Şimdiki Türkmenistan'ın Lebap vilayetinde bulunan "Dargan Ata" isimli Ebû Müslim Horasanî'ye ve Darganababa isimli bir şahsa atfedilen türbenin bulunduğu yerin burası olduğu tahmin edilmektedir. Bkz: Kakajan, Bayramov, *Türkmenistanın Meşhur Ziyaratlık Yerleri*, İlim, Aşkabat, 2012, ss. 293-298.

²⁴⁸ Ebû'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, s. 479; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, c. IV, s. 456.

kasabaları sınır bölgesidir.²⁴⁹ Halican Aral gölü sahilinde bulunduğu için burada bolca balık tutuluyor ve bütün Harezm şehirlerine ihraç ediliyordu.²⁵⁰

Hîve: Hayvak/Hivak diye isimlendirilen ve Harezmîler tarafından Hîve adıyla bilindiği kaydedilen, bir suru bulunan ve Gürgeç'e ait olan küçük bir şehirdir.²⁵¹ Bozkırın hemen kenarında yer alan bu ferah şehir nehir sahili üzerindedir. Güzel bir camisi vardır. Modern kapıları ve hendekleri olan Kerderânhas ve Hezâresb'e benzer.²⁵²

Kârdâr/Kürder/Kerder: Çok nüfuslu, tarım yapılan küçük bir şehirdir. Buradan bol miktarda kuzu derisi getirilir.²⁵³ Ayrıca Kerderenhâs, Has/Derhas, Deh-i Karategin: çok tarım yapılan, ancak nüfusu az olan üç küçük şehir olduğu da belirtilir.²⁵⁴ Kerder Yâkût el-Hamevî'ye göre halkı ayrı bir dil konuşan, birkaç köyden oluşan şehirdir.²⁵⁵

Mezminiyye: Amuderya'ya 4 fersah uzaklıkta Gürgeç'e bağlı bir şehirdir.²⁵⁶

Mezdahkan/Merdacekan/Müzdakhan: Amuderya'ya 2 fersah uzaklıkta olan bu şehir Gürgeç hizasındadır.²⁵⁷ Hemen hemen Gürgeç kadar büyük olan şehrin abartı olmakla birlikte on iki bin kalesi (evi ?) olduğu belirtilir.²⁵⁸ İbn Rüste ise Amuderya'ya 24 fersah uzaklıkta olduğunu kaydederek çok daha uzun bir mesafeyi göstermektedir.²⁵⁹

²⁴⁹ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 303; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 397.

²⁵⁰ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefîse*, s. 92.

²⁵¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. II, s. 415.

²⁵² Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 256.

²⁵³ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 79.

²⁵⁴ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 78; İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müşâtâk*, c. II, s. 699.

²⁵⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. VI, s. 450.

²⁵⁶ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, ss. 303, 342; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 396; İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müşâtâk*, c. II, s. 698.

²⁵⁷ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 255; İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 303, 342; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, ss. 396-397, 425.

²⁵⁸ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 255.

²⁵⁹ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefîse*, ss. 91-92.

Nûzvâr: Küçük bir şehirdir. Bir kalesi vardır ve kale çevresi hendekle çevrilidir. Kapıları demirdendir. Ana yollar iki kapısı olan şehrin içinden geçer. Kale köprüsü her gece kaldırılır. Batı kapısı tarafında çevrede benzeri bulunmayan hamamlar vardır. Şehrin camisi, kalenin içindedir ve küçük bir kısmı hariç tavanı kapalıdır.²⁶⁰

Nûzkâs: Gürgenç'e yakın olan bir şehirdir. Yâkût el-Hamevî'ye göre, "Nuz" kelimesi Harezmlilerin dilinde "yeni" demektir, Kâs (Kât) isminde bir şehir daha önce varolduğu için bu şehri "Yeni Kâs" anlamında Nûzkâs diye isimlendirmişlerdir.²⁶¹

Rûzevend: Çevresi hendekle çevrili, orta büyüklükte bir şehirdir. Bir kalesi vardır. Ana yol şehrin içinden geçer. Cami pazar tarafındadır. İçme suyunu kaynaklardan temin ederler.²⁶²

Zemahşer: Gürgenç'e bağlı küçük bir şehir veya köydür.²⁶³ Kalesinin çevresi hendekle çevrilidir ve kapıları demir kaplamadır. Hendek üzerindeki köprü her gece kaldırılır. Ana yol şehrin içinden geçer. Pazar tarafında yer alan camisi çok güzeldir. Bir hapishanesi vardır.²⁶⁴ Koordinatları seksen dört derece seksen dakika boylam, kırk bir derece kırk beş dakika enlemedir.²⁶⁵ Zemahşer Gürgenç'e dört günlük uzaklıktadır.²⁶⁶ Köy şimdiki Türkmenistan'ın Daşoğuz vilayetinin Tagta ilçesinin²⁶⁷ yanındadır.²⁶⁸

Genellikle H. IV/M. X. yüzyılda mevcut olan ve bu dönem kaynaklarında çoğunlukla rastladığımız Gürgenç'e bağlı bu yerleşim birimlerinin çoğu Moğol

²⁶⁰ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 256.

Hudûdü'l-Âlem'de "Nujaban" diye geçmektedir. *Hudûdü'l-Âlem*, s. 78.

²⁶¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. V, s. 310.

²⁶² Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 256.

²⁶³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. IX, s. 330; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. III, s. 147.

²⁶⁴ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 256.

²⁶⁵ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, c. IV, s. 455.

Ebü'l-Fidâ biraz daha karışık koordinatlar vermektedir. Bkz: Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, ss. 478-479.

²⁶⁶ İbn Battûta, *er-Rihle*, c. I, s. 366.

²⁶⁷ Yeni İsmi Köroğlu ilçesidir.

²⁶⁸ Mamedov-Muradov, *Srednevekoviye Pismenniye İstoçniki*, s. 28.

istilasından sonra bir daha yeniden kurulmamıştır. Nitekim Altın Orda Devletinin hâkimiyeti altında bulunan Gürgenç'i ziyaret eden İbn Battûta, Gürgenç ile Buhara arasında tek bir belde hariç hiç bir insanın yaşamadığını belirtir.²⁶⁹ Buna rağmen yukarıda zikrettiğimiz bazı yerleşim birimlerinin aynı veya farklı bir isimle tekrar canlandığı da görülmektedir. Hamdullah el-Müstevfî eserinde bu şehirleri saydıktan sonra, bunların yanı sıra birçok şehir ve kasabaların daha olduğunu belirtir.²⁷⁰ Müellifin her ne kadar eserini daha önceki coğrafya kaynaklarından istifade ederek hazırladığı bilirse de bu isimleri taşıyan yerlerin H. VIII/M. XIV. yüzyılda da mevcut olduğu söylenebilir. İbn Battûta'nın ifadeleri ya büyük bir ihtimalle kendi gözlemlerine dayanmakta veya o dönemde metruk bölgelerden geçmesinden kaynaklanmaktadır.

B. Fiziki Yapısı

Gürgenç'in İslâmiyetten önceki fiziki yapısı hakkında bilgi yoktur. Fetihle İslâm hâkimiyetine giren şehirlerarasında yer alan Gürgenç'in önceki fiziki yapısına yeni unsurlar eklendiği muhakkaktır. Fakat gerek İslâmî dönem, gerekse H. IV-VI/M. X-XII. yüzyıllardaki şehrin yapısı hakkında da bilgi bulunmamaktadır. H. VII/M. XIII. yüzyılda ise, özellikle Moğol istilasî döneminde istiladan bahsederken şehrin fiziki yapısı, kalesi ve kapıları hakkında az da olsa bazı bilgiler mevcuttur. Bölgede XIX. yüzyılda Ruslar zamanında yapılan arkeolojik kazılarda genellikle şehrin İslâmî dönemiyle değil de daha önceki dönemiyle ilgili bulgulara ulaşılmaya çalışılmış ve nedense İslâmî dönemle ilgili çok az bilgiye ulaşılmıştır. Hâlbuki şehrin Orta Çağdaki durumu hakkında kazılar yapılırsa belki daha çok bilgilere, yapılara ulaşılabilecekti. Daha sonra yapılan kazılarda ise bazı kalıntılara ulaşılsa da kazıların devam etmesi ve yavaş ilerlemesi sebebiyle şehrin fiziki yapısı hakkında henüz çok sağlıklı ve detaylı bilgilere ulaşılamamıştır. Biz kısa da olsa tarihi kaynaklarda geçen

²⁶⁹ İbn Battûta, *er-Rihle*, c. I, s. 372.

Gürgenç'e bağlı bu yerleşim birimleri ve yerleştikleri bölge ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Strange, *a.g.e.*, ss. 450-457; Gulyamov, *a.g.e.*, ss. 141-155; Kıdırniyazov, *Materialnaya Kultura Gorodov Horezma*, ss. 24-38, 45, 57-61.

²⁷⁰ Hamdullah el-Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 251.

bazı bilgilerden ve yapılan kazılarda elde edilen bulgulardan yola çıkarak şehrin fiziki yapısı hakkında bilgi vermeye çalışacağız.

1. İçkale / Kuhendiz

Çok eski zamanlarda kurulan Harezm'in merkezi Gürgenç'in fiziki yapısı, kale ve binaları önce Moğol istilası, daha sonra Timur'un saldırılarıyla harabeye dönmüştür. Fakat Gürgenç her seferinde küllerinden yeniden doğmayı başarmıştır. H. IV/M. X. yüzyılda şehrin iç ve dış kısım olmak üzere iki kısımdan oluştuğu belirtilmektedir.²⁷¹ Ayrıca diğer Orta Çağ şehirlerinde olduğu gibi kentin etrafının surlarla çevrili olduğu kuşkusuzdur. Selçukluların Gürgenç'i fethettiği sıralarda da Gürgenç'in kaleler ile çevrili olduğu kaynaklarda geçmektedir.²⁷² Harezmşahların başkenti olan Gürgenç'in Moğol istilası sırasında kaynakların belirttiğine göre etrafı surlar²⁷³ ve su hendekleri ile çevrili idi.²⁷⁴ Gürgenç diğer şehirlere nazaran daha büyük ve daha müstahkem idi.²⁷⁵ Timurlular döneminde de Timur'un Harezm seferleri sırasında Gürgenç'in kalesinin bulunduğu ve etrafının hendeklerle çevrili olduğundan söz edilir.²⁷⁶ Ayrıca Timur şehri tahrip ettikten üç yıl sonra H. 793/M. 1391 yılında Musiga isimli bir şahsı Gürgenç'i imar etmesi için görevlendirmiştir. Bu şahıs Gürgenç'in Kaan mahallesini imar ettirip kale yaptırmıştır.²⁷⁷

Gürgenç'in harabelerinin bulunduğu yerde "Ak-kale" ve "Taş-kale" isimli sonradan isimlendirilen iki kısım bulunmakta olup, etraflarındaki surlarla çevrili yerlerin bazı kısımları da hâlâ ayaktadır. Şehrin Ak-kale denilen bu kısmı Gürgenç'in İçkalesi/Kuhendizi²⁷⁸ olduğu kanaatine varabiliriz. Zira daha sonraki yıllarda

²⁷¹ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 78.

²⁷² Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, c. I, s. 47.

²⁷³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 421.

²⁷⁴ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. I, s. 204; Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, s. 514.

Etrafi surlarla çevrili şehre eski Türklerde "balık" ya da "balığ" şehri deniliyordu. Bkz: Bahae ddîn, Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1978, c. I, s. 175.

²⁷⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 421.

²⁷⁶ Şâmî, *Zafernâme*, s. 80; Yezdî, *Zafernâme*, c. I, s. 480.

²⁷⁷ Yezdî, *Zafernâme*, c. I, s. 601.

²⁷⁸ "Kuhendiz - büyük şehrin ortasında bulunan her kaleye verilen addır". Bkz: Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, s. 444.

harabeleri bulunan bu Ak-kale'nin şehirdeki sarayı ve emirlerin köşklerini çeviren içkale olduğu belirtilir.²⁷⁹

"Ak-kale" olarak isimlendirilen kale kalıntısı Gürgeç'in güneydoğusunda bulunmaktadır. Günümüzde harap vaziyette olan kalenin uzunluğu 1200 m civarındadır. Sur duvarlarından bazı bölümlerin yüksekliği 6-8 metreyi bulmaktadır. Kalenin ilk ne zaman ve kimin tarafından inşa ettirildiği bilinmese de sur temellerinde kullanılan tuğla ve kerpiçlerin boyutları ile örülüş tekniği, yapının Moğollardan önce inşa edildiğini göstermektedir. Kalenin güney tarafının vaktiyle Amuderya kıyısına dayandığı; sur kalıntılarının yanında nehrin eski yatağının hâlâ izlenebildiğinden yola çıkarak Ak-kale'nin şehrin iç kalesi olduğu belirtilmektedir.²⁸⁰

Pilyavskiy, Gürgeç'in içkalesinin Moğol istilasında ayakta kalan "Köşkü Ahcek" in de içinde bulunduğu veya köşkün bu kale olabileceğini ileri sürmektedir.²⁸¹ Nitekim Cûzcânî, Moğol tahribatında şehirde sadece eski bir saray olan Ahcek Köşkü (Köşk-i Ahcek) ve Harezmsah Tekiş'in mezarının ayakta kaldığını belirtir.²⁸² Bu kalenin "Köşkü Ahcek" olup olmadığı tartışma konusu olsa da Moğol istilasında hayli tahribata uğradığı, daha sonra ise imar edilerek kullanıldığı tahmin edilmektedir. Altın Orda devleti zamanında İçkalenin onararak yeniden kullanıldığına dair ileri sürülen görüşün yanında, kalenin ayakta kalan kısımlarında duvarların üst kısmı küçük tuğlalardan, alt kısmı ve esas temeli örülüş tekniğinden hatta İslâmiyetten önceki döneme ait olduğu da söylenmektedir.²⁸³ Yer yer yuvarlak kulelerle takviye edilen iki metre kalınlığındaki duvarları bulunan kale 21x21x6.5 cm ve 22x22x6 cm boyutlarındaki kerpiçlerle inşa edilmiştir. Coğrafi konumuyla ilgili bölümde de değindiğimiz gibi Amuderya veya nehrin bir yatağı şehrin güney

²⁷⁹ Mehmet Emin Efendi, *a.g.e.*, s. 104.

²⁸⁰ Yakubovskiy, *Razvalini Urgença*, ss. 24-25; V. İ., Pilyavskiy, *a.g.e.*, ss. 17-19; Yüksel, Sayan, *Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI. yüzyıl)*, Birinci Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990, s. 154; Yusupov, *Horezm ve Gürgeç*, s. 65.

²⁸¹ Pilyavskiy, *a.g.e.*, s. 19.

²⁸² Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, c. I, s. 314, c. II, s. 149.

²⁸³ Yusupov, bazı araştırmacıların kalenin XVI. yüzyıldan sonra kurulduğunu ileri sürenlerin olduğunu da belirtmektedir (Yusupov, *Horezm ve Gürgeç*, s. 65) ki şu anda bunu delillendirecek bir bulgu yoktur.

kapılarına kadar dayanmakta idi. Bu gün sur kalıntılarının yanında eski nehir yatağı hâlâ izlenebilmektedir.²⁸⁴ Bazı araştırmacılar ise Ak-kale'nin Timur'un istilasından sonra şehrin imar edilen bölgesi olduğu görüşündedirler.²⁸⁵

Fakat burası çok daha detaylı araştırmalara ihtiyaç duyan bölgelerdendir. Genellikle şehirlerin durumuyla ilgili kaynaklarda bilgi bulunmadığı takdirde arkeolojik kazılar neticesinde elde edilen bulgulardan yola çıkarak şehir hakkında bilgi elde edilir. Gürgenç şehrinin ise toplamda yüzde biri bile daha incelenmemişken²⁸⁶ şehrin bu kısmının henüz yeterince araştırılmamış olduğunu söylemek mümkündür.

Kalenin en son Özbek hanları devrinde (M. XVI-XVII. yüzyıl) işlevini sürdürdüğü ve 1877'de burada camilerin, mescidlerin, medreselerin, emirlerin ikametine mahsus sarayların, hükümet binalarının yıkıntılarının hâlâ mevcut olduğu ve insana hayret duygusu verdiği söylenmektedir. Nitekim o dönemde Gürgenç'te bulunan Mehmet Emin Efendi harabelerin bulunduğu Akkale'nin içerisindeki saraylar ve diğer devlet dairelerini görüp, eski ihtişamını hatırlayınca insanın damarlarındaki kanın donduğunu belirtmiştir.²⁸⁷ Günümüzde burada ayakta kalan bir yapı bulunmasa da o dönemde harabe hâlindeki bazı yapıların mevcut olduğu ve bu bölümün hakikaten de şehrin içkalesi olduğunu göstermektedir.

2. Asıl Şehir / Şehristan

Halkın büyük bir çoğunluğunun yerleşip, yaşamını devam ettirdiği, geçimini sağladığı kısım olan şehristan bölümünün Gürgenç'in "Taş-kale" (Türkmence "Daşgala") diye isimlendirilen kısmında olduğu varsayılmaktadır. Zira H. IV/M. X. yüzyılda şehrin iç ve dış kısım olmak üzere iki kısımdan oluştuğunu daha önce de belirtmiştik.²⁸⁸ Ak-kale'nin güney tarafında bulunan bu kısımda ayakta kalan bir şey

²⁸⁴ Yakubovskiy, *Razvalini Urgança*, s. 25; Pilyavskiy, *a.g.e.*, ss. 17-19; Sayan, *a.g.e.*, s. 154.

²⁸⁵ Ye. A., Armarçuk, "İzuçeniya Pamyatnikov Kunya-Urgança: Stariye i Novıye Gipotezi", *Priaralye v Drevnosti i Srednevekovıye*, (ed. Ye., Nerazik), Vostochnaya Literatura, Moskova, 1998, s. 212.

²⁸⁶ Kendisi de bir arkeolog olan Yusupov bunu belirtmektedir. Yusupov, *Horezm ve Gürgenç*, s. 72.

²⁸⁷ Mehmet Emin Efendi, *a.g.e.*, ss. 98-99.

²⁸⁸ *Hudüdü'l-Âlem*, s. 78.

olmadığı için, hakkında fazla malumat bulunmamaktadır. Bir ara arkeolojik kazılar yapıldı, şehrin bir kapısına ulaşılmış (1946) ve bu kapıdan kuzeye doğru bir yolun gittiği tespit edilmiştir. Duvarları toprakla kaplanan bu kısmın etrafı kazılınca 4 metreye yakın duvarlarına ulaşılmıştır. Gürgeç'in bu kısmında taşın, kerpiğin çok olmasından dolayı daha sonra Taş-kale diye isimlendirilmiştir. Burada etrafta kerpiçlerin çok olduğu, küçük bir kazı yapıldığında bile kerpiçlerin çıktığı gözlemlenmekte, hatta kerpiçlerin çokluğundan bölgede hiç bir bitki de bulunmamaktadır.²⁸⁹ Taş-kale'nin günümüzde kazılarla ortaya çıkarılan etrafı duvarlarla çevrili kısmı yaklaşık altmış hektardır.²⁹⁰

Gürgeç'in ticaret ve kültürel anlamda en parlak dönemini yaşadığı zamanlarda burası muhtemelen yoğun bir iskân alanıydı. Şehristan olduğu tahmin edilen bu bölge hakkında bir diğer görüş ise, Timur'un tahribatından sonra kurulan şehrin bir bölümünün burada olduğu yönündedir. Zira yapılan kazılar neticesinde ortaya çıkarılan kale duvarlarının H. VIII-IX/M. XIV-XV. yüzyıla ait olduğu ileri sürülmektedir. Fakat Tolstov'un haklı olarak belirttiği gibi şehrin duvarları, kaleleri, hatta binalarının çoğu istila ve tahribattan sonra imar edilirken şehir yine eski şehrin üzerine inşa edilmekte idi. Bu durum şehrin duvar, kale ve binalarının hangi döneme ait olduğunu esaslı bir incelemeye tabi tutmayı gerektiriyor. Zira yapılan kazılarda şehrin bu kalesinin duvarlarında ateş izlerine rastlanılmasından yola çıkarak, Moğollardan önce varolan kale olduğu düşünülmektedir.²⁹¹ İlerde de belirteceğimiz gibi şehri nefle ateşe veren, yakıp yıkan Moğollar idi. Ayrıca daha sonraki yıllarda da şehrin bu kısmının halkın çoğunlukla yaşadığı, Taşkale'nin güney kapısında kuzeye giden yol olduğu ortaya çıkarılmıştır. Kalenin içinde şehir halkı için oluşturulan yemekhane, tandır, hamam gibi şehir hayatının önemli unsurları olduğuna dair kalıntılara rastlanılmıştır. Ayrıca şehrin şehristan kısmında diğer şehirlerde olduğu gibi sade sivil mimari örneği evler bulunuyordu. Bütün bunlar şehrin büyük bir medeniyetin başkenti, halkının da yüksek refah içerisinde yaşadığını

²⁸⁹ Halımov, *a.g.e.*, s. 70

²⁹⁰ Kıdırniyazov, *Materialnaya Kultura Gorodov Horezma*, s. 46.

²⁹¹ Armarçuk, *a.g.m.*, s. 212.

göstermekte ve H. VII-VIII/M. XIII-XIV. yüzyıllardan kalma olduğu tahmin edilmektedir.²⁹²

1991 senesinde arkeolog Hemra Yusupov'un öncülüğünde Gürgeç'in "Kırk Molla" isimli bölgesinde yapılan kazılarda kale kalıntılarına rastlanılmıştır. Batı kısmındaki duvarda 40x40x10-12 cm büyüklüğünde kerpiçler kullanılmıştır. Yer yer yuvarlak kulelerle takviyeli bu kale duvarının etrafından bulunan çanak çömleklerden kalenin çok eski olduğu kanaatine varılmıştır. 1992 senesinde kazılara devam edilip, bu yerin etrafındaki duvarlara ulaşılmıştır. Duvarlarının kalınlığı 3 metreye ulaşan bu kalenin M.Ö. V-IV. yüzyıllara ait olduğu düşünülmüştür²⁹³. Bu bölgenin şehrin hangi kalesi ve duvarların hangi kısma ait olduğu esas araştırılması gereken husustur. Ayrıca burasının M.Ö. V-IV. yüzyıllar olarak tarihlendirilmesi şehrin daha eski dönem tarihi hakkında da bilgi vermektedir. Fakat bu kalenin (kale duvarının) neden daha sonraki yüzyıllardaki durumu hakkında kazılarda bir ize rastlanamadığı hususu bir muamma olarak durmaya devam etmektedir. Belki ilerleyen zamanlarda yapılacak çalışmalarla bu kale hakkında ayrıntılara rastlanabilir ve şehrin fiziki yapısı da gün yüzüne çıkar.

3. Mahalleler

İdrîsî, Gürgeç'in Harezmi'nin en büyük ve en güzel şehri olduğunu; şehrin pazarlardan, dış mahallelerden, kaleden ve dış mahallelerde yaşayanlardan oluştuğunu; şehrin uzunluğunun dokuz milden fazla olduğunu belirtmektedir.²⁹⁴ Bu bilgiden şehrin dış mahalleleri (varoş) olduğunu anlasak da başka bilgiye rastlamadığımız için sadece H. VII/M. XIII. yüzyılda şehre Moğollar geldiği zaman zikredilen bazı mahallelere değineceğiz.

²⁹² Burada Tolstov tarafından yapılan kazılarda bir evin yapısı hakkında çok enteresan bilgilere rastlanılmıştır. Tolstov'a göre, bu evlerde mutlaka yemek pişirmek için ocakların, yatmak ve oturmak için yerden yükseklikte kanepelerin, bu kanepelerin altında ısıtmak için olduğu düşünülen kanal şeklinde boru sistemlerinin ve taştan el yıkamak için olduğu tahmin edilen lavaboların (ki buna taşnau diye isim vermektedir ki büyük ihtimalle su sebili, muyanlık) olduğu gözlemlenmiştir. Bkz: Sergey Pavloviç Tolstov, *Po Drevnım Deltam Oksa i Yaksarta*, Vostoçnoy Literaturı, Moskova, 1962, ss. 269-271; M.A., Mamedov-R.G., Muradov, *Gurgandj: Arhitekturnıy Putevoditel*, Programma Razvitiya OON (PROON), İstanbul, ts., s. 67.

²⁹³ Yusupov, *Horezm ve Gürgeç*, ss. 29-30.

²⁹⁴ İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müşâk*, c. II, ss. 696-697. Ayrıca Bkz: Himyerî, *Ravzü'l-Mi'târ*, s. 162.

Harezmsahlr imparatorluğu döneminde Gürgeñ'te "Tenûre mahallesi" ve şehirden bir fersah uzaklıkta "Bâğ-ı Hürrem" olduğu zikredilir.²⁹⁵ Tenûre isminin "baca" anlamı olmakla birlikte Cüveynî orada ateş yakıldığını belirtir.²⁹⁶ Yine Moğol istilasını sırasında isimleri belirtmeksizin mahalle mahalle çarpışmalarını olduğu, bir mahalle zaptdilince halkın diğer mahalleye çekildiğini, böylece sadece üç mahallenin halkın elinde kaldığını belirtmesi²⁹⁷ Gürgeñ'te birçok mahallenin olduğunu göstermektedir. Haddizatında imparatorluğun başkenti olan Gürgeñ'in birçok mahallesi olduğu muhakkaktır.

"Tenûre" mahallesi "Nebûr" diye de isimlendirilmektedir. Bu yerde, şimdiki Gürgeñ'e yakın bir bölgede "Nabûr" ismini taşıyan bir dinlenme tesisi bulunmaktadır. Bu tesisin ismini eski Gürgeñ'in Tenûre/Nebûr mahallesinden aldığı ileri sürülmektedir. Ayrıca bu bölgede eski bir su yatağının yeri de görülmektedir. Dolayısıyla Nebûr kelimesinin "suyun aktığı yer" anlamına geldiği ve Gürgeñ'in içinden geçen su kanalının o isimle anıldığı varsayılmaktadır.²⁹⁸

"Bâğ-ı Hürrem" in ise şehrin dinlenme parkı olduğunu düşünebiliriz. Şimdi Amuderya'nın yatağı değıştiği için bölge çöl gibi görünse de, H. VII./M. XIII. yüzyılda nehrin Gürgeñ'in yakınından geçtiğini veya kanallarla şehre suyun geldiğini, bölgenin ticaret merkezi ve imparatorluk merkezi olduğunu düşünürsek şehirde böyle dinlenme parklarının, mesire yerlerinin, farklı mahallelerin daha fazla olması gerekir. Fakat kaynaklarda başka bilgilere rastlanılmamaktadır.

Timurlular zamanında ise Timur'un şehri tahrip etmesinden üç yıl sonra H. 793/M. 1391 yılında Gürgeñ'in Kaan mahallesini imar ettirip kale yaptırdığından bahsedilir.²⁹⁹ Daha sonraki yıllarda (1846) Hîve Hanı Muhammed Emin Han kendi payitahtını Hîve'den Gürgeñ şehrine nakletmek amacıyla Gürgeñ'in güneybatısında bir kale inşa ettirmiştir. Bu kaleye "Harezmbağ" ismi verilmektedir. Fakat Hîve

²⁹⁵ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. I, ss. 203-204; Reşidüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, ss. 513-514.

²⁹⁶ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. I, s. 204.

²⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 421; Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, s. 86.

²⁹⁸ Yusupov, *Horezm ve Gürgeñ*, ss. 40-41.

²⁹⁹ Yezdî, *Zafernâme*, c. I, s. 601.

Hanının 1855 yılında Türkmenlerle yaptığı Serahs savaşında öldürülmesiyle hanın isteği yarım kalmıştır. Bizim konumuzla ilgili olan kısım ise, daha sonra yapılan kazılarda aslında Hîve Hanının yaptırmaya çalıştığı kale duvarlarının H. VII-VIII/M. XIII-XIV. yüzyıllarda var olan ve tahrib edilen kalenin üzerine yaptırıldığının anlaşılmasıdır. "Harezmbağ" isimli bu bölgenin bir saray olabileceği veya bir mahalle olabileceği de ileri sürülmektedir.³⁰⁰ Dolayısıyla bu bölgenin de Gürgenç'in bir mahallesi olduğunu söyleyebiliriz.

4. "Küçük Gürgenç"

Makdîsî, Gürgenç'e bağlı şehirleri sayarken "Cürcâniyye es-Suğra" adıyla Küçük Gürgenç'i de zikretmektedir.³⁰¹ Yâkût el-Hamevî, Gürgenç isminde iki şehir bulunduğunu, Büyük Gürgenç'ten (payitahttan) üç fersah mesafede "Küçük Gürgenç" şehrinin olduğunu, o zamanlar bu şehrin de ma'mûr ve güzel olduğunu, pazarlarının ve türlü zenginliklerin bulunduğunu; her iki şehrin de Moğollar tarafından H. 618/M. 1221'de tahrip edildiğini düşündüğünü yazmaktadır.³⁰² Ayrıca bu şehre yine "Küçük Gürgenç" anlamında "Gurgancak" ("Gürgençcik") denildiği de kaynaklarda belirtilir.³⁰³

Bu tarihi kayıtlardan Küçük Gürgenç isminde bir şehrin de var olduğunu görmekteyiz. Fakat son zamanlarda bu şehrin Mezdahkan ile aynı yer olduğu ileri sürülmektedir. Daha önce Gürgenç'e bağlı yerleşim yerlerinde gördüğümüz Mezdahkan/Merdacekan'ın Amuderya'ya iki fersah ve Gürgenç hizasında olduğu bilinmektedir.³⁰⁴ Fakat bu kaynaklarda Küçük Gürgenç'in hangi yönde olduğu belirtilmemiştir. Araştırmacı arkeolog Yusupov, Mezdahkan ile Gürgenç hakkındaki tarif ve bilgilerin aynı olduğunu; yerli halkın şimdi o bölgeyi "Mazlum-han-slu" diye isimlendirdiklerini; eskiden, muhtemelen bu iki şehir arasında binaların olduğunu ve daha sonra şehirden geçen kanalın bunları bir birinden ayırmış olabileceğini ileri

³⁰⁰ Halımov, *a.g.e.*, ss. 70-71; Mamedov-Muradov, *Gurgandj*, s. 69.

³⁰¹ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 255.

³⁰² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. IV, s. 452.

Ayrıca bkz: Ebül-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, s. 477.

³⁰³ Strange, *a.g.e.*, s. 449.

³⁰⁴ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, ss. 303, 342; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, ss. 396-397, 425.

sürmektedir.³⁰⁵ Fakat kaynaklarda geçen iki Gürgeç ile Mezdahkan arasındaki mesafelere baktığımızda aralarında belirgin bir farklılık olduğunu görüyoruz. Nitekim, Yâkût el-Hamevî, Küçük Gürgeç'in Büyük Gürgeç'ten (payitahttan) üç fersah mesafede olduğunu belirtirken³⁰⁶, bazı kaynaklarda Mezdahkan'ın sadece Amuderya'ya iki fersah uzaklıkta³⁰⁷; hatta İbn Rüste Gürgeç'e yirmi dört fersah uzaklıkta olduğunu belirtir.³⁰⁸ Ebü'l-Fidâ ise "Büyük Gürgeç" diye isimlendirdiği Gürgeçle Küçük Gürgeç arasındaki mesafenin on mil olduğunu, Küçük Gürgeç'in koordinatlarının ise seksen dört derece beş dakika boylam, kırk iki derece kırk beş dakika enlem olduğunu belirtir.³⁰⁹

İstahrî ile İbn Havkal'ın verdikleri bilgide Mezdahkan ile Gürgeç arasındaki mesafede yakınlık olsa da İbn Rüste'de çok uzak bir mesafe gösterilmektedir. Ayrıca Altın Orda hâkimiyeti döneminde Mezdahkan'ın da şimdiki Karakalpakistan sınırları içerisinde bulunması hasebiyle³¹⁰ Küçük Gürgeç ile Mezdahkan'ın aynı yer olup olmadığı konusunun da araştırılması gereken konulardan olduğu kanaatindeyiz. Buna rağmen bizim konumuzla doğrudan alakalı olan kısım ise tarihi kayıtlarda da belirtildiği gibi Gürgeç şehrinin yakınında aynı ismi taşıyan ve tabiri caizse "Yavru Gürgeç" ("Mini Gürgeç") olan bir şehrin daha varlığıdır.

5. Şehrin Kapıları

H. IV/M. X. yüzyılda Gürgeç şehrinin dört kapısı olduğu ve bu dört kapıdan "Bâbu'l-Huccâc" isimli kapısının yanında büyük bir sarayın olduğu belirtilir.³¹¹

³⁰⁵ Hemra, Yusupov, "Noviye Dannıye o Pamyatnikah Kunya-Urgença", *İzvestiya Akademiya Nauk Turkmenistana*, sy. 3, İlim, Aşabat, 1996, ss. 14-17; Yusupov, *Horezm ve Gürgeç*, s. 36.

Gulyamov, Küçük Gürgeç şehrinin şimdiki Türkmen mezarlığı olan "Yedi Evliya" mezarlığının bulunduğu yer olabileceğini belirtir. Gulyamov, *a.g.e.*, s. 146.

³⁰⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. IV, s. 452.

³⁰⁷ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, ss. 303, 342; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, ss. 396-397, 425.

³⁰⁸ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefise*, ss. 91-92.

³⁰⁹ Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, ss. 477-479; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, c. IV, s. 455.

³¹⁰ Kıdırniyazov, *Materialnaya Kultura Gorodov Horezma*, s. 24.

³¹¹ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 256.

Harezmşahlar devleti döneminde ise, Cüveynî Moğol istilasından bahsederken "Alem" ve "Kâbilân" kapılarından bahseder.³¹²

"Bâbu'l-Huccâc" - "Hacılar kapısı" anlamındaki bu kapının şimdiki Gürgenç'e yakın bölgede bulunan Daşoğuz vilayetinin "Hocaili" ilçesinin ismini bu kapıdan almış olabileceği düşünülmektedir.

"Alem" - "Bayrak/alem" veya "Cihan/Özgürlük" ismini taşıyan şehir kapısı olabilir. Gürgenç'i istila etmek için Çağatay ve Ögeday'ın öncülüğündeki Moğol birlikleri güneydoğudan geldiğinde şehir halkının bu kapıdan çıkıp savaştığı rivayet edilir ki bu da söz konusu kapının şehrin güneydoğusunda olduğuna işaret eder.

"Kâbilân/Akâbilân" - Bu ismin ne anlama geldiği bilinmese de "kıble/Mekke tarafı" anlamına gelebileceği şeklinde yorumlar yapılmış ve bu kapının şehrin güneybatısında olduğu düşünülmektedir. Nitekim İbn Fazlullah el-Ömerî de, Mekke'nin Gürgenç'in güneybatısında olduğunu belirtir.³¹³

Böylece şehrin güneydoğu kapısının Alem; kuzey kpsının Babu'l-Huccâc, güneybatı kapısının da Kâbilân kapısı olduğunu düşünebiliriz. Şehrin dördüncü kapısının ise ismi ve yeri bilinmemektedir.³¹⁴

Bazı Orta Çağ şehirlerinde olduğu gibi Gürgenç'in etrafının da surlarla çevrili olduğu ve şehre ancak belli yerlerdeki kapılardan girildiği görülmektedir. Moğol istilasından sonra da şehrin yine surlarla çevrili ve kapılarının olduğu görülmektedir. Bu kapıların ismi belirtilmese de kaynaklarda var olduğuna dair bilgiler dolaylı bir şekilde olsa da karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Timur'un Harezm seferlerinden bahsedilirken, kapıların ismi belirtilmese de şehirde kapılar olduğuna değinilmektedir. Bunlardan İlk Harezm seferinde Gürgenç kapılarına dayanan Timur'un karşısına Hüseyin Sûfî'nin şehrin kapılarından çıktığı, mağlup olunca da

³¹² Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. I, ss. 203-204; Ayrıca bkz: Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, ss. 513-514.

³¹³ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. II, s. 310.

³¹⁴ Şehrin kapılarının isimleri ve mevkileri ile ilgili geniş bilgi için bkz: Yusupov, *Horezm ve Gürgenç*, s. 39-40; Mamedov-Muradov, *Gurgandj*, s. 67.

tekrar şehre girip kapıların kapatıldığı belirtilmektedir.³¹⁵ Yine Timur'un dördüncü Harezmi seferinde de şehrin kapılarından bahsedilmekte, hatta Timur'un gönderdiği altın tepsideki kavunun tepsisini Yusuf Sûfî'nin kapı muhafızına verdiği belirtilmektedir.³¹⁶ Gürgeç'in Timur'un tahribatından sonra imar edilen kısmında da yine kale yapılması³¹⁷ tekrar kale duvarlarıyla çevrili ve kapıları olan bir şehir hâline dönüştüğünün göstergesidir.

IV. Afrigoğulları Hanedanlığı Dönemi

Gürgeç'in tarihi ile ilgili yukarıda belirttiğimiz kuruluşuna dair kayıtlardan başka fethi ve Sâmnîler dönemine kadar olan süre ile ilgili bazı tahmin ve kısa bilgilerden başka bir malumata sahip değiliz. Buna rağmen bölgede ilk kurulan Harezmşah unvanlı hanedan olan Afrigoğulları dönemi ve İslâmiyetin gelmesiyle ilgili bilgiler mevcuttur. Bu, şehrin daha eski dönemlerde mevcut olmadığı anlamına gelmemektedir. Nitekim şehirde yapılan kazılar sırasında M.Ö. V-II. yüzyıllara ait porselen kapı kalıntısına rastlanması şehrin o dönemlerde mevcut olduğunu göstermektedir. M.Ö. II. yüzyıllarda ise yukarıda da belirttiğimiz gibi Gürgeç'in Sogdiana veya Mâverâünnehir'de bölge hükümdarlıklarına bağlı beş vilayetten biri olduğu³¹⁸, dolayısıyla da siyasi öneme sahip bir yer olduğunu söyleyebiliriz. Harezm bölgesinin tarihinde de değindiğimiz gibi gerek Ahamenîler, gerekse İskender zamanında ve Afrigoğulları hanedanlığında zikredilmese de Harezm'in merkez şehri olan Gürgeç'in önemli şehirlerden biri olduğunu söylemek mümkündür.

Gürgeç'in siyasi tarihi hakkında kaynaklarda sadece H. 385/M. 995 yılında şehrin Me'mûnîler dönemindeki durumundan söz edilmektedir. Bundan önceki tarihi hakkındaki bilgiler ise sadece ekonomik ve ticaretle ilgili olup, siyasi ve kültür tarihi ile alakalı değildir. Buna rağmen kısa da olsa konunun anlaşılması için Me'mûnîler dönemine kadar bölgenin siyasi tarihine dair bilgi vermenin uygun olacağı

³¹⁵ Yezdî, *Zafernâme*, c. I, s. 427.

³¹⁶ Şâmî, *Zafernâme*, s. 80; Yezdî, *Zafernâme*, c. I, s. 480.

³¹⁷ Yezdî, *Zafernâme*, c. I, s. 601.

³¹⁸ Biçürin, *a.g.e.*, c. II, s. 186; Onat, *a.g.e.*, ss. 38-39; Togan, "Hârizm", s. 241.

kanaatindeyiz. Ayrıca üstü kapalı anlatımlar ve bazı ipuçları bu dönemlerde de Gürgenç'in durumuna temas etmektedir. Bu kısımları ayrıca belirteceğiz.

Afrigoğulları hanedanlığı M. 305-995 yılları arasında Harezmi'de hüküm süren ve Harezmişah unvanını kullanan ilk hanedandır. Fîl veya Fîr olarak isimlendirilen Amuderya'nın doğusunda, sağ Harezmi'deki Kât şehrini hanedanın kurucusu Afrig kendine idari merkez olarak seçmiştir. Afrig'in Ahamenîlerle aynı soydan geldiğini iddia edenler olsa da bunu ispat edecek delil bulunmadığı için bu fikrin yanlış olduğu düşünülmektedir. Bîrunî Afrigoğulları hanedanlığının babadan oğula geçen 22 hükümdarının ismini saymaktadır. Bu hükümdarların ismi şöyledir:

1. Afrig,	12. Sabri,	
2. Bugra/Bagra,	13. II. Eskecvar,	
3. Sahhasak,	14. II. İskecmük,	
4. İskecmük,	15. Şavuşfer,	
5. Ezkacvar,	16. Torkesbasa,	
6. Sahr,	17. Abdullah,	
7. Şavuş/Savuş,	18. Mansûr,	
8. Hamgri,	19. Irak,	
9. Buzkar,	20. Muhammed,	
10. Arsamuh,	21. Ahmed,	
11. II. Sahr,	22. Ebû
Muhammed. ³¹⁹	Abdullah

³¹⁹ Bîrunî, *el-Âsârü'l-Bâkiye*, ss. 35-36.

Afrigoğulları hanedanlığının bu hükümdarlarından başka ileride Sâmanîler döneminde de değineceğimiz gibi Abdullah b. Eşkâm adında birinden de söz edilmektedir. Bkz: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. VII, s. 184.

Bu hükümdarlardan Şavuş ismindeki hükümdarın "Çavuş" isimli Kanklı Mâverâünnehir hükümdarlarına benzediğini ileri sürerek Harezmi hükümdarlarının da Akhunlar'dan geldiğini savunanlar olmuştur.³²⁰ Fakat Afrig'den başlayarak on altıncı hükümdar Torkesbasa'ya kadar bu hükümdarların isminin genellikle İran asıllı isimler olduğu, sonraki isimlerin ise Arap isimleri olduğu görülmektedir. Perslerin ve Türklerin yaşadıkları topraklarda hüküm süren Afrigoğulları hanedanlığının isimlerinde bu benzerlikler normal karşılanmaktadır. Daha sonra İslâm hâkimiyetine giren bu toprakların, dolayısıyla bu topraklarda hüküm süren bu hanedanın hükümdarlarının isimleri de doğal olarak Arap isimlerine dönmüştür. Dolayısıyla bu hanedanın İran-Türk asıllı bir hanedanlık olarak tasnif ve tavsif edilmesinin uygun olduğu kanaatindeyiz.

Afrigoğulları hanedanlığının ilk yüzyılları ve bu dönemde Gürgeç'in durumu hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Araplar Harezmi bölgesini fethedince (H. 98/M.717), yalnız şahlık ünvanıyla Afrigoğulları hanedanlığından İskecmük'ü yerinde bırakmışlardır. Bu hükümdarlardan İslâmiyet devrinde (Sâmânîler döneminde) hüküm süren (H. 287/M. 900'lü yıllar) Muhammed b. Irak'tır.³²¹ İslâm fetihlerinden önce muhtemelen Zerdüş olan bu hanedanın daha sonra İslâmiyeti kabul ettiği görülmektedir. Bu dönemde Gürgeç'in de Afrigoğullarına tabi olduğu düşünülebilir.

Afrigoğulları hanedanlığına mensup hükümdarlara ait olan sikkeler bölgede yapılan kazılarda elde edilmiştir. Rus araştırmacı Tolstov, bu sikkelerden birinin hanedanın yukarıda zikrettiğimiz on beşinci hükümdarı Şavuşfer dönemine ait olduğunu ileri sürmüştür. Şavuşfer'in H. 133/ M. 751 yılında Çin'e elçi gönderdiği de belirtilmektedir. Şavuşfer'in oğlu Torkesbasa'nın ise "Turkestanata" olduğu ve Bizans kaynakların da görülen bu ismin Hazar ve Harezmi ülkelerini idare eden Türk

³²⁰ Geniş bilgi için bkz: Togan, *Horezmi Kültürü Vesikaları*, ss. 13-14.

³²¹ Birûnî, *el-Âsârü'l-Bâkiye*, ss. 35-36.

hükümdarı olduğu ileri sürülmüştür.³²² Tolstov Afrigoğulları hanedanlığı dönemine "Kuşan-Afrig" ve "Afrig" kültürü ismini vermiş ve bölgede yaptığı araştırmalar neticesinde bu kültürlerle ait şato tipi evlerin harabelerini keşfetmiştir. Bu şatolar kuvvetli surla çevrili olup, bazı yerlerde binaların iki katlı olması, Afrigoğulları döneminde iktisadi ve medeni hayatının geliştiğini göstermektedir.³²³ Özellikle hanedanın kurucusu Afrig'a atfedilen kale ve kule kalıntısının, dönemin en büyük şato tarzı yapısı olduğu; ancak zengin ve güçlü bir medeniyetin böyle mükemmel tarzda yapılar yapabileceği ileri sürülmektedir.³²⁴ Afrigoğulları hanedanı döneminde halkın yüksek kesiminin şato tarzı evlerde yaşamalarına karşın, sıradan halkın ticaret, ziraat, hayvancılık gibi işlerle meşgul oldukları ve genel olarak yaşam tarzının yüksek olduğu görülmektedir. Nitekim bölgede yapılan kazılarda elde edilen bulgularda bu dönemde şehir hayatının yanı sıra köy ve kasabalarda da insanların yüksek hayat şartlarında yaşadıklarına dair bulgular elde edilmiştir.³²⁵ Dolayısıyla Gürgeç'in de bu dönemde böyle gelişmiş binaları olan bir şehir kültürüne sahip olduğu düşünülebilir.

H. 308/M. 920-921 yılı dolaylarında İslâmiyet'i yeni kabul etmiş olan İtil (Volga) Bulgarları hükümdarı İlteber Almuş, Abbâsî Halifesi Muktedir-Billah'a elçi göndererek halifeden hükümdarlığının meşruiyetinin tanınmasını, Bulgarlara İslâmiyet'i öğretecek fakihler ve muallimler gönderilmesini, Hazarlara karşı müdafaada kullanılacak bir kalenin inşaatında harcanmak için para yardımında bulunmasını istemiştir. Bunun üzerine halife Bulgar hükümdarına istediği şeyleri götürecektir cevabî bir elçi heyeti göndermiştir. İşte bu elçi heyetinin içinde halife ve

³²² Veselovskiy, *a.g.e.*, s. 9; Tolstov, *Drevniy Horezm*, s. 188; Sergey Pavloviç, Tolstov, "Moneti Şahov Drevnogo Horezma i Drevnehorezmiyskiy Alfavit", *Vestnik Drevnoy İstorii*, No. 4(5), Gosudarstvennoye Sossialno-Ekonomiçeskoye İzdatelstvo, Moskova, 1938, ss. 134-135.

Ayrıca hükümdara tabi olan şehirler arasında "Grgan" isimli şehrin Gürgeç olabileceği de ileri sürülmektedir. Togan, *Horezm Kültürü Vesikaları*, ss. 13-14.

³²³ Tolstov, *Drevniy Horezm*, ss. 33, 128-150.

Arapça "kale" veya "hısn" diye isimlendirilen bu şatolardan sadece Gürgeç'e bağlı Mizdahkân'da abartılı olmakla birlikte on iki bin tane olduğu belirtilmektedir. Bkz: Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 255.

³²⁴ Tolstov, *Drevniy Horezm*, ss.124-127, 152-153.

³²⁵ Afrigoğulları hanedanlığı dönemine ait yapılan kazılar ve bu medeniyetin kalıntılarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Ye. Ye., Nerazik, *Selskiye Poseleniya Afrigidskogo Horezma*, Nauka, Moskova, 1966.

veziri adına gönderilen mektubu okumakla, hediyeleri vermekle, fakihlere ve muallimlere başkanlık etmekle görevli Ahmed b. Fadlân (İbn Fadlân) adında bir divan kâtibi de bulunmaktaydı. İbn Fadlân Bağdat'a döndükten sonra sefaretin cereyanını, ülkelerin idarelerini, dinlerini, yaşayış tarzlarını ve âdetlerini anlatan son derece mühim bir eser olan *Er-Rihle* (Seyahatnâme) isimli eserini kaleme almıştır.³²⁶ İbn Fadlân ve beraberindeki heyet yolculukları sırasında Harezmi bölgesinden de geçmişler ve müellif bu bölgeyle ilgili çeşitli bilgileri de eserinde kaydetmiştir. İbn Fadlân Harezmi'e vardıklarında oranın valisi (emîri) Harezmişah Muhammed b. Irak'ın huzuruna çıktıklarından bahseder.³²⁷ Muhammed b. Irak Sâmanîlere bağlı merkez Kât şehrinde oturan vali olup Afrigoğulları hanedanının yirminci hükümdarıdır.³²⁸ İbn Fadlân yapılacak kalenin inşasında harcanmak, fakihlere ve öğretmenlere verilmek için hükümdara götürülecek paranın Abbâsî halifesinin veziri İbn el-Furât'ın çiftliklerinden olan Gürgeç'e bağlı Artahuşmîsen kasabasından tahsis edildiğini belirtir.³²⁹ Bu bilgidен yerli hanedan Afrigoğullarının Harezmişah sıfatı ile hükümdar olmalarına rağmen topraklarının Abbasîlere ve Abbasîlere bağlı Sâmanîlerin tabiiyetinde olduğu anlaşılmaktadır. Fakat buna rağmen genel idarenin yine Afrigoğullarında olduğunu görüyoruz. İlerde de bahsedeceğimiz gibi daha sonra Gürgeç şehrinde oturan Me'mûnî ailesinin kurucusu Ebu'l-Abbas I. Me'mûn Afrigoğulları hanedanlığının hükümdarı Harezmişah Ebû Abdullah Muhammed'i öldürüp, Afrigoğulları hanedanlığına son vermiştir.³³⁰

Afrigoğulları hanedanının İslâmiyet dönemi ve Sâmanîler hâkimiyetindeki durumu hakkında tezin ilerleyen bölümlerinden yer yer değinilecektir.

³²⁶ İbn Fadlân ve eseri için bkz: *İbn Fazlan Seyahatname*, (haz: Ramazan Şeşen), Bedir Yayınevi, İstanbul, 1995, ss. 11-16.

³²⁷ İbn Fadlân, *Risâle*, s. 80.

³²⁸ Mamedov-Muradov, *Srednevekoviye Pismenniye İstoçniki*, s. 9.

³²⁹ İbn Fadlân, *Risâle*, s. 80.

³³⁰ Utbî, Muhammed b. Abdülcebbâr, *Tarih-i Yemînî: el-Fethu'l-Vahbî alâ Tarihî Ebî Nasr el-Utbî*, (nşr: Şeyh Ahmed el-Menînî), Kahire, 1286/1869, c. I, ss. 225-227; Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 374; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. VII, s. 471; Hamdullah el-Müstevfî, Ebî Bekr Ahmed b. Nasr el-Müstevfî el-Kazvînî, *Tarih-i Güzide*, (thk., nşr: Abdülhüseyin Nevayî), Birinci Baskı, Emîr-i Kebir, Tahran, 1339 h.ş. /1960, s. 386; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. VII, s. 471; Mîrhând, Muhammed b. Burhaniddîn Hâvendşâh, *Ravzatü's-Safâ fi Sireti'-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Devletü't-Tâhiriyye, Saffariyye, Samaniyye, Âli Büveyh ve Âli İsmâiliyye)*, (arapçaya çev: Ahmed Abdülkadir Şazili), Birinci Baskı, Dârü'l-Mısriyyetü'l-Küttâb, Kahire, 1408/1988, ss. 107-108.

V. Harezm ve Gürgenç'in Fethi

Gürgenç'in fethi hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamakla birlikte şehrin de içinde bulunduğu Harezm'e yapılan seferler anlatılmaktadır. Biz bölgeye yapılan bu seferlere değindikten sonra Gürgenç'in durumu hakkında bilgi vermeye çalışacağız.

A. Harezm'in Fethi ve Gürgenç'in Hükümet Merkezi Olması

Harezm'e yapılan ilk Arap seferlerinin daimî bir fetihden ziyade ahaliyi haraca bağlamak için olduğu anlaşılıyor. Buna göre, tarihi kayıtlarda geçen bilgiler şöyledir: Muâviye vefat ederken Horasan valisi Abdurrahman b. Ziyâd idi. Yezîd b. Muâviye bu göreve Selm b. Ziyâd'ı tayin etti. Horasan valisi olan Selm b. Ziyâd H. 61/M. 680 yılında Harezm'e bir sefer düzenlemiş Harezm halkı dört yüz bin dirhem ödemek şartıyla onunla anlaşmışlar ve kendisine bu vergiyi getirmişlerdir.³³¹

Horasan'ın meşhur valisi ve komutanı Yezîd b. Mühelleb, Haccâc b. Yusuf tarafından teşvik edilmesine rağmen Harezm'e karşı bir sefer açmaya hevesli görünmemiş ve "zahmeti çok, faydası az" diyerek sürekli seferi geciktirmeye çalışmıştır. Fakat Haccâc ısrar edince H. 85/M. 704 tarihinde Yezîd b. el-Mühelleb Harezm üzerine hareket ederek esirler ve bol miktarda ganimet ele geçirmiştir. Kışın şiddetinde aldığı esirlerin elbiselerini askerlerine giydirdiği için esirler soğuktan ölmüşlerdir.³³²

Ali ve Muâviye arasındaki mücadele ve sonrasında cereyan eden vakaların tesiriyle Türkistan'a yöneltilen Arap fetihleri de duraklamıştır.³³³ Ya'kûbî'de H. 44/M.

³³¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 581; Taberî, *Târîh*, s. 1020; Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldân*, s. 94; Halife b. Hayyat, Ebû Ömer el-Leysî, *Târîh*, (thk: Ekrem Ziya el-Umerî), İkinci Baskı, Dâru't-Tayyiba, Riyad, 1405/1985, s. 235.

³³² Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 587; Taberî, *Târîh*, s. 1221.

³³³ Hz. Ali'nin "Horasan da bir şehir vardır, Harezm (Gürgenç) diye adlandırılır. İslâm'ın kılıcı (Allah yolunda savaşanların kılıcı) o yerin halkının üzerine gelir ve halkı rüku ve secde eden olarak bulursunuz" mealindeki sözünü bu şehir hakkında söylediği nakledilmektedir. Bkz: İbn A'sem, Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, (thk: Ali Şîrî), Birinci Baskı, Dâru'l-Advâ, Beyrut, 1411/1991, c. II, s. 320. Genellikle bölge ve şehirler hakkında Hz. Peygamber'e (sav) veya bazı sahabelere atfedilen sözlerin uydurma olduğundan Hz. Ali'nin bu sözünün de gerçek olduğu şüphelidir.

664 senesinde Abdullah b. Akîl es-Sakafî'nin Harezm'i fethettiği bildiriliyorsa da³³⁴, bu sefere dair başka bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca daha önce Ahnef b. Kays'ın H. 31/M. 651-52 yılında Harezm'e bir sefer düzenlediği, fakat hiç bir başarı elde edemediği; H. 63/M. 683 ve H. 77/M. 696 yıllarında da Harezm'e bir sefer daha düzenlendiği ifade ediliyorsa da bunların teferruatı ve neticesi bilinmemektedir.³³⁵

Bu bakımdan Harezm'i fethetme şerefi Kuteybe b. Müslim'e ait olmuştur. Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî'nin H. 86/M. 705 yılında Horasan valiliğine getirilmesini müteakip, Mâverâunnehir'deki Arap fütûhâtı süratle gelişmeye başlamıştır. H. 93/M. 711-12 yılında Harezm'de hâkimiyet süren Harezmşah'ın adı Cangan (ya da Cungan) idi. Kaynakların birçoğunda belirtildiğine göre Cangan'ın kardeşi Hurzad (Hurrezad ya da Horzad)³³⁶ abisi Harezmşah'ın hiç bir emrini dinlemez, istediği gibi hareket eder, ahaliye zulmeder, herhangi birisinin karısı veya kızının güzel olduğunu duyunca hemen elinden alır, tebaanın mal ve mülkünü gaspederdi.³³⁷ Harezmşah Cangan, Kuteybe'ye çok gizli bir elçi göndererek ülkesine çağırması ve kardeşi Hurzad'ın zorbalıklarından kurtarması hâlinde ona pek çok mal ve insan gücü (asker) vereceğini bildirmiş, bu arada Harezm'in üç büyük şehrinin sembolik altın anahtarını da takdim etmiştir.³³⁸

Harezm'de cereyan eden bu olaylar Kuteybe'nin fütûhât planında bir değişiklik yapılmasına sebep olmuş ve Harezm'de patlak veren iç düzensizlik Arap kumandanının Semerkand'dan önce Harezm üzerine bir sefer başlatmıştır. Kuteybe planlarını kimseye söylemeden Harezmlileri gafil avlamak maksadıyla Semerkand'ın zabtı için sefer hazırladığını ilan etmiş, hâlbuki asıl maksadı Harezm'e yürümek idi.

³³⁴ Ya'kûbî, Ahmed b. Ebi Ya'kûb b. Cafer b. Vehb b. Vazih, *Tarih*, (thk: Abdülemir Mihna), Birinci Baskı, Şirketü'l-İlmî, Beyrût, 1431/2010, c. II, s. 131.

³³⁵ Geniş bilgi için bkz: Akdes Nimet, Kurat, "Kuteybe b. Müslim'in Hvarizm ve Semerkand'ı Zabtı", *AÜ Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. VI, sy. 5, Ankara, 1948, ss. 392-393.

³³⁶ Ya'kûbî'de diğer kaynaklardan farklılıkta Harezm prensi "Saîd b. Nufar" diye geçmektedir. Ya'kûbî, *Tarih*, c. II, s. 209.

³³⁷ İbn A'sem ise Hurzad'ın gayet mert ve savaşçı birisi olduğunu belirtir. İbn A'sem, *Fütûh*, c. VII, s. 155.

³³⁸ Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 591; Taberî, *Tarih*, s. 1250; İbn A'sem, *Fütûh*, c. VII, s. 155.

H. 93/M. 711-12 yılında³³⁹ harekete geçen Arap ordusu Hezarasp'a geldiğinde Kuteybe Harezmşah Cangan ile yeni temaslarda bulunmuş ve onunla yeni bir anlaşma yapmıştır. Buna göre, Harezmşah Kuteybe'ye 10 bin kişiden ibaret bir yardımcı kuvvet verecek, ayrıca para ve mal da ödeyecekti. Buna mukabil Kuteybe, Cangan'ın bütün muhaliflerini başta kardeşi Hurzad olmak üzere saf dışı bırakacak, onu düşmanlarına karşı koruyup himaye edecekti. Diğer taraftan Arap kuvvetlerinin Harezm'e geldiğini öğrenen Harezmliler telaşa kapılırlar, Harezmşah ve taraftarları Kuteybe'nin kuvvetli ordusunun olduğunu ileri sürerek uzlaşmak isterler. Fakat Hurzad ve taraftarları ise Araplara karşı savaşmak gerektiğini ileri sürmüştür. Buna rağmen Cangan büyüklerini ikna etmiş olmalı ki Kuteybe ile anlaşma yapmıştır. Bu arada Harezmşah Cangan'ın Kuteybe ile anlaştığı ortaya çıkınca Hurzad bu zayıf huylu kardeşi Cangan'ı öldürmek istemiş, fakat ahaliden çekinerek bunu yapamamıştır.³⁴⁰

Kuteybe, Harezmşah Cangan'la yaptığı anlaşmadan sonra yeni askeri karargâhı olan Hezaresp'te kalmıştır. Hurzad ise Harezm'in istikbalini korumak için payitaht ve Harezm'in en iyi korunan şehri olan Kât (Fîl) şehrinde mücadeleye girişmiştir. Harezm'in diğer iki şehri ise Araplara teslim edilmiştir. Kât şehrine kapanmış olan Hurzad'ın üzerine Kuteybe kardeşi Abdurrahman b. Müslim'i göndermiştir. Şehir önlerinde Hurzad'la Araplar arasında kıyasıya harpler olmuş, Hurzad karşı duramayacağını anlayınca teslim olmak için müzakereye girmek istediye de dileği kabul edilmemiş ve Harezmşah Cangan'a başvurması istenmiş, dolayısıyla savaş uzamıştır. Sonunda Hurzad'ın kuvvetleri yenilmiş, Kât şehri Arapların eline geçmiş, Hurzad ise esir edilmiştir. Hurzad komutan Abdurrahman b. Müslim veya Kuteybe veya Cangan tarafından 4.000 esirle birlikte öldürülmüştür.³⁴¹

³³⁹ Sefer tarihini H. 93/M. 712 yılı diyenler de vardır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Kurat, a.g.m., ss. 397-398.

³⁴⁰ Taberî, *Tarih*, s. 1250; İbn A'sem, *Fütûh*, c. VII, s. 155; Ayrıca bkz: İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, ss. 308-309.

³⁴¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 591-592; Taberî, *Tarih*, s. 1250; İbn A'sem, *Fütûh*, c. VII, ss. 155-156. Ayrıca bkz: Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldân*, s. 133.

Hurzad ve esirlerin durumu hakkında kaynaklarda şöyle bilgiler vardır: Belâzürî, Abdurrahman'ın 4.000 kişiyle birlikte öldürdüğünü (Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 592.); İbn A'sem, Kuteybe

Burada bahsi geçen Hurzad'ın Taberî *Tarihinde* Hamcird adında bir melik olduğu, Kuteybe'nin kardeşi Abdurrahman'ın bu melik üzerine gönderildiği yazılsa da olayların gidişatından bu melikin Hurzad olduğu anlaşılmaktadır.³⁴² Fakat Taberî eserinde Hurzad'la olan savaştan bahsedilmemektedir. Hurzad'ın Kuteybe'ye kolay teslim olmayacağı anlaşıldığı için bahsi geçen Hamcird ile Hurzad'ın aynı kişi olması gerekir. Fakat daha sonraki araştırmalarda Taberî'nin esrinde geçen Hamcird isimli melikin Gürgenç meliki olduğu veya Hamcird isminin Gürgenç olduğu ve savaşın da Gürgenç meliki (Hamcird'in hâkimi) olduğu ileri sürülmüştür.³⁴³ Hamcird isminin sadece Taberî'nin eserinde geçmesi³⁴⁴, diğer kaynaklarda bundan bahsedilmemesinden dolayı kanaatimizce Hamcird ile Hurzad aynı kişidir. Gürgenç'in ismi ise bu kaynaklarda zikredilmese de Hurzad'ın (veya Hamcird'in) ikamet ettiği şehir olması kuvvetle muhtemeldir.

Kuteybe daha sonra Kât şehrine gelmiş ve anlaşma şartlarına uyularak Cangan'ı yerinde bırakmış, Harezmlilerden de on bin yardımcı kuvveti alıp Hezaresb'e dönmüştür.³⁴⁵ Fakat Harezmliler halkı valinin zayıf bir kimse olduğunu Kuteybe'ye bildirmişlerdir.³⁴⁶ Ayrıca Harezmliler isyan ederek kendilerini aldatmış olan hükümdarlarını da öldürmüşlerdir. Bunun üzerine Kuteybe, kardeşi Ubeydullah

tarafından esirlerle Hrezmşah Cangan'ın ısrarı üzerine 1.000 er kişilik esirlerle beraber "yüreğinin rahat etmesi için" kılıçtan geçirttiğini (İbn A'sem, *Fütüh*, c. VII, s. 156.); Taberî ise Hurzad'ı Abdurrahman'ın öldürdüğünü 4.000 esir getirdiğini, bu esirlerin biner kişilik kitleler hâlinde Kuteybe'nin huzurunda öldürüldüğünü, tafsilatıyla anlatılmaktadır. Hatta esirler biner kişilik kitleler hâlinde dizildikten sonra, Kuteybe'nin yalın kılıçla bekleyen Arap askerlerine esirlerin kafalarının koparılmasını emrettiği, bu kafa kopartma işleminde birçok kılıcın ağız kütelip kullanılmaz hale geldiği belirtilir (Taberî, *Tarih*, s. 1250).

³⁴² Karşılaştırmak için bkz: Taberî, *Tarih*, s. 1250; Kurat, a.g.m., ss. 398-399.

³⁴³ Bella, İliniçna, Vaynberg, *Moneti Drevnogo Horezma*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1977, s. 98; Yusupov, *Horezm ve Gürgenç*, s. 31.

³⁴⁴ Taberî'nin eserini Sâmânîler döneminde Mansûr b. Nuh adına Farsçaya tercüme eden Ebû Ali Bel'amî, Hurzad ile olan savaştan ve Hurzad'ın öldürülmesinden sonra, Cangan'ın Kuteybe'den Cacirm isimli melikin kendisine karşı ara sıra savaştığını ve rahatsız ettiğini söyleyip yardım etmesini istemesi üzerine Kuteybe Abdurrahman'ı bu melikin üzerine gönderdiğini; Abdurrahman'ın da bu meliki öldürdüğünü ve 4.000 esiri de bu savaşta aldığını belirtir. Bkz: Bel'amî, Ebû Ali Muhammed b. Muhammed, *Tarih-i Bel'amî: Tarihnameyi Taberî*, (thk: Muhammed Rûşen), Tahran, 1385 h.ş./2006, c. IV, s. 841.

³⁴⁵ Halife b. Hayyat, *Târîh*, s. 305.

³⁴⁶ Bahsi geçen vali Harezmliler bölgesine atanan İyâs b. Abdullah'tır. Taberî, *Tarih*, s. 1254. Ayrıca bu olaylar hakkında bkz: Hamilton Alexander Roskeen, Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, (çev: Hasan Kurt), Birinci Baskı, Çağlar Yayınları, Ankara, 2005, ss. 59-60.

b. Müslim'i Harezm'e vali tayin etmiştir.³⁴⁷ Bîrûnî, Harezmlilerin isyan etmeleri üzerine Kuteybe'nin ikinci kez Harezm'e sefere çıktığını, Harezm'de eğitilmiş insanların, Harezm tarihini bilenlerin öldürüldüğünü, mahalli kültürün eserlerinin tamamen imha edildiğini, bu yüzden İslâm öncesi döneme ait Harezm'de kültür vesikalarının ve bu dili, kültürü bilen insanların kalmadığını belirtir.³⁴⁸ Bîrûnî'nin verdiği bu bilgi Barthold'un da dediği gibi³⁴⁹ o dönemin kaynaklarında bulunmadığı için doğru olma ihtimali düşüktür. Hatta yukarıda da değindiğimiz gibi Kuteybe kendisi Harezm'e gitmemiş, gitmiş olsa dahi kendisini bu kadar öfkeliendiren bu toplumun başındaki hanedan üyelerini öldürmesi gerekirken, bölgenin yönetimini yine yerli hanedana bırakmıştır. Ayrıca Gürgeç şehri de İslâm hâkimiyeti altında ilerleyen zaman içerisinde Harezm'in merkezi Kât'i geride bırakmış, ilim, ticaret, medeniyet merkezi olmuştur. Zira fetihlerden sonra şehirlerin imar edildiği, iskân hareketleri gerçekleştirildiği, İslâm fetihlerinin yıkıcı değil, yapıcı olduğu bilinmektedir.³⁵⁰

Burada zikri geçen Cangan'ın Afrigoğullarından İskecmük olup olmadığı bilinmese de, - daha önce de değindiğimiz gibi - Bîrûnî'nin verdiği bilgiye göre, Araplar memleketi yalnız şahlık ünvanıyla İskecmük'e bırakmışlardır.³⁵¹ Dolayısıyla Cangan ile İskecmük'ün aynı kişi olduğu varsayılabilir.

Belâzürî, Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ'dan naklen Kuteybe'nin Harezm ve Semerkand'ı silah zoruyla fethettiğini, daha önce Saîd b. Süleyman'ın buranın halkı ile anlaşışını, ancak Kuteybe'nin, onların anlaşmayı bozmamalarına rağmen anlaşmadaki vergileri az bulduğu için onlardan sonra buraları bir daha fethettiğini

³⁴⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 592.

³⁴⁸ Bîrûnî, *el-Âsâru'l-Bâkiye*, s. 36.

³⁴⁹ Barthold, *Türkistan*, s. 1.

Fakat müsteşrikler Bîrûnî'nin verdiği bu bilgiden yola çıkarak, Müslümanların İslâmiyetten önceki Harezm kültürünü, bu kültür hakkında yazılan eserleri imha ettiklerini ileri sürmektedirler. Bkz: Gibb, *a.g.e.*, s. 60.

³⁵⁰ Fetihlerden sonra şehirlerde yapılan imar ve diğer faaliyetlerle ilgili bkz: Ahmet Turan, Yüksel, "Fütûhu'l-Buldân'a Göre Fetihlerden Sonraki Faaliyetler", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 9, Konya, 2000, ss. 45-80.

³⁵¹ Bîrûnî, *el-Âsâru'l-Bâkiye*, ss. 35-36; Ayrıca bkz: Togan, *Horezm Kültürü Vesikaları*, ss. 15-16.

yazmaktadır.³⁵² Daha sonra cereyan eden olaylar ve Kuteybe ile anlaşılan Cangan'ın öldürülmesi bu iddiaların tamamen asılsız olmadığını göstermektedir. Kuteybe'nin Harezmi işlerini idareye askeri vali İyâs b. Abdullah'ı harac işlerine de Ubeydullah b. Ebi Ubeydullah'ı memur ettiğine bakılırsa³⁵³, Harezmi'nin kısa bir zaman içinde tamamiyle Arap hâkimiyeti altına alındığı kanaatine varabiliriz.³⁵⁴

Arap fütûhatına dair kayıtlarda zikri geçen "Harezmi'nin üç şehirden oluştuğu" cümlesinden anlaşıldığı üzere Harezmi'de o dönemde üç büyük şehir var idi. Kaynaklarda bunlardan sadece "Fîl şehrinin ismi "Medinetü'l-Fîl" (yani Kât şehri) diye geçmektedir; diğerlerinin ismi ise zikredilmemektedir. Fakat diğer iki şehirden birinin Gürgenç olması kuvvetle muhtemeldir.³⁵⁵

Arapların Harezmi'nin kuzey kısmını ne halde buldukları hakkında İslâm fetihlerine ait (H. 93/M. 712) kaynaklarda malumat yoktur. Fakat Arap idarecileri ve emirlerinin Gürgenç'e yakın bir yerde veya Gürgenç'te ikamet ettikleri ve bölgeyi yönettikleri düşünülmektedir. Nitekim H. IV/M. X. asırda Harezmi iki müstakil emirliğe ayrılmıştır; biri memleketin eski merkezi olan Kât ile beraber Afrigoğulları Harezmişah'ın ülkesi, diğeri ise Gürgenç emîrinin ülkesi idi.³⁵⁶ Gürgenç'te bulunan emirler şehri hükümet merkezi hâline getirip, daha sonraki seferler için buradan hareket etmişlerdir. Fetihten sonra Harezmi'e Arap kolonilerinin yerleştirilmiş olduğu, askeri gücünün zayıf olduğu için kolonize edildiği ileri sürülmektedir.³⁵⁷ Ticaret yolu güzergâhında bulunan Gürgenç İslâm hâkimiyeti döneminde gelişip, genişlemeye başlamıştır. Gürgenç'te bulunan emir veya emirler hakkında bilgi bulunmasa da ilerleyen zaman içerisinde de Afrigoğulları hanedanından ayrı emirlik olarak yönetildiği ve İslâm devletine bağlı olduğunu görmekteyiz.³⁵⁸ Abbâsîler döneminde

³⁵² Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 593.

³⁵³ Taberî, *Tarih*, s. 1253.

³⁵⁴ Harezmi'nin fethiyle ilgili ayrıca bkz: Zekeriyâ, *Kitapçı, Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi*, Yedinci Baskı, Yedi Kubbe Yayınları, Konya, 2014, ss. 230-237.

³⁵⁵ Diğer iki şehrin birinin Hezaresb, diğerin de Gürgenç olduğunu ileri sürenler de vardır. Bkz: Tolstov, *Po Sledam Drevnehorezmiskoy Svilizassii*, s. 235.

³⁵⁶ Yakubovskiy, *Razvalim Urgença*, s. 6; Halimov, *a.g.e.*, s. 7; Barthold, *Soçineniye*, III, s. 403; Yusupov, *Horezm ve Gürgenç*, s. 32; Bertold, Spuler, "Gurgandj", s. 1142; Taneri, "Gürgenç", s. 321.

³⁵⁷ Gibb, *a.g.e.*, s. 60, 74.

³⁵⁸ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 78.

ise, Gürgenç'in de içinde bulunduğu Harezmi bölgesi Abbâsî Devleti ile Müslüman olmayan Türkler arasında sınır olarak kabul edilmiştir. Zira bütün Mâverâünnehir hudutları Daru'l-Harbe yakın olduğu; halkının Müslümanlar için gayr-ı müslim Türkler karşısında cephe (sedd) olduğunu; onların İslâm dünyasına girmelerine ve haremelerine saldırmalarına mani olduğu belirtilir.³⁵⁹ Gürgenç şehri ise bu sınır bölgenin Hükümet merkezi konumunda olmakla birlikte İslâm topraklarını korumak adına devam eden cihad ananesi halkta bir nevi vatanperverlik duygusu yaratmıştır. Ayrıca genel olarak Mâverâünnehir ve Harezmi bölgelerindeki halkın İslâmiyeti benimsediği, Emevî-Abbâsî mücadelesi sırasında bile İslâm devletine sadık kaldıkları bilinmektedir.³⁶⁰

Gürgenç şehrinin fethinden Sâmânîler dönemine kadar geçen süre içerisindeki duruma dair malumatımız yoksa da bu dönemde şehrin İslâmlaşma sürecinin gerçekleştiği, bir İslâm şehri olma yönünde önemli adımların atıldığı söylenebilir.

B. Gürgenç'in Sâmânîlere Bağlı Valilik Olması

Sâmânîler hanedanı (H. 203-395/M. 819-1005) ismini Belh şehrinin hâkimi iken düşmanların baskısından kaçarak Esed b. Abdullah el-Kasri'ye sığınan ve onun yardımları sayesinde Belh'i yeniden ele geçiren Sâmânîler'den almaktadır. Sâmânîleri İran menşeli Behrâm Çubin'e veya İranlıların efsanevi hükümdarı Keyümers'e kadar götüren bir soy kütüğünün yanında, onların Türk asıllı olduklarını ileri süren ikinci bir görüş de vardır. Belh'in Sâmân köyünden olan Sâmânîler'den isminden bu sülalenin ismine Sâmânîler (Sâmânîoğulları) denilmektedir.³⁶¹ Sâmânîler H. 106-109/M. 724-727 yılları arasında Horasan valiliğini yapan Esed b.

³⁵⁹ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 387.

³⁶⁰ Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kenânî, *Fezâilü'l-Etrâk (Türklerin Faziletleri)*, (çev: Ramazan Şeşen), İkinci Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2017, s. 52.

³⁶¹ Ayrıntılı bilgi için bkz: Nerşahî, Ebî Bekr Muhammed b. Ca'fer, *Târîh-i Buhara*, (thk: Emin Abdülmecid Bedevî-Nasrullah Mubeşşer el-Tarazî), Üçüncü Baskı, Dâru'l-Meârif, Kahire, 1993, ss. 90-91; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, ss. 388, 390; Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, ss. 319-322; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. VI, s. 253; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, c. I, ss. 201-202; Aydın, Usta, *Türklerin İslâmlaşma Serüveni: Sâmânîler*, İkinci Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2013, s. 70. V.F., Büchner, "Sâmânîler", *İA*, c. X, ss. 140-143, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1966, s. 140; Aydın, Usta, "Sâmânîler", *DİA*, İstanbul, 2009, c. XXXVI, s. 64;

Abdullah'ın teşvikiyle Müslümanlığı kabul etmiş ve oğluna onun adını vermiştir.³⁶² Râfi b. Leys'in Abbâsîlere karşı Mâverâünnehir'de başlattığı isyanın bastırılmasında Esed b. Sâmhudât'ın hizmetleri ve katkıları olduğu için Abbâsî halifesi Me'mûn'un emriyle H. 203/M. 819 yılında oğulları Nuh'u Semerkant'a, Ahmed'i Fergana'ya³⁶³, Yahya'yı Şaş ve Uşşene'ye, İlyas'ı Herat'a vali tayin etmiş ve bu tayinlerle Sâmhânîlerin temeli atılmıştır.³⁶⁴

Sâmhânî ailesinin reisi durumundaki Semerkant valisi Nuh, Abbâsî Devleti ve Tâhirîler'le iyi geçinerek Sâmhânîlerin Mâverâünnehir'deki hâkimiyetini sağlamlaştırmıştır. Onun ölümünden sonra (H. 226-27/M. 841-42) aile reisliğine kardeşi Ahmed, Ahmed'in ölümünden sonra (H. 250/M. 864) yerine oğlu Nasr geçmiştir. Nasr'a Halife Mu'temid Alellah H. 260-61/M. 874-75 tarihinde Mâverâünnehir'in idaresini vermiştir. Devletin kuruluş tarihi bazı araştırmacılara göre bu tarih olarak belirtilir.³⁶⁵

Böylece İslâm hâkimiyetinde olan ve halifenin de fermanı ile Harezm'in ve Gürgeç'in de içinde bulunduğu Mâverâünnehir bölgesi Sâmhânî hâkimiyetinde kalmıştır.³⁶⁶ İsmâil b. Ahmed döneminde (H. 279-294/M. 892-907) Sâmhânîler Doğuda en geniş sınırlarına ulaşmışlardır. Bu dönemde Saffârîler'den Amr b. Leys, Mâverâünnehir'in hâkimiyeti için Sâmhânîlerle mücadeleye girişmiştir. Amr, İsmâil b. Ahmed'e kızarak, kanatları güvence altına almak maksadıyla H. 278/M. 891 yılında Sâmhânîlere bağlı Afrigoğulları hanedanından Harezmşah Irak b. Mansûr'un idaresindeki Harezm üzerine Muhammed b. Amr el-Harezmî ve Ali b. Şervin idaresindeki bir orduyu göndermiştir. Amuderya'yı geçen Saffârî ordusu, İsmâil b. Ahmed'in Harezmşah'a yardıma gelmesiyle geri çekilmek zorunda kalmıştır. Daha

³⁶² Nerşahî, *Târîh-i Buhara*, s. 91; Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 322.

³⁶³ Nerşahî'de Ahmed b. Esed'in Merv valiliğine tayin edildiği belirtilir. Nerşahî, *Târîh-i Buhara*, s. 112.

³⁶⁴ Nerşahî, *Târîh-i Buhara*, ss. 111-112; Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 322.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. VI, s. 253; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, c. I, s. 203.

³⁶⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. VI, s. 253.

Nerşahî, *Târîh-i Buhara*, ss. 112-113'de Halife el-Vasık olduğu da yazmaktadır. Geniş bilgi için Bkz: Usta, *a.g.e.*, s. 79.

³⁶⁶ Nizâmü'l-mülk, *Siyâsetnâme*, (çev: Mehmet Taha Ayar), Beşinci Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2009, s. 226.

sonra Amr yeni bir ordu gönderdiyse de yirmi bin kişilik bir ordu ile Amuderya'yı geçen İsmâîl, Saffârî birliklerini ağır bir mağlubiyete uğratmıştır (H. 286/M. 899). Sâ mânîlere karşı tekrar harekete geçen Amr b. Leys kuvvetlerini, Sâ mânî ordusuna diğer şehirlerle birlikte Harez m'den de gelip katılan Pars el-Beykendi ve Karategin gibi komutanların başında olduğu kuvvetlerden mürekkep güçlü bir Sâ mânî ordusuyla H. 287/M. 900 senesinde kısa bir çarpışmadan sonra mağlup edilmiş, Amr b. Leys de esir edilmiş ve Bağdat'a Halife'ye gönderilmiştir.³⁶⁷

Görüldüğü üzere Mâverâünnehir'in siyasi tarihi için belirleyici faktör olan Saffârî-Sâ mânî mücadelesinde Harez m (dolayısıyla Gürgeç), ve Harez m halkı Sâ mânîlere bağlılıklarını bir kez daha ortaya koyarak, asker yardımıyla savaşın seyrini ve sonucunu değiştirmişlerdir. Buna mukabil Sâ mânî hükümdarı da bu eyaleti korumak için Harez mşah'a yardıma gelmiş ve şehri düşmana bırakmamıştır.

Gürgeç'in ve Harez m'in Sâ mânîlere bağlı valilik dönemiyle ilgili bir başka hadiseye Sâ mânî hükümdarı I. Nuh b. Nasr döneminde (H. 331-343/M. 943-954) rastlıyoruz. Sâ mânî tahtındaki değişiklik devlete bağlı eyaletlerde bir takım isyanların çıkmasına sebep olmuştur. Bu dönemde isyan edenlerden biri de Harez m'in yerli hanedanı Afrigoğullarına mensup Abdullah b. Eşkâm isyanıdır.³⁶⁸ I. Nuh, H. 332/M. 943-44 isyan eden Abdullah b. Eşkâm üzerine İbrâhim Baris el-Saklabî kumandasında bir orduyu Harez m'e göndermiş, fakat ordu kumandanının yolda vefat etmesi Abdullah b. Eşkâm'a hazırlanmak hususunda zaman kazandırmıştır. İsyancı vali hazırlıkların yanı sıra Türk hükümdarına başvurarak yardım etmesi koşuluyla onun himayesine gireceğini bildirmiştir. Fakat I. Nuh da Türk hükümdarına mektup yazarak Abdullah b. Eşkâm'ı yakalayıp teslim ettiği takdirde Buhara'da tutulmakta olan oğlunun serbest bırakılacağı sözünü vermiştir. Türk hükümdarı bu teklifi kabul edince Abdullah b. Eşkâm'ın önünde isyandan vazgeçmekten başka çare kalmamıştır. Nuh da asi valisi tarafından yapılan özrü

³⁶⁷ Nerşahî, *Târîh-i Buhara*, ss. 122-129; Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 323; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. VI, ss. 401-402;

Sâ mânî-Saffârî mücadelesi için ayrıca bkz: Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, c. I, s. 205-206; Usta, *a.g.e.*, ss. 88-95.

³⁶⁸ Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, c. I, s. 209.

kabul ederek kendisine ihsanlarda bulunmuştur. Böylece I. Nuh'un siyasi manevrasıyla Harezm'deki bu isyan fazla büyümeden bastırılmıştır.³⁶⁹

Harezm'in Sâmânîlere bağlı valilik döneminde Gürgenç valisi ve Harezmşah Sâmânîlere yardımcı da olmuşlardır. II. Nuh b. Mansûr döneminde (H. 365-387/M. 976-997) ittifak kuran isyancı Sâmânî valilerinden Ebû Ali Simcûrî ve Faik el-Hassa Karahanlı hükümdarı Hârûn Buğra Han ile Sâmânî topraklarının paylaşımı konusunda gizli bir anlaşma yaparak onu Mâverâünnehir üzerine yürümeye teşvik etmiştir. Hârûn Buğra Han harekete geçip Buhara'yı ele geçirmiştir (H. 382/M. 992). Fakat Buğra Han'ın rahatsızlanıp şehirden çekilmesiyle II. Nuh Selçukluların da yardımıyla tekrar Buhara'ya hâkim olmuştur.³⁷⁰ İşte bu işgal sırasında Sâmânîlerin Gürgenç valisi Ebû Ali (Ebu'l-Abbas diye de geçer) Me'mûn b. Muhammed ve Harezm (Kât) valisi Harezmşah Ebû Abdullah Muhammed II. Nuh'a gerek mal gerekse para hususunda yardım etmişlerdir. Hatta II. Nuh durumunu düzelttikten sonra onları bu yardımlarından dolayı ödüllendirmek isteyerek Nesâ'yı Me'mûn'a, Ebiverd'i ise Harezmşah Ebû Abdullah'a iktâ etmiştir. Ancak bu iki şehrin de Ebû Ali Simcûrî'ye ait olması sebebiyle Sâmânî hükümdarının bu manevrasıyla Ebû Ali Simcûrî'nin karşısına yeni rakipler çıkarmak istediği âşikârdır. Nitekim bu planında kısmen başarılı da olmuştur. Fakat Ebû Ali Simcûrî Nesâ'yı Gürgenç emîri Me'mûn'a teslim etmesine rağmen, Ebiverd'i kardeşinin iktâsı olduğu ve divandan bunun karşılığında bir yer verilmediği takdirde Harezmşah Ebû Abdullah'a veremeyeceğini bildirmiştir. Böylece Ebû Ali Simcûrî de Gürgenç'teki Me'mûn ve Harezmşah arasındaki eskiden beri mevcut olan anlaşmazlığı³⁷¹ şiddetlendirerek kendi

³⁶⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. VII, s. 184.

Burada bahsi geçen Türk hükümdarı Karahanlı hükümdarı veya Oğuz Yabgusu olabilir. Geniş bilgi için bkz: Usta, *a.g.e.*, ss. 88-95.

³⁷⁰ Geniş bilgi için bkz: Utbî, *Tarih-i Yemînî*, c. I, s. 176; Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, ss. 368-369; Beyhakî, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin, *Tarih-i Beyhakî*, (thk: Ali Ekber Feyyaz), İkinci Baskı, Danişgah-i Firdevsi, Meşhed, 1383 h.ş./2004, s. 209; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. VII, ss. 462-463; Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, c. I, ss. 212-213; Hamdullah el-Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, ss. 384-386; Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, ss. 103-104.

³⁷¹ Gürgenç halkı ile Harezm halkı arasında eski bir düşmanlığın olduğu belirtilir. (Bkz: Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 374). Fakat bu düşmanlığın sebebi bilinmemektedir.

karşısındaki tehlikeyi ortadan kaldırmak istemiş ama bu davranışı - ileride de bahsedileceği gibi - Harezmsah Ebû Abdullah'ın düşmanlığına sebep olmuştur.³⁷²

Sâmânîler döneminde (H. 203-395/M. 819-1005) ticaret merkezi olan ve ticaret kervanlarının güzergâhında yerleşen Gürgeç'in hızlı bir şekilde gelişme gösterdiği bilinmektedir.³⁷³ İbn Fadlân'ın seyahatı sırasında Sâmânî hükümdarı Nasr b. Ahmed'in (H. 301-331/M. 914-943) huzuruna girmesi; Harezim'deki valisine elçilik vazifesini yerine getirilmesi için mani olunmamasını ondan istenmesi³⁷⁴, Gürgeç'in de içinde bulunduğu Harezim o dönemde de bölgesinin Sâmânîlerin elinde olduğunun göstergesidir. Ayrıca İbn Fadlân yolculuğu sırasında Gürgeç'te de bulunmuş ve kıymetli bilgileri eserinde kaydetmiştir.³⁷⁵ Gürgeç'in coğrafi konumu ve ipek yolundaki konumuyla ilgili kısımda da değindiğimiz gibi bu dönemde İslâm coğrafyacıları şehrin ekonomik açıdan geliştiğini ve Harezim'in en önemli şehri hâline geldiğini belirtmişlerdir.³⁷⁶

VI. Me'mûnîler Hanedanlığı Döneminde Gürgeç

H. 385-407/M. 995-1017 yılları arasında Gürgeç'te hüküm süren bu hanedan, ismini Sâmânîler döneminde Gürgeç valisi olan Ebu'l-Abbas Me'mûn b. Muhammed'den almaktadır. Me'mûnîlerin Baranlı Türk boyundan gelmiş olmalarının muhtemel olduğu düşünülmektedir.³⁷⁷

³⁷² Utbî, *Tarih-i Yemînî*, c. I, ss. 183-184; Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, ss. 107-108; Barthold, *Türkistan*, ss. 280-281; Erdoğan, Merçil, "Simcûrîler IV - Ebû Ali b. Ebu'l-Hasan Simcûrî", *Belleten*, sy. 195, Ankara, 1985, ss. 555-556.

Harezmsah Ebû Abdullah ve Ebû Ali Simcûrî arasındaki gelişmelere Me'mûnîler hanedanlığından bahsederken değinilecektir.

³⁷³ Taneri, "Gürgeç", s. 321.

³⁷⁴ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 388; İbn Fadlân, *Risâle*, s. 77.

³⁷⁵ Bu bilgileri tezin ilerleyen kısımlarında bahsedilecektir.

³⁷⁶ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 299; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 395; İdrîsî, *Nüzhâtü'l-Müşâk*, c. II, s. 697; Himyerî, *Ravzü'l-Mî'târ*, s. 162.

³⁷⁷ A. Zeki Velidi, Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş I*, İsmâil Akgün Matbaası, İstanbul, 1946, ss. 58, 59, 181; Togan, "Hârizm", s. 243.

Muhammed Nazım, Me'mûnîler sülalesinin Kadı Ahmed Gaffari'nin *Tarih-i Guzîde ve Tarih-i Cihânârâ'sında Cüzcanân hükümdarları Farigûnîlerle karıştırılmış olduğunu da belirtir. Bkz: Muhammed, Nazım, "Me'mûnîler", İA, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979, c. VIII, s. 701.*

A. I. Me'mûn'un Faaliyetleri

Hanedana adını veren Sâ mânîlerin Gürgeç valisi Ebu'l-Abbas Me'mûn b. Muhammed³⁷⁸ Sâ mânîlere bağılı bir vali idi. Karahanlıların Buhara'yı işgali sırasında (H. 382/M. 992) Sâ mânî hükümdarına Harezşah Ebû Abdullah ile yardım etmiş; Sâ mânî hükümdarı II. Nuh ise Ebû Ali Simcûrî'ye ait olan Nesâ'yı Me'mûn'a, Ebiverd'i Harezşah'a vermiştir. Fakat Ebû Ali Simcûrî'nin Ebiverd'i Harezşah'a vermemesiyle Harezşah ona karşı kin beslemiştir.³⁷⁹

Tûs savaşı³⁸⁰ sonrasında Ebû Ali Simcûrî'nin ve Fâik el-Hassa'nın mağlubiyetinin ardından Sâ mânî hükümdarı II. Nuh ile aralarını düzeltmeye başlamışlar ve bu maksatla Buhara'ya birer elçi göndermişlerdir. II. Nuh Fâik'in elçisini tutuklatırken, Ebû Ali Simcûrî'nin elçisine iyi davranmış ve Ebû Ali Simcûrî'ye Gürgeç'e gidip orada ikamet etmesini ve geçim vasıtasının sonradan düşünüleceğini bildirmiştir. Gürgeç valisine de bir mektup yazarak onu iyi karşılaması ve kaldığı süre zarfında masraflarının karşılanmasını emretmiştir. Ebû Ali Simcûrî Faik'in ısrarlarına rağmen Sâ mânî hükümdarının teklifini kabul ederek Harezm'e yönelip Hezaresb denilen köye ulaşmıştır. Harezşah Ebû Abdullah ihtiyaç duyduğu gerekli eşyalarla adamlarını gönderip onu karşılamış ve hizmette geç kaldığı için özür dileyerek ertesi gün bizzat geleceğini bildirmiştir. Fakat Harezşah'ın bu davranışları hileden ibaretti. Harezşah Ebiverd'in kendisine verilmemesinden dolayı Simcûrî'den intikam almak için fırsat kolluyordu. İşte bu fırsat Harezşah'ın ayağına gelmiş ve nihayet beklediği şansı elde etmiştir. Harezşah 2.000 süvari ve piyadeden oluşan bir kuvveti geceleyin Ebû Ali Simcûrî'nin üzerine göndermiştir. Kuşatılan Simcûrî adamlarının tavsiyesi üzerine

³⁷⁸ Me'mûnîler Hanedanlığının kurucusu olan Me'mûn ile sülalenin son emîri Me'mûn'un her ikisi de Ebu'l-Abbas künyesini aldıkları için çalışmamızda bu şahısların bir birinden ayırt edilmesi için kurucusuna "I. Me'mûn", son emîre ise "II. Me'mûn" şeklinde kullanacağız.

³⁷⁹ Utbî, *Tarih-i Yemînî*, c. I, ss. 183-184; Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, ss. 107-108.

Ayrıca bkz: Barthold, *Türkistan*, ss. 280-281; Erdoğan, Merçil, "Simcûrîler IV - Ebû Ali b. Ebu'l-Hasan Simcûrî", ss. 555-556.

³⁸⁰ Tûs Savaşı için bkz: Usta, *a.g.e.*, ss. 250-259.

karşı koymak yerine teslim olmuş ve Kât şehrine getirilerek beraberindekilerle hapsedilmiştir (H. Ramazan 385/M. Eylül-Ekim 995).³⁸¹

Ebû Ali Simcûrî'nin adamlarından bazıları hapisten kaçmaya muvaffak olmuşlar ve Gürgenç'e I. Me'mûn'un yanına gitmişlerdir. Gürgenç emîri ortaya çıkan bu durumdan yararlanmak ve eski düşmanı Harezşah'ın işini bitirmek maksadıyla askerlerini Ebû Ali Simcûrî'nin adamlarıyla Kât'a göndermiştir. Şehir önlerinde yapılan savaşı Harezşah Ebû Abdullah kaybetmiş ve esir alınmıştır. Ebû Ali Simcûrî ise hapisten kurtulmuş ve Gürgenç'te I. Me'mûn tarafından ikram ve hürmetle karşılanmıştır. Böylece "*emîr (olan Ebû Abdullah) esir olurken, esir (olan Simcûrî) de emîr olmuştur*". Harezşah Ebû Abdullah ise Ebû Ali Simcûrî'nin de bulunduğu bir mecliste öldürülmüştür. Böylece bütün Harezmi idaresi altında birleştiren I. Me'mûn "Harezşah" unvanını almış³⁸²; Harezme (Kât) ise adamlarından birini vekil tayin etmiştir.³⁸³ Bu tarihten sonra Gürgenç, Harezmi'nin Kât'tan sonra ikinci büyük şehri oldu. Harezmi'de hüküm süren bütün hanedanlar gibi Me'mûnîler de "harezşah" unvanını aldılar.³⁸⁴ I. Me'mûn İslâmiyetin yayılması için de mücadele etmiştir. I. Me'mûn, Gürgenç tarafından gelip İdil³⁸⁵ bölgesini kuşatma altına almış ve krallarından İslâm'ı kabul etmesini istemiştir.³⁸⁶

³⁸¹ Utbî, *Tarih-i Yemîni*, c. I, ss. 219, 222-224; Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, ss. 372-374; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. VII, s. 470; Hamdullah el-Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, s. 386; Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, s. 107; Merçil, "Simcûrîler IV - Ebû Ali b. Ebu'l-Hasan Simcûrî", ss. 563-564.

Utbî, H. 386 (M. 996) tarihini vermektedir. Bkz: Utbî, *Tarih-i Yemîni*, c. I, s. 224.

³⁸² Utbî, *Tarih-i Yemîni*, c. I, ss. 225-227; Nerşahî, *Târih-i Buhara*, s. 155; Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 374; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. VII, s. 471; Hamdullah el-Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, s. 386; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. VII, s. 471; Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, ss. 107-108.

Me'mûn II. Nuh'tan Ebû Ali Simcûrî'yi affetmesi için aracılık da yapmıştır. Bkz: Utbî, *Tarih-i Yemîni*, c. I, ss. 228-230; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. VII, s. 471; Hamdullah el-Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, s. 386.

³⁸³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. VII, s. 471.

³⁸⁴ Barthold, "Gürgenç", s. 846; Taneri, "Gürgenç", s. 321-322; Ahmet, Taşağıl, "Me'mûnîler", *DİA*, İstanbul, 2004, c. XXIX, s. 105.

³⁸⁵ İdil bölgesi hakkında bkz: Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 293.

³⁸⁶ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 304.

Olayla ilgili Avfî'nin Cevâmiü'l-Hekâyât isimli eserinin Ruslarla ilgili kısmında Rusların Harezşah'a gelip İslâm dinini kabul etmek istediklerini söylemeleri üzerine Harezşah bundan çok memnun olup, onlara dini öğretecek âlimler gönderildiğinden bahsedilir. Mevzubahis Harezşah Gürgenç emîri Harezşah Me'mûn'dur. Bkz: Ramazan, Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk*

I. Me'mûn H. 387/M. 997 senesinde muhafızları tarafından sebebi bilinmeyen bir vaziyette öldürülünce yerine oğlu Ebu'l-Hasan Ali b. Me'mûn geçmiştir. Sebüktegin'in kızı Gazneli Sultan Mahmûd'un kız kardeşi ile evlenerek siyasi nüfuzunu arttırmıştır.³⁸⁷ Ebu'l-Hasan Ali b. Me'mûn zamanında Sâmânî ailesi mensuplarından II. Nuh'un oğlu şehzade Ebû İbrâhim İsmâil el-Muntasır'ın (H. 390-395/M. 1000-1005), mücadeleleri ve Sâmânîleri toparlama teşebbüsleri sırasında Nesâ valisi Ebû Nasr el-Hâcib'in Gaznelilere itaati terk ederek, İsmâil el-Muntasır'ın emrine girmesi; halkın ise onun bu kararına uymayarak Harezmşah'a mektup yazarak yardım istemeleri üzerine Harezmşah asker göndermiş ve ordu Sâmânîleri mağlup etmiştir (H. 394/M. 1003-1004).³⁸⁸ Bu olay Me'mûnîlerin artık Sâmânîlerin değil de Gaznelilerin tarafını tuttuklarını açıkça göstermektedir. Fakat o dönemde Me'mûnîler bölgenin etkili siyasi güçlerinden biri olan Karahanlılarla da iyi geçinmeye çalışmışlardır. Nitekim Oğuzların saldırısını önleyen Ali Tekin'in buradan Ebiverd'e geldiği sırada Gaznelilerin takibinden kurtulamayıp Cürcân'a hareket etmesi ve ordusunun ağırlıklarını da Harezmşah'a bırakması Me'mûnîler ile Karahanlıların iyi ilişkiler kurduklarını göstermektedir.³⁸⁹

B. II. Me'mûn ve Gaznelilerle İlişkileri

Ebu'l-Hasan Ali b. Me'mûn'un vefatından sonra (H. 399/M. 1008) yerine kardeşi Me'mûn'un diğer oğlu Me'mûnîlerin son emîri Ebu'l-Abbas II. Me'mûn geçmiştir.³⁹⁰ Beyhakî, II. Me'mûn'un yedi yıl hizmetinde çalışmış olan Bîrûnî'den naklen onun çok faziletli, cesur, yetenekli ve siyaseti bilen güçlü bir kişiliğe sahip olduğunu, ağzından hayırdan gayri bir sözün çıkmadığını belirtmektedir.³⁹¹

Ülkeleri, Üçüncü Baskı, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2017, ss. 97-98; Ayrıca bk: V. V., Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi -Dersleri-*, Çağlar Yayınları, Ankara, 2004, s. 60.

³⁸⁷ Utbî, *Tarih-i Yemînî*, c. II, s. 251; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. VII, s. 490.

Böylece Me'mûnîler bu dönemde artık bölgedeki siyasi bir güç olan Gazneliler ile ilişkiler kurmaya başlamışlarsa da esas Gazneli-Me'mûnî ilişkileri II. Me'mûn zamanında etkili olacaktır.

³⁸⁸ Utbî, *Tarih-i Yemînî*, c. I, ss. 338-340; Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, ss. 114-115.

³⁸⁹ Nasr İlig Han Dönemi Karahanlı-Harezm ilişkileri için bkz: Ekber N., Necef, *Karahanlılar*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 286-287.

³⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. VII, s. 490.

³⁹¹ Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, s. 639.

Klasik Orta Çağ ilişkileri esasına göre başlayan Gaznelilerle ilişkiler hanedan mensuplarının kız alıp vermesi şeklinde olmuştur. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Ali b. Me'mûn Gazneli Mahmûd'un kız kardeşiyle evlenmişti.³⁹² II. Me'mûn da kardeşi gibi Gazneli Mahmûd'un başka bir kız kardeşi (veya kardeşinin dul karısı) Kehhâlî (Hurrey-i Hattalî/ Hurrey-i Kalçî) ile evlenmiştir.³⁹³ II. Me'mûn Gazneli Mahmûd ile iyi bir dostluk kurma çabasında olup, ona karşı tevazulu ve son derece saygılıydı. Onlar birbirlerine karşılıklı mektuplar yazmakta ve anlaşma ahdine sadık kalmaktaydılar.³⁹⁴

Fakat zamanla bu ilişkiler bozulmaya başlamıştır. Gaznelilerle ilişkinin bozulmaya başlamasının sebeplerinden biri, Halife'nin Me'mûn'lere karşı göstermiş olduğu siyasi yakınlaşma olarak bilinmektedir. Abbâsî Halifesi Kadir Billah, II. Me'mûn'a hil'at, ahd ve sancak göndermiş; ayrıca kendisine "Aynüddeve" ve "Zeynü'l-Mille" unvanlarını vermiştir. Halife bu emanetleri götürmek ve bu lakapları II. Me'mûn'a tevdi etmek için Salar-ı Hacıyan-ı Hüseyin'i görevlendirmiştir. Harezmşah II. Me'mûn, Gazneli Sultan Mahmûd'un bu durumu duyup, kendisinin şefaatine müracaat etmeden Halife'den hil'at almasını ve bu derece yakınlık tesis etmesinden dolayı hatırı kalabileceğini zannettiği için elçiyi şehirde kabul etmek yerine çölün ortasında karşılamak için Bîrûnî'yi görevlendirmiştir. Âlim bir zat olan Bîrûnî'den naklen Beyhakî, Harezmşah II. Me'mûn'un Halife ile olan ilişkisini Sultan Mahmûd'dan saklama ihtiyacı duyduğunu ve bu olayın Me'mûnî hanedanlığının sonu olduğunu belirtmiştir. Bu olayı öğrenen Sultan Mahmûd, II. Me'mûn'un yakın bir tarihte istiklalini ilan edeceğini anlamış ve Harezm'i kendi yönetimi altına almak için fırsat kollamaya başlamıştır.³⁹⁵

³⁹² Utbî, *Târîh-i Yemînî*, c. II, s. 251; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. VII, s. 490.

³⁹³ Utbî, *Târîh-i Yemînî*, c. II, s. 252; Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 395; Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 639; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. VII, s. 490, c. VIII, s. 94.

Gerdîzî düğün tarihinin H. 406 (M. 1016) senesinde olduğunu belirtmektedir. Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 395.

³⁹⁴ II. Me'mûn'un Sultan Mahmûd'a karşı göstermiş olduğu saygının örneği için bkz: Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 639; Coşkun, Erdoğan, "Harezm'de Gazneli Hâkimiyetinin Tesisi ve Altuntaşlar Dönemi (1017-1041)", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 50, Erzurum, Haziran-2013, s. 151.

³⁹⁵ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, ss. 639-640.

Bu arada Sultan Mahmûd Karahanlılarla yapılacak olan anlaşmaya Sultan Mahmûd'un isteği doğrultusunda kendi elçileriyle birlikte Harezşah II. Me'mûn'un elçisinin de gitmesini istemiş; fakat kendisinin hanlar seviyesinde değil Emirler zümresinden olduğunu ileri süren Harezşah bu isteği kabul etmemiştir. II. Me'mûn'un bu isteği kabul etmemesi Sultan Mahmûd'un şüphesini daha da artırmış ve veziri Ebu'l-Kâsım Ahmed b. Hasan Meymendîn'in tavsiyesi üzerine Harezşah'ın samimiyetinin ölçülmesi için elçisine Harezşah'ın ülkesinde Sultan adına hutbe okunması talebinde bulunmuştur. Güya vezirin Sultandan habersiz elçiye söylediği bu teklifi Harezşah II. Me'mûn Gazne'ye gönderdiği Yakûb Cündî adındaki elçisi sayesinde netleştirmiş ve ahalinin ileri gelenlerini toplayarak Sultan Mahmûd'un isteğini onlara bildirmiş, aksi halde Sultan'ın memleketi mahvedeceğini söylemiştir. Fakat ahali bu isteği kabul etmemiş, kılıçlar çekerek, sancaklar açarak II. Me'mûn ile Sultan Mahmûd'a karşı ağır sözler söylemişlerdir. Bunun üzerine II. Me'mûn onları sakinleştirmek için böyle bir istek olmadığını, sadece sadakatlerini denemek istediğini söylemek zorunda kalmıştır.³⁹⁶

Sultan Mahmûd'un Harezme karşı sinsice planları II. Me'mûn'u Karahanlılara yaklaştırmıştır. II. Me'mûn Bîrûnî'nin tavsiyesi üzerine önce birbirleriyle savaşan Karahanlı beylerine arabuluculuk teklif etmiş, H. 406/M. 1016 yılında da Karahanlı Mansûr Aslanhan'a elçiler göndererek siyasi destek ve askeri yardım talebinde bulunmuştur. Karahanlılar Gazneli Mahmûd'u düşman olarak karşılına almaya çekindikleri için II. Me'mûn'a askeri yardım yapmanın imkânsız olduğunu; ancak her iki tarafa onlar da aracılık yapabileceklerini söylemişlerdir. Sultan Mahmûd, Me'mûnî Karahanlı ittifakını öğrenince rahatsız olmuş ve Karahanlılara elçi göndererek sitem etmiştir. Karahanlılar ise Sultan Mahmûd'a II. Me'mûn'un Sultan'ın damadı olduğu için anlaşma yaptıklarını kendisine karşı bir ittifakın olmadığını belirtmişlerdir. Hanlar ayrıca Sultan Mahmûd ile Harezşah arasında bir anlaşmazlık varsa aracı olmayı ve her şeyin eskisi gibi olması için çalışma teklifinde de bulunmuşlardır. Sultan Mahmûd başta bunu kabul etmemiş hatta elçi dahi

³⁹⁶ Utbî, *Târîh-i Yemînî*, c. II, s. 251; Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, ss. 641-643; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. VII, s. 490, c. VIII, s. 94.

göndermemiştir. Harezmsah II. Me'mûn'un askeri talebine tekrar olumsuz yanıt veren hanlar, arabuluculuk yapabileceklerini söylemişler, II. Me'mûn da çaresiz bu teklifi kabul etmiştir. Karahanlıları saf dışı bırakmak isteyen Sultan Mahmûd bir süre sonra H. 406-407/M. 1016-1017 yılının kışında Karahanlı Mansûr Arslan İlig-han'ın elçilerini kabul etmiş ve Harezmsah'la aralarında bir sorun kalmadığını, sorunun han tarafından kendisine bildirilmesinden de memnun olduğunu ifade etmiştir.³⁹⁷

Sultan Mahmûd Harezme kendi bildiğini uygulamaya devam ederek Harezmsah II. Me'mûn'a yazdığı mektupta aralarında anlaşma ve dostluğun yanı sıra Harezmsahlık üzerinde de hakkının olduğunu, Harezmsah'ın hutbe meselesine riayet etmediğini ve kendi kavmi karşısında âciz kaldığını, hainleri cezalandırmak ve eniştesine emîrlik nasıl yapılır göstermek için yüz bin süvari ve piyade, beş yüz filden müteşekkil bir orduyla hareket edeceğini belirtmiştir. Gazneli Mahmûd bu savaştan vazgeçilmek isteniyorsa açık bir özür ile beraber şu üç şarttan birini kabul etmesini Harezmsah'tan istiyordu: a) Vadettiği gibi itaat etsin ve Sultan adına hutbe okutsun, b) Sultana layık olan hediyeler ve para göndersin, c) Sultandan merhamet dilemek üzere memleketinden imamlar, fakihler ve memleketin ileri gelenlerini göndersin. II. Me'mûn eşraf ve ileri gelen kumandanların Gazneli Mahmûd'un aşırı isteklerinin yerine getirilmesine karşı çıkmasına rağmen ondan korktuğu için isteklerinin hepsini kabul ederek hâkimiyeti altında olan Nesâ ve Ferâve'de hutbe okutmuş, başkent Gürgenç (veya iki başşehir Kât ve Gürgenç) dışındaki şehirlerde de öyle yapılacağını vaatlemiştir. Ayrıca anlaşma gereği, şeyhler, kadılar ve devletin ileri gelenleriyle birlikte Sultan Mahmûd'a seksen bin dinar para ve üç bin at göndermiştir. Gazneli Mahmûd II. Me'mûn'un bu hareketinden memnun olarak Gazne'ye geri dönmüştür.³⁹⁸

Bu sırada ordusuyla birlikte Hezaresb'de bulunan Harezme ordusu komutanı Has Hâcib Alptekin Buhârî³⁹⁹ ve diğer komutanlar hutbenin Sultan Mahmûd adına okunmasının ülkenin itibarına gölge düşüreceğini ileri sürerek isyan çıkarmışlardır.

³⁹⁷ Utbî, *Tarih-i Yemîni*, c. II, s. 252; Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, ss. 644-645.

³⁹⁸ Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, ss. 645-646.

³⁹⁹ Utbî'de "Yinaltekin" diye geçmektedir. Bkz: Utbî, *Tarih-i Yemîni*, c. II, s. 254.

İsyancı komutan Alptekin ve arkadaşları II. Me'mûn'un evinin etrafını sararak orayı ateşe vermişler ve H. Şevval 407/M. Mart 1017 tarihinde II. Me'mûn'u öldürerek yerine on yedi yaşındaki yeğeni Ebu'l-Hâris Muhammed b. Ali'yi geçirmişlerdir. Tahtta Ebu'l-Hâris Muhammed b. Ali olmasına rağmen, idare aslında Alptekin ve onun tayin ettiği vezirin elindeydi. Asiler şehirde her istediklerini yaparak zenginleri soymuşlar ve öldürmüşler, fırsattan istifade etmek isteyenler ise şahsi düşmanlarını da ortadan kaldırmışlardır. Bu kargaşalı durum dört ay sürmüştür.⁴⁰⁰

Durumu haber alan Sultan Mahmûd, kız kardeşi olan II. Me'mûn'un dul eşinin âkıbetinden endişe edip, görünüşte eniştesinin intikamını almak, hakikatte ise Harezmi'yi zapt etmek için harekete geçmek istiyordu. Fakat vezirinin tavsiyesine uyarak ilk önce Harezmi'ye elçi gönderip, Harezmişah'ın katillerinin teslim edilmesini, hutbenin tekrar kendi adına okutulmasını ve kız kardeşi Kehhalcî'nin Gazne'ye gönderilmesini istemiştir. Harezmliler Sultanın kız kardeşini Gazne'ye göndermişler; hatta beş altı kişiyi Harezmişah II. Me'mûn'un katilleri diye hapse atmışlar⁴⁰¹; ayrıca bir anlaşma yapılmasından hemen sonra Sultan Mahmûd'a iki yüz bin dinar ve dört bin at göndermeyi bile taahhüt etmişlerdir. Fakat hutbe konusunda hiç bir teşebbüste bulunmamışlardır. Sultan Mahmûd bu fırsattan faydalanarak askeri hazırlıklara başlamış ve Huttel, Huvaziyan ve Tirmiz'de kayıklar, Âmul'da ise ordu için erzak hazırlanmıştır. Sultan Mahmûd, Harezmlileri daha çok oyalamak için Gazne'ye varmış ve Alptekin ve öteki isyancıların öldürülmek üzere kendisine teslimini istemiş; bu durum iki taraf arasında savaşı kaçınılmaz kılmıştır. Harezmlilere ümitsiz bir mukavemete hazırlanmaktan başka çare kalmamış ve elli bin süvari toplamaya muvaffak olmuşlardır. Bu sırada Sultan Mahmûd, bölgedeki diğer güçlerden biri ve Harezmi'nin de tabiiyetinde olan Karahanlılara da elçi göndererek damadı Harezmişah'ın intikamını almak, hem kendisi, hem onlar için fesat ocağından başka bir şey olmayan bir ülkeyi cezalandırmaya hazırlandığını bildirmiştir. Kendi

⁴⁰⁰ Utbî, *Târîh-i Yemîni*, c. II, s. 254; Gerdîzi, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 395; Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 647; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. VIII, s. 94.

⁴⁰¹ İbnü'l-Esîr, Harezmişah'ın katilinin belli olmadığını yazmaktadır. Bkz: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. VIII, s. 94.

içlerinde taht sorunu yaşamakta olan Karahanlılar, istemeseler de Sultan Mahmûd'a karşı çıkmayıp, asileri cezalandırmak niyetini desteklemek zorunda kalmışlardır.⁴⁰²

Ordu hazırlıklarını tamamlayan Sultan Mahmûd, Âmul'dan Harezmi'ye hareket etti. Harezmi sınırında bulunan Ciğerbend'den Muhammed b. et-Tâî⁴⁰³ kumandasında bir öncü kuvveti, kendi kuvvetlerinden başka dayanakları olmayan Humartaş Şarabi komutasındaki Harezmliler, sabah namazında Gaznelilere ağır kayıplar vermişlerdir. Fakat Sultan Mahmûd tam zamanında yetişerek birliklerin tamamen imha edilmekten kurtarmış ve Harezmlileri mağlup edip, Humartaş'ı esir etmiştir. Ertesi gün Gazneliler Hezaresb yakınlarında Harezmlilerin esas ordusuyla muharebeye girmişlerdir. Gün boyunca süren mücadelede Harezmliler olanca gücüyle dayanmışlar; son umut olarak Gazneli ordusunun merkezine saldıran Harezmliler ağır bir hezimetle uğramışlardır.⁴⁰⁴ Kaçmaya başlayan isyancı Harezmi komutanlarından Alptekin ve Savtekin birçok esirle yakalanıp Sultan Mahmûd'a getirilmiştir. Sultan Mahmûd ilerlemeye devam ederek H. 5 Safer 408/M. 3 Temmuz 1017 tarihinde bölgenin başkenti Gürgenç'e girip, tüm hazinelere el koymuştur. İsyanın üç elebaşısı komutanlar Alptekin, Savtekin ve Humartaş fillere çiğnetilmek suretiyle öldürülmüş; cesetleri fillerin dışlarına bağlanarak hükümdar katillerinin sonunun nereye varacağını göstermek için şehirde teşhir edilmiş; sonra II. Me'mûn'un kabri üstüne dikilen darağacına asılmıştır. Diğer âsîler de suçlarının derecesine göre farklı cezalara çarptırılmışlardır. Böylece Sultan Mahmûd Harezmi bölgesine hâkim olmuş ve buradaki Me'mûnî hanedanına son vermiştir. Tahta yeni çıkarılmış olan genç Harezmişah ve ahfadı Gazneli ülkesinde muhtelif kalelere hapsedilmişlerdir. Alınan Harezmi yaklaşık beş bin esirden bir kısmı zincire

⁴⁰² Utbî, *Târîh-i Yemîni*, c. II, s. 254-255; Gerdîzî, *Zeynül-Ahbâr*, s. 395; Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, ss. 647-649.

Ayrıca bkz: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. VIII, s. 94.

⁴⁰³ Beyhakî'de bu isim Muhammed A'rabî olarak geçmektedir. Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 649.

⁴⁰⁴ Beyhakî' devrin şairi Unsûrî'nin Sultan Mahmûd'un bu savaştaki kahramanlığı için yazdığı kasidesini örnek vererek ancak böyle bir fetih ve fatih için bu kadar güzel ve ustaca kaside yazılabilir demiştir. Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 650.

Gürgenç savaşıyla ilgili Gazneli Mahmûd'un kahramanlıklarını anlatan bu kaside için bkz: Unsûrî, Ebu'l-Kâsım Hasen b. Ahmed el-Belhî, *Dîvân*, (nşr. Seyyid Muhammed Debîr-i Siyâkî), Ahmedî, Tahran, 1363 h.ş./1984, ss. 73-77.

vurularak Gazne'ye götürülmüş, fakat sonra affedilerek Sultan Mahmûd'un ordusuna alınmış ve Hindistan seferlerinde görev almışlardır. Sultan Mahmûd Harezm bölgesini Harezmşah unvanıyla Hâcib Altuntaş'ın idaresine vermiş ve memlekette tam sükûnetin sağlanmasına kadar Arslan Cazib'in komutasında bir birliği de şehirde bırakmıştır.⁴⁰⁵ Böylece Gürgenç Gazneli hâkimiyeti altına girmiştir.

VII. Gazneliler Döneminde Gürgenç

Gazneliler (H. 351-582/M. 963-1186) ismini başşehir Gazne'den alan bir Müslüman Türk hanedanı olup, Gazneli Mahmûd'un Yemînüddeve lakabına nisbetle Yemînîler veya babası Sebük Tekin'e nisbetle Sebükteginîler (Âl-i Sebüktegin, Âl-i Nâsuriddîn) de denilir. Sâ mânî devletinin Horasan orduları komutanı Alptekin, Sâ mânî devleti içerisindeki iç çekişmeler neticesinde önemli bir mevki olan Gazne'ye gelerek buradaki yerel hanedanı yıkıp bölgeyi ele geçirmiş ve Gazneli devletinin temelleri atılmıştır (H. 351/M. 963).⁴⁰⁶

Bir süre mahalli hanedanlar ve idari yapılanma ile ilgili sorunlarla uğraşan Gazneliler, Sebüktegin'in idaresi ile bölgede kendini kabul ettirmiştir.⁴⁰⁷ Sebüktegin'in oğlu Mahmûd (hükümdarlık yılları H. 388-421/M. 998-1030) ise Sultan unvanıyla devletin en büyük hükümdarı olup, kendisini yıkılmakta olan

⁴⁰⁵ Utbî, *Tarih-i Yemînî*, c. II, ss. 255-259; Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, ss. 395-396; Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, ss. 649-651; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. VIII, ss. 94-95; Ayrıca bkz: İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. XV, s. 121.

Gazneli Mahmûd'un Gürgenç'i zabtıyla ilgili ayrıca bkz: Muhammed, Nazım, *The Life and Times of Sultan Mahmûd of Ghazna*, Cambridge University Press, Cambridge, 1931, ss. 56-58; Mohammad, Habib, *Sultan Mahmûd of Ghaznin*, S.Chand and Co., Delhi, 1967, s. 38; Yusuf Hikmet, Bayur, *Hindistan Tarihi*, İkinci Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987, I, ss. 160-162; Erdoğan, Merçil, *Gazneli Mahmûd*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987, ss. 57-59; Togan, "Hârizm", s. 244; Özaydın, "Hârizm", s. 218; Nazım, a.g.m., s. 701; Taşağıl, "Me'mûnîler", s. 105; Erdoğan, Merçil, "Mahmûd-ı Gaznevî", *DİA*, İstanbul, 2003, c. XXVII, s. 364; İbrâhim, Kafesoğlu, "Mahmûd Gaznevî", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, ts., c. VII, s. 178.

Kaynaklarda verilen bilgiler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Erdoğan, a.g.m., ss. 155-156.

⁴⁰⁶ Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 354; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, c. I, s. 226; Hamdullah el-Müstevfî, *Tarih-i Güzîde*, s. 383; Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, s. 129; Nizamü'l-mülk, *Siyâsetnâme*, ss. 161-162. Ayrıca bkz: Barthold, *Türkistan*, s. 269; Habib, a.g.e., ss. 12-18; Erdoğan, Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, İkinci Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2007, ss. 1-4; Erdoğan, Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Dokuzuncu Baskı, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 44-45; M. Longworth, Dames, "Gazneliler", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1977, c. IV, s. 742; Erdoğan, Merçil, "Gazneliler", *DİA*, İstanbul, 1996, c. XIII, ss. 480-481; Erdoğan, a.g.m., s. 148.

⁴⁰⁷ Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, c. I, ss. 227-228; Hamdullah el-Müstevfî, *Tarih-i Güzîde*, ss. 389-390.

Sâmânîlerin doğal mirasçısı saydığı için eski Sâmânî hâkimiyetindeki bölgelerin - dolayısıyla Harezmi ve Gürgenç'in - kendisine biat etmesini istemekte ve bunu hâkimiyet anlayışı bakımından tabii görmekteydi. Bu doğrultuda karşısına rakip olarak çıkan Karahanlı devletiyle barış ve Sâmânî toprakları üzerinde taksim yapılmıştır. Fakat Harezmi toprakları bu anlaşmada taksim edilmemekte, Ceyhun nehri sınır kabul edilmekteydi (H. 391/M. 1006).⁴⁰⁸ Sultan Gazneli Mahmûd devletinin sınırlarını genişletip, zaferini Abbâsî halifesine bildirmiş, Halife de ona "Yemînü'd-Devle ve Emînü'l-Mille" lakabını vermiştir.⁴⁰⁹ Sultan Mahmûd, Harezmi'yi zaptetmek için harekete geçip - daha önce de bahsettiğimiz gibi - Me'mûnîler hanedanlığına son vermiş ve buranın hâkimiyetini Harezmişah unvanıyla Hâcib Altuntaş'a vermiştir (H. 408/M. 1017).

A. Hâcib Altuntaş Dönemi

Daha önce Sebüktegin'in gözde gulamlarından biri olan Ebû Saîd Altuntaş, Gazneli ordusunda kumandan, daha sonra ise hâcib-i kebirliğe kadar yükselmiş; Herat valiliği yapmış; Sistan'da çıkan isyanın bastırılmasında, Gazneli-Karahanlı mücadelelerinde önemli görevlerde bulunmuş; Sultan Mahmûd'la beraber Hindistan seferlerine katılarak büyük yararlılıklar göstermiştir. Sultan Mahmûd Harezmi'yi alınca cesaret ve kabiliyetini takdir ettiği Altuntaş'ı⁴¹⁰ Harezmi'e vali tayin etmiştir. Sultan Mahmûd Harezmi'den ayrıldıktan sonra II. Me'mûn'un kayın babası Ebû İshak, etrafına topladığı adamlarla Harezmi'e baskın düzenleyip hâkimiyeti ele geçirmek istemiştir. Gazneli Mahmûd'un Harezmi'de sükûnetin sağlanması için bıraktığı

⁴⁰⁸ Sultan Mahmûd devri Gazneli-Karahanlı ilişkisi için bkz: Nazım, *The Life and Times of Sultan Mahmûd of Ghazna*, ss. 47-56; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, ss. 31-36; Muhammad Qasim, İbadi, "Sultan Mahmûd'un Vefatına Kadar Gazneli-Karahanlı İlişkisi", *İSTEM*, y. 9, sy. 18, Konya, 2011, ss. 161-180.

⁴⁰⁹ Sultan Gazneli Mahmûd ve faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz: Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, ss. 381-422; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, c. I, ss. 228-231; Hamdullah el-Müstevfi, *Tarih-i Güzide*, ss. 390-397; Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, ss. 136-161; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, ss. 13-51; Merçil, "Mahmûd-ı Gaznevî", ss. 362-365; Kafesoğlu, "Mahmûd Gaznevî", ss. 173-183.

⁴¹⁰ Altuntaş'ın vali olmadan önceki hayatı ve Gaznelilere hizmetleri hakkında geniş bilgi için bkz: Erdoğan, a.g.m., ss. 157-158; Abdülkerim, Özyayın, "Altuntaş el-Hâcib", *DİA*, İstanbul, 1989, c. II, s. 547.

Altuntaş'ın Türk olduğunu belirten Şebânkâreî, Gazneli sultanları kadar soylu birisi olduğunu belirtir. Bkz: Şebânkâreî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Mecma'u'l-Ensâb*, (tsh: Mîr Haşim-i Muhaddis), İkinci Baskı, Emîr-i Kebîr, Tahran, 1376 h.ş./1997, c. II, s. 73.

komutan Arslan Câzib ile Hâcib Altuntaş baskına şiddetle karşılık vererek isyancıları bozguna uğratmışlardır. Böylece sükûnetin sağlanmasıyla Arslan Câzib Harezm'den ayrılmıştır.⁴¹¹

Harezm'de nüfuzunu artırarak hâkimiyetini tesis etmeye başlayan Altuntaş, tecrübesi ve zekasıyla kısa sürede gücünü hissettirmiştir. Sultan Mahmûd tarafından burada bırakılan askerler ve bin beş yüz atlı birlik bulunmaktaydı. Altuntaş bunların sorun çıkarmasından endişe ederek maaşlarını yükseltmiş ve Harezm gelirinden kendilerine pay istemelerine karşı önlemler almıştır.⁴¹² Fakat Gazneli Sultan Mahmûd'a bağlılığını koruyan Altuntaş, Sultanın Karahanlılara karşı yaptığı seferde birlikleri ile yer almıştır. Sultan Mahmûd ile Yusuf Kâdir Han'ın bütün İran ve Turan meselelerini görüştükleri meşhur mülakatta hazır bulunmuştur (H. 416/M. 1025).⁴¹³

Sultan Mahmûd H. 421/M. 1030 yılında vefat ettikten sonra kardeşi Mes'ûd'un tahta çıkmasını da sağlayan Altuntaş⁴¹⁴, devlet siyasetinde Mes'ûd'a tavsiyelerde bulunmuş⁴¹⁵ ve onun tahta çıkma merasimine katılmıştır. Daha sonra Gazne devletindeki entrikalardan uzak kalmak isteyen Harezmşah Altuntaş, Harezm'e eski görevine dönmüş; ancak Sultan Mes'ûd ve Gazne devleti için hizmete devam etmiştir. Sultan Mes'ûd, Harezmşah Altuntaş'a mektup yazarak bölge siyaseti hakkında fikrini sormuştur.⁴¹⁶ Harezmşah Altuntaş, Sultan Mes'ûd'a daha sonra gönderdiği mektupta Gazne'nin takip etmesi gereken politikayı açıklayarak: Sultan Mahmûd gibi Karahanlılarla olan dostluğu korumak gerektiğini; Ali Tekin'e

⁴¹¹ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 651.

⁴¹² Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, ss. 651-652.

⁴¹³ Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, ss. 405-406.

Ayrıca bkz: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. VIII, ss. 116-117.

⁴¹⁴ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 84.

⁴¹⁵ Harezmşah Altuntaş, Sultan Mahmûd'un hizmetinde ömürlerini geçirmiş bir kaç ihtiyarın da gözetilmesi, fakat bunların içinde kendisini bahsetmediğini, zaten kendisinin bir kaç günlük ömrünün kaldığını, ama bu ihtiyarların gözetilmesi gerektiğine dair nasihatta da bulunmuştur. Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 84.

⁴¹⁶ Sultan Mes'ûd Altuntaş'ın daha önce Sultan'ın adamları yüzünden sıkıntılı bir şekilde gönlü kırık olarak ayrıldığı için - Bu durum Altuntaş'ın işine yaradıysa da - (Olay hakkında bkz: Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, ss. 106-108) mektubunda gönlünü almak istemekte ve kendi el yazısıyla "*Hâcib Fazıl Harezmşah (Tanrı izzetini daim etsin), bu söze itimat etsin, gönlünü kavi tutsun, çünkü bizim gönlümüz onunla beraberdir. Tanrı haklarının yerine getirilmesine yardım edicidir*" şeklinde mektubunun sonuna ilave etmiştir. Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 112; Ayrıca bkz: Erdoğan, a.g.m., s. 162.

güvenmemek gerektiğini ve gerçek düşman olduğunu unutmayıp, onunla zahiren barış yapıp Belh, Toharistan, Çağâniyân, Kubâdiyân ve Huttel'de Ali Tekin'e karşı tedbirler almak gerektiğini söylemiştir. Sultan Mes'ûd, babası gibi Hindistan seferlerini devam ettirmek niyetinde olsa da Gazneli vezirinin ve Harezmsâh Altuntaş'ın Ali Tekin ve Selçuklular üzerine hazırlıklı olması gerektiği doğrultusundaki tavsiyelerini dikkate almıştır.⁴¹⁷

Sultan Mes'ûd ile Harezmsâh Altuntaş arasında dostane ilişkiler devam etmekteydi. Fakat Ebû Sehl Zevzenî, Sultan Mes'ûd'un tahta çıkmasından itibaren Altuntaş'ın Harezmsâhlık'tan alınması için elinden geleni yapmaktaydı. Zevzenî'nin Altuntaş'ın kendi nüfuzunu güçlendireceği, Harezm'de isyan edeceğine yönelik telkinlerde bulunması etrafındakilerden çabuk etkilenen bir tabiata sahip olan Sultan Mes'ûd'un Harezmsâh Altuntaş'a suikast düzenlemeyi planlamasına sebep olmuştur. Harezmsâh Altuntaş'tan çekinilerek Harezm'de askeri gücü olan komutan Mencuk'a mektup yazılıp bu işi gizli bir şekilde halletmesi istenmiştir. Fakat durumu Harezmsâh'ın Gazne'deki vekili Mes'adî sayesinde yazılan şifreli bir mektupla öğrenen Altuntaş, tehlikeye karşı önlem olarak Mencuk'u öldürmüş ve ayağına ip bağlatıp şehirde dolaştırmış; komutanın sarayı basılmış, oğlu ve kâtibi hapsedilmiştir. Bunu öğrenen Sultan Mes'ûd, tedirgin olmuş, Harezmsâh'a mektup yazarak ona hoş görünmek için olayın sorumlusunun Zevzenî olduğunu, onun hileleri neticesinde bu olayın cereyan ettiğini yazmıştır. Sultan Mes'ûd Altuntaş ile Karahanlı Ali Tekin'in ittifak etmesinden korktuğu, bu durumda Harezm'e müdahale etmenin zor olduğu için Harezmsâh'ın gönlünü almak maksadıyla Gazne'de bulunan oğlunu taltif etmiş ve beş bin altın hediye etmiştir. Ayrıca Zevzenî'yi tevkif ettirmiş ve tüm mallarına el konulmuştur. Bu durumu da tekrar mektupla Harezmsâh Altuntaş'a bildirmiştir. Altuntaş ise, sultana inanmış gözükerek bağlılığını devam ettirmiştir.⁴¹⁸

Sultan Mes'ûd, kardeşiyle girdiği taht mücadelesi sırasında Karahanlı Ali Tekin'den yardım istemiş, karşılığında da Huttal vilayetini vermeyi vaad etmiştir.

⁴¹⁷ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, ss. 109-113.

⁴¹⁸ Olay hakkında geniş bilgi için bkz: Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, ss. 290, 305-309, 311-317.

Fakat Sultan Mes'ûd, Gazneli tahtına Ali Tekin'in yardımına ihtiyaç duymadan oturmuş; hâliyle Huttal da ona verilmemiştir. Ali Tekin ise vaad edilen yeri zorla almak isteyerek askeri hazırlıklar yapmaya başlamıştır.⁴¹⁹ Sultan Mes'ûd, Ali Tekin'in rahat durmadan sınır boylarına saldırması⁴²⁰ karşısında Harezşah Altuntaş'a mektup yazarak, Ali Tekin'e karşı hareket emri vermiş ve on beş bin askerden oluşan takviye kuvveti de Harezşah'a göndermiştir.⁴²¹ Harezşah Altuntaş, harekete geçmeden önce casuslar vasıtasıyla Ali Tekin'in durumunu öğrenmiş ve H. 423/M. 1032 yılında Âmul tarafından Ceyhun'u geçip Mâverâünnehir'e hareket etmiştir. Ali Tekin ise Buhara'yı terk edip, şehrin savunmasını gazilere bırakmış, kendisi ise hazine ve ağırlıklarıyla birlikte Buhara ile Semerkant arasında daha müstahkem bir mevki olan Debûsiye'ye çekilmiştir. Altuntaş Buhara'yı fazla bir direnişle karşılaşmadan ele geçirmiştir. Ali Tekin ise yanında Selçuklu Türkmenlerinden oluşan büyük bir orduyla Debûsiye'de idi. Harezşah Altuntaş ertesi gün harekete geçerek Debûsiye'ye vardı, her iki taraf da sabahtan akşama kadar savaşmalarına rağmen üstünlük sağlayamamışlardır. Çatışmaların şiddetlendiği sırada Harezm ordusunda bir ara bozguna uğrama tehlikesi doğmuş ve Altuntaş ânî taktik değişikliği ile muhtemel bir yenilgiyi önlemiştir. Fakat kendisi de aldığı bir ok darbesiyle ağır yaralanmıştır. Her iki taraftan da çok sayıda asker ölmüş, neticede iki taraf da geri çekilmek üzere andlaşmaya varmışlardır. Ali Tekin, Altuntaş'ın vezirinin tavsiyesi ve arabuluculuğuyla Semerkant'a çekilmiştir.⁴²²

⁴¹⁹ Ali Tekin'in harekete geçmesinin sebeplerinden bir diğeri de Sultan Mes'ûd'un Kadir Han'la görüşmeye başlaması, Ali Tekin'in de kendi açısından bu durumun zarar verici olduğunu düşünmesidir. Bkz: Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 323.

⁴²⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. VIII, s. 255.

⁴²¹ Beyhakî'de, Altuntaş'a asker göndermeden önce mektupla birlikte dönemin Gazne elçisi Abdus'a, Harezşah'a, Kethüda Abdüssamed ve yakın adamları için hediyeler ve hil'atlar gönderildiği, hil'ati giyip, hediye kabul ettiğini öğrendikten sonra askeri yardım gönderildiği yazılmaktadır. Bkz: Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 324. Belki de daha önceki yaşanan Harezşah'a karşı suikast sonucunda onun Gazne'ye karşı kininin olup olmadığını öğrenmek için böyle yapılmış olabilir.

⁴²² Debûsiye savaşı hakkında geniş bilgi için bkz: Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, ss. 317, 322-324, 327, 329-334; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. VIII, s. 255; Barthold, *Soçineniya*, I, ss. 356-358; Mehmet Altay, Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Birinci Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1976, s. 5; Osman, Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İkinci Baskı, Turan Neşriyat Yurdu,

Savaşta ağır yaralanan Harezms̄ah Altuntaş, eğer ölürse Ali Tekin'in Harezm ordusunun Ceyhun'u geçmesine izin vermeyeceğinden endişe ederek vezirine bunu ordudan saklamasını ve Sultan Mes'ûd'a durumu anlatmasını, canını onun yolunda feda ettiği için oğullarına gereken hürmetin gösterilmesini istemiştir. Harezms̄ah Altuntaş bir müddet sonra vefat etmiş, tabutu bir fil üzerine konularak geceleyin yola çıkarılmış, askerler onun öldüğünü daha sonra öğrenmişlerdir. Harezmli vezirin sayesinde askerler sağ salim Harezm'e dönmüşlerdir.⁴²³

Ahlak ve karakter sahibi olan Hâcib Altuntaş, Gaznelilere karşı müttefik bulması hiç zor olmamasına rağmen ömrünün sonuna kadar Gaznelilere olan sadakatini korumuştur.⁴²⁴

B. Hârûn ve İsmâil Handan Dönemleri

Hâcib Harezms̄ah Altuntaş'ın vefatından sonra Sultan Mes'ûd, oğlu Hârûn'a Harezms̄ah vekilliğini, kendi oğlu şehzade Saîd'e ise "Harezms̄ah" unvanını vermiştir. Sultan Mes'ûd bunu yapmakla Altuntaşoğullarının bölgedeki ağırlığını ve yetkisini kısıtlamak istemekteydi. Saîd b. Mes'ûd sözde Harezms̄ah, Hârûn ise idari olarak tüm yetkilere sahip bulunuyordu. Saîd, Harezm'le hiç bir bağlantısı olmadan Gazne'de oturuyordu. Sultan Mes'ûd Harezms̄ahlık unvanı ile Harezm bölgesinin yönetiminin merkeze bağlılığını koruyamayacağını da anlamış olmalı ki, Hârûn'un kardeşi Sitti'yi de Gazne'de kendi sarayında rehin olarak tutuyordu.⁴²⁵ H. 8 Cemazeyilevvel 423/M. 22 Nisan 1032 tarihinde Hârûn'a "Halîfetü'd-dâr-ı

İstanbul, 1969, s. 57; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, ss. 58-59; Necef, *a.g.e.*, ss. 309-314; Erdoğan, *a.g.m.*, s. 164-170; Özeydin, "Altuntaş el-Hâcib", ss. 547-548.

İbnü'l-Esîr, savaş neticesinde Ali Tekin'in Harezms̄ah'a haber gönderip merhamet dilediğini, Harezms̄ah Altuntaş da kuşatmayı kaldırıp, Harezm'e döndüğünü yazmaktadır. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. VIII, s. 255.

⁴²³ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, ss. 334-336; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. VIII, s. 255.

⁴²⁴ Barthold, *Soçineniya*, I, ss. 358-359.

⁴²⁵ İbnü'l-Esîr, Altuntaş'ın Hârûn, Reşid ve İsmâil adında üç çocuğun olduğunu (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. VIII, s. 255), Beyhakî ise, Hârûn ve Sitti; ayrıca "Handan" lakaplı oğullarının olduğunu belirtmektedir. Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, ss. 338, 658.

Harezşah" (naib/vekil) lakabı verilmiş, Ahmed Abdüssamed Hârûn'un kethüdalık görevinde bırakılmış ve Hârûn'un Harezşah vekilliği görevi resmen başlamıştır.⁴²⁶

Hârûn'un Harezme gelişi ile babası zamanındaki mevcut düzen aynen devam etmiştir. İdari yapılanmayı elinde tutan baskın bir kişiliğe sahip Ahmed Abdüssamed⁴²⁷, Hârûn'un kethüdası sıfatıyla yardımcı oluyor ve Harezmi yönetiyorlardı. Fakat Sultan Mes'ûd'un veziri Ahmed el-Meymendî Herat'ta ölünce (H. 423/M. 1032) sultan Hârûn'un, aynı zamanda daha önce Harezşah Altuntaş'ın da kethüdası olan Ahmed Abdüssamed'i kendine vezir tercih etmiş, Harezme kethüdalığına da Abdulcabbar'ı görevlendirmiştir.⁴²⁸ Bundan sonra Harezme'de huzursuzluklar baş göstermiş; başından beri Hârûn'un haksızlığa uğradığı düşüncesi iyice ortaya çıkmıştır. Kethüdalıkla görevlendirilen Abdulcabbar ile anlaşılmaması; Hârûn'un Gazne'deki kardeşi Sitti'nin bir kaza sonucu damdan düşerek ölmesi ve bu olayı saraydakilerin Hârûn'a kaza değil suikast olduğunu bildirmeleri; haklı olduğu halde Hârûn'a Harezşahlığın doğrudan verilmemesi; ayrıca bir rivayete göre Hârûn'a Horasan emîri olacağı müjdesinin verilmesi Hârûn'un Sultan Mes'ûd'a karşı isyan bayrağını açmasına sebep olmuştur. H. 23 Ramazan 423/M. 8 Ağustos 1034 tarihinde Hârûn kendisini resmen Harezşah ilan ederek, hutbelerden Sultan Mes'ûd ve oğlu Saîd'in isimlerini çıkarmış, basılan sikkelerin üzerine sadece kendi adının yazılmasını emretmiştir.⁴²⁹

Hârûn, Gazne karşısında yalnız kalmamak için Karahanlı Ali Tekin ve Selçuklu Türkmenlerine elçi göndermiştir. Andlaşmaya göre, Hârûn Merv'e, Ali Tekin ise Tirmiz'e yürüyecek ve iki ordu Belh'te buluşacaktı. Hârûn, Selçuklu Tuğrul, Çağrı ve Yınal'a ise Ribât-ı Meşe ve Şerahan'da yerler vererek Harezme sınırına yerleştirmiştir. Hârûn'un isyan edeceğini düşünmeyen Sultan Mes'ûd, bu

⁴²⁶ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, ss. 337-338; Hândmîr, Giyaseddîn b. Himamüddîn, *Düsturü'l-Vüzerâ*, (thk: Saîd Nefisi), İkinci Baskı, Tahran, 1355 h.ş./1976, s. 144.

⁴²⁷ el-Kâmil fi't-Târîh'de "Ebû Nasr b. Muhammed b. Abdüssamed" diye geçmektedir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. VIII, s. 255.

⁴²⁸ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 652; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. VIII, s. 255.

⁴²⁹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, ss. 652-654; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. VIII, ss. 255-256.

anlaşmayı duyunca Harezmi'ye sefer yapmayı düşündüyse de Ali Tekin'i ve Horasana inen Selçukluları karşısında bulunca vaz geçmiştir.⁴³⁰

Selçuklular her yıl bir âdet hâline getirdikleri şekliyle Nur Buhara'dan Enderğan'a (Enderhan) gelip bir müddet burada kalmaktaydılar. Selçuklular Horasan'da yeni bir siyasi şekillenme olarak algılanmaktadır. Hârûn'un emrinde öncü birlik olarak kullanılacak olan Selçuklular, Hârûn ve Ali Tekin'den önce davranarak Kuvaziyan'ı ele geçirdiler. Tirmiz emîri Beg Tekin Gazneli birlikleriyle Kuvaziyan'a gelseler de Selçuklular ordunun arkasından dolaşarak Ceyhun'u geçip, Gaznelilere ânî saldırıda bulunmuşlar ve orduyu zor duruma düşürmüşlerdir. Sultan Mes'ûd'un gönderdiği takviye kuvvetle Gazneli ordusu zor durumdan kurtulmuştur (H. 425/M. 1034). Fakat Selçuklular ile Cend emîri Şah Melik arasında eskiden beri düşmanlık mevcuttu. Selçuklular Harezmi sınırlarında iken Şah Melik baskın düzenlemiş, çatışmada 7-8 bin civarı Selçuklu ölmüş, çoğunluğunu kadın ve çocuktan oluşan bir o kadar esir de Cend hâkiminin eline geçmiştir. Kurtulmayı başaranlar Seyhun'un buz tutmuş suları üzerinden geçip Namek ribâtına sığınmışlardır (H. Zilhicce 425/M. Kasım 1034). Hârûn, Selçuklulara geri gelmelerini ve verdiği sözün arkasında olduğunu bildirmiş, Şah Melik'e de haber göndererek Selçuklulara karşı bir daha saldırıda bulunmaması ikazını yapmıştır. Şah Melik'in olumsuz cevap vermesi üzerine Hârûn, otuz bin kişilik bir orduyla Cend kıyısına gelmiş; Şah Melik ise bu büyük ordu karşısında elçiler göndererek barış yapmak zorunda kalmıştır. Böylece Hârûn Selçukluların hoşnutsuzluklarını gidermiş, Şah Melik tehlikesinin de önüne geçmiştir.⁴³¹

⁴³⁰ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, ss. 653-654.

Selçukluların Harezmi'de Gavhare, şimdiki Dülül-atlağan mevkiine yerleşmişlerdir. Bkz: Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, ss. 180-181.

⁴³¹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, ss. 654-656; Barthold, *Soçineniya*, I, ss. 359-360; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, ss. 5-6; Turan, *a.g.e.*, s. 57; İbrâhim, Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, Birinci Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1972, s. 19; Ali, Sevim - Erdoğan, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995, ss. 22; Necef, *a.g.e.*, ss. 316, 318.

Ayrıca Harezmsah Hârûn ve Selçuklu ittifakı için bkz: Mehmet Altay, Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Kuruluş Devri*, Üçüncü Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000, c. I, ss. 147-149.

Hârûn, Kücat, Cuğrak ve Hıfçak (Kıpçak) askerlerinden oluşan büyük bir ordu hazırlamış; üç bin askere malik olan ve öncü kuvvet olarak kullanacağı Selçukluların eksik olan askeri teçhizatını güçlendirmiş ve onları Harezmi sınırı olan Dergan'da bekleyerek, kendisinin hareketinden sonra Harezmi ordusuna katılmaları ve süvari birlikleriyle ordunun önünde Merv'e doğru hareket etmelerini söylemiştir.⁴³² Diğer taraftan Sultan Mes'ûd, Hârûn'un isyanına önlemek için birtakım anlaşmalar yapmaya çalıştıysa da bunlar işe yaramamıştır. H. 426/M. 1034 yılında Hârûn'un diğer müttefiki Ali Tekin ölmüş ve yerine oğlu Yusuf İlig-han geçmiştir. Sultan Mes'ûd Yusuf'a lakablar vererek kendi safına çekmeye çalıştıysa da bu fayda sağlayamamış, Ali Tekinoğulları Hârûn ile yapılan andlaşmaya sadık kalmışlardır.⁴³³

Hazırlıkları tamamlayan Hârûn, Horasan'ın zaptı için ordugâhını şehir dışında kurmuştu. Bu haberi casuslar vasıtasıyla öğrenen Sultan Mes'ûd ne yapacakları konusunda sarayda istişare ederken, daha önce Harezmi'de görev yapan vezir Ahmed Abdüssamed, bu bölgede Hârûn'un hizmetinde olan bir kısım adamlarını yüklü miktarda altın vererek satın aldığını, bu kölelerin her türlü hizmeti yapacaklarını ve bunlar vasıtasıyla Hârûn'a suikast planını önermiştir. Sultan Mes'ûd, harekate başlayan Hârûn'a karşı başka çare olmadığı için teklifi kabul etmiştir. Ordunun hareketinden sonra otağını kurduğu bir yerde suikast girişimi için satın alınan gulamlar Hârûn'a saldırarak ağır bir şekilde yaralayıp kaçmışlardır. Şeker Hadım⁴³⁴ Hârûn'u bir file yerleştirip şehre (büyük ihtimalle Gürgeç'e) dönülmesini emretmiş; olay kısa sürede duyulmuş ve bu seferden vazgeçilmiştir. Hârûn üç gün daha ağır yaralı olarak yaşamış ve H. 5 Cemazeyilahir 426/M. 17-18 Nisan 1035 yılında vefat etmiştir.⁴³⁵

⁴³² Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 656; Ayrıca bkz: Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 60.

⁴³³ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, ss. 438-439, 654.

⁴³⁴ İbnü'l-Esîr'de, bu şahsın ismi daha sonra İsmâil döneminde devlet işlerine bakan "hadım Şükür" diye geçmektedir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. VIII, s. 256.

⁴³⁵ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, ss. 656-658.

İbnü'l-Esîr'de Hârûn'un ava çıkarken öldürüldüğü yazmaktadır. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. VIII, s. 656.

Hârûn'un ölümüyle Gürgenç'te karışıklıklar çıkmaya başlamıştır. Daha önce Hârûn'un kethüdası olan Abdulcabbar, saklandığı yerden çıkıp emaret sarayını elde etmek için Şeker Hadım ve Altuntaş ailesi taraftarlarına saldırmış ve şehirde bir müddet kontrolü eline almıştır. Hatta Sultan Mes'ûd'a mektup yazıp şehri ele geçirdiğini de söylemiştir.⁴³⁶ Fakat şehirde karışıklıklar devam etmiş ve Altuntaş efradı emaret sarayını basıp Abdulcabbar'ı öldürmüşlerdir. Nihayet Altuntaş taraftarları Harezmi'nin dışında olan Hârûn'un "Handan" adındaki kardeşi İsmâil'e haber gönderip idareyi ele almasını istemişlerdir. İsmâil bunu kabul etmiş, ordu ve devletin ileri gelenleri ona biat ettikten sonra törenle emirlik tahtına oturmuştur (H. 9 Cemazeyilahir 426/M. 21 Nisan 1035).⁴³⁷

Artık H. 432/M. 1041 yılına kadar devam edecek olan İsmâil Handan dönemi başlamıştır. Harezmi'deki bu olayları haber alan Sultan Mes'ûd, İsmâil'e ve devlet ileri gelenlerine mektup yazıp, kendi tarafına çekmek istese de, bu bir fayda sağlamamıştır. Harezmi'den Gazne'ye gelen haberler "buranın kılıçsız düzelmeyeceği, işin çığırından çıktığı" yönündeydi. Harezmi'de bu şekilde karışıklık, Gazneli devletinin Rey, Horasan, Hindistan meseleleri bu coğrafyada Selçukluların tarih sahnesine çıkmasına zemin hazırlamaktaydı. Fakat Harezmi askerler ve kumandanlar arasında Sultan Mes'ûd'a gizlice haber gönderip sultana olan sadakatlarını bildirenler de vardı.⁴³⁸ Daha önce değindiğimiz gibi bir diğer güç ise Şah Melik olup, Hârûn'dan korkması sebebiyle Selçuklulara olan düşmanlığından da vazgeçerek geri çekilmiş idi. Gazneli devletinin kendi içerisindeki mevcut meselelerinden Harezmi'e müdahale edemeyeceğini bilen Şah Melik, fırsatı kendi lehine kullanmak için Harezmişah İsmâil'e elçi göndermiştir. Gazneli veziri Ahmed Abdüssamed Şah Melik'e yardım edeceğini söylediği için cesur tavırlar takınan Şah Melik, Harezmişah İsmâil'e gönderdiği mektubunda Hârûn öldüğü için daha önce yapılmış anlaşmanın hükmünün kalmadığını, Harezmi'yi zapt edeceğini, bunu Sultan Mes'ûd'a gösterilen nankörlük için yapacağını da ilave etmekteydi. Harezmişah İsmâil

⁴³⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. VIII, s. 256.

⁴³⁷ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, ss. 658-659; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. VIII, s. 256.

⁴³⁸ Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, ss. 73-74.

ise, sert bir şekilde cevap vererek Harezmi'nin savaşa her zaman hazır olduğunu belirtmiştir.⁴³⁹

Gazneli vezirine göre, Harezmi'nin Şah Melik'e verilmesi, hem Harezmi meselesinden kurtulmaya, hem Selçuklu-Şah Melik arasındaki eski düşmanlığı başlatıp, Selçuklu akınlardan kurtulmaya vesile olacaktı. Gaznelilerin Horasan'da Selçuklular ile olan mücadelede başarısız olması sebebiyle vezirin bu teklifi kabul görmüş ve Sultan Mes'ûd, Harezmi'nin fethini Şah Melik'e havale eden name ve menşur göndermiştir. Şah Melik elindeki menşur gereğince Harezmişah İsmâil Handan'a mektup göndererek tekrar itaat etmesini istemiş, Harezmişah'ın olumsuz cevabıyla Şah Melik Harezmi üzerine yürümüştür. H. 6 Cemazeyilahir 432 (M. 11 Şubat 1041) tarihinde savaş başlamış ve üç gün sonra Harezmi ordusu arasında Gazne ordusunun da gelişi haberinin yayılması büyük paniğe yol açmış; bu durum İsmâil Handan'ın mağlup olmasına sebep olmuştur. Gürgenç'e sığınan Harezmliler on beş gün daha muhasaraya dayanmış; daha sonra Şah Melik ile anlaşarak şehri ona teslim etmişlerdir. Şehirdeki karışıklıklar nedeniyle yirmi gün şehre giremeyen Şah Melik, ancak İsmâil Handan ve Şeker Hadım'ın şehirden çıkmasıyla şehre girebilmiş ve Sultan Mes'ûd'un iki hafta önce ölmüş olmasına rağmen hutbeyi onun adına okutmuştur (H. 12 Şaban 432/M. 17 Nisan 1041). İsmâil Handan, Şeker Hadım ve Altuntaş ailesi ise Selçuklulara sığınmışlar; Selçuklular ilk başta onlara iyi davransalar da daha sonra belki de Şah Melik'ten gelecek muhtemel tehlikelerden dolayı onları tutuklamışlar ve böylece Altuntaş hanedanı sona ermiştir.⁴⁴⁰ Bu gelişmelerin sonucunda Gürgenç, Selçukluların idaresine girinceye kadar Şah Melik'in yönetiminde kalmıştır.

⁴³⁹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, ss. 659-661.

⁴⁴⁰ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, ss. 661-663; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. VIII, s. 256; Turan, *a.g.e.*, ss. 69-70; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 28; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 68.

Ayrıca bkz: İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. XXVI, ss. 233-234; Erdoğan, *a.g.m.*, ss. 176-177; Özaydın, "Altuntaş el-Hâcib", s. 548.

Bazı kaynaklarda ise, Selçuklulara sığınan İsmâil Handan'a Selçukluların sadece iyi davrandığı belirtilip, hapis konusu mevzubahis edilmemektedir (Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, c. I, s. 14). Hatta ileride de bahsedileceği gibi, Selçuklu hükümdarları İsmâil Handan ve askerleriyle Harezmi seferine çıkmışlardır.

İKİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLULARIN KURULUŞUNDAN HANLIKLAR DÖNEMİNE

KADAR GÜRGENÇ'İN SİYASİ TARİHİ

Gürgenç en parlak dönemini Orta Çağlarda özellikle Harezmsaşahlar devletinin başkenti olduğu yıllarda yaşamıştır. Selçuklu sultanları da bu şehre önem vermişler ve birçok imar faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bu dönemde Moğol istilasını, akabinde Timur'un saldırıları gerçekleştirmiştir. Timur istilasından sonra ise şehir artık önemini kaybetmeye başlamıştır.

I. Selçuklular Döneminde Gürgenç

Oğuzların Kınık boyuna mensup olan Selçuklu hanedanı (H. 431-707/1040-1308), adını kumandan Selçuk beyden almakta olup, Selçuk beye bağlı bu boy H. 349/M. 960 yılı civarında İslâmiyet'i kabul ederek Cend'de bir beylik kurmuştur. Yeni yerleşim yerleri arayan Selçuklular, aktif siyaset sahnesine çıktıkları dönemden önce Sâ mânîlerle ittifak kurarak Karahanlıları mağlup etmişler ve Buhara ile Semerkant arasındaki Nur kasabasına yerleşmişlerdir. Selçuk Bey'in ölümünün ardından (H. 397/M. 1007) Arslan Yabgu Karahanlı Ali Tekin ile ittifak kurarken Gazneli Mahmûd onu hile ile tutuklatmış ve ölümünden sonra (H. 423/M. 1032) Selçuklu ailesinin başına Musa (İnanç) Yabgu geçmiştir. Ancak idare fiilen Selçuk'un torunu Mîkâil'in oğlu Dâvûd Çağrı Bey ve Muhammed Tuğrul Bey'in elinde kalmıştır.⁴⁴¹

⁴⁴¹ Ayrıntılı bilgi için bkz: Nîşâbûrî, Zahîruddîn, *Selcuknâme*, (thk: Mirza İsmâil Efşâr), Asâfîr, Tahran, 1390 h.ş./2011, ss. 10-14; Râvendî, Ebû Bekir Necmeddîn Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Râhatu's-Sudûr ve Ayeti's-Sürûr*, (tsh: Muhammed İkbâl), Birinci Baskı, Emîr-i Kebir, Tahran, 1333 h.ş./1954, ss. 84-94; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selcûkiyye*, ss. 1-3; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. VIII, ss. 236-238; Bündârî, Feth b. Ali, *Tarih-i Silsile-i Selcukî-Zübdetü'n-Nüsra ve Nuhbetü'l-Usra*, (farsçaya çev: Muhammed Hüseyin Celili), Tahran, 1356/1977, ss. 4-5; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, c. I, ss. 3-8; Köymen, *Selçuklu İmparatorluğu*, c. I, ss. 16-17, 21, 30-36, 42-96, 115-128; Turan, *a.g.e.*, ss. 30-34, 40-50; İbrâhim, Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, ss. 3-13; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 22; V.M., Zaporojes, *Seldjuki*, Voyennoye İzdatelstvo, Moskova, 2011, ss. 100-106; Erdoğan, Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, Beşinci Baskı, Nobel, Ankara, 2014, ss. 1-9; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, ss. 52-53; İbrâhim, Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1966, c. X, ss. 353-358; Faruk, Sümer, "Selçuklular", *DİA*, İstanbul, 2009, c. XXXVI, ss. 365-366.

Daha elverişli topraklar arayan Tuğrul ve Çağrı Bey'ler, Debûsiye'de Karahanlı ordusunda yer alırken⁴⁴², daha sonra kumandanlarla anlaşamamaları, Harezmşah Hârûn'un ülkesine göç etmişler ve Harezm'de istedikleri kadar oturmalarına izin verilmiştir. Cend hâkimi Şah Melik'in Harezm'de Selçuklulara baskın yapması⁴⁴³, Harezmşah Hârûn'un öldürülmesi ile Selçuklular Harezm'de kalamamaları Gazneli Devletinin hâkimiyetindeki Horasan'a akınlar yapmaya başlamışlardır. Bu yağma akınları neticesinde Gaznelilerle nihai savaş olan Dandanakan'da Selçuklular kesin zafer kazanmış, bu tarihten sonra Tuğrul Bey Selçuklu imparatorluğunun ilk hükümdarı olmuştur (H. 431/M. 1040).⁴⁴⁴

Selçukluların tarih sahnesine çıktığı bu dönemde Harezm ve Gürgenç şehri önemli rol oynamış: Selçuk Bey Müslüman olduktan sonra Buhara ve Harezm gibi civar İslâm ülkelerinden din adamları istemiştir.⁴⁴⁵

A. Selçuklulara Bağlı Valilik Dönemi

Daha önce değindiğimiz gibi, Gaznelilerin teşvikiyle Şah Melik, Harezm topraklarına girmiş, Harezmşah İsmâil Handan'ın yönetimindeki Gürgenç'i almışlar, Harezmşah İsmâil Handan ve beraberindekiler ise Selçuklulara sığınmışlardı.⁴⁴⁶ Çağrı Bey, kendilerine sığınan ve daha önce de Selçuklularla işbirliği yapmış olan İsmâil Handan'ın yardım istemesiyle Horasan'da Gaznelileri bırakıp, İsmâil Handan'ı ve beraberindeki askerleri de yanına alarak Harezm seferine çıktı. Fakat bu seferden bir sonuç elde edilemedi. Kaynaklarda Şah Melik'in bu haberi alınca, Harezm'den

⁴⁴² Debûsiye savaşı hakkında geniş bilgi için bkz: Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, ss. 317, 322-324, 327, 329-334; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. VIII, s. 255.

⁴⁴³ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, ss. 654-656.

Ayrıca Harezmşah Hârûn ve Selçuklu ittifakı için bkz: Mehmet Altay, Köymen, *Selçuklu İmparatorluğu*, c. I, ss. 147-149.

⁴⁴⁴ Bu olaylar ve Selçukluların akınları, Dandanakan savaşı hakkında geniş bilgi için bkz: Nişâbüri, *Selcuknâme*, ss. 14-18; Râvendî, *Râhatu's-Sudûr*, ss. 95-102; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selcûkiyye*, ss. 3-9; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. VIII, ss. 238-243; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, c. I, ss. 8-27; Köymen, *Selçuklu İmparatorluğu*, c. I, ss. 140-159, 197-201, 248-253, 136-145; Turan, *a.g.e.*, ss. 57-66; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, ss. 22-26; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, ss. 22-27; Zaporjes, *a.g.e.*, ss. 107-108; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, ss. 9-18; Kafesoğlu, "Selçuklular", ss. 358-362; Sümer, "Selçuklular", ss. 366-368.

⁴⁴⁵ Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 9; Kafesoğlu, "Selçuklular", s. 355.

⁴⁴⁶ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, ss. 661-663; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. VIII, s. 256; Turan, *a.g.e.*, ss. 69-70.

çekilmek zorunda kaldığı⁴⁴⁷ veya savaşıp Çağrı Bey'i mağlup ettiğine dair bilgiler vardır.⁴⁴⁸ Daha sonra Tuğrul Bey de Çağrı Bey'lerle birleşerek H. 434/M. 1042-43 baharında Harezmi seferine çıkarak, Gürgenç'i kuşatmışlardır. Şah Melik yine dayanmaya çalışsa da Selçukluların kurdukları tuzaklara düşerek, mağlup olmuş ve hazinesini de yanına alıp şehirden kaçmıştır. Gürgenç halkı (Harezmi halkı) itaat arz edip, Selçuklulara bağlılıklarını bildirmişler ve burası Selçukluların bir eyaleti hâline gelmiştir. Selçukluların ezeli düşmanı olan Şah Melik ise, Gaznelilere sığınmak için kaçarken Mekran taraflarında İbrâhim Yınal'ın kardeşi Ertaş tarafından baskın yapılarak yakalanmış ve Çağrı Bey'e teslim edilmiştir. Şah Melik Çağrı Bey'in hapishanesinde veya Çağrı Bey'in emriyle derhal öldürülmüştür.⁴⁴⁹

Dostlukları ve ittifakları tek taraflı veya karşılıklı akrabalık münasebetiyle kuvvetlendirmekten ibaret olan Türk geleneğini ihmal etmeyen Tuğrul Bey, Harezmi fethedince Harezmsah'ın karısı Altuncan Hatun ile evlenmiştir. Hatta daha sonra Harezmi Altuncan Hatun ölüm döşeginde iken Tuğrul Bey'e Halife'nin kızıyla evlenmesini vasiyet etmiş, üstelik bütün servetini de Sultan ile evlenecek olan Halife'nin kızına bırakmıştır.⁴⁵⁰

Gürgenç Selçukluların hâkimiyetine girdikten sonra Gazne hükümdarı Mevdûd'un vasıtasıyla Haşka isimli bir emir Harezmi üzerine hareket ettiyse de Çağrı

⁴⁴⁷ Turan, *a.g.e.*, s. 70; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 28.

⁴⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. VIII, s. 256.

Hatta Mevdûdî, Şah Melik'in o kadar kuvvetle dayandığını, Çağrı Bey'in geri çekilmek zorunda kaldığını yazmaktadır. Mevdûdî, Mevlânâ Seyyid Ebu'l-A'lâ, *Selçuklular Tarihi*, (çev: Ali Genceli), Hilal Yayınları, Ankara, 1971, c. I, s. 169.

⁴⁴⁹ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 663; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. VIII, s. 256; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, c. I, s. 251; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, s. 19; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. XXVI, ss. 233-234; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, c. I, s. 47; Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, c. I, s. 169; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 19; Turan, *a.g.e.*, s. 70; Zaporojes, *a.g.e.*, s. 112; S. G., Agacanov, *Oğuzlar*, (çev: Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev), Altıncı Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 317-318.

⁴⁵⁰ Geniş bilgi için bkz: Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, ss. 43-44, 72.

Harezmsah'ın karısı olan Altuncan Hatun'u getirmeye giden Vezir Amidülmülk Kündürî'nin hatası ve cezalandırılması için bkz: Turan, *a.g.e.*, s. 99;

Vezirin ayrıca Harezmi'de isyan ettiği ve sonra affedildiği (Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 94); ayrıca Alparslan'ın Harezmsah'ın kızını kendisine istemesi için gönderdiğinde vezirin isyan ettiği hakkında (Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, s. 17; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, c. I, ss. 52-53.) kaynaklarda bilgiler mevcuttur. Ayrıca bir ara ona Harezmi eyaletinin de verildiği hakkında bilgi vardır. (Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, s. 22; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, c. I, s. 58).

Bey'in harekete geçmesiyle mukavemet edemeyip kaçmıştır.⁴⁵¹ Bir ara Gürgenç valisinin çıkardığı isyanı da bastıran Çağrı Bey, bu sırada bir başka Kıpçak emîri gelip itaatini arz etmiş ve Çağrı Bey'in eliyle Müslüman olmuştur.⁴⁵²

Selçuklu tahtına geçen Alparslan, babası Çağrı Bey'in hâkim olduğu topraklarla amcası Tuğrul Bey'in hâkimiyetindeki yerleri birleştirerek Ceyhun'dan Dicle'ye kadar uzanan büyük bir imparatorluk kurmuştur. Alparslan H. 458/M. 1066 yılında Harezmden İtil havzasına uzanan ticaret yollarını ve kervanlarını korumak Hazar denizi ile Aral gölü arasındaki Üstyurt'ta güvenliği sağlamak için sefere çıkmıştır. Başarılı bir sefer gerçekleştiren Sultan, Cend'de bulunan büyük babası Selçuk'un mezarını ziyaret ettikten sonra Harezmden başkenti Gürgenç'e gelmiştir. Alparslan, oğlu Arslan Argun'u Harezme vali tayin edip, Merv'e dönmüştür.⁴⁵³

Gürgenç'in Selçuklulara bağlı valilik dönemi (genellikle H. V-VI/M. XI ve XII. yüzyıllar) hakkında yeterli bilgi olmadığı belirtilse de⁴⁵⁴ bazı bilgiler dolaylı bir şekilde mevcuttur. Selçuklu Sultanı Melikşah'ın (hükümdarlık yılları H. 464-485/M. 1072-1092) velayetliği döneminde Harezmden (Gürgenç'te) görev yaptığı ve orada bulunduğu dair bilgiler vardır.⁴⁵⁵ Burayı idare eden valilere gelince, gerek Alparslan gerekse Melikşah zamanında Harezmden fiilen bu sultanların tayin ettikleri valiler tarafından idare ediliyorsa da bunların isimleri ve faaliyetleri

⁴⁵¹ Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selcûkiyye*, ss. 19-20; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, c. I, s. 48; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 29.

⁴⁵² Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selcûkiyye*, s. 19; Turan, *a.g.e.*, s. 87.

⁴⁵³ Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selcûkiyye*, ss. 27-28; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. VIII, ss. 375-376; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, c. I, ss. 68-69; Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, c. I, ss. 230-232; Turan, *a.g.e.*, ss. 114-116; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 52; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, ss. 44-45.

İbnü'l-Esîr, Arslan Argun'u Alparslan'ın kardeşi diye zikretmektedir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. VIII, s. 376; Ayrıca bkz. Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 149.

Kaynaklarda Harezmden Alparslan'ın oğlu Arslan Argun'a verildiği geçiyorsa da, Faruk Sümer bunun şüpheli bilgi olduğunu, Alparslan'ın bu seferde yanında bulunan büyük oğlu Ayaz olduğu için büyük ihtimalle Harezmden valiliğini de Ayaz'a verdiğini savunmaktadır. Geniş bilgi için bkz: Faruk, Sümer, "Arslan Argun", *DİA*, İstanbul, 1991, c. III, s. 399.

Arslan Argun daha sonra ise Horasan hâkimi olarak karşımıza çıkmaktadır (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. IX, s. 7; Turan, *a.g.e.*, s. 178) ki, onun Harezmden uzun süre vali olarak kalmadığı kanaatine varabiliriz. Nitekim daha sonra Harezmden valisi olarak farklı isimler karşımıza çıkmaktadır.

⁴⁵⁴ Taneri, "Gürgenç", s. 322.

⁴⁵⁵ İbrâhim, Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, Birinci Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1973, s. 6; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 77; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 61.

bilinmemektedir. Bu valilerin daha ziyade mahalli reislerce seçilmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir.⁴⁵⁶

Melikşah zamanında sarayda taştâr⁴⁵⁷ vazifesinde olan Anuştegin'in⁴⁵⁸, aynı zamanda Harezmi mutasarrıfı idi. Fakat Anuştegin'in Harezmi fiilen idare ettiği bilinmemektedir. Çünkü o dönemde Harezmi'de Harezmişah unvanıyla başka bir vali bulunmaktaydı. Ayrıca bu dönemde Gürgenç'te vali olarak Muhammed b. Dâvûd adında birisinin olduğu kaynaklarda zikredilmektedir.⁴⁵⁹ Melikşah'ın ölümünü (H. 464/M. 1072) müteakip Selçuklu imparatorluğunda baş gösteren karışıklıklar esnasında ise Kun (Kıpçak) Türklerine mensup Harezmişah unvanıyla İkinci b. Koçkar adında bir valinin etkin rol oynadığı görülmektedir.⁴⁶⁰ Taht kavgaları sırasında Sultan Berkyaruk tarafından yardıma çağrılan İkinci b. Koçkar on bin kişilik süvari kuvvetiyle Horasan'a hareket edip, kendisi önden üç yüz atlıyla Merv'e gelmiştir. Daha önce Berkyaruk - Arslan Argun mücadelelerinde Arslan Argun'a yardım eden Emîr Kodan ve Emîr Yaruқтаş⁴⁶¹, bu durumdan şüphelenip ve Berkyaruk'un hesap sormasından korkup topladıkları beş yüz süvari ile Harezmişah İkinci'yi akşam eğlenirken öldürüp, kuvvetlerini dağıtmışlardır. Sonra da Harezmi'ye gidip kendilerinin Sultan tarafından gönderildiğini söyleyerek o bölgeyi hâkimiyetlerine almışlardır. Berkyaruk bu hadiseleri duyunca Horasan valiliğine Habeşi b. Altuntak'ı tayin ederek onu isyancılar Kodan ve Yaruқтаş üzerine göndermiştir. Habeşi b. Altuntak on beş bin kişilik bir orduyla Ceyhun'u geçerek Kodan'ın yanına gitmekte olan Yaruқтаş'ı yolda bozguna uğratarak esir almıştır. Kodan'ın askerleri bunun üzerine isyan ederek hazineleri ve ağırlıklarını yağmalamışlar, Kodan ise Buhara'ya kaçmış; daha sonra ise Horasan'a dönüp Sultan

⁴⁵⁶ Kafesoğlu, *Harezmişahlar Devleti Tarihi*, s. 36; Togan, "Hârizm", s. 250; Özyayın, "Hârizm", s. 218.

⁴⁵⁷ Taştâr veya İbrikdâr - Bazı İslâm devletlerinde hükümdarların ellerini yıkamaları ve abdest almaları için önlerine leğen-ibrik getirip hizmet eden sultana sadık güvenilir kişiler arasından seçilen saray görevlisi. Geniş bilgi için bkz: Erdoğan, Merçil, "Taştâr", *DİA*, İstanbul, 2011, c. XL, ss. 161-162.

⁴⁵⁸ Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, s. 137.

⁴⁵⁹ Nişâbüri, *Selcuknâme*, s. 31.

⁴⁶⁰ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 355-356.

⁴⁶¹ Bu mücadele ve Arslan Argun'un ölümü için bkz: Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selcûkiyye*, ss. 59-60; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. IX, ss. 7-8; Büндârî, *Zübdetü'n-Nüsra*, ss. 308-310.

Sencer'in hizmetinde kalmıştır. Görevini başarıyla yerine getiren Habeşî b. Altuntak Harezm mutasarrıfı taştâr Anuştegin'in oğlu Kutbüddîn Muhammed'i Harezmşah unvanıyla Harezm'e vali olarak atamıştır (H. 490/M. 1097).⁴⁶²

Kutbüddîn Muhammed, babasının sağlığında Merv'deki bir medresede tahsil görmüş, iyi bir devlet adamı olarak yetiştirilmiştir.⁴⁶³ Otuz senelik Harezmşahlığı devrinde (H. 490-522/M. 1097-1128) Selçuklular adına memleketi iyi idare etmiş ve daima emre hazır bulunmuştur.⁴⁶⁴ Sultan Sencer daha melikliği zamanında Harezm bölgesine hâkim olmuşsa da (H. 491/M. 1098) Berkyaruk'un Horasan valisi tarafından Harezmşah olarak atanan Kutbüddîn Muhammed'i vazifesinde bırakmıştır.⁴⁶⁵ Daha önce Harezmşah olan ve Horasan'da öldürülen Ekinci b. Koçkar'ın oğlu Tuğrul-tigin b. Ekinci, akrabalarının yanına giderek ve bozkırlardaki çeşitli Türk beylerini de yanına toplayarak Harezm'e yürümüştür. O zaman Harezm'de (Gürgenç'te) bulunmayan Harezmşah Kutbüddîn Muhammed, bunu haber alınca tâbi olduğu Sultan Sencer'den yardım istemiş ve hemen Harezm'e gitmiştir. Bu sırada Nişâbur'da bulunan Sencer onun yardımına gitmiş; fakat Kutbüddîn Muhammed onu beklemeden Harezm'e yaklaşıncı Tuğrul-tigin ve beraberindeki bozkırlı Türkler kaçmışlar ve Gürgenç'i onların tasallutundan korumuştur.⁴⁶⁶

Harezmşah Kutbüddîn Muhammed, Karahanlı hükümdarı Arslan Han'ın halka zulmetmesi üzerine, Sencer tarafından cezalandırılmak istenince Han, Harezmşah Muhammed'den Sultanı vazgeçirtmek için yardım istemiş; Sencer de savaş yapmadan onun itaatini kabul etmiştir (H. 507/M. 1113-14).⁴⁶⁷ Ayrıca

⁴⁶² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. IX, ss. 9-10; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 356-357; Barthold, *Türkistan*, s. 346; Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, ss. 37-38; Z.M., Buniyatov, *Gosudarstvo Horezmşahov-Anuşteginidov (1097-1231)*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1986, ss. 6-7; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, ss. 151-152; M. Fuat, Köprülü, "Hârizmşahlar", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1987, c. V/I, s. 266; Aydın, Taneri, "Harizmşahlar", *DİA*, İstanbul, 1997, c. XVI, s. 228.

⁴⁶³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. IX, s. 10; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 356.

⁴⁶⁴ İbnü'l-Esîr, H. 486 (M. 1093) yılı olaylarını anlatırken, Nizamülmülk'ün oğlu İzzülmülk'ün daha önce Harezm'de oturduğunu, Harezm işlerinin ondan sorulduğunu, daha sonra ise İsfahan'da oturduğunu, Berkyaruk'un ise onu kendine vezir yaptığını belirtmesi (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. VIII, s. 487) daha önce bir ara İzzülmülk'ün de Harezm'de vali olduğunu göstermektedir.

⁴⁶⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. IX, s. 10.

⁴⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. IX, s. 10.

⁴⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. IX, s. 150; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 200.

Kutbüddîn Muhammed, Sencer'in H. 513/M. 1119-20 de Muğisüddîn Mahmûd b. Muhammed Tapar ile Save yakınında yaptığı muharebede Sistan Meliki ile beraber Horasan ordusunda da yer almıştır.⁴⁶⁸

Yetenekli ve âdil bir idareci olan Kutbüddîn Muhammed, idareciliği sırasında Selçuklu sultanlarının, özellikle de Sultan Sencer'in takdirini kazanmış; önemli görevlerde bulunmuştur. Ölümüne kadar sürdürdüğü Harezmi valiliği sırasında Harezmi'nin vergisini Sultan Sencer'e teslim etmek üzere çeşitli hediyelerle saraya bir yıl kendisi, ertesi yıl oğlu Atsız'ı⁴⁶⁹ göndererek takdim eder ve Selçuklulara bağlılığını tazeler, buna karşı sultanın iltifatına ve hediyelerine nail olurlardı. Kutbüddîn Muhammed H. 521/M. 1127 veya H. 522/M. 1128'de vefat edince yerine oğlu Atsız geçmiştir.⁴⁷⁰

B. Atsız'ın Bağımsızlık Mücadeleleri⁴⁷¹

H. 490/M. 1096-97 yılında dünyaya gelen Atsız, babası gibi tahsil ve irfan sahibi iyi karakterli, yiğit ve cesaretli bir insandı.⁴⁷² Babasından sonra Sultan Sencer'in bir menşurla onu Harezmsah tayin etmesinden sonra Sultan Sencer'e sadakatle bağlı kalmış, Sultan Sencer'in Mâverâünnehir'e (H. 524/M. 1130) ve Irak

⁴⁶⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. IX, s. 183.

İbn İsfendiyâr ise bu savaşa katılanın Harezmsah Atsız olduğunu belirtmektedir. Bkz: İbn İsfendiyâr, Bahâüddîn Muhammed b. Hasen, *Târih-i Taberistân*, (thk: Abbas İkbâl), Taberistan, 1386 h.ş./2007, c. II, s. 55; Ayrıca bkz: Faruk Sümer, "Atsız b. Muhammed", *DİA*, İstanbul, 1991, c. IV, s. 91.

⁴⁶⁹ "Atsız" ismiyle ilgili Faruk Sümer Türkler'in doğan çocuklarının ardı ardına ölmelerinin kötü ruhların veya gözdeğmesinin tesiri olduğuna inanıp, çocuğun yaşaması için "Atsız" adı verildiğini belirtir. Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1999, s. 18.

Günümüzde de buna benzer inanışların bölgede yaşayan Türkmenlerin arasında mevcut olduğu görülmektedir.

⁴⁷⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. IX, ss. 10-11; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 357.

Ayrıca bkz: ; Barthold, *Türkistan*, s. 346; Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, ss. 43-44; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 124; Köprülü, "Hârizmsahlar", s. 266; Taneri, "Harizmsahlar", s. 229; Abdülkerim, Özaydın, "Kutbüddîn Harizmsah", *DİA*, İstanbul, 2002, c. XXVI, ss. 484-485.

⁴⁷¹ Aslında Atsız'ın Selçuklularla, özellikle dönemin Sultanı Sencer ile yaptığı bu mücadele Harezmsahlar ve Gürgenç nezdinden bakıldığında bağımsızlık mücadelesi olsa da, Selçuklular tarafından Selçuklu valisinin yaptığı bu hareket isyan olarak nitelendirilmektedir. Fakat ileride de değineceğimiz gibi Atsız'ın hareketlerinde haklı olduğu tarafları da vardır. Ayrıca konumuz Gürgenç şehri olduğu ve Atsız'ın bu bölgenin bağımsızlığı için mücadele verdiğinden mütevellit böyle başlık atmaya uygun bulduk.

⁴⁷² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. IX, s. 407; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 357; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. XXVII, s. 28.

Sultan'ı Mes'ûd'a karşı yaptığı savaflara katılmış (H. 526/M. 1132), son savafla Horasan ordusunun sol cenahını teşkil etmiştir.⁴⁷³ Atsız, Sultan Sencer'le savaflara iştirak ederek sultan nezdinde nüfuzunu artırmakla birlikte Cend ve Mangıflak gibi stratejik önemi büyük bölgelere, hatta Türkistan içlerine gayrimüslimlere karşı seferler yaparak küffar arasında büyük şöhere sahip melik ve prenslere karşı zafer kazanarak politik nüfuzunu da bu bölgelere yaymaktaydı.⁴⁷⁴ Sultan Sencer'e bağılılığını sürdüren Atsız, bir seferinde sultanı H. 524/M. 1129-30 yılında Tamgaç Han'ın isyanı üzerine Mâverâünnehir'e yaptığı sefer sırasında av yerinde suikast yapmak isteyen asilerden kurtarmıştır. Bu olayla birlikte Atsız'ın Sultan Sencer nezdinde yıldızı parlamış, sultanın ona karşı sevgi ve güveni artmıştır.⁴⁷⁵

Sultan Sencer'in Atsız'a karşı duyduğu aşırı güven ve sevgisi diğerk emîr ve melikleri kışkırtmaya başlamıştır. Hatta Atsız'a suikast düzenleyip, onu ortadan kaldırmak da istemişlerdir. Sultan Sencer'in H. 529/M. 1135 yılında Behram Şah'ın isyanı üzerine Gazne'ye yaptığı sefer sırasında yanında bulunan Atsız, emirlerin ve komutanların kendisine duyduğu bu kin ve nefreti ve onların Sultan üzerindeki etkisini anlamış ve Harezm'e dönmek için Sultandan izin alarak ayrılmıştır. Atsız gittikten sonra Sultan Sencer onun gidişindeki psikolojik sebepleri sezmiş olmalı ki yanındakilere "O artık sizden uzaklaştı, bir daha yüzünü göremeyiz" demiş, yanındakiler niye gitmesine müsaade ettiğini ve ona iyi davrandığını sorduklarında ise, "Onun bizim ülkemizde hakkı çok. Ona kötü davranmak bizim insanlık anlayışımıza ters düşer" demiştir.⁴⁷⁶

⁴⁷³ Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selcûkiyye*, s. 70; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. IX, s. 264; Bündârî, *Zübdetü'n-Nüsra*, s. 188.

⁴⁷⁴ Barthold, *Türkistan*, s. 347; Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, s. 45; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 124; Köprülü, "Hârizmşahlar", s. 266; Taneri, "Harizmşahlar", s. 229.

Atsız'ın Mangıflak'ı daha babası hayattayken fethettiği hakkında da bilgiler vardır ki (Barthold, *Türkistan*, s. 347; Sümer, "Atsız b. Muhammed", s. 91.), Atsız veliâht zamanında ve daha sonra Harezmşahlığı döneminde bölgeye seferler yapmış olabilir.

⁴⁷⁵ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 357-358; Şebânkârî, *Mecma'u'l-Ensâb*, c. II, ss. 109, 135. Kafesoğlu, Atsız'ın Sencer'i kurtarma olayının hayal mahsulü bir uydurma olduğunu, İbnü'l-Esîr'de de mevzu bahis olan bu olayda suikastçıları Sultan Sencer'in bilhassa yakaladığını, fakat o sıralar sultanın yanında bulunan Atsız'ın meselenin çözülmesine yardımcı olmuş olabileceğini savunmaktadır. Bkz: Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, ss. 45-46.

⁴⁷⁶ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 358.

Atsız Harezmi'ye vardktan sonra isyan ederek bağımsızlık uğruna mücadelelere başlamıştır. Atsız'ın isyan etmesinin sebepleri arasında daha önce Sultan Sencer'in emirleri yüzünden sultanın Atsız'a soğuk davranması esas sebep olarak bilinmektedir. Atsız, Cend ve Mangışlak'a Sultan Sencer'den izin almadan seferler yapmış, bu hareketi yüzünden de İslâm beldeleri ile gayrimüslimler arasındaki sınır bölgesi olan bu bölgedeki Müslümanların kanını döktüğüne dair Selçuklu sarayı tarafından ithamlarla karşı karşıya kalmıştır. Bu ithamlar karşısında Atsız, Sultanın memurlarını hapsedmiş, mallarını müsadere etmiş ve bütün Horasan yollarını kapatmıştır.⁴⁷⁷ Sultan Sencer H. 533/M. 1138 yılında ordusuyla Belh'ten Harezmi'ye yürümüştür. Atsız da hazırladığı orduyla bölgenin en müstahkem yerlerinden biri olan Gürgeç'e giden yol üzerindeki Hezaresb kalesine yakın bir yere ordugâhını kurmuştur. Ordugâhı çeviren araziye sular altında bırakan Atsız, Sultanın ordusunun ilerleyişini yavaşlatmıştır.⁴⁷⁸ Gerçekleşen savaşta Türkler ve Harezmîler'den müteşekkil Atsız'ın ordusu daha başlangıçta dağılmaya yüz tutmuş ve neticede Harezmi ordusu büyük bir mağlubiyete uğramıştır. Atsız, yaralı, ölü ve bir kısmı da esir olmak üzere on bine yakın kayıp vererek kaçmıştır. Esirler arasında bulunan Atsız'ın oğlu Atlığ Sultan Sencer'in emriyle derhal öldürülmüştür.⁴⁷⁹ Sultan Sencer fazla mukavemetle karşılaşmadan bütün Harezm'i hâkimiyetine almış ve ülkeyi kendi kardeşinin oğlu Süleymanşah b. Muhammed'e vererek yanına vezir, atabey ve hâcib tayin ederek mevkiini sağlamlaştırdıktan sonra Merv'e dönmüştür. Atsız ise tekrar Harezmi'ye gelmiştir. Süleymanşah idaresindeki Horasan askerlerinin

⁴⁷⁷ Sultan Sencer'in Harezmi'ye sefer yapmasının daha önce Atsız'a karşı emirlerin kıskançlıkları yüzünden soğuk davrandığı ve Atsız'ın da buna sinirlenip isyan ettiği hakkındaki görüşlerin yanlış olduğunu belirten Kafesoğlu, Cend ve Mangışlak'a yaptığı izinsiz seferlerinin iftiralardan daha çok Sultanın sefer yapmasına sebebiyet verdiğini, zaten Atsız'ın Harezmi'ye gitmesinden sonraki dört (veya üç) yıl içerisinde Atsız'ı kendi hâline bıraktığını belirtmiştir (Kafesoğlu, *Harezmişahlar Devleti Tarihi*, ss. 46-47).

Sultan Sencer'in H. 529/M. 1135'te Abbâsî veziri Halid b. Nuşirevan'a yolladığı mektupta Atsız'ın Cend'i almasını tabilerinden birinin başarısı olarak gösterdiği de bilinmektedir ki (Sümer, "Atsız b. Muhammed", s. 91.) kanaatimizce Atsız'ın bu bölgelere yaptığı ilk seferlere Sultan Sencer karşı çıkmadıysa da daha sonra etrafındakilerin kıskırtması ve Atsız'ın isyan hareketlerinden endişe ederek sefer yapmış olabilir.

⁴⁷⁸ Yolları sular altında bırakma tedbirini Harezmîler'in daha sonraları saldırı esnasında kullandıklarını belirten Barthold, Selçuklu ordusunun kumlu bozkırlardan geçmek zorunda kaldığını, bu durum Atsız'ın aklını başına toplamasına da vesile olduğunu belirtir. Barthold, *Türkistan*, s. 347.

⁴⁷⁹ İbnü'l-Esîr, Atsız'ın oğlunun savaşta öldüğünü belirtmektedir (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. IX, s. 309).

tavırlarından rahatsız olan Harezmîler Atsız'ı sevinçle karşılamışlardır. Atsız Süleymanşah'ı mağlup ederek memleketten çıkarmış ve yeniden Harezmşahlığı kolayca elde etmiştir. Süleymanşah ise Sultan Sencer'in yanına gitmiştir.⁴⁸⁰

Atsız H. 534/M. 1140'da Buhara'ya hücum ederek buradaki Sultan Sencer'in valisi Emir Zengi b. Ali'yi idam ettirmiş ve şehrin kalesini tahrip ettirmiştir.⁴⁸¹ Atsız'ın bu hareketi Sultan Sencer'e misilleme yaptığını ve oğlu Atlığ'ın öldürülmesinin acısını bir türlü içinden çıkaramadığını göstermektedir.⁴⁸² Fakat çok geçmeden Atsız, -belki de Karahıtayların Mâverâünnehir'de görünmesiyle- Sultan Sencer'e sadık kalacağına dair ant içmiştir.⁴⁸³

Fakat Atsız, Sultan Sencer'in Katavan savaşında (H. 536/M. 1141) Karahıtaylara⁴⁸⁴ yenilmesiyle sultana yaptığı biatını bozmuştur.⁴⁸⁵ Bazı kaynaklarda Karahıtayları Sencer'e karşı öldürülen oğlunun öcünü almak için Harezmşah Atsız'ın teşvik ettiği söylene de⁴⁸⁶, Atsız'ın kendi topraklarının da Karahıtaylar tarafından yakıp yağmalandığı, Atsız'ın yılda otuz bin dinar vergi ödemek şartıyla barış yapmaya mecbur olması⁴⁸⁷ bu rivayeti asılsız kılmaktadır.⁴⁸⁸ Fakat Sultan Sencer'in mağlup olması Atsız'a Sultan Sencer'in hâkimiyetindeki Horasan topraklarını istila etmeye fırsat vermiştir. İlk önce Serahs'a giden Atsız, burada şehir adına devrin din bilgini Ebû Muhammed Zeyyâdî tarafından karşılanmış ve ikramlarda bulunulmuştur (H. 536/M. 1141). Atsız, burada vakit kaybetmeden Selçuklu payitahtı Merv'e

⁴⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. IX, s. 309; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 358; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. XXVI, s. 338.

⁴⁸¹ Nerşahî, *Târih-i Buhara*, s. 44.

⁴⁸² Nitekim İbnü'l-Esîr, Atsız'ın oğlunun öldürülmesine çok üzülmüş, etkisinde kaldığını belirtmektedir (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. IX, s. 309).

⁴⁸³ Barthold, *Türkistan*, s. 348; Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, ss. 49, 50; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 217.

⁴⁸⁴ Karahıtay hanları hakkında Cüveynî'deki bilgiler için bkz: Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 431-437.

⁴⁸⁵ Katavan savaşı, Karahıtaylar, Katavan savaşı sonrasındaki vaziyetler hakkında bkz: Osman G., Özkuzugüdenli, Sultan Sencer ve Kara Hitaylar - Katavan Savaşı, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1994.

⁴⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. IX, ss. 319, 323; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. XXVI, s. 340.

⁴⁸⁷ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 432.

⁴⁸⁸ Geniş bilgi için bkz: N.İ., Veselovskiy, *a.g.e.*, s. 60. Ayrıca bkz: Barthold, *Türkistan*, s. 349; Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, s. 54.

hareket etmiş, yine bir din âlimi olan Ahmed el-Baherzî Merv halkı için ondan şefaah dilemesi üzerine şehrin yakınında karargâh kurup, göndereceği adamlara asla muhalefet edilmemesi şartıyla halka eman vereceği hakkında taleplerini şehre iletmiştir. Merv'in ileri gelenlerini bazı hususlarda görüşmek için yanına çağırıldığı esnada şehirde bir kargaşa vuku bulmuş ve Atsız'ın adamları öldürülmüş, halk şehrin kapılarını kapatıp savunma hazırlığına başlamışlardır. Buna çok sinirlenen Atsız, savaşarak zorla şehre girmiş ve pek çok kişiyi öldürmüştür (H. 17 Rebiülevvel 536/ M. 21 Ekim 1141). Öldürülenler arasında muhalefeti organize eden Şerif Ali b. İshak el-Musevi ve ahaliden birçok kişi olmak üzere Şâfiî fakihî İbrâhim el-Mervezî, âlim Ali b. Muhammed b. Aslan gibi kimseler de bulunmaktaydı. Merv'i ele geçirip Sultan Sencer'in tahtına oturan Atsız, sultanın hazinesini yağmalamış çok sayıda mücevherleri sandıklarda yanına almış ve Gürgeç'in manevi ilimler yönünden itibarını arttırmak maksadıyla çok sayıda bilgini de beraberinde Harezm'e götürmüştür.⁴⁸⁹

Ertesi yıl (H. 537/M. 1142) Nişâbur üzerine hareket eden Atsız, şehir halkının Merv'de yapılanları burada tekrar edilmemesini istemeleri üzerine mukavemet göstermeden şehri teslim etmeleri için beyanname göndermiştir. Nişâbur halkı Atsız'a itaati kabul etmiş, Atsız ise Sultanın başına gelen felaketin Harezmşah'ın sadıkane hizmetlerine karşı gösterdiği nankörlüğün cezası olduğunu halka inandırmaya çalışmıştır. Atsız, şehirde Sultan Sencer'in adamlarının mallarına el koymuş, sultanın adını hutbelere çıkartıp hutbeyi kendi adına okutmuştur. Fakat hutbenin Atsız adına okunması huzursuzluklara neden olduysa da güçlkle bastırılmış, nihayet beş hafta sonra hutbe tekrar Sultan Sencer adına okunmuştur.

⁴⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. IX, ss. 319, 323; Bündârî, *Zübdetü'n-Nüsra*, s. 336; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 358.

Cüveynî, Merv'in yağmalanması sırasında Hasan Kattân'ın saray kütüphanesindeki kitaplarının kaybolduğunu ve bunun sorumlusu olarak Reşideddîn Vatvât'ı gördüğünü belirterek, aralarındaki yazışmayı da göstermektedir. Bkz: Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 358-360. Ayrıca Cüveynî, Atsız Sultan Sencer'in tahtına oturunca yine Vatvât'ın "Melik Atsız ülke tahtına oturunca Selçuklu devleti ve hanedanı son buldu" şeklindeki kasidesini de eserinde getirmektedir (Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 360).

Atsız, Beyhak'a bağlı yerlere de asker gönderip yağmalattıktan sonra Harezme dönmüştür.⁴⁹⁰

Sultan Sencer Katavan'daki yenilgisinden sonra bir yıl içinde tekrar kuvvetlerini toplamış ve önce Nişâbur'u ele geçirdikten sonra H. 538/M. 1143 yılında Harezme ikinci bir sefer düzenlemiştir. Harezmsah Atsız, Sultan Sencer'e mukavemet edemeyeceğini anlayınca askerleriyle Gürgenç kalesine⁴⁹¹ çekilip, şehri müdafaa etmeye başlamıştır. Sultan Sencer Gürgenç kapısına dayanıp, Atsız'ı itaate ve tabiiyete davet maksadıyla bir beyit ile Türk siyasi hukukuna göre "ok" göndermiştir.⁴⁹² Harezme'nin merkezi Gürgenç bu dönemde çok iyi korunan bir şehirdi. Selçuklular tarafından şehrin surları mancınıklarla dövülmeye başlanmıştır. Uzun süren bir kuşatmada bir ara Selçuklu askerleri açılan gediklerden şehre girmeyi başarsalar da emirler arasındaki anlaşmazlıktan yararlanan Atsız, onları tekrar surların dışına çıkarmayı başarmıştır. Sultan Sencer, Gürgenç'in sağlam, Atsız'ın da duruma hâkim olduğu kanaatine vararak Merv'e dönmeye karar vermiştir. Fakat mücadelede güç ve kuvvetini yitirmek üzere olan Atsız, sultanın Gürgenç'i teslim almasından korkarak elçiler göndermiş, sultandan özür dileyerek eman talep etmiştir. Sultan Sencer, Atsız'ın istirhamlarını yeterli bulmuş ve anlaşma gereğince Atsız, Horasan'da ele geçirdiği bütün mallarını, devletin hazinesini iade edecek ve Sultan Sencer'e tabi olacaktı. Atsız bu anlaşmayı kabul etmiş, Ceyhun'un doğu tarafına gelerek sultanın göreceği bir yerde atından inip yer öpmüş ve bağlılığını bildirmiş, Sultan Sencer de onu affederek Merv'e dönmüştür. Sultanın hazinesinden aldığı

⁴⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. IX, ss. 323-324.

⁴⁹¹ Bazı kaynaklarda Hezaresb kalesi diye geçmektedir (Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selcûkiyye*, s. 67; Bündârî, *Zübdetü'n-Nüsra*, s. 336).

⁴⁹² Beyitte "Eğer Melik'in atının ayakları rüzgar kadar çabuk olsa da benim atımın ayakları topal değildir, Sen buraya gelmezsen ben oraya gelirim, Cihanın sahibine dünya dar değildir" yazmaktadır. Bkz: Râvendî, *Râhatu's-Sudûr*, s. 174;

Ok gönderilmesi tabiiyet ve davet alameti olarak Türk kültüründe tarihin her döneminde rast gelmektedir. Türklerde okun hukuki sembolleri ve tarihte kullanıldığı örnekleri hakkında bkz: Osman, Turan, "Eski Türklerde Okun Hukuki Bir Sembol Olarak Kullanılması", *Bellekten*, c. IX, sy. 35, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1945, ss. 305-318.

mücevher dolu sandıkları da Sencer'in mührü dahi bozulmamış olduğu halde iade etmiştir.⁴⁹³

Sultan Sencer Merv'e döndükten sonra Atsız tekrar isyan etmeye ve itaatsizlik yapmaya başlamıştır. Atsız "bütün harekâtında itaatsizlik ve meydan okuyordu" denilse de bu hususta neler yaptığı belli değildir, fakat Sultan Sencer onun isyana delalet eder faaliyetlerinden haberdar olmuş ve onu doğru yola sevk etmek ve ikazlarda bulunmak için devrin tanınmış şairlerinden Edib Sabir'i elçi olarak göndermiştir. Edib Sabir bir müddet Harezm'de kalmış, Atsız da onun tavsiyelerini dinler gibi gözükersen bir yandan da Harezmli iki kişiyi Sultan Sencer'i öldürmek için Merv'e göndermiştir. Bunu öğrenen Edib Sabir o iki suikastçının eşkâllerini bir kağıda yazıp, yaşlı bir kadının ayakkabısına gizleyerek Merv'e Sultana göndermiştir. Tarif edilen eşkâl üzerine aramaya başlanan iki kişi Merv'de bir meyhanede yakalanıp, sorguyu müteakip öldürülmüşlerdir. Suikast planının gerçekleşmemesini ve bunda elçi Edib Sabir'in parmağının olduğunu öğrenen Atsız, büyük bir öfke ile onu Ceyhun nehrinde boğdurarak öldürtmüştür. Bunun üzerine Sultan Sencer üçüncü Harezm seferine çıkmıştır (H. 542/M. 1147). Atsız bu defa Harezm'in en müstahkem kalelerinden olan Hezaresb kalesinde Sultan Sencer'i karşılamıştır. İki ay muhasara sonrasında kaleyi alan Sultan Sencer Gürgenç'e ilerlemiştir. Harezm'in payitahtı Gürgenç Atsız'ın ordusunun ezilmesiyle savunmasız kalmış, Atsız ise bir kere daha boyun eğmek zorunda kalmıştır. Sultan Sencer Gürgenç kapılarına geldiğinde yiyeceği ve giyeceğini ceylan derisinden sağladığı için Âhû-pûş isimli (veya lakablı) bir derviş Sultana öğütler vererek şehir halkının bağışlanmasını rica etmiştir. Hem Atsız'ın af dilemesi, hem bu dervişin ricaları Sultan Sencer'i yumuşatmıştır. Şehir halkını affeden Sultan, Atsız'ın da Ceyhun kenarına gelerek bağlılığını bildirmesi, sadakat yemini etmesi ve yer öpmesi şartıyla affedeceğini bildirmiştir. Atsız karar

⁴⁹³ Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selcûkiyye*, s. 67; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. IX, ss. 329-330; Bündârî, *Zübdetü'n-Nüsra*, s. 337. Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 360; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. XXVI, s. 341.

Reşîdüddîn Vatvât'ın Bağdat halifesine yazdığı mektubunda bu savaşa dair bilgilere dolaylı atıfta bulunmaktadır. Kesin bu savaş olup olmadığı hakkında birşey söylemek mümkün değilse de Harezm kalelerine yapılan saldırılardan bahsedilmektedir. Mektup için bkz: Vatvât, *Resmi Hatlar*, ss. 9-16.

gereği Sultan'ın yanına gelmiş, atından inmeden bağlılığını bildirmiş ve Sultan oradan ayrılmadan çekip gitmiştir. Sultan Sencer onun bu davranışlarına kızsa da vermiş olduğu sözünde durarak onu affedip, Merv'e dönmüştür.⁴⁹⁴

Sultan Sencer'in Atsız'ı üç defa affetmesinin bazı sebepleri vardı. Harezm, Büyük Selçuklu imparatorluğunun kuzey kapısı aynı zamanda Karahıtaylar ve henüz İslâmiyeti kabul etmemiş Türklere karşı tampon bölgesiydi ve burayı Atsız savunuyordu. Atsız, Karahıtaylara çok miktarda vergi ödüyor, Kuzeyde Türklerle savaşıyor ve onların güneye inmelerini engelliyordu. Dolayısıyla Atsız'ın yerinde kalması Selçuklu Devleti için mühimdi. Atsız'ın bağımsızlık uğruna yaptığı mücadeleler ise pahalıya mal olmuş, bu arada Cend de elinden çıkmıştır. Bu yüzden Atsız, artık Sultan Sencer'e karşı isyan hareketinde bulunmamıştır.⁴⁹⁵ Sultan Sencer de belki de Atsız'ın tekrar isyan etmesinin önünü almak amacıyla üçüncü Harezm seferinden sonra Horasan'a varır varmaz bir elçiyi hediyelerle Atsız'a iltifatlarını iletmesi için Harezm'e göndermiştir. Elçiye çok iyi davranan Atsız, aynı şekilde hediyelerle karşılık vermiştir.⁴⁹⁶

Atsız bundan sonra gayr-ı müslimler üzerine defalarca gazalar yapmış; Cend'i tekrar almış (H. 547/M. 1152) ve buraya oğlu İl Arslan'ı vali tayin edip o mıntıkayı emrine vermiştir.⁴⁹⁷ Ertesi yıl Horasan'da zuhur eden Oğuz isyanı ve Sultan Sencer'in

⁴⁹⁴ Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 360-363.

Hezaresb'in muhasarasında Sultan Sencer'in yanında bulunan şair Enverî şu iki beyti "*Ey şah, bütün yeryüzü ülkesi senin sayılır. Cihanın devleti ve ikbal senin elindedir. Bugün bir hamle yaparak Hezaresb'i al. Yarın Harezm ve Hezar esb (Bin at) senin olacaktır*" bir okun ucuna takarak Hezaresb kalesine atmıştır. O sırada Hezaresb'de Atsız'ın yanında bulunan Vatvât ise şu şiiri okun ucuna takıp dışarıya göndermiştir: "*Ey şah, senin hasmın kahraman Rüstem de olsa, Hezaresb'den bir eşek bile alamaz*". Sultan Sencer bu şiirinden dolayı Hezaresb'i alırsa Vatvât'ı yedi parçaya ayıracağına dair yemin etmiştir. Hezaresb kalesi alınca Vatvât korkudan ne yapacağını şaşırmış, en sonunda Sultan Sencer'in kâtibi Müntecibüddîn Bedi'ye sığınarak onun vasıtasıyla sultanın gazabından kurtulmuştur. Bkz: Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 361-362.

⁴⁹⁵ Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, s. 59; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 128; Sümer, "Atsız b. Muhammed", s. 91.

Atsız - Sultan Sencer mücadeleleri için ayrıca bkz: Mehmet Altay, Köymen, "Sencer", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1966, c. X, s. 490; Abdülkerim, Özaydın, "Sencer", *DİA*, İstanbul, 2009, c. XXXVI, s. 510.

⁴⁹⁶ Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. II, s. 363.

⁴⁹⁷ Cend'in alması ve Atsız'ın seferleri için bkz: Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 363-364; Barthold, *Türkistan*, s. 351; Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, ss. 60-61.

asilere esir düşerek üç yıl onların elinde esir kalması (H. 548-551/M. 1153-1156) Atsız'a Horasan işlerine fiili surette karışmak imkânı vermiştir. Fakat Atsız bu sefer Horasan'ı hâkimiyetine alma imkânı varken -belki de Oğuz kuvvetlerinden çekindiği için- meşru sultanın haklarını korumaya çalışmıştır. Atsız bu sırada mühim bir askeri mevki olan Âmul kalesini almaya teşebbüs ettiyse de başarılı olamamış ve yeniden kâfirlere karşı gazalara devam etmiştir. Oğuzlar ise Selçuklu şehirlerini korkunç bir şekilde yağma ve istila etmekteydiler.⁴⁹⁸ Bu sırada bir kısım Selçuklu emîr ve kumandanları Sultan Sencer'in kız kardeşinin oğlu Karahanlı soyundan Mahmûd'u sultan tanımışlardır (H. 550/M. 1155). Harezmsah Atsız da onun hükümdarlığını tanımış, Mahmûd'un Oğuzlarla mücadele etmek için yardım ve işbirliği teklifine olumlu yanıt vermiş, diğer emîrlere de mektuplar yazarak ittifak etmeye çağırmıştır. Atsız, görüşmeler yapmak üzere Gürgeç'te yerine Hitay han'ı bırakarak diğer oğlu İl Arslan ve ordusuyla birlikte Nesâ'ya vardığında Sultan Sencer'in kumandanlarından birinin yardımıyla esaretten kurtulduğu haberini almış ve Sultana tebriknâme yazarak tabiiyetini bildirmiştir. Atsız asi Oğuz beylerine de mektup yazarak Sultan Sencer'den özür ve af dilemeleri takdirde kendisinin ve Mahmûd han ile Gur ve Sicistan emirlerinin bu hususta hükümdar nezdinde şefaatte bulunabileceklerini, aksi takdirde onlara karşı müşterek hücumla geçeceklerini de belirtmiştir. Görüldüğü gibi, artık Harezmsah Atsız, Büyük Selçuklu imparatorluğunun en faal şahsiyeti olarak gözükmektedir.⁴⁹⁹

Bitmez tükenmez bir enerjiye sahip ve başarısızlıklar karşısında yılmıyacak göstermeyen Harezmsah Atsız, Habûşan'da⁵⁰⁰ iken felç geçirerek 61 (veya 59) yaşında ölmüştür (H. 9 Cemazilahir 551/ M. 31 Temmuz 1156). Atsız, ülkesinin bağımsızlığı için Büyük Selçuklu İmparatorluğu ile çetin mücadeleler yapmış ve

⁴⁹⁸ Sultan Sencer'i esir alan Oğuzlarla ilgili bkz: Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, ss. 112-121; Ergin, Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, Kitabevi, İstanbul, 2007, ss. 27-33.

⁴⁹⁹ Bu olaylar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 364-365; Barthold, *Türkistan*, ss. 351-354; Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, ss. 61-72; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, ss. 223-225; Aydın, Taneri, *Harezmsahlar*, Birinci Baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993, ss. 21-22; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, ss. 131-132.

⁵⁰⁰ Bazı kaynakta Atsız'ın Hezaresb'de öldüğü yazsa da (İbn İsfendiyâr, *Târîh-i Taberistân*, c. II, s. 96) eserin dipnotunda da belirtildiği gibi bu yanlıştır. Atsız, o zaman ordusuyla Harezm'den hareket etmiş ve sultanın emrini beklemekteydi.

İmparatorluğa bağlı olarak öldüğü halde Harezmsahlar devletinin kurucusu olarak kabul edilmeye hak kazanmıştır. Alâüddîn (Bahâüddîn), Ebû Muzaffer, Husam-ı Emir el-Müminin, gibi lakapları olan Atsız, Harezm sınırındaki kâfir Türklerle savaştığı için Gazi sıfatını da kazanmıştır. Türkçe unvanı ise Kızıllarslan'dır. Atsız, halka merhametle muamele ettiği, ihsanlarda bulunduğu, adaletle hüküm ettiği için Harezm halkı onu seviyordu. Ayrıca onun gayretleri sayesinde, tarihte ilk defa Harezm'de bir devlet ve bir imparatorluğun temelleri atılmıştır. Eğer Atsız ve ileride de bahsedeceğimiz onun halefleri bu hususa gereken önemi vermeselerdi devletleri de eski Harezmsahları gibi mahalli bir beylikten ileri gitmeyecekti.⁵⁰¹ Gürgenç ise onun zamanında hanedanın başkenti ve ilim merkezi olma yönünde Selçuklu payitahtı Merv ile boy ölçecek derecede gelişme göstermekteydi.

II. Harezmsahlar Döneminde Gürgenç

Bu dönemde her alanda büyük bir gelişme gösteren ve tarihinin en parlak dönemini yaşayan Gürgenç'in siyasi tarihi de büyük olaylara sahne olmuştur.

H. 490-628/M. 1097-1231 yılları arasında Harezm'de hüküm süren bu hanedan, daha önce de değindiğimiz gibi, Anuştegin'in soyundan gelmektedir. Yukarıda Harezm'de Harezmsah unvanıyla hüküm süren hanedanlara temas edilmişti. Fakat Anuştegin soyundan gelen bu hanedan Harezm'de bir imparatorluk kurduğu için tarihçiler tarafından Harezmsahlar tabiri bilhassa bu hanedana verilmektedir. Kaynaklara göre Harezmsahların atası Anuştegin (veya Nuştegin), Selçuklu devleti erkânından Bilge Bey'in (veya Bilgetegin) Garcistan'lı bir adamdan satın aldığı bir köle idi. Bu sebeple o Anuştegin Garca veya Anuştegin Garcaî (Garcalı Anuştegin)⁵⁰² adıyla şöhret bulmuştur.⁵⁰³ Cüveynî, onun bir Türk

⁵⁰¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. IX, ss. 406-407; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 365-366; Reşidüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, s. 318; Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, c. II, ss. 135-136; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. XXVII, s. 27-28.

⁵⁰² Günümüzde Galça veya Garça olarak bilinen (Barthold, *Türkistan*, s. 345.) Garcistan'ın (veya Garşistan) doğuda Gur, batıda Herat, kuzeyde Merverrud, güneyde Gazne ile çevrili bölge olduğunu belirten Kazvini, "Garş" kelimesinin dağ anlamına geldiğini ve bölge dağlık olduğu için böyle isim verildiğini belirtmektedir. Bkz: Kazvîni, *Âsârü'l-Bilâd*, ss. 425-426.

⁵⁰³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. IX, s. 10; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 355.

olduğunu⁵⁰⁴, bazı araştırmacılar ise Reşîdüddîn'den naklen onun Oğuzların Beğdili boyuna mensup olduğunu⁵⁰⁵, bazıları ise Reşîdüddîn'in bazı yerlerde nesep uydurduğunu öne sürmüşlerdir. Binaenaleyh onun Türk olmasına rağmen hangi boya mensup olduğu hhususunu bir tartışma konusu olarak kalmaktadır. Dolayısıyla Anuştegin'in Kanklı, Kıpçak, Yuğur veya Beğdili gibi farklı Türk boylarından olabileceği ileri sürülmektedir. Her halükarda Anuştegin'in bir Türk olduğunda şüphe yoktur.⁵⁰⁶ Sultan Melikşah'ın sarayına götürülen Anuştegin burada en yüksek mevkilere yükselerek Sultan'ın taştârı ve Harezmi mutasarrıfı vazifelerine getirilmiş⁵⁰⁷; Harezmi'de çıkan isyan sonucunda Berkyaruk'un Horasan valisi tarafından Harezmi valiliğine Anuştegin'in oğlu Kutbüddîn Muhammed getirilmiş ve Harezmişahlar hanedanı kurulmuştur (H. 490/M. 1097).⁵⁰⁸ Kutbüddîn Muhammed idareciliği sırasında (H. 490-522/M. 1097-1128) Selçuklu sultanlarının emrine harfiyen uymuş, vefatından sonra yerine oğlu Atsız geçmiştir (H. 522/M. 1128).⁵⁰⁹ Önce Sultan Sencer'e sadakatle bağlı kalan Atsız, daha sonra isyan veya bağımsızlık uğruna mücadeleler etmiş, müstakil Harezmişahlar devletinin temelini atmaya gayret etmiştir. Atsız'ın vefatıyla (H. 551/M. 1156)⁵¹⁰ yerine oğlu İl Arslan geçmiştir.

⁵⁰⁴ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 355.

⁵⁰⁵ A. Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı: Reşideddîn Oğuznamesi Tercüme ve Tahlili*, İkinci Baskı, Enderun Yayınları, İstanbul, 1982, s. 77; Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s. 59; Köprülü, "Hârizmşahlar", s. 266.

⁵⁰⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz: İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. XXVI, s. 286; Barthold, *Türkistan*, ss. 345-346; Kafesoğlu, *Harezmişahlar Devleti Tarihi*, ss. 38-43; Taneri, *a.g.e.*, ss. 11-15. Zeki Velidi Togan ise, ilk başta Reşîdüddîn'in söylediği Beğdili boyuna mensup fikrini kabul etse de (Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s. 59) daha sonra bu fikrinden vazgeçip, Reşîdüddîn'in "Garçe" kelimesini "Guzce" okuyup Oğuzlardan saydığını ifade etmiş ve Kanklı Türklerinden olabileceğini ileri sürmüştür. Togan, *Horezm Kültürü Vesikaları*, s. 34; Togan, "Hârizm", s. 250.

⁵⁰⁷ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 355-356.

⁵⁰⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. IX, ss. 9-10; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 356-357; Mîrhând, Muhammed b. Burhaniddîn Hâvendşâh, *Histoire des Sultan du Kharezm*, (farsça tekst: L'usage des Élèves), Paris, 1842, ss. 1-2; Seyyid Sabra Afâf, *et-Târihu's-Siyâsî li'd-Devleti'l-Harezmîyye*, Birinci Baskı, Dâru'l-Kitabu'l-Câmi'i, Kahire, 1407/1987, ss. 35-36; Barthold, *Türkistan*, s. 346; Kafesoğlu, *Harezmişahlar Devleti Tarihi*, ss. 37-38; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, ss. 151-152; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, ss. 174-175; Köprülü, "Hârizmşahlar", s. 266; Taneri, "Hârizmşahlar", s. 228.

⁵⁰⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. IX, ss. 10-11; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 357.

⁵¹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. IX, ss. 406-407; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 365-366; Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, s. 318; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. XXVII, s. 27-28.

Babası hayatta iken veliaht olan Ebu'l-Feth İl Arslan babasının ölümü üzerine Harezmi'ye hareket etmiş, geçtiği yollarda bütün emîrler ve askerler ona bağlılıklarını bildirmişlerdir. Harezmi'nin merkezi ve o dönemde payitaht olan Gürgeç'te atabey Oğul Bey ve taraftarları İl Arslan'ın kardeşi Süleyman Şah'ı Harezmişah yapmak istemekteydiler.⁵¹¹ Bu yüzden İl Arslan Gürgeç'e varır varmaz Süleyman Şah'ı hapsedmiş, Oğul Bey'i ve bazı emirleri öldürtmüş ve H. 3 Recep 551/M. 23 Ağustos 1156'da Harezmi tahtına oturmuştur.⁵¹² Emîrlerin ve ordunun gelirlerini artırıp muhtemel anlaşmazlığın önüne geçen İl Arslan'ın⁵¹³ Harezmişah'lığı Sultan Sencer tarafından gönderilen ferman ile de teyit olunmuştur.⁵¹⁴ Sultan Sencer'in H. 552/M. 1157 yılında vefat etmesiyle Horasan ve Doğu İran sahasında Selçuklu hâkimiyeti yıkılmış ve İl Arslan Doğu İran'ın en büyük hükümdarı mevkiine ulaşmıştır. Buna rağmen Selçuklularla iyi geçinen İl Arslan, Sultan Sencer'in hasta iken halef gösterdiği ve yerine geçen yeğeni Mahmûd Han'ın hükümdarlığını tebrik ederek merhum sultan için Harezmi'de üç gün matem tutulduğunu bildirmiş; Mahmûd Han da babası Atsız için İl Arslan'a taziyelerini iletmıştır.⁵¹⁵ Bundan sonra İl Arslan müstakil bir hükümdar gibi hareket etmeye başlamış, babası Atsız'ın gerçekleştirmek istediği "bağımsızlık" gayesine ulaşmıştır.

İl Arslan Selçuklulara bağlılıktan ziyade dostane münasebetler kurmuş; Horasan'ın bazı şehirlerinde başarı elde etmiş olsa da bu başarılar bölgedeki siyasi çalkantı yüzünden fetihten ziyade güney sınırlarını emniyette tutmaktan ileri gitmemiştir.⁵¹⁶ İl Arslan Karahıtaylara vergi ödemekten kurtulamamıştır. Verginin

⁵¹¹ Hamdullah el-Müstevfi, *Tarih-i Güzide*, s. 485.

⁵¹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. IX, s. 407; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 366; Hamdullah el-Müstevfi, *Tarih-i Güzide*, s. 485.

İbnü'l-Esîr'e göre, İl Arslan amcalarından birini öldürtmüş, kardeşinin de gözlerine mil çekmiş o da üç gün sonra ölmüş ya da intihar etmiştir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. IX, s. 407.

İl Arslan'ın Harezmi'de amcaları Yinal Tigin ile Yusuf'u ve kardeşleri Hitay Han ile Süleyman Şah'ı öldürttüğü de söylenmektedir. Bkz: Taneri, *a.g.e.*, s. 22; Köprülü, "Hârizmişahlar", s. 268.

⁵¹³ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 366.

⁵¹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. IX, s. 407.

⁵¹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. IX, s. 415; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 366.

⁵¹⁶ Bu olaylar hakkında bkz: Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selcûkiyye*, ss. 114-115; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. IX, s. 476; Hamdullah el-Müstevfi, *Tarih-i Güzide*, s. 485; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 367-368; Barthold, *Türkistan*, ss. 357-358; Kafesoğlu, *Harezmişahlar Devleti Tarihi*, ss. 77-80.

zamanında ödenmemesi yüzünden Karahıtaylar Harezmi'e karşı bir sefer düzenlemişlerdir. Bu haberi alan İl Arslan su bentlerini açarak çeşitli tedbirler almış ve Karluklular'dan Ayyar Bey komutasındaki öncü birlikleri Amuye'ye göndermiştir. Kendisi hastalandığı için öncü birliklerine yetişemeyen İl Arslan'ın öncü birlikleri Karahıtaylar tarafından mağlup edilip, kumandanları esir edilmiştir. Bu mağlubiyet yüzünden hastalığı daha da artan İl Arslan başkent Gürgeç'e dönmüş ve orada hastalığından kurtulamayarak H. 19 Recep 567/M. 19 Mart 1172'de⁵¹⁷ vefat etmiştir.⁵¹⁸

A. Sultan Tekiş Döneminde Şehre Yapılan Saldırıları

İl Arslan'ın ölümüyle Harezmişahlar devletinde kardeş kavgası başlamıştır. İl Arslan vefat edince yerine veliaht tayin ettiği küçük oğlu Sultanşah Mahmûd Gürgeç'te babasının yerine Harezmişahlar tahtına geçmiştir. Sultan Şah'ın annesi Terken Hatun oğlunun tahta geçmesini sağlamış ve idareyi de eline almıştır. O zamanlar Cend valisi makamında bulunan İl Arslan'ın büyük oğlu Tekiş⁵¹⁹, Sultan Şah'a biat etmek üzere merkez Gürgeç'e davet edilmiş, fakat o kendisinin hak sahibi olduğunu ileri sürerek gelmeyeceğini bildirmiştir. Bunun üzerine Terken Hatun onu zorla yola getirmek için ordu hazırlayınca Tekiş memleketi terkederek Karahıtaylara sığınmıştır. Tekiş, Karahıtaylardan Harezmi tahtını elde etmek hususunda yardım talep etmiş ve bunun karşılığında her yıl ödenen yıllık vergiyi fazlasıyla ödeyeceğini bildirmiştir. O zaman Karahıtay devletinin başında Gürhan'ın kızı bulunmakta, ordunun idaresi ise kocası Fuma'nın⁵²⁰ elindeydi. Karahıtay imparatoriçesi (Melike)

⁵¹⁷ Cüveynî'de bu tarih metinde 560, fakat düzeltilerek dipnotta 565 (Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 368), İbnü'l-Esîr'de ise savaşın 567'de (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, ss. 37-38), İl Arslan'ın ölümü ise 568 yılı olaylarında verilmektedir (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 39) ve olayların seyri dikkate alındığında İbnü'l-Esîr'in verdiği tarihin doğru olduğu görülmektedir. Hüseyinî'de de 567 olarak geçmektedir (Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selcûkiyye*, s. 117).

⁵¹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, ss. 37-38; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 368-369.

⁵¹⁹ Tekeş, Töküş veya Töküş şeklinde telaffuz edilen bu ismi (Köprülü, "Hârizmişahlar", s. 269) biz Tekiş şeklinde kullanacağız.

Harezmişahlar Devletindeki şahıs isimleriyle ilgili bkz: Sümer, *a.g.e.*, ss. 193-232.

⁵²⁰ İbnü'l-Esîr'de, "Kurma" (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 39), Cüveynî'de "Furma" (Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 369), son dönem eserlerde ise "Fuma" (Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, s. 343) diye geçen bu kelime çince "kralın damadı" anlamına gelmektedir. Bkz: Barthold, *Türkistan*, s. 360.

kocasını büyük bir ordu ile Tekiş'in yanında Harezm'e göndermiştir. Tekiş, kuvvetli bir ordu ile Gürgenç'e yaklaşıncı mukavemetin faydasız olduğunu anlayan Terken Hatun ve oğlu Sultanşah şehri terk ederek Horasan'a gitmişlerdir. Muharebe etmeden şehre giren Tekiş, halkın ve askerın hoşnutluğuyla karşılanmış ve resmen Harezmşah olmuştur (H. 22 Rebiülahir 568/M. 11 Aralık 1172).⁵²¹

Bundan sonra Sultanşah'ın taht uğruna mücadeleleri ölümüne kadar 21 sene devam etmiş ise de Tekiş gibi kuvvetli bir şahsiyet karşısında muvaffak olamamış ve yaptıkları Harezmşahlar Devletinin inkişafını geciktirmek gibi menfi bir etkiye sebebiyet vermiştir.⁵²² Fakat Harezmşah Tekiş döneminin ve konumuz olan Gürgenç'in önemli hadiseleri içinde bu kardeş mücadelesi dikkat çekmektedir. Biz bu kardeş kavgalarının ayrıntılarından ziyade Sultanşah Mahmûd'un ve diğer düşman güçlerinin Gürgenç'e saldırı teşebbüsleri hakkında bilgi vereceğiz.

Gürgenç'i terk eden Terken Hatun ve Sultanşah Mahmûd, ilk başta Mazenderan İspehbed'ine (vali/başkumandan) giderek yardım istemişler⁵²³; o sırada Müeyyed Ay-aba onları Mazenderan'dan Horasan'a götürmüş ve Tekiş'e karşı sefere çıksa da başarısız olmuş; Terken Hatun ve Sultanşah ise Dihistan'a kaçmışlardır. Onların arkasından Dihistan'ı kuşatan Tekiş, şehri zaptederek Terken Hatun'u öldürmüştür. Fakat Sultanşah yakalanamamış ve kaçıp Nîşâbur'da Müeyyed Ay-aba'nın yerine geçmiş olan Togan Şah'a sığınmış, onun bu mücadelede kendisine yardım edecek kuvveti olmadığını anlayınca da Gur Sultanı Gıyâsüddîn'in yanına gitmiş ve onun himayesini almıştır.⁵²⁴

⁵²¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 39; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 369; Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, ss. 342-343.

⁵²² İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. XXVII, ss. 55, 102.

Hamdullah el-Müstevfi'de, Sultan Şah ile Tekiş arasında daha önce de mektuplarla bir birine gönderilen şiirlerden bahsedilmektedir. Hamdullah el-Müstevfi, *Tarih-i Güzîde*, s. 487.

Ayrıca Sultanşah Mahmûd'un hayatı, Tekiş ile mücadeleleri ve dönemi hakkında bkz: Gülseren, Ceceli, Hârizmşah Hükümdarı Sultanşah Mahmûd (567-589/1172-1193), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2006.

⁵²³ İbn İsfendiyâr, *Târih-i Taberistân*, c. I, s. 133.

⁵²⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 39; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 370-371; Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, ss. 343-344.

Bu sırada daha önce şart koşulan vergiyi almak üzere Harezme gelen Karahıtay elçileri Harezmsah Tekiş'e bir hükümdar gibi muamele etmemiş, diplomatik âdâba riayet etmemiş ve aşırı isteklerde bulunmuşlardı. Elçinin bu gururlu davranışlarına sinirlenen Tekiş, elçiyi öldürmüş ve Harezme ileri gelenlerine de elçiyle beraber gelen diğer Karahıtay memurlarının de öldürülmesini emretmiştir. Böylece gelenlerden hiç biri sağ kalmamış ve Karahıtaylarla dostluk da bitmiş; hatta ilişkiler tamamen düşmanlığa dönüşmüştür. Bunu fırsat bilen Sultansah Mahmûd, Gur sultanı Gıyâsüddîn'in de tavsiyesi ve Karahıtayların davetiyle Karahıtaylara giderek, Harezme ordu ve ahalisinin kendisiyle birlikte olduğu yalanını söyleyip, Karahıtay kraliçesini ikna etmiş ve yanına askerleri ve ordu komutanını alıp Harezme hareket etmiştir. Konumuzla da doğrudan alakalı olan bu olayda, daha bir kaç yıl önce Sultansah'ı halledip Tekiş'i tahta çıkarmak için ordusuyla hareket eden Fuma, bu sefer Sultansah'ı yanına alarak Tekiş'e karşı Gürgenç'e hareket etmiştir. Bunu haber alan Alâeddîn Tekiş ise, tedbirler alarak ordunun geçeceği yol ve geçitleri Ceyhun nehrinin bentlerini açtırarak sular altında bırakmış ve ordunun gelmesini yavaşlatarak gerekli hazırlıkları yapmıştır. Karahıtay ordusu Gürgenç savunmasını aşamamış ve bu seferden dolayı umduklarını bulamayıp pişman olmuşlardır. Sultansah Mahmûd'un iddia ettiği gibi Harezmlilerin desteğinin de olmadığını gören Karahıtay ordusu savaşmaktan çekinerek geri çekilmeye karar vermiştir. Sultansah Mahmûd Gürgenç'ten ümidini kesmiş ve Horasan taraflarında tutunabilmek için Fuma'dan bir miktar asker vermesini rica etmiş, Fuma da bazı birliklerini onun emrine vererek çekilmiştir.⁵²⁵ Böylece payitaht olan Gürgenç, Harezmlilerin tam bir mukavemet göstermesi, Harezmsah Tekiş'in müdafaa tedbirleri sayesinde düşmandan kurtulmuştur.

Sultansah Mahmûd ise Karahıtaylardan aldığı kuvvetle Oğuzların elinde bulunan Serahs'a saldırmış; ardından Merv'e yürüyerek bu mühim merkezi işgal etmiş; daha sonra da Serahs ve Tus'a hâkim olarak Horasan'da birçok mücadelelere ve karışıklıklara sebep olmuştur. Alâeddîn Tekiş ise ilk başlarda kardeşinin bu

⁵²⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. X, ss. 39-40; Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 371-372; Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârîh*, c. I, s. 344.

faaliyetlerine tepki vermeyip, ordusunu güçlendirmek ve devleti sağlam temeller üzerine oturtmak için çalışmıştır.⁵²⁶ Stratejik öneme sahip olan bölgelerde nüfuzunu artıran Harezmsah Tekiş, bir Türk boyu olan Uran kabilesi reisinin oğlunu Gürgenç'e göndererek Tekiş'e bağlılığını bildirmesiyle kuvveti daha da artmıştır.⁵²⁷

Sultanşah Mahmûd ise Merv ve Serahs gibi şehirleri hâkimiyeti altında tutmuş, Nîşâbur meliki Togan şah'a baskılar yaparak ölümüne sebep olmuştu (H. 581/M. 1186).⁵²⁸ Bundan sonra artık Sultanşah, kendini Harezm'e hâkim olabilme gücüne sahip olarak görmekteydi. Fakat daha önce Tekiş'in Harezm'de olduğu zaman Gürgenç'e saldırısı başarısız olduğu için fırsat kollamakta idi. Nîşâbur'da Toganşah'ın yerine geçen Sencerşah'ın Atabek'i Mengli duruma hâkim olup, halka kötü davranması ve emirleri öldürmesi ve ahalinin de davetiyle⁵²⁹ Harezmsah Tekiş Horasan'a sefere çıkmıştır (H. 582/M. 1186-87). Bunu fırsat bilen ve Gürgenç'in müdafaasız kaldığını zanneden Sultanşah Mahmûd ordusuyla Harezm'e hareket etmiştir. Fakat şehir halkı Sultanşah'a karşı koyarak kapıları kapatıp şehre girmesine izin vermemişlerdir. Bunu haber alan Alâeddîn Tekiş, planını değiştirerek Sultanşah'ın kendisine başkent olarak kullandığı Merv'e hareket etmiştir. Sultanşah Mahmûd bu haberi alınca ve Gürgenç'i de alamayacağını anlayınca Merv'in de elden gideceğinden korkarak kuşatmayı bırakıp Merv'e geri dönmüştür. Tekiş bunu öğrenince asıl hedefi olan Nîşâbur'a dönerek muhasara altına almıştır. İki ay süren muhasara sonunda itaatlerini beyan eden Sencerşah ve Atabek'i Mengli vergi ödemek

⁵²⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 40; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 372-373; Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, ss. 344-345.

Ayrıca Sultanşah'ın Horasan'ı ele geçirme çabaları ve Horasan hâkimiyeti hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Ceceli, a.g.e., ss. 45-59.

⁵²⁷ Bağdâdî, Bahâüddîn Muhammed b. Müeyyed, *et-Tevessül ile't-Teressül*, (tsh: Ahmed Behmenyar), Asâtîr, Tahran, 1385 h.ş./2006, ss. 174-175; Ayrıca bkz: Barthold, *Türkistan*, s. 363; Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, ss. 93-94.

Bağdâdî'de geçen ve 'Uzan' diye yazılan bu kelimenin Uran olduğu söylenmektedir ki bir kıpçak Türk boyudur. Uran kabilesi ve Uranlılar hakkında bkz: M. Fuat, Köprülü, "Uran Kabilesi", *Belleten*, sy. 26, c. VII, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1943, ss. 227-243.

⁵²⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 40; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 373; Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, ss. 344-345.

⁵²⁹ İbn İsfendiyâr, *Târih-i Taberistân*, c. II, s. 149.

üzere anlaşma yapacaklarını bildirmişler, Tekiş de kuşatmayı kaldırıp geri dönmüştür.⁵³⁰

Tekiş ile Sultanşah arasında bir ara muvakkaten bir barış antlaşması yapıp, Tekiş, Tus'un Radekan otağında saltanat tahtına oturmasına rağmen (H. 18 Cumazelevvel 585/M. 5 veya 24 Temmuz 1189)⁵³¹ daha sonra Sultanşah Mahmûd yine isyan ederek Gur topraklarına saldırarak kargaşa çıkarmaya başlamıştır. Tekiş, kardeşinin anlaşmaya rağmen rahat durmadığı için harekete geçmesi üzerine bu sefer Sultanşah Gur sultanına sığınmıştır.⁵³² Daha sonra Sultanşah Mahmûd ile Alâeddîn Tekiş arasında devlet büyüklerinin teşebbüsü ile bir kez daha barış yapıldığını görmekteyiz.⁵³³ Fakat yine Sultanşah Mahmûd, Tekiş Irak'a sefere çıktığında (H. 588/M. 1192) talihini bir kere daha denemek üzere Harezmsah Tekiş'in merkezde olmamasını fırsat bilerek Gürgeç'i kuşatmıştır. Bunu haber alan Tekiş, vergi toplattıktan sonra Türk emîrlerinden en büyüğü olan Emîr Tamgaç'ı bir miktar askerle Rey kalesi önünde bırakarak süratle geri dönmüştür. Sultanşah Mahmûd'un şehre girmesini bir kez daha engelleyen şehir halkı onu istemediklerini bildirmişler ve şehri muhafaza edip, onun şehre yaklaşmasına dahi müsaade etmemişlerdir.

⁵³⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, ss. 40-41; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 373-374; Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, s. 345.

Tekiş'in Harezme dönmesiyle Sultanşah Mahmûd da Nîşâbur'u ele geçirmek için Şadiyah'a hareket etse de başarılı olamamış, Sebzevar'ı kuşatmıştır. Bkz: Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 376- 376; Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, s. 346; Ceceli, a.g.e., ss. 64-65.

Tekiş'in Nîşâbur'a gönderdiği heyetin tutuklanarak Sultanşah'a gönderilmesi; bunun üzerine Tekiş'in Nîşâbur seferi ve şehrin alınmasıyla ilgili bkz: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 41; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 374, 376; Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, ss. 345-346.

⁵³¹ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 377; Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, ss. 347.

⁵³² Bu olaylar hakkında bkz: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, ss. 41-43; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 378; Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, s. 347.

İbnü'l-Esîr'de, Gur sultanı Gıyâsüddîn'in Sultanşah'ın emrine kuvvetler vererek Harezme gönderdiği; Nîşâbur hâkiminin de bunlara yardım ettiğini; Tekiş ise ne yapacağını şaşırıp Gürgeç'i (Harezmi) tahliye edip Karahıtaylara sığındığını; şehir ileri gelenlerinin de Gur hükümdarının emrine şehri teslim edeceklerini bildirdiklerini fakat emîrin bunun tuzak olacağından korktuğu için şehre gelmediğini belirtmiştir ki (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 43) bu olaylar başka kaynaklarda zikredilmemekle beraber bu olayların daha önceki olaylarla karıştırılmış olacağı kanaatindeyiz. Nitekim burada Nîşâbur hâkimi Müeyyed Ay-aba'dan bahseder ki daha önce gördüğümüz gibi Ay-aba bu dönemde vefat etmiştir. Tekiş'in Karahıtaylara sığınması da daha önce Sultanşah Mahmûd'dan tahtı ele geçirmek için sığındığı olaya benzemektedir. Kısacası, İbnü'l-Esîr'in bu olayı daha önceki olaylarla karıştırarak anlattığı aşikârdır. Ayrıntılar için bkz: Ceceli, a.g.e., ss. 85-86.

Ayrıca İbnü'l-Esîr, yine bu olayları daha önce de zikrettiğini ve hangisinin daha önce cereyan ettiğini bilemediğini de belirtmektedir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, ss. 44-45.

⁵³³ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 378. Ayrıntılı bilgi için bkz: Ceceli, a.g.e., ss. 86-89.

Tekiş'in geri döndüğü haberini alan Sultanaşah teşebbüsten vazgeçerek çekilmiştir. Tekiş, Dehistan'a geldiğinde Sultanaşah'ın çekildiği haberini almış ve Gürgençe'ye gelerek kışı eğlence ve hazırlıkla geçirmiştir.⁵³⁴

Harezşah Tekiş, kardeşi Sultanaşah ile arasındaki anlaşmazlığı çözmeye çalışmasına, hatta devlet ricalinin araya girmelerine rağmen, "sert tabiatlı ve kötü huylu" olan Sultanaşah ile bu mümkün olmamıştır. Bu arada Sultanaşah'ın dayandığı en müstahkem kale olan Serahs'ın kumandanı Harezşah Tekiş'e haber gönderip kaleyi ona teslim etmesi ile Sultanaşah Mahmûd'un son ümidi de sönmüş ve hastalanarak iki gün içinde ölmüştür (H. Ramazan ayı son günü 589/M. 22 veya 29 Eylül 1193). Sultanaşah'ın ölümüyle emrindeki bütün yerler ve hazineleri Tekiş'in eline geçmiş, Tekiş Merv'i oğlu Melikşah'a verirken, Nîşâbur'a da diğer oğlu Melik Kutbüddîn Muhammed'i vali tayin etmiştir.⁵³⁵

Böylece Sultanaşah'ın ölümüyle Tekiş Harezşahlar idaresini güçlü ve sağlam bir devlet organizasyonu hâline getirmiştir. Takip eden dönemlerde devletin sınırlarını genişleterek Harezşahları bir imparatorluk hâline getiren Tekiş, Irak Selçuklu hükümdarı Sultan Tuğrul'dan bölge halkının şikâyeti ve Sultan Tuğrul'un Harezmlî kumandanları hapsedmesi, ayrıca Halife Nâsır-Lidînellâh'ın da Tuğrul'dan şikâyetçi olup Harezmlî'ye elçi göndermesi ve Tuğrul'a ait bütün toprakları Tekiş'e verdiğine dair menşur göndermesiyle Tekiş H. 590/M. 1194 yılında Rey'e hareket etmiştir. Öncü kuvvetin Sultan Tuğrul'un ordusunu mağlup etmesi ve Tuğrul'un öldürülmesiyle Tekiş Hemedan'a doğru hareket ederek Irak kalelerinin birçoğunu ele geçirmiştir. Irak Selçuklularının son hükümdarının ölümüyle Irak Selçuklu devleti tarih sahnesinden silinirken Harezşah Tekiş artık "sultan" unvanını kullanarak Hemedan'da Irak tahtına oturmuştur.⁵³⁶ Bu sırada Tekiş'in Irak'a hareket etmesini teşvik eden Abbâsî halifesi vezirini hil'at ve saltanat ahdi ile Tekiş'e göndermiştir.

⁵³⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. X, s. 232; Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 378-380; Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, ss. 347-348.

⁵³⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. X, ss. 43, 232; Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 380-381; Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, ss. 348-349.

Sultanaşah Mahmûd'un hastalığı ve ölümü ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Ceceli, a.g.e., ss. 92-96.

⁵³⁶ Geniş bilgi için bkz: Bündârî, *Zübdetü'n-Nüsra*, s. 363; Nîşâbûrî, *Selcuknâme*, ss. 90-92.

Fakat Halife Irak'ın bazı şehirlerinin doğrudan kendi idaresine verilmesini ümid ederek gönderdiği veziri on bin kişilik kuvveti de beraberinde getirmiştir. Halife ve vezirinin emellerini anlayan ve Halifeyi sadece "ruhani reis" olarak görmek isteyen Sultan Tekiş veziri karşılamak üzere ordu göndermiştir. Vezirin ordusu Harezmşah'ın ordusuyla karşılaşmaktan çekinip dağılırken vezir ise dağ yoluyla kaçıp Bağdat'a gitmiştir. Harezmşah Tekiş, oğlu Yunus Han'ı Rey hâkimiyetine tayin edip diğer oğlu Kutbüddîn Muhammed'i yanına alarak Harezm'e dönmüştür. Böylece Tekiş Irak topraklarına hâkim olarak nüfuzunu artırmış olsa da, halife ile arasındaki bu problem ileride Harezmşahların temelini sarsan ana meselelerden biri olarak kalacaktır. Halife-Harezmşah arasındaki bu ihtilaf Irak'daki düzensizliği körüklemiş ve Tekiş ölümüne kadar Irak işleriyle uğraşmak zorunda kalmıştır.⁵³⁷

Sultan Tekiş, H. 591/M. 1195 tarihinden sonra daha çok ülkenin doğu sınırındaki gelişmelerle uğraşmak zorunda kalmıştır. İlk önce Sığnak'ta bulunan Kıpçak reislerinden Katır Buka Han'a karşı gönderdiği ordu, orduda bulunan Uranlar'ın karşı tarafa geçmesiyle mağlup olduysa da, ardından oğlu Muhammed ile tekrar harekete geçen Tekiş, Katır Buka ordusunu yenilgiye uğratarak Kıpçakları itaat altına almış⁵³⁸, hatta Katır Buka daha sonra sultana karşı fesad çıkaranlara karşı zafer kazanmıştır.⁵³⁹ Tekiş, bölgedeki Türk boylarını itaat altına almak maksadıyla Türk beylerinden birinin kızı olan Terken Hatun ile evlenmiştir. Bu evlilikten sonra Harezmşahların hükmettiği topraklara - dolayısıyla Gürgenç'e - kalabalık Türk grupları gelmeye başlamış ve bu gruplar zamanla ülkede yüksek askeri makam ve mevkilere gelmişlerdir. Böylece bu durum ileride de değineceğimiz gibi devletin yapısını derinden etkilemiştir.⁵⁴⁰

Irak-ı Acem'de ise yeni gelişmeler baş göstermekte idi. Bir taraftan Sultan Tekiş'in valileri kendi aralarında çarpışırken, bir taraftan da Halife ordusu Rey'e saldırmakta idi. Tekiş nihayet harekete geçerek Hemedan önlerinde Halife'nin

⁵³⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. X, ss. 232-233; Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 381-384; Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, ss. 349-351.

⁵³⁸ Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 384-385; Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, s. 402.

⁵³⁹ Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 389, 391-392.

⁵⁴⁰ Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, s. 44; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, c. I, s. 300.

ordusunu mağlup etmiştir (H. 592/M. 1196).⁵⁴¹ Tekiş'in Horasan'daki büyük emîrlerinden Mayacuk'un Halife'nin teşvikiyle Hemedan'ı alıp bağımsızlığını ilan etmek istemesi üzerine Tekiş tekrar Harezm'den hareket ederek Mayacuk ve taraftarlarını bertaraf etmiştir (H. 594/M. 1198).⁵⁴² Nihayet Halife en-Nâsır Sultan Tekiş'in gücünü kabul ederek Horasan, Türkistan ve Irak memleketlerinin menşurunu Sultana göndermiştir.⁵⁴³

Sultan Tekiş Irak'ta Bâtınîler'in en müstahkem kale olarak bildikleri Arslangüşa⁵⁴⁴ diye anılan kale ile bazı yerleri ele geçirdikten sonra Gürgeç'e dönmüştür (H. 596/M. 1200).⁵⁴⁵ Fakat Bâtınîler'in Sultan Tekiş'i kendilerine karşı harekete geçmeye teşvik ettiğini düşündükleri sultanın veziri Nizamül-mülk Mes'ûd'u fedaileri vasıtasıyla öldürmeleri üzerine öfkelenen Tekiş⁵⁴⁶, oğlu Muhammed'i Bâtınîler üzerine göndermiş ve Bâtınîler mağlup edilip vergi ödemek şartıyla veliaht Muhammed ile anlaşmışlardır.⁵⁴⁷ Sultan Tekiş ikinci bir ordu hazırlayarak Bâtınîler'e karşı kesin bir netice kazanmak üzere yola çıkacağı sırada hastalandı. Hekimlerin dinlenmesi gerektiği yönündeki tavsiyelerine rağmen yola çıkan Tekiş, hastalığının şiddetlenmesiyle Şehristan'da Çah-ı Arab menzilinde H. 19 Ramazan 596/M. 4 Temmuz 1200 tarihinde vefat etmiştir.⁵⁴⁸ Cenazesi veliaht oğlu Kutbüddîn

⁵⁴¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, ss. 235-236; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 387-388.

⁵⁴² Râvendî, *Râhatu's-Sudûr*, ss. 365-366, 396-398; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, ss. 262-263; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 390-391; Reşidüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, s. 402; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. XXVII, ss. 102-103.

⁵⁴³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 263; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 392.

Irak-ı Acem olayları hakkında ayrıca bkz: Barthold, *Türkistan*, ss. 369-371; Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, ss. 131-143; Taneri, *a.g.e.*, ss. 29-30.

⁵⁴⁴ Kazvin yakınında Rûdbâr-ı Alamut sınırında olup Kahire Kalesi diye de bilinmektedir. Bkz: Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 392.

⁵⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 263; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 393.

⁵⁴⁶ Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzera*, ss. 231-232.

⁵⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, ss. 263, 266; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 394.

İbnü'l-Esîr, ilk başta Kutbüddîn Muhammed'in anlaşma teklifi kabul etmeyerek, daha sonra babasının hastalandığını duyduğu zaman kabul ettiğini belirtmektedir. Bkz: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 263.

⁵⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 266; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 394-395; Reşidüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, s. 402; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. XXVII, s. 116. Ölüm tarihi İbnü'l-Esîr'de, H. 20 Ramazan olarak geçmektedir. Bkz: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 266.

Muhammed tarafından Gürgeç'e getirilerek vaktiyle kendisinin inşa ettirdiği büyük medresedeki türbesine defnedilmiştir.⁵⁴⁹

B. Alâeddîn Muhammed Dönemi

Harezmşahlar Devletini büyük bir imparatorluk hâline getiren Alâeddîn Muhammed dönemi büyük tarihi olaylara sahne olmuştur. Sultan Tekiş vefat edince yerine babası hayatta iken Kutbüddîn lakablı oğlu Muhammed babasının unvanı olan Alâeddîn ünvanını alarak devletin merkezi Gürgeç'te Harezm tahtına geçti (H. 20 Şeval 596/ M. 3 Ağustos 1200).⁵⁵⁰ Alâeddîn Muhammed bir müddet babası için yas tuttuktan sonra reis sıfatıyla merkez şehir Gürgeç'te devlet işleriyle meşgul olmuş, daha sonra Horasan'da ve Irak'ta çıkan karışıklıkları giderip, babasının ölümüyle elden çıkan Harezmşahlara bağlı toprakları tekrar ele geçirmiştir.⁵⁵¹ Bu dönemde Gürgeç'in Gurlular tarafından muhasara edildiğini görmekteyiz. Gur sultanı Gıyâsüddîn'in ölümünden sonra Şihâbüddîn idareyi eline alarak Kuzey Hindistan'a ve bütün Gur topraklarına hâkim olunca Harezmşahlarla mücadelesini arttırmış ve Merv'i Harezmlilerden alırken, Ebiverd'deki Harezmlilerin de bir kısmını öldürmüştür. Zaten Horasan'a ikinci bir savaş için hazırlanan Alâeddîn Muhammed, Harezm ileri gelenlerinin teşvikiyle bir an önce harekete geçmiş ve gönderdiği öncü birlikler Merv yolunda sayıca üstün olan Gur kuvvetlerini mağlup ederek Merv'i almışlar, Gurluları ise esir etmişlerdir. Bu başarıdan sonra Harezmşah Alâeddîn Muhammed, iyi hazırlanmış bir ordunun başında Herat'a doğru yola çıkmıştır (H. 600/M. 1204). Gur emirlerinin en büyüğü olan Alp Gazi'nin valiliğindeki Herat kuşatma sonrasında Harezmşahlar Devletinin eline geçmiştir.⁵⁵²

⁵⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. X, s. 266.

Türbesi hakkında Mimari başlığı altında bilgi verilecektir.

⁵⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. X, s. 266; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, c. I, s. 306; Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. II, s. 395; Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârîh*, c. I, s. 402.

⁵⁵¹ Bu olaylar hakkında bkz: Râvendî, *Râhatu's-Sudûr*, ss. 399-402; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. X, ss. 271-274, 277-280; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, c. I, ss. 304-306; Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 395-399.

⁵⁵² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. X, ss. 281-282, 285; Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 400-401.

Gur sultanı Şihâbüddîn ise Harezmsâh'a karşı büyük bir öfke duymuş iki sultan arasındaki tehditkâr mektuplardan sonra Şihâbüddîn Herat'ın intikamını almak için Harezme hareket etmiştir. O sıralarda Merv'de bulunan Alâeddîn Muhammed ise anayurdunu korumak ve Şihâbüddîn'den evvel Harezme ulaşmak için çöl yoluyla süratle hareket etmiştir.⁵⁵³ İki ordu Amuderya kanallarından Karasu'da karşılaşmışlar ve "çekirge ve karınca sürüsü gibi"⁵⁵⁴ kalabalık olan Şihâbüddîn'in ordusu Harezme ordusunu şiddetli bir çarpışma sonrasında yenmiş ve esir düşenleri de öldürmüşlerdir.⁵⁵⁵ İşte bu olaydan sonra konumuzla ilgili olan ve genellikle siyasi tarihte gördüğümüz Gürgenç'in bir kez daha müdafaası gerçekleşmiştir. Öyle ki, Gurlu Şihâbüddîn Harezmlilere karşı Karasu'da başarı kazandıktan sonra devletin başkenti Gürgenç'e ilerlemiştir. Alâeddîn Muhammed kanal bentlerini açtırarak yolları sular altında bırakmış, fakat bu Gur ordusunun ilerleyişini yavaşlatsa da kırk gün sonra Gurlular bütün engelleri aşarak⁵⁵⁶ imparatorluğun başkenti Gürgenç'i muhasara etmişlerdir. Şehrin bu kritik anlarında halk düşmana cesaretle karşı koymak için yekvücut olup müdafaaya hazırlanmışlardır. Herkes kılıç, mızrak gibi savaş araç ve gereçlerini temin etmeye başlamıştır. "Dinin direği ve ülkenin kalesi" diye bilinen Şâfiî fakihî İmam Şihâbüddîn Hayvakî⁵⁵⁷ ise minberlerden Gürgenç halkını düşmana karşı mücadeleye davet ederek "Canını ve malını korumak için öldürülen kimse şehittir" mealindeki hadise istinaden fetvalar vermiş, hutbelerde halka telkinlerde bulunmuştur. İmamın bu vaazları küçük büyük Gürgenç halkının tamamını vatan müdafaası uğruna ayağa kaldırmıştır.⁵⁵⁸

Gürgenç'te bulunan Harezmsâh Muhammed'in validesi Terken Hatun askeri hazırlıkların ve müdafaanın gerçekleşmesinde birinci derecede rol oynamıştır. Zira o ahalinin silahlanmasına dair emirname çıkarmış, kâğıttan miğferler hazırlatarak

⁵⁵³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, ss. 285-286; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 401.

⁵⁵⁴ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 401-402.

⁵⁵⁵ Karasu savaşıyla ilgili bilgi veren İbnü'l-Esîr bu yerin ismini de "Mâu'l-Esved" diye açıklama getirmektedir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 286.

⁵⁵⁶ İbnü'l-Esîr, yolların sular altında bırakılmasını Karasu savaşından önce zikretmektedir. Bkz: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 286.

⁵⁵⁷ Şihâbüddîn Hayvakî - Hîvekî veya Hivakî olarak bilinen bu âlim hakkında İlmi Yapı başlığı altında bilgi verilecektir.

⁵⁵⁸ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 402.

surlara koydurmuş ve düşmana şehirde ordu bulunduğu korkusunu vermiştir. Sultan Muhammed ise yanında az bir kuvvetle birkaç gün sonra şehre gelmiştir.⁵⁵⁹

Harezmşah Muhammed, piyade ve süvari askerlerin toplanması için Horasan'a haberciler göndermiş, ayrıca Karahıtaylardan Gürhan'a elçi göndererek yardım talebinde bulunmuştur. Kısa sürede yetmiş bin savaşçı toplayan⁵⁶⁰ Harezmşah Muhammed, nehrin diğer tarafındaki Nuzvar (veya Nuraver) kıyısında karargâh kurmuştur. Gurlu Şihâbüddîn ise şehre taarruz etmek hususunda tereddüt etmekte ve umumi hücum için nehirden müsait bir geçit aramakta idi.⁵⁶¹ Bu sırada Tarazlı Tayangu komutasındaki Karahıtay ordusu beraberinde Semerkant hükümdarı Sultan Osman ve kuvvetleri olduğu halde tam zamanında gelmişlerdir. Bu haberi alan Gur hükümdarı Şihâbüddîn ağırlıklarını yakarak geri çekilmiştir. Harezmşah Muhammed onları Hezaresb'e kadar takip ederek Gurluların sağ kolunu hezimete uğratmış, kumandanlarından birçoğunu esir etmiş, at, deve fil ve bir sürü ganimetle Gürgenç'e dönmüştür. Harezmşah Gürgenç'e dönüp galibiyetini kutlamış ve büyük

⁵⁵⁹ Barthold, o sıralarda Gürgenç'te bulunan Muhammed Avfî'den naklen halkın silahlanma emrini Terken Hatun'un verdiğini, oğlu Muhammed Harezmşah'a istilayı haber vermek için Horasan'a haber gönderdiğini; dolayısıyla Karasu'daki karşılaşmanın da Gürgenç halkı tarafından gerçekleştiğini, yolların sular altında bırakılmasını da Terken Hatun'un yaptırmış olabileceğini muhtemel görmektedir (Barthold, *Türkistan*, ss. 372-373). Cüveynî'de Karasu savaşından bahsedilmemekle birlikte halka düşmana karşı hazırlık yapılmasını Harezmşah Muhammed'in gelip söylediği belirtilmektedir (Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. II, s. 402), fakat İbnü'l-Esîr Karasu'dan özellikle bahseder ve büyük savaş olduğunu, iki taraftan da pek çok kişinin öldüğünü söyler (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. X, s. 286). Gerçektende Karasu'da Harezmşah Muhammed'in ordusu savaşmamış olsa, o zaman - Kafesoğlu'nun da dediği gibi - Gürgenç'e cüz-i bir miktar kişi ile gelen Alâeddîn Muhammed'in durumunu ve yanındaki ordusunun ne olduğunu anlamak zordur (Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, s. 158). Dolayısıyla da Alâeddîn Muhammed Karasu'da Gurlularla savaştığı ve bu savaşı ve sonrasındaki akıbeti haber alan Gürgenç'te otoriter sahibi olan Terken Hatun'un da tedbirler aldığı kanaatine varabiliriz.

⁵⁶⁰ Kafesoğlu Cüveynî'de geçen bu rakamın şehirden kısa sürede toplandığını belirtip, mübalağalı olduğunu belirtse de (Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, s. 158), ordu Horasan'dan gelen kuvvetlerle bu kadar rakama ulaşmış olabilir. Ayrıca Kazvîni, Gürgenç halkının hepsi, hatta esnafların da asker olduğunu; Bir ara Harezmşah Muhammed'in Karahıtaylar'dan yenilip maiyetin de bir kaç kişi olduğu halde Gürgenç'e vardığını, askerlerinin azlığından kimse farkına varmasın diye gece şehre girdiğini, ertesi sabah ise 30 bin süvariden meydana gelen bir ordu ile düşmana karşı hareket ettiğini belirtmektedir (Kazvîni, *Âsârü'l-Bilâd*, s. 519). Barthold, bu olayın Gurlu Şihâbüddîn ile olan savaşta olduğunu Karahıtayların yanlışlıkla zikredildiğini ve bu rakamın da yine oldukça mübalağalı olduğunu belirtmektedir. Bkz: Barthold, *Türkistan*, s. 373. Bu bize Gürgenç'in o dönemdeki nüfusu hakkında fikir sahibi olmamızı da sağlamaktadır.

⁵⁶¹ Buradaki mevzu bahis nehrin asıl yatağı değil de şehre yakın kanallardan biridir. Barthold, *Türkistan*, s. 373.

bir ziyafet vermiştir.⁵⁶² Böylece Gürgeç bir kez daha kahraman halkı tarafından müdafaa edilmiştir.

Gurluları takibe devam eden Karahıtaylar Endhuy yakınlarında dört taraftan orduyu çevirerek iki gün içerisinde Gurluları tamamen imha etmişlerdir. Şihâbüddîn ise az bir kuvvetle kaleye sığınıp, Sultan Osman'ın bir Müslüman hükümdarın kâfir Karahıtayların eline geçmesine gönlünün razı olmadığı için Osman'ın aracılığıyla canını zor kurtarmıştır. Bu hezimetinin ardından Gurlu Şihâbüddîn'e Harezşah Muhammed, eski dostluk münasebetlerini kurmak üzere elçi göndermiş, Gur sultanı ise Harezşah'a istediği zaman yardımda bulunacağına dair söz vermiştir. Fakat Karahıtaylardan yediği darbeyi unutmayan Şihâbüddîn, Hindistan üzerine bir sefer düzenleyip asker ve teçhizatını takviye ettikten sonra Gazne'ye dönmek üzere yola çıktığında Hinduların (veya İsmâîlilerin) hücumuna uğrayarak öldürülmüştür (H. 602/M. 1206).⁵⁶³

Böylece Harezşah Muhammed kendisi ile rekabet edebilecek son hükümdar olan Şihâbüddîn'den kurtulmuştur. Bundan sonra Harezşah Muhammed imparatorluk sınırlarını genişleterek Gurlulara bağlı bulunan Herat, Talekan, Endhuy, Meyhene gibi şehir ve kaleleri kendine bağlamıştır.⁵⁶⁴ Harezşah Muhammed'in karşısında askeri ve siyasi güç olarak sadece Mâverâünnehir Karahanlılarını da hâkimiyetleri altında bulunduran Karahıtaylar kalmıştır. İlk başta onlarla açık bir çatışma içerisinde bulunmayan Harezşah Muhammed, Buharalıların şehir hâkimlerinden şikayetçi olup yardım talep etmeleri üzerine Buhara'ya yürüyerek şehri ele geçirmiş ve şehir hâkimini yakalayıp Harezme göndermiştir.⁵⁶⁵ Bu sefer

⁵⁶² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 286; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 402-403; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. XXVII, s. 125.

Gürgeç muharebesi hakkında ayrıca bkz: Barthold, *Türkistan*, ss. 372-373; Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, ss. 156-160.

⁵⁶³ Bu olaylar hakkında geniş bilgi için bkz: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, ss. 286-287, 303-304; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 403-404; Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, ss. 159-161; Taneri, *a.g.e.*, ss. 32-33; Köprülü, "Hârizmşahlar", ss. 271-272.

⁵⁶⁴ Geniş bilgi için bkz: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, ss. 312-314, 323-325; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 407-412.

⁵⁶⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, ss. 333-334; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 420-421.

esnasında sultanın Karahıtaylara esir düştüğü hakkında söylentiler yayılarak Horasan'da isyanlar çıksa da Harezmsah bu isyanları bir bir bastırmıştır.⁵⁶⁶

Alâeddîn Muhammed Mazenderan ve Kirman'ı hâkimiyeti altına aldıktan sonra (H. 606-607/M. 1210-1211)⁵⁶⁷ Mâverâünnehir'i kat'î surette ele geçirmek için siyasî ve askerî tedbirlere yönelmiştir. Harezmsahlar Tekiş zamanından beri Karahıtaylara vergi ödüyorlardı. Söz konusu vergiyi ödemek bile Alâeddîn Muhammed'in gururunu incitirken vergiyi almak için Gürgeç'e gelen Karahıtay elçilerinin Tekiş zamanında olduğu gibi takındıkları küstahça tavır büyük savaşın başlaması için son kıvılcım olmuştur. Karahıtay elçisi sultanı hafife alarak her türlü merasim ve temayülü bir yana bırakıp sultanın yanına imparatorluk tahtına oturmuştur. Devletin hiçe sayılması, hükümdarlık hukukunun tanınmaması anlamına gelen bu tavır karşısında tahammül edemeyen Alâeddîn Muhammed elçilerin öldürülmesini emretmiş ve Karahıtay heyet azaları katledilip Ceyhun'a atılmıştır.⁵⁶⁸ Bunu duyan Karahıtay hükümdarı Gürhan kalabalık bir orduyu yaşlı ve tecrübeli kumandan Tayangu idaresinde Harezme sevk etmiştir. Alâeddîn Muhammed ise vaktiyle Gürhan'ın kızını isteyip red cevabı üzerine dargın olan Semerkant hanı Karahanlı Osman ile işbirliği yaparak ordusunu hazırlayıp Seyhun'u geçerek ilerlemiş ve Karahıtaylar korkunç bir hezimete uğratılmıştır. İleri gelen komutanlar öldürülmüş, başkumandan Tayangu'yu ise fetihnamelerle birlikte Gürgeç'e göndermişlerdir. Mâverâünnehir'de ilerleyen Harezme ordusu birçok şehri zaptetmiş ve mühim bir kale ve ticaret kervanlarının güzergâhında bulunan Otrar şehrini de ele geçirmişlerdir. Alâeddîn Muhammed Gürgeç'te eğlence meclisleri düzenlemiş ve bu

⁵⁶⁶ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 412-418.

Harezmsah Muhammed'in Mâverâünnehir seferi ve Horasan'daki isyanların tarihi ve kronolojisi kaynaklarda farklılık arz etmektedir. Sultanın Horasan'daki baş gösteren isyanları Mâverâünnehir seferinden önce cereyan ettiğini söyleyenler de vardır. Kısacası H. 602-613/M. 1206-1216 yılları arasındaki olayların kronolojisi farklılık göstermekte olup bizim konumuz dışında olduğu için ayrıntılara değinmeyeceğiz. Bu karışık olaylar hakkında ayrıntılı bilgiler için bkz: Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, ss. 167-175.

⁵⁶⁷ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 418-419.

İbnü'l-Esîr'de ise Kirman'ın fethi H. 611 (M. 1214/1215) yılları olaylarında zikredilmektedir. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, ss. 362-363.

⁵⁶⁸ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 420.

zafer şenlikleri arasında Tayangu Ceyhun'da boğdurulmuştur (H. 607/M. 1210).⁵⁶⁹ Alâeddîn Muhammed bu zaferden sonra halk tarafından "İkinci İskender" ve "Sultan Sencer" lakablarıyla anılmaya başlanmış; tuğrasına ise "Allah'ın yer yüzündeki gölgesi" ibaresi yazılmıştır.⁵⁷⁰

Bu arada Karahıtay seferinde yardımcı olan Semerkant sultanı Osman Gürgenç'te Sultan Muhammed'in kızı Hansultan ile evlenmiştir. Harezm'de Harezmşah ile eşit hükümdar gibi karşılanan Osman, Semerkant'a dönünce Harezmşahlara itaatini reddederek tekrar Karahıtaylara yaklaşmak ve Gürhan ile birleşmek yoluna girmiştir. Bunun sebebi ise Semerkant'taki Harezmliler'in halka kötü muamele etmesi⁵⁷¹ veya Gürhan'ın daha önce vermediği kızını Osman'a verdiği ve bu yüzden şehri Karahıtaylara teslim etmek istemesidir.⁵⁷² Sultan Osman Semerkant'ta ne kadar Harezmli varsa, eşi Hansultan'ın refakatinde Harezm'den gelenler dâhil hepsini katledip, kasaplık etler gibi çarşılara, sokaklara astırmıştır. Bir ara eşi Hansultan'ı da öldürmek istemiş ise de daha sonra bundan vazgeçmiştir. Bu haber Gürgenç'te Alâeddîn Muhammed'e ulaşınca gazabından Gürgenç'te bulunan sadece Semerkantlıların değil, bütün yabancıların katledilmesini emretmiş ama annesi Terken Hatun'un müdahalesi ile vazgeçerek⁵⁷³, ordusuyla Semerkant'a yürümüştür. Semerkant'ı kuşatan Harezmşah şehre girip yabancıların oturduğu bir mahalle müstesna şehirde katliam yapma emri vermiştir. Şehirde yaklaşık on bin insan öldürülmüş⁵⁷⁴; nihayet seyyidler, imamlar ve âlimler ellerinde Kur'an-ı Kerimlerle sultandan şefaet dileyince katliam durdurulmuştur. Sultan Osman ise bir elinde kılıç, bir elinde kefen huzura gelmiş; Alâeddîn Muhammed onu sert sözlerle azarlamış ve kızı Hansultan'ın talebi üzerine katletmiştir. Ayrıca Sultan Osman ile birlikte onun bütün akrabalarının da öldürülmesiyle Karahanlılar sülalesi son

⁵⁶⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, ss. 337-338; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 421-426; Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, ss. 428-429.

⁵⁷⁰ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 426; Hamdullah el-Müstevfî, *Târih-i Güzîde*, s. 491.

⁵⁷¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 338.

⁵⁷² Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 467.

⁵⁷³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 338.

⁵⁷⁴ İbnü'l-Esîr'de 100 bin diye bir rakam verilse de Kafesoğlu'nun da dediği gibi (Kafesoğlu İbnü'l-Esîr'in 200 bin diye belirttiğini yazar ki, farklı nüshasında öyle olabilir. Bkz: Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, s. 189) bu rakam pek mübalağalıdır.

bulmuştur (H. 609/M. 1212-13).⁵⁷⁵ Alâeddîn Muhammed Semerkant'ı kendisine ikinci payitaht seçmiş, burada cami yaptırmış ve imar işlerine girişmiştir.⁵⁷⁶

Alâeddîn Muhammed, güttüğü siyaset ve düzenlediği seferlerle Karahıtaylı Gürhan'ın Moğolların düşmanlarından biri olan Nayman kabilesinin reisi Güçlük tarafından esir edilip Karahıtay topraklarına hâkim olmasını sağlamış (H. 607/M. 1211)⁵⁷⁷; Gazne ve havalisini ele geçirerek Hindistan'a kadar olan Gur topraklarını Harezmsahlara bağlayıp bölgeyi büyük oğlu Celâleddîn'e vermiş (H. 612/M. 1215)⁵⁷⁸; İran ve Irak'a hareket ederek Fars Atabeyi Sa'd b Zengi ve Azerbaycan Atabeyi Özbek'in mağlubiyet ve itaatleri ile neticelenen mühim başarılar elde etmiş, Irak-ı Acem mıntikasını oğlu Gursançtı'ya vermiştir (H. 614/M. 1217).⁵⁷⁹ Böylece Harezmsahlar imparatorluğu Çin havzasından Hind sahillerine, Kafkas dağlarına ve Bağdat civarlarına kadar uzanmış, bu bölgelerde Harezmsah'ın fermanı geçerli hâle gelmiştir.⁵⁸⁰

Harezmsahlar devletinin kuruluşundan itibaren Gürgenç şehri payitaht görevini görmekte idi. Buraya kadar gördüğümüz olaylarda da bahsettiğimiz gibi şehir bir kaç kez düşman güçler tarafından muhasara edilmiş, fakat şehir halkının ana yurdunu cansiperâne korumaları neticesinde şehir düşmandan kurtulmuştur. Harezmsah sultanları genellikle merkez şehir olan Gürgenç'te oturmalarına rağmen Alâeddîn Muhammed, Semerkant'ın alınmasından sonra şehri kendine ikinci payitaht seçmiştir⁵⁸¹ ve Mâverâünnehir'deki olaylar yüzünden Semerkant'ta bulunmuştur.⁵⁸²

⁵⁷⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, ss. 338-339; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 467-468.

⁵⁷⁶ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 468.

⁵⁷⁷ Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, c. I, ss. 308-309.

⁵⁷⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 366; Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, s. 31; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, c. I, s. 309; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 429-430.

İbnü'l-Esîr, ayrıca Harezmsah'ın Gazne'yi H. 613/M. 1216-17 yılında aldığı dair rivayetin de olduğunu belirtmektedir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 366.

⁵⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, ss. 371-372; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, c. I, ss. 309, 314.

Cûzcânî, Harezmsah Muhammed'in Gursançtı oğlunun H. 601/M. 1204-05 senesinde doğduğu için "Gurlu'yu yenen, kıran" anlamında "Gursançtı" isminin verildiğini belirtmektedir. Bkz: Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, c. I, s. 314. Ayrıca bkz: Sümer, *a.g.e.*, s. 198.

⁵⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 407; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. XXVII, s. 152.

⁵⁸¹ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 468. Ayrıca bkz: Eberhard, *a.g.m.*, s. 140.

Başkent Gürgeç'te ise Harezşahlar İmparatorluğunun idaresi ve siyasetinde hemen hemen oğlu Alâeddîn Muhammed ile aynı derecede bazı durumlarda ise oğlundan da ileride olan Terken Hatun vardı. Terken Hatun'un ayrı bir sarayı, kendine bağlı devlet erkanları ve iktaları bulunmaktaydı.⁵⁸³ Sultan Alâeddîn Muhammed, hâkimiyetlerine son verdiği sülale mensuplarını herhangi bir muhalefetten korktuğu için payitaht Gürgeç'te hapsedmiştir. Böylece Gürgeç, hükümdar ve hükümdar oğulları hapishanesi hâline gelmiştir.⁵⁸⁴

C. Moğol İstilasından Önce Harezşahlar Devletinin Durumu

Sultan Alâeddîn Muhammed zamanında Harezşahlar imparatorluğu gücünün zirvesine ulaşmasına ve dışarıdan dönemin en kudretli devleti olarak görünmesine rağmen imparatorluğun iç durumunda bazı zaaf lar mevcuttu.⁵⁸⁵ Devletin merkezi olan muhteşem şehir Gürgeç, Alâeddîn Muhammed'in yanlış politikaları ve zaaf ları yüzünden - ileride ayrıntılı göreceğimiz gibi - yerle bir olacaktır. Moğol istilasının daha iyi anlaşılması için Harezşahlar imparatorluğunun, özellikle imparatorluğun hükümdarı Alâeddîn Muhammed'in yanlış politika ve zaaf larından kısaca bahsetmek uygun olacaktır.

Aslında başarılı bir hükümdar olan Harezşah, buraya kadar yer yer değindiğimiz gibi oldukça otoriter bir güce sahip olan annesi Terken Hatun'a karşı oldukça zayıf bir durumda idi. Sultanın fermanı ve emirleri Terken Hatun tarafından bozulabiliyor, fetholunan bölgelere naib ve memurlar tayin edilebiliyordu.

⁵⁸² İbnü'l-Esîr, Güçlük'ün topraklarına saldırmamasından korktuğu için Harezşah'ın yazları Semerkant'ta bulunduğunu belirtmektedir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 363.

⁵⁸³ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 532.

Kafesoğlu, bu bilgiden Alâeddîn Muhammed'in Semerkant'ı aldıktan sonra şehri kendine payitaht seçip, Gürgeç'i validesine verdiği kanaatindedir (Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, s. 209). Fakat Köprülü'nün Harezşah Muhammed'in Mâverâünnehir'deki olaylar yüzünden H. 610/M. 1214'e kadar yazları Semerkant'da bulunmak mecburiyetinde hissetti demesinden (Köprülü, "Hârizşahlar", s. 273) Gürgeç'te ve genellikle devlet idaresinde söz sahibi olan annesi Terken Hatun'un merkezde bulunduğu, yalnız şehrin merkez hüvviyetini kaybetmediğini daha sonraki dönem olaylarında da görmekteyiz.

⁵⁸⁴ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 532-533.

⁵⁸⁵ İmparatorluğun iç durumu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, ss. 205-214.

Memlekete hayır hasenat da yapan Terken Hatun, kolayca kan dökabilen⁵⁸⁶, ayrıca ordunun büyük bir bölümü üstünde nüfuz sahibi olan da yine o idi.⁵⁸⁷ Dolayısıyla Terken Hatun her istediğini oğluna yaptırabiliyordu. Bunun bariz bir örneği ise veliht tayininde kendini göstermiştir. Harezşah Alâeddîn Muhammed, velihtlığa layık olan büyük oğlu Celâleddîn ve ikinci oğlu Gursançtı dururken annesi Terken Hatun'un isteğiyle daha küçük olan diğer oğlu Uzlağşah'ı veliht seçmiştir. Çünkü Terken Hatun Celâleddîn'in annesi Ayçiçek Hatun'u sevmiyordu; ayrıca Uzlağşah'ın annesi kendi kabilesinden idi.⁵⁸⁸

Harezşah Muhammed'in Moğol istilasından önce yaptığı bir diğer yanlışlık ise, Halife Nâsır Lidinillah ile olan mücadelesidir. Harezşahlar devletini bir Müslüman devleti olmasına rağmen yıkmak isteyen, ayrıca ruhâni sıfatının yanında derin dünyevi ve siyasi beklentileri olan Halife, her fırsatta sultanı öldürmek için planlar yapmakta idi. Bunun için sürekli Karahıtay Hanlarına ve Gur sultanlarına mektuplar göndermiştir. Halife'nin bu gizli mektuplarını Alâeddîn Muhammed Gazne'yi işgal ettiğinde bulmuştur. Mektupta Halife, Gurlu Şihâbüddîn'i Harezm'e karşı taarruza teşvik etmekte idi. Dolayısıyla yukarıda gördüğümüz meşhur Gürgenç muhasarasında Bağdat'taki Halife'nin rolü olduğu bilinmiş, fakat Harezşah o sırrı açığa vurmamıştır.⁵⁸⁹ Halife Nâsır Lidinillah, İsmâilî/Batmî lider Celâleddîn Hasan ile işbirliği de yapmakta idi. Hatta Celâleddîn Hasan'dan⁵⁹⁰ fedailer istemiş ve o fedailerle Harezşah'ın sadık adamı olan Oğlımış'ı Irak'ta bıçaklatarak öldürtmüştür.⁵⁹¹ Ayrıca Halife, Alâeddîn Muhammed'in itibarını küçük düşürmek

⁵⁸⁶ Terken Hatun'un gazaplı birisi olduğunu söyleyen Cûzcânî, onun kocası Tekiş hayatta iken bir cariye ile ilgilendiğine sinirlenip, Tekiş hamama girdiğinde hamamın kapısını dışarıdan kapattığını ve sıcak yüzünden az kalsın ölmek üzere olan sultanı hamamın kapısı kırılarak kurtarıldığını belirtir. Bkz: Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, c. I, ss. 300-301.

⁵⁸⁷ Terken Hatun hakkında bkz: Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, ss. 44-45.

⁵⁸⁸ Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, s. 31.

⁵⁸⁹ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 463.

⁵⁹⁰ Celâleddîn Hasan'ın babasının aslında Bâtmî akidesinde olduğu, daha sonra babasının inancını terkederek İslâmiyeti şiar edindiği için "Nev Müslüman" (Yeni Müslüman) olarak isimlendirildiği ve Halife'nin politikasında mühüm rol oynadığı belirtilir. Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, c. II, s. 131.

⁵⁹¹ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 463-464.

Cüveynî, ayrıca Halife'nin bir ara arası açılan Mekke emîrini öldürmeleri için bu fedaileri görevlendirdiğini, fakat onların Mekke emîri yerine yanlışlıkla kardeşini bıçakladıklarını da belirtmektedir. Bkz: Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 464.

maksadıyla Bağdat'da Harezmi hac kafilisinin önünde İsmâilî Celâleddîn Hasan'ın kafilisini ve bayrağını taşıtmıştır. Alâeddîn Muhammed bu olaydan derin bir rahatsızlık duymuştur. Bütün bunların yanı sıra Harezmsâh, sultan Tekiş döneminde de gördüğümüz gibi nasıl ki daha önce Büveyhîlere ve Selçuklulara okunduysa Bağdat'da hutbede adının okunmasını gayet tabîî bir hak sayarak istiyordu. Yani, Harezmsâh artık hâkimiyetinin Bağdat'ta da kabul olunmasını talep ediyordu. Halife ise bunu kabul etmiyordu ve arada elçi heyetlerinin gidip gelmesi de bir netice vermemiş, aksine aradaki gerginlik daha da artmıştır. Bunun üzerine Harezmsâh Muhammed, Nâsır Lidinillah'ın halifeliğini tanımayıp, yerine başka birini halife seçerse, halkın alakasını başka halife üzerine çekip Bağdat'ı ele geçirebileceğini düşünmüştür. Bunu faaliyete geçirmek için ülkesindeki tanınmış âlimler ve fakihlerden, Abbâsî halifesinin yaptıklarını sayarak, İslâm'a hizmet eden bir sultanın (yani Harezmsâh'ın) kuyusunu kazarsa, sultanın onu görevden uzaklaştırıp, yeni halife tayin etmesinin uygun olduğuna, diğer yandan hilafet Hz. Hüseyin'in soyundan gelen seyyidlerin hakkı olduğu, Abbasoğullarının o makamı gasp yoluyla ele geçirdikleri gibi konularda fetva alıp, imparatorluğun her yerinde Halife'nin adını hutbelerden çıkarmıştır.⁵⁹² Halifelik makamına getirmek için tanınmış meşhur seyyidlerden Alâü'l-Mülk'ü Tirmiz'den getirtmiştir.⁵⁹³ Böylece Harezmsâh Muhammed, Irak seferinde Atabey Özbek'i tabiiyete mecbur edince Hemedan'dan Bağdat'a hareket emrini vermiştir. Halife ise Irak'ta bulunan sultana bir elçi daha göndermiş fakat bir netice alınamamıştır.⁵⁹⁴ Alâeddîn Muhammed, yüzde yüz zabtedeceğini umduğu Bağdat ve havalisini askerlerine peşinen ikta ederek H. 614/M. 1217'de Hemedan'dan Bağdat'a birlikler sevk etmiştir. Fakat gönderdiği bu birlikler Esedâbâd⁵⁹⁵ geçidine vardıklarında mevsim kış olduğu için şiddetli kar fırtınasına yakalanmışlardır. Çadırların tepesine kadar yığılan kar ve şiddetli soğuklar yüzünden develer ve atlar telef olmuş, askerler donarak ölmüş, sağ kalanları da

Kendisi de şîî tarihçisi olan İbn Tiktaka, Halife'nin her tarafta casuslarının bulunduğunu, ayrıca onun imamiyye mezhebi (şîî) itikadında olduğunu da belirtmektedir. Bkz: İbnü't-Tiktaka, Muhammed b. Ali b. Tabataba, *el-Fahrî fi'l-Âdâbi's-Sultaniyye ve'd-Düvelü'l-İslâmiyye*, Dâru Sâdir, Beyrut, ts., s. 322.

⁵⁹² Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 439-440, 464-465.

⁵⁹³ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 440.

⁵⁹⁴ Elçiyle görüşme hakkında bkz: Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, ss. 20-22.

⁵⁹⁵ Barthold, Zagnos dağları diye bahseder. Barthold, *Türkistan*, s. 398.

Kürtlerin hücumları karşısında yok olmuştur. Böylece Harezmşah'ın ordusu Bağdat yolunda gömülmüş, kendisi de seferden vaz geçerek geri dönmüştür.⁵⁹⁶

Harezmşah Muhammed, Bağdat seferindeki bu başarısızlığın acı neticelerini görmüştür; çünkü bütün Müslümanlar bu felaketi Allah tarafından verilen bir ceza olarak algılıyor, Abbasoğullarına saldıranların başlarına mutlaka bir felaketin geleceğine inanan dönemin tarihçileri de Abbasoğullarına yönelik bu seferin sultana uğur getirmediğini ve bundan sonra Harezmşah'ın işlerinin yolunda gitmediğini belirtmektedirler.⁵⁹⁷ Fakat Alâeddîn Muhammed yanlışlarına devam ederek Nîşâbur'da, daha sonra Merv'de ve diğer şehirlerde okunmakta olan hutbeden Halife'nin adını çıkartmıştır. Gürgeç, Semerkant ve Herat'ta ise hutbe Halife'nin adına okunmaya devam etmiştir (H. 614/M. 1218).⁵⁹⁸

Halk ve din adamları nazarında olduğu kadar Terken Hatun'un nezdinde de itibar sahibi olan genç sûfi Şeyh Mevdüddîn el-Bağdâdî'yi bir öfke sonucunda Harezmşah Muhammed'in öldürtmesi⁵⁹⁹, hem Harezmşahla annesinin arasının açılmasına, hem de sûfiye bağlı geniş kitleleri iyice gücendirmiştir ki, bu olay ve yukarıda zikredilen hususlar imparatorluğun dışarıdan görülen şaşaa ve ihtişamına rağmen gerek idarî gerek siyasî bakımdan, birlikten ve herhangi bir fikir ve idealden mahrum ve ne yapacağını bilemeyen, içinde çeşitli menfaat odaklarının açıktan açığa

⁵⁹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 372; Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, s. 27; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 441; Avfî, Muhammed b. Yahya, *Cevâmiü'l-Hekâyât*, (Türkmenceye çev: Davut Orazsahedov), Miras, Aşabat, 2005, ss. 272-273; Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, ss. 470-471; Hamdullah el-Müstevfî, *Tarih-i Güzîde*, s. 493.

⁵⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 372; Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, s. 27; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 441, 465.

Harezmşah'ın bu hareketinden sonra iki Müslümanın düşmanlığı sonucu Moğolların çıkıp geldiği ve "ne Sultan ne de Halife kaldığı belirtilir. Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, c., I, s. 400.

⁵⁹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 372.

Cüveynî, bütün imparatorlukta hutbeden Halife'nin isminin çıkarıldığını belirtmektedir. Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 465.

İbnü'l-Esîr, Harezmşah'ın Nîşâbur'da Halife'nin öldüğünü söylediğini belirtir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 372.

Barthold, bu olayın Bağdat seferinden önce olduğunun kuvvetle muhtemel olduğunu; ayrıca Bağdat felaketinden sonra sultanın Bağdat ile barışmak istediğini de belirtmektedir. Geniş bilgi için bkz: Barthold, *Türkistan*, s. 399.

⁵⁹⁹ Hamdullah el-Müstevfî, *Tarih-i Güzîde*, ss. 492, 668.

çarpıştığı başıboş bir insan yığını hâline gelmiştir.⁶⁰⁰ Harezmşahlar imparatorluğunun iç bünyesinde bu zaaflar devam ederken ülkenin doğusunda yeni bir askerî ve siyasi kuvvet olan Cengiz Han'ın kurduğu Moğol devleti belirmekte idi.

III. Moğol İstilasası ve Sonrasında Gürgeç

Kayıtlarda ilk defa M. VII. yüzyılda bir kabile ismi olarak geçen Moğol adı, devlet ve hanedan olarak Cengiz han zamanında kullanılmaya başlanmıştır. Kaynaklarda "tatarlar" olarak da geçen Moğolların Göktürklerin Şa-to sülalesinden geldiği de rivayet edilmektedir.⁶⁰¹ H. IV-VI/M. X-XII. yüzyıllarda Kuzey Çin ile İç Asya'da Moğol asıllı kabileler tarafından bazı devletler kurulmakla birlikte, Moğolların dünya tarihinde önemli rol oynaması ancak H. VII/M. XIII. yüzyılın başlarında Cengiz Han'ın kurduğu Moğol İmparatorluğu ile mümkün olmuştur. Moğol kabilelerinin en büyüğü ve en köklüsü Kıyat kabilesine mensup olan Cengiz Han'ın asıl adı Timuçin'dir.⁶⁰² Küçük yaşta babasını kaybeden ve ailesi ile zorlu bir yaşam sürmek mecburiyetinde kalan Timuçin⁶⁰³, bazı kabilelerle mücadele ederek siyasi, askeri ve idari tecrübe kazanmış; bunun üzerine çok sayıda kabile ona katılmıştır. H. 602/M. 1206 senesinde Nayman Tayang Han, Ong Han ve Kutuku-Beki gibi bölge hanları başta olmak üzere bütün bozkır hükümdarlarını (bu günkü Moğolistan'ı) hâkimiyeti altında toplayan Timuçin'e, "cihan hükümdarı" anlamındaki Cengiz Han unvanı verilerek kağan ilan edilmiştir.⁶⁰⁴

⁶⁰⁰ Barthold, *Türkistan*, ss. 399-401; Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, ss. 220-221.

⁶⁰¹ Cengiz Han'ın kendisinin de belirttiği gibi "Türk" kelimesinin Moğol ile Türk'ün her ikisini ifade eden bir kelime olarak anlaşıldığı ifade edilmektedir. Geniş bilgi için bkz: Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, ss. 66-67.

İbnü'l-Esîr, Türklerin bir kolu olduğunu belirtmektedir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 401. Togan ise Çin kayıtlarına göre Cengiz Han'ın ecdatlarının Şa-to Türkleri olan Tokuzoğuzlardan geldiğini belirtir. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s. 56.

⁶⁰² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 401; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. I, s. 136.

⁶⁰³ Cengiz Han'ın çocukluk ve genç yılları, yaşanan olaylar ile ilgili geniş bilgi için bkz: *Moğolların Gizli Tarihi*, ss. 18-41; Temir, *a.g.e.*, ss. 13-33.

⁶⁰⁴ Geniş bilgi için bkz: *Moğolların Gizli Tarihi*, ss. 43-58; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. I, ss. 336-139; Reşidüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, ss. 311-312, 325-329, 420-421.

Ayrıca bkz: M. Fuat Köprülü, "Cengiz Han", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1977, c. III, ss. 91-93; Osman Gazi, Özgüdenli, "Moğollar", *DİA*, İstanbul, 2005, c. XXX, s. 225; Mustafa, Kafalı, "Cengiz Han", *DİA*, İstanbul, 1993, c. VII, ss. 367-368.

Bu arada Mâverâünnehir'deki Karahıtayların yerine geçen Nayman prensi Güçlük, aslında Cengiz Han'ın yendiği Ong Han'ın oğullarındandı ve ilk başta Karahıtaylara Cengiz Han'dan kaçarak sığınmıştı. Daha sonra ise Cengiz Han'dan korkup kaçan kabileleri yanında toplayarak, ayrıca daha önce de ifade edildiği gibi Harezmsah Muhammed ile ittifak kurarak Karahıtay hükümdarı Gürhan'ı yenmiş ve topraklarına hâkim olmuştu.⁶⁰⁵ Fakat Güçlük, Harezmsah Muhammed ile yaptığı anlaşmalara sadık kalmıyor, ayrıca Harezmsah'ın Bağdat seferindeki başarısızlığından sonra da âdeta ona meydan okumaya başlamıştı.⁶⁰⁶ Nayman kabilesinin çoğu - dolayısıyla Güçlük - Hıristiyan olmasına rağmen Budist karısının te'siriyle putperest (Budist) olmuş ve çoğunlukla Müslümanların yaşadığı Kaşgar, Hoten ve havalisinin halkını din değiştirmeye zorlamıştır. Camiler, medreseler kapatılmış, âlimlere zulmedilmiştir.⁶⁰⁷ Cengiz Han, Çin seferini müteakip, dikkatini firari Nayman prensi Güçlük üzerine çevirerek, meşhur Cebe Noyan'ı Güçlük üzerine göndermiştir. Güçlük'ün arazisine giren Moğollar, her kesin din ve mezhebinde serbest olduğunu, ahalinin zarara uğramayacağını ilan etmişlerdir. O sırada Kaşgar'da bulunan Güçlük, bir mükavemet denemesinde bulunduysa da hezimete uğrayarak kaçmaya mecbur olmuştur. Moğol kuvvetleri onu takip ederek öldürmüşlerdir (H. 615/M. 1218). Böylece Moğollar Hoten ve Kaşgar'a hâkim olarak Harezmsahlar Devletine komşu olmuşlardır.⁶⁰⁸

⁶⁰⁵ Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, c. I, ss. 308-309; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. I, ss. 154-156.

⁶⁰⁶ Harezmsah Muhammed'in Güçlük'e karşı bazı küçük birlikler gönderdiği bazı kaynaklarda zikredilse de bunların daha önceki seferler olduğu kuvvetle muhtemeldir. Geniş bilgi için bkz: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 339-340; Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, ss. 224-225.

⁶⁰⁷ Güçlük'ün âlimlere yaptığı zulümlerden biri Cüveynî'de şöyle nakledilir: Güçlük, âlim ve fazılları şehir meydanında toplatarak üç bine yakın insan karşısında "kendisiyle din konularını tartışabilecek, cezasından korkmayacak biri var mı?" diye çağrıda bulunmuştur. Onun zulmünden korkan ahali, buna cesaret edememiştir. Ancak meşhur imam Şeyh Alaeddîn Muhammed el-Hotenî isimli âlim Güçlük'ün karşısına çıkarak dinler hakkında tartışmaya girmiş ve hak delillerle, ondan çekinmeden gerçekleri söylemiştir. Güçlük ise zor durumda kalmış davayı kaybetmiştir. Bunun üzerine Güçlük sinirlenerek İslâm dinine, şeriata karşı kötü sözler söylemeye başlamıştır. İmam "Ey din düşmanı, mel'un Güçlük! Ağzına toprak dolsun" demiştir. Buna daha da sinirlenen Güçlük, imamı dininden dönüp, putperestliğe geçinceye kadar işkence yapılmasını emretmiştir. Günlerce zincire vurulup, çıplak, aç susuz bırakılan imamın, dininden dönmediğini, hiç bir işkencenin fayda vermediğini gören Güçlük, onu Hoten'de kendi yaptırdığı medresesinin kapısına çivileterek öldürtmüştür. Olay hakkında bkz: Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. I, ss. 157, 160-163.

⁶⁰⁸ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. I, ss. 157-158; Reşidüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, ss. 460-466. Ayrıca bkz: *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 159.

A. Harezms̄ah-Moğol Mûnasebetleri ve Moğol İstilasının Sebepleri

Dönemin en büyük İslâm devletinin başında bulunan Alâeddîn Muhammed Harezms̄ah, Güçlük'ün Müslümanlara yaptığı zulmü engellemeyi aklından bile geçirmediyi veya cesaret edemediyi, aksine halife ile mücadelelerde bulunduğu sırada, tarihin en zalim ve en tahripkar toplumu olarak tanınan Moğolların Güçlük'ün arazisine "İslâmın kurtarıcıları" olarak kolaylıkla girip Müslümanların ibadetlerini serbestçe yerine yetirmelerine imkân tanıdıkları halde, takip eden dönemlerde Moğollar nasıl oldu da İslâm dünyasını, İslâm Devletlerini, İslâm şehirlerini, dolayısıyla da dönemin en güzel şehirlerinden biri olan, ilim merkezi Gürgenç'i istila ve tahrip etmeye başladılar?! Neden İslâm dünyasına saldırdılar?! Bu hareketi başlatan olay neydi?! Bunu izah edebilmek için Gürgenç'in Moğollar tarafından istilasına geçmeden önce bunun sebepleri, Harezms̄ah-Moğol mûnasebetinin başlangıcı ve Moğol saldırılarının sebepleri hakkında anahatlarıyla bilgi vermeye çalışalım.

Harezms̄ah Muhammed İnan'da ve Mâverâünnehir'de hâkimiyetini tesis ettikten sonra Çin ile esaslı surette ilgilenmeye başlamıştır. Çünkü Çin'in zenginlikleri geçmiş hükümdarları daima cezbettiği gibi Harezms̄ah'ı da Harezm ile Uzakdoğu arasında gidip gelen tüccarlardan edindiği malumat doğrultusunda cezbetmiş; hatta Çin'in fethini bile düşünmüştür. Fakat bu sıralarda Cengiz Han Çin'e seferler düzenleyip, Pekin'i zaptetmiştir.⁶⁰⁹ Harezms̄ah Muhammed, Cengiz Han'ın Çin diyarını aldığı haberini duymuş ve bir türlü inanmak istemediyi bu haberin doğruluğunu tahkik etmek ve Moğol kuvvetleri hakkında bilgi almak için Bahâüddîn Razi başkanlığında bir heyeti Çin'e göndermiştir. Elçilik heyeti Çin (Tamgaç) hududuna vardıklarında uzak mesafeden beyaz bir yığın görmüşler, karla kaplı bir tepe zannettikleri bu yığının öldürülen insanların kemikleri olduğunu öğrenmişlerdir. Müthiş bir tahribatın yapıldığına şahit olan elçilik heyeti bir başka yerde insan

⁶⁰⁹ Cengiz Han'ın Uzakdoğu seferleri (H. 607, 610/M. 1211, 1214) ve Çin (Hita, Tamgaç) imparatoru Altan Han'ın (Altun Han) tabiiyete alınması ile ilgili bkz: *Moğolların Gizli Tarihi*, ss. 169-174, 192-195.

Ayrıca bkz: Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, c. II, ss. 99-101; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. I, s. 139.

yağıyla siyah kesilmiş bir yerin üç menzil devam ettiğine; Tamgaç kapısına (Pekin önüne) geldiklerinde ise hisarın bir burcunda insan kemiklerinden müteşekkil büyük bir yığının olduğunu görmüşler ve rehberler bunun da şehrin sükûtunda Moğol ordusunun eline düşmemek için kendilerini bu burçtan atan altmış bin⁶¹⁰ bakireye ait olduğunu söylemişlerdir. O sırada Çin'de bulunan Cengiz Han, Harezmsah'ın elçilerini büyük bir alaka ile karşılamış ve elçilere "kendisinin Doğu hükümdarı olduğunu ve Harezmsah'ın da Batı hükümdarı olduğunu, aralarında sulh, sevgi, dostluk olmasını ve tüccarların ve kervanların iki ülke arasında ticari münasebetler kurmalarını istediğini" sultana iletmelerini söylemiştir. Ayrıca Cengiz Han Harezmsah'a kıymetli hediyelerle birlikte ancak bir araba ile taşınabilecek saf bir altın parçasını da göndermiştir.⁶¹¹

Cengiz Han o dönemde Batıya sefere çıkmayı, Müslüman memleketlerine saldırmayı aklından geçirmiyor, bu açıdan söylediklerinde samimi idi ve gerçekten de Harezmsahlarla ticari münasebetler kurmak istiyordu. Zira Moğolların Harezmsahlarla ticaret yapmaları daha kârlıydı; ayrıca bu Harezmlî Müslüman sermayedarların da menfaatlerine uyuyordu.⁶¹² Cengiz Han'ın göçebe kabileleri itaate aldıktan sonra tüccarların emniyetini sağlamak, gelip giden tacirlerin mallarında Han'a layık olanını ona götürmek maksadıyla kervan güzergâhlarına "karakçi" adı verilen bekçiler yerleştirmesi de⁶¹³ Cengiz Han'ın ticarete önem verdiğinin delilidir. Cengiz Han ticari anlaşma şartlarının tayini ve komşuluk bağlarını pekiştirmek için Sultanın elçileriyle birlikte kendi elçilerini de Harezmlî'e göndermiştir. Harezmsah Muhammed, Cengiz Han'ın elçilerini Irak dönüşünde (H. 615/M. 1218)

⁶¹⁰ Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, c. II, s. 103. Eserin aynı baskısında yirmi bin diye geçen nüshasının da olduğu belirtilmekle birlikte, Kafesoğlu'nun da dediği gibi (Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, s. 230) tabi ki bunda mübalağanın bulunduğu muhakkaktır.

⁶¹¹ Elçilik heyeti ile ilgili olayı Cûzcânî, heyette bulunan Bahâüddîn Râzî'den bizzat dinlemiştir. Heyetin müşahedeleri hakkında geniş bilgi için bkz: Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, c. I, ss. 310-311, c. II, ss. 102-103.

⁶¹² Moğolların ticaret ile ilgili durumu hakkında bkz: Barthold, *Türkistan*, ss. 419-420; Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, ss. 232-233.

⁶¹³ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. I, ss. 166-167.

Reşîdüddîn, bu bekçileri "Karavul" ismi verildiğini belirtmektedir (Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, s. 472) ki doğrusu da bu olması gerekiyor. Zira "karakçi/garakçi"- eşkiya, "karavul/garavul"- bekçi anlamına gelmektedir. Kanaatimizce Cüveynî bu iki kelimeyi karıştırmış veya kelime muhafaz anlamında "korakçi/goragçı" da olabilir.

Mâverâünnehir'de kabul etmiştir. Elçiler Cengiz Han'ın sultana selamını ve hediyelerini takdim ettikten sonra Cengiz Han'ın sulh ve ticari münasebetler kurmak istediğini, Harezşah'ın devletinin ve şanınin büyüklüğünü bildiğini, kendisinin de civar ülkelerle Çin İmparatorluğunu zaptettiğini söyleyerek Harezşah'ı "en sevgili oğluyla bir tuttuğunu" bildirmişlerdir. Harezşah, Cengiz Han'ın elçileri arasında bulunan ve aslen Harezmlî olan Mahmûd el-Harezmlî'yi gece yanına çağırarak Cengiz Han hakkında gerçeği söylemesini ve bir Harezmlî olduğu için kendisine hizmet etmesini istemiş, bunun için ona bir bileğinden çıkardığı pek kıymetli inci de vermiş ve Cengiz Han'ın gerçekten Çin'i ele geçirip geçirmediğini sormuştur. Mahmûd el-Harezmlî bunun doğru olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine birdenbire sinirlenen Harezşah, "benim memleketimin genişliğini biliyorsunuz, nasıl oluyordu bu mel'un bana "oğlum"⁶¹⁴ diye hitap etmeye cesaret ediyor? Onun ordusu ne kadar?" diye sormuştur. Elçi sultanın öfkelenişini anladığı için canını kurtarmak için Cengiz Han'ın ordularının sayıca Harezşah'ın askerî kuvvetleriyle mukayese edilemeyeceğini söylemeye mecbur olmuştur.⁶¹⁵ Böylece Sultan Muhammed sakinleşmiş ve anlaşmayı kabul ederek Moğollarla ticaret yapmaya karar vermiştir. Cengiz Han da bu anlaşmadan memnun olmuş ve iki taraf arasında ticaret yapılmaya başlamıştır.⁶¹⁶

Anlaşma sağlandıktan sonra Harezmlî ticaret kervanı Doğuya doğru yola çıkmıştır. Kervandaki mallar Moğollar tarafından fazla rağbet gören eşyalardan oluştuğu için kervanı Cengiz Han'a sevk etmişlerdir. Kervandaki tacirlerden birinin on veya yirmi dinara satılması gereken bir kumaş için iki yüz yirmi dinar gibi bir fiyat söylemesine Cengiz Han ilk başta kızıp, onun mallarına el koysa da daha sonra çok arzu ettiği kervan gidiş-gelişlerinin başlamış olduğundan memnun olduğu için Müslüman ticaret kafilisini ürkütmek istememiştir. Malın hakiki değerinin Moğollarca bilinmekte olduğunu belirttikten sonra kervandaki malları oldukça

⁶¹⁴ "Oğlum", "küçük kardeşim", "yeğenim" tabirleri o zamanın siyaset dilinde emirlere karşı kullanılmakta idi. Bkz: Abraham Constantin, D'ohsson, *Moğol Tarihi*, (çev: Bahadır Apaydın), Birinci Baskı, Nesnel Yayınları, İstanbul, 2008, s. 93. Ayrıca bkz: Köprülü, "Cengiz Han", s. 96.

⁶¹⁵ *Düsturü'l-Vüzerâ*'da Harezmlî elçinin Mahmûd Balavaç (Yalavaç) isminde birisi olduğundan bahsedilir. Bkz: Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, ss. 257-259.

⁶¹⁶ Nesevî, *Sîretü Celâleddin*, ss. 37-38.

yüksek fiyatlara satın almış ve kendisini kızdıran tacir dâhil hepsine iyi muamelede bulunup ikramlarla hoşnut etmiştir. Ayrıca Cengiz Han Harezşahların memleketine gidip ticaret yapmaları için 450 kişiden oluşan Moğol tüccar kafilesini de Harezm'e göndermiştir.⁶¹⁷

Kaynaklarda olayların kronolojisi bakımından farklılık arz etmekle birlikte⁶¹⁸ Harezşahlarla Moğolların bu ticari münasebetlerinden önce ilk Harezşahlar-Moğollar muharebesinin olduğu belirtilmektedir. Buna göre, Moğollar daha önce bahsettiğimiz Güçlük meselesini hallettikten sonra Moğollardan kaçmış olan Merkitleri bugünkü Kırgız bozkırlarındaki Kırgız mıntıkasında imha etmişlerdir. Bu sırada Moğolların Merkitleri kovaladıklarını öğrenen Harezşah Muhammed Semerkant'tan aldığı kalabalık bir kuvvetle "bir taşla iki kuş vurmak" maksadıyla onlar üzerine yürümüştür. Moğollar çekilmek üzere iken Harezşah ordusunun onlara yetişmiştir. Moğollar Cengiz Han'dan habersiz çarpışmak istememelerine rağmen Harezşah onların nisbeten az sayıda oldukları ve daha önceki gün savaştan çıktıkları için yorgun olduklarını varsayarak savaşa başlamıştır. Akşama kadar süren savaşta Harezşah büyük ve zinde ordusuna rağmen Moğollara karşı üstünlük sağlayamamış; hatta savaş sırasında Moğol ordusu sultanın bulunduğu merkeze saldırıp, onu esir edecek derecede sıkıştırmışlardır. Ancak Harezşah'ın oğlu Celalüddîn'in imdadına yetişmesiyle canını zor kurtarmıştır. Moğollar gece karargâhlarındaki yüzlerce ateşi yanar vaziyette bırakarak memleketlerine doğru çekilmişlerdir. Ertesi sabah Harezşah hiç bir şey elde edemedi Semerkant'a dönmüştür (H. 615/M. 1218). Harezşah Muhammed, bu savaştan sonra manen çökmüş, bir Moğol birliğine karşı bile başarı elde edemediği için, -Cüveynî'nin dediği gibi - kendisini o kavim karşısında denizin karşısında bir nehir, ülkenin karşısında bir şehir, baştaki saçın karşısında bir kıl gibi görmeye başlamış ve bunu

⁶¹⁷ Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. I, ss. 166-168. Ayrıca bkz: Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, ss. 472-473.

Harezm ticaret kervanının H. 615/M. 1218 baharında yola çıktığını farz etmenin müteakip hadiselerin kronolojisi bakımından uygun olduğu belirtilmektedir (Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, s. 234). Barthold ise bu kervanın Bahaeddîn Razi'nin başkanlığındaki elçilik heyetiyle birlikte gitmiş olabileceklerini belirtir (Barthold, *Türkistan*, s. 420).

⁶¹⁸ Geniş bilgi için bkz: Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, ss. 236-238.

düşündükçe endişeleri artmıştır. Bundan sonra da bir daha Moğolların karşısına çıkmaya cesaret edememiştir.⁶¹⁹

Harezşah Muhammed'in Moğolların bu birliğine karşı yaptığı saldırı Cengiz Han'ın Harezşahlara Devletine, ayrıca İslâm beldelerine saldırmasına sebep olmamıştır. Cengiz han - bazı araştırmacıların da belirttiği gibi⁶²⁰ - belki de ticaret esasına dayanan ilişkileri sekteye uğratmak istememiş veya dışarıdan kudretli bir imparatorluk olarak görünen Harezşahlara saldırıya cesaret edememiştir. Fakat *Otrar hadisesi* her tahammülü aşmıştır.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Cengiz Han Harezşahların ülkesine gidecek ticaret kervanının hazırlanmasını emretmiştir. 450 kişiden⁶²¹ oluşan ve ismi Moğol tüccar kafilesi olmasına rağmen arasındaki birkaç Moğol elçisi hariç tamamen Müslüman tüccarlardan oluşan bu kervan Harezşahların hudut şehri olan Otrar'a geldiğinde vali tarafından durdurulmuşlardır. Kayır Han (Gayır) lakablı Otrar valisi İnalçık⁶²², tacirlerin arasında bulunan Hintlinin kendisine saygı duymadığı, esasen de kervanda bulunan mallara tamah ettiği için sinirlenip bütün tüccarları hapsedip mallarına el koymuş ve Harezşah'a haber gönderip onların cezalandırılması için izin istemiştir. Harezşah Muhammed hiç düşünmeden onların öldürülmesine ve mallarına el konulmasına izin vermiştir. İnalçık, aldığı emri uygulayarak onların

⁶¹⁹ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 445-448. Ayrıca bkz: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, ss. 403-404; Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, ss. 19-20; Cûcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, c. I, ss. 309-310; Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, ss. 475-476.

Harezşahlarla Moğolların bu ilk karşılaşmasını Cüveynî tarih belirtmeksizin aktarırken, Nesevî H. 612-613/M. 1215-1216 yıllarını göstermekte, İbnü'l-Esîr Otrar faciasından sonra zikretmektedir. (Reşîdüddîn de Otrar hadisesinden sonra zikreder). Fakat yukarıda belirttiğimiz elçilik heyeti olayları ve tacirler bahsinin anlaşılması için Kafesoğlu'nun da dediği gibi (Kafesoğlu, *Harezşahlara Devleti Tarihi*, s. 238) Cûcânî'nin verdiği H. 615/M. 1218 senesinin (Cûcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, c. I, s. 309) doğru olduğu kanaatindeyiz.

⁶²⁰ Kafesoğlu, *Harezşahlara Devleti Tarihi*, s. 240; Köprülü, "Cengiz Han", s. 95.

⁶²¹ Gizli Tarih'te "Uhuna adındaki reisin idaresinde yüz kişilik elçi heyeti" diye geçmektedir. Bkz: *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 174; Temir, *a.g.e.*, s. 94.

Hamdullah el-Müstevfî ise 500'e yakın diye bahseder (Hamdullah el-Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, s. 493).

⁶²² Cûcânî'de "Kadir Han" diye geçmektedir (Cûcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, c. I, s. 311, c. II, s. 103). Cüveynî, İnalçık'ın Terken Hatun'un akrabalarından olduğunu (Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. I, s. 168), Nesevî ise Sultanın dayısının oğlu olduğunu belirtmektedir (Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, s. 38).

hepsini öldürtüp mallarına el koymuştur.⁶²³ Kaynaklar İncalcık'ın Alâeddîn Muhammed'in emri üzerine tacirleri öldürttüğüne dair aynı içerikte malumatlar vermekte; hatta İbnü'l-Esîr, kervandaki malların bir hayli fazla olduğunu ve çok miktarda bulunan altın ve gümüş külçelerinin Harezşah'a gönderildiğini, Harezşah'ın da bu malları Buhara ve Semerkant tüccarlarına dağıtarak onlardan bedellerini tahsil ettiğini belirtmektedir.⁶²⁴ Sadece Nesevî, İncalcık'ın sultana kervandakilerin casus olduğunu ve yerli ahali arasında devlet aleyhine propogandalar yaptığını söylemesi üzerine sultanın da gerekli tedbirleri almasını söylediğini, bunun üzerine valinin de onlara ne yaptığının malum olmadığını söylemektedir.⁶²⁵ Her halükarda Alâeddîn Muhammed'in bir devlet reisi sıfatıyla başka bir devletin tacirlerini, ayrıca Müslüman olan bu insanları bir hudut valisinin eline bırakması tedbirsizlik olarak addedilmektedir. Dolayısıyla da tarih Otrar'daki bu katliamdan Harezşah'ı birinci dereceden sorumlu tutmaktadır. Otrar'da dökülen bu kana karşı, daha sonra "Ceyhun nehri gibi kan akacak, öldürülen adamların bir saç teli için yüz binlerce baş dağ ve ovalarda ayaklar altında yuvarlanacak..."⁶²⁶, şehirler de harabeye dönecektir.

Otrar katliamından sağ kurtulan biri Cengiz Han'a Otrar katliamını haber vermiştir.⁶²⁷ Cengiz Han bu olaya çok kızmasına ve öfkelenmesine rağmen ilk başta Harezşah Muhammed'e elçi göndererek aralarında tacirlere dokunulmayacağına dair sulh anlaşmasının olduğunu, olayın faili olarak bilinen Otrar valisinin kendisine teslim edilmesini istemiştir. Eğer böyle yaparsa kan dökülmesine mani

⁶²³ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. I, ss. 167-168, c. II, s. 442; Ayrıca bkz: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 401; Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, s. 38; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, c. I, s. 311, c. II, ss. 103-104; Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, ss. 473-474; Hamdullah el-Müstevfî, *Târih-i Güzîde*, ss. 493, 581-582.

Tüccar kfilesinden 150 kişi öldürüldüğü de belirtilir ki zaten bu kaynakta 100 kişilik kervan olduğu söylenmiştir. Hizmetçiler ve seyislerle 150 kişi olduğuna değinilir. Bkz: Temir, *a.g.e.*, s. 94.

⁶²⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 401. Ayrıca bkz: İbn Vâsıl, Cemaleddîn Muhammed b. Salim, *Müferricu'l-Kürûb fi Ahbâr-i Benî Eyyûb*, (thk: Muhammed Rebi'), Kahire, ts., c. IV, s. 38.

⁶²⁵ Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, s. 38.

⁶²⁶ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. I, s. 168.

⁶²⁷ Cüveynî, tacirlerden birinin zindandan kaçtığını ve arkadaşlarının başına geleni öğrenince bir yolunu bulup Cengiz Han'a ulaştırdığını belirtmektedir (Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. I, s. 169). Cûzcânî ise kurtulan kişinin bir deve çobanı olduğunu, olay sırasında hamamda bulunduğunu ve hamamın bacasından çıkıp canını kurtardığını ve Cengiz Han'a bu hıyaneti anlattığını söyler. Bkz: Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, c. I, s. 311, c. II, s. 104.

olabileceklerini, aksi takdirde savaşın kaçınılmaz olduğunu iletmiştir. Harezmsahlr imparatorluğundaki orduların çoğu ve Harezmsah'ın başlıca kumandanlarının Otrar valisi İnalçık'ın kabilesinden olması hasebiyle Harezmsah Muhammed Moğollardan korkmasına rağmen valiyi teslim edemediği gibi elçileri de katlettirmiştir.⁶²⁸

Son elçilerinin de öldürüldüğünü öğrenen Cengiz Han, devletinin temsilcilerine Alâeddîn Muhammed'in reva gördüğü muameleyi haklı olarak hakaret kabul etmiş ve öyle sinirlenmiştir ki, gözlerinden yaşlar akmıştır. Cengiz Han, üç gün üç gece "Tanrı'ya niyazda bulunmuş"⁶²⁹ ve korkunç bir intikam savaşına karar vererek hazırlıklara başlamıştır.⁶³⁰

Moğolların İslâm memleketlerine saldırılarına sebep olarak bahsettiğimiz bu olayların yanı sıra Halife Nâsır Lidinillah'ın Moğolları istilaya teşvik ettiği de bazı kaynaklarda kaydedilmekte olup, kaynaklar ve araştırmaların bir kısmı Halife'nin Moğollarla irtibat kurduğunu, diğer kısmı ise bunun uydurma olduğunu ileri sürmektedirler. Harezmsahlr döneminde yer yer değindiğimiz üzere Halife ile Harezmsahlr arasında mücadelelerin olduğunu görmüştük. Hatta Halife Nâsır

⁶²⁸ Geniş bilgi için bkz: Nesevî, *Sîretü Celâeddîn*, ss. 38-39. Ayrıca bkz: Hamdullah el-Müstevfî, *Târîh-i Güzide*, s. 493.

İbnü'l-Esîr ise, Moğol elçisinin öldürüldüğünü ve beraberindekilerin de sakallarının kesilip Cengiz Han'a "adamlarına yaptığını sana da yapacağını" iletmelerini emredip gönderdiğini belirtmektedir. Ayrıca İbnü'l-Esîr, yukarıda belirttiğimiz ilk Harezmsah-Moğol karşılaşmasını da bu elçilik olayının akabinde zikreder (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. X, ss. 402-404) ki, genellikle onun eserinde bazı olayları toplu anlattığı görülmektedir.

Cüveynî'de ise son elçilik heyetinden bahsedilmez, ancak Otrar'a giden Moğol ticaret kervanında tüccarlarla elçilerin de olduğu ve bu elçilerin de katledildiği belirtilir. Bkz: Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. I, s. 169, c. II, ss. 442-443.

⁶²⁹ Cengiz Han'ın yaptığı bu hareket, Şamanizm'in ayinlerinden bir safha olduğu ve her öfkeli durumlarda olduğu gibi başına yere koyup Tanrı'ya "Bu karışıklığı çıkarana ben değilim, bana intikam gücü ver" dediği belirtilmektedir. Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. I, s. 169; Reşidüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, ss. 474-475.

Aksarâyî Cengiz Han'ın "Eğer Sultan Muhammed askerine güveniyorsa, ben de Tengri'ye (Tanrı'ya) güveniyorum" dediği, yalvarıp yakardığı ve İlahî varlığa niyazda bulunduğu için Sultan Muhammed'e karşı zafer kazandığını belirtir. Bkz: Aksarâyî, Kerîmüddîn Mahmûd, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (çev: Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000, s. 34.

⁶³⁰ Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. I, s. 169. Ayrıca bkz: *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 174; Gregory Abu'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abu'l-Farac Tarihi*, (çev: Ömer Rıza Doğrul), Üçüncü Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999, c. II, ss. 482-483.

Moğolların Gizli Tarihi'nde, "Sartaul" ya da "Sartuul" diye geçen kelimenin Moğolların Orta Asya Müslümanlarına ve Harezmlilere verdikleri bir isim olduğu anlaşılmaktadır. Bkz: *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 219.

Lidinillah, iktidar hırsı yüzünden Gurluları ve Karahıtayları Harezşah Muhammed'e karşı teşvik etmiş, İsmâililerle işbirliği yapmıştır. Bütün bunlar ve Harezşah Muhammed ile Halife'nin arasının açık olması sebebiyle Nâsır Lidinillah'ın Moğollarla irtibat kurduğu da varsayılabilir. Zira ilk dönem kaynaklarında buna açık bir şekilde değinilmemekle beraber, bazı ipuçları bizi Halife'nin Cengiz Han'a Harezşah'a karşı müracaat ettiğini kabule sevketmektedir. İbnü'l-Esîr, Halife Nâsır Lidinillah'ın Moğolları teşvik ettiğine dair söylentilerin doğru olduğunu, onlara elçiler gönderdiğini ve bunun dünya hayatında işlenebilecek en büyük kötülük olduğunu belirtmektedir.⁶³¹ Daha sonraki kaynaklar da büyük ihtimalle İbnü'l-Esîr'den naklen Halife'nin Harezşah Muhammed'den intikam almak için Moğolları davet ettiğini belirtirler.⁶³² Araştırmacılardan Barthold, Halife ile Harezşah'ın arasının açık olmasına rağmen Cengiz Han ile işbirliği yapmasına hiç bir sebep olmadığını, dolayısıyla bu söylentilerin uydurulmuş şayialardan ibaret olduğunu belirtmekte⁶³³ ve bunu ispatlayan bir delilin olmadığına vurgu yapmaktadır. Fakat Kafesoğlu'nun da dediği gibi, İslâm müelliflerinin Emîrül-mü'minîn olan halife aleyhine umumiyetle bir şey yazmayacakları, tafsilata ise hiç girmeyecekleri âşikâr ve tabiidir.⁶³⁴ Zira daha sonraki müelliflerden meşhur Osmanlı tarihçisi Münecimbaşı, Halife'nin Cengiz Han'ı Harezşah Muhammed'e karşı davet ettiğine değinse de, bunun aslının olmaması gerektiğini, zira Müslüman birisinin dünya malı için kefereyi İslâm memleketine davet etmeyeceğini belirtmektedir.⁶³⁵ Ayrıca İbnü'l-Esîr'de geçen bu olay hakkında ise Cengiz Han'a gönderilen Müslüman heyetin halife tarafından değil de daha önce değindiğimiz

⁶³¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. X, s. 453.

⁶³² İbn Vâsıl, *Müferricu'l-Kürûb*, c. IV, s. 39.

İbnü'l-Esîr, bu olayı Halife'nin ölümü münasebetiyle değinmiştir. İbn Vâsıl, İbnü'l-Esîr'in bunu açıkça söylememesini Halife'den korktuğuna bağlamaktadır. Bkz: İbn Vâsıl, *Müferricu'l-Kürûb*, c. IV, s. 39.

Hitti ise, Alâeddîn Muhammed'in Halife'ye karşı tutumuna karşı Halife'nin Cengiz Han'dan yardım istediğini, hatta Cengiz Han Harezşah topraklarına saldırdığında karargâhında iki Müslümanın olduğunu söyleyenlerin olduğunu belirtir. Bkz: Philip K., Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, (çev: Salih Tuğ), Birinci Baskı, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 657-658.

⁶³³ Barthold, *Türkistan*, ss. 424-425; Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi -Dersleri-*, s. 138. Ayrıca bkz: Köprülü, "Cengiz Han", s. 95.

⁶³⁴ Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, s. 245.

⁶³⁵ Münecimbaşı, Ahmed Dede, *Sahâifu'l-ahbâr*, İstanbul, ts., c. II, ss. 192, 671.

Harezmsah tarafından gönderilen elçilik heyeti olduğu ileri sürülmektedir.⁶³⁶ Cengiz Han'ın Halife'nin mektup veya elçi gönderip onu İslâm memleketlerine saldırmaya teşvik etmesi düşük ihtimal olsa da, zaten anlaşmazlık içerisinde bulunan bu düşmanlığı körüklemiş olabilir. Zira Halife Nâsır Lidinillah her fırsatta iktidar uğruna Harezmsahlarla mücadele içinde olmuştur.⁶³⁷

Barthold, Moğollarla Harezmsahlar arasındaki ilişkilerin kötüye gitmesi, Moğol tüccarlarının ve elçilerin öldürülmesi bu günkü devletlerarası hukuk açısından bile harp ilanı iken bu konuda başka delil aramaya hacet olmadığını savunmaktadır. Ayrıca Barthold, Harezmsahlar imparatorluğunun iç durumundaki zaaf lar yüzünden o tarihte olmasa da bir müddet sonra Moğollar'ın bunu farkederek Harezmsah'ın ülkesine saldıracaklarını söylemektedir.⁶³⁸ Cengiz Han'ın yukarıda değindiğimiz gibi ticari sulh istemesi, onun şimdilik Harezmsah ülkesine saldırmayacağını ticarî münasebetler kurmak istediğini göstermektedir. Fakat son elçilerin de Harezmsah tarafından öldürülmesi artık savaşı kaçınılmaz kılmıştır.

B. Moğolların Harezmsahlar Devletine Saldırıları, Alâeddîn Muhammed'in Akıbeti

Cengiz Han, Harezmsahlar devletine saldırı hazırlıklarına başlayarak ilk başta bir meclis kurarak oğulları Cuci, Çağatay, Ögeday ve Tuluy arasından Ögeday'ı kendisine halef seçtikten sonra⁶³⁹, elindeki mevcut orduları kâfi görmemiş ve kendine tabi hükümdarlardan da kuvvet istemiştir. Hazırlıklar tamamlanınca Cengiz Han, öncü kuvvetlerin arkasından ayrı tümenlerle Cuci, Çağatay ve Ögeday'ı yola çıkarmış, kendisi de küçük oğlu Tuluy ve bir eşi ile kalan kuvvetlerin başında

⁶³⁶ Köprülü, "Cengiz Han", s. 95.

⁶³⁷ Halife Nâsır Lidinillah'ın Harezmsahlarla mücadeleleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Osman, Gürbüz, "Abbâsî Halifesi Nâsır Lidinillah'ın Harizmsahlar ile İktidar Mücadelesi, *İSTEM*, y. 9, sy. 18, Konya, 2011, ss. 181-196.

Ayrıca Halife'nin Moğol istilasına sebep olup olmadığına dair ayrıntılı bilgi için bkz: Fatih, Güzel, "Moğol İstilasında Halife Nâsır Lidinillah'ın Rolü", *İnsan ve Toplum İlimleri Araştırmaları Dergisi*, c. IV, sy. 1, İstanbul, 2015, ss. 142-158.

⁶³⁸ Barthold, *Türkistan*, s. 425.

⁶³⁹ Geniş bilgi için bkz: *Moğolların Gizli Tarihi*, ss. 174-180.

harekete geçmiştir (H. 616/M. 1219).⁶⁴⁰ Kuvvetlerin toplanma yeri ve ilk hedef Otrar şehri idi. Kaynaklarda farklı rakamlar olmakla birlikte Cengiz Han'ın üstün ve sağlam tertip ettiği ordusunun yolda katılacak kuvvetlerle birlikte 150 binden⁶⁴¹ fazla olduğu nakledilmektedir. Cengiz Han Alâeddîn Muhammed'e de bir elçi yollayarak sebepsiz yere akıttığı kanların intikamını almak için üzerine yürüyeceğini de bildirmiştir.⁶⁴²

Alâeddîn Muhammed, yaptıklarına karşı son derece pişman olmuş ve Moğollara karşı alınacak tedbirler hakkında istişarelere başlamıştır. İlk başta sözlerine itibar ettiği âlim Şihâbüddîn Hayvakî'yi çağırıp ne yapılması gerektiğini sormuştur. Şihâbüddîn Hayvakî, etraftaki tüm orduları toplayıp, uzun yoldan yorgun olarak gelen Moğol ordusuna karşı Seyhun ötesinde umumi bir taarruzla meydan muharebesi vermenin en iyi çare olduğunu söylemiştir.⁶⁴³ Bu teklif makuldü, zira memleketin hududu olan Otrar ile Moğollar arasında üç aylık çöl yolu bulunmaktaydı.⁶⁴⁴ Horasan ve Irak'ı muhafaza etmek için Mâverâünnehir'de tutunmak gerekiyordu. Askeri güç bakımından da Harezmsahların kuvveti kat kat fazlaydı.⁶⁴⁵ Fakat Harezmsah Alâeddîn Muhammed hazırlanacak orduya kumanda etmesi gerekirken, düşmanın karşısına çıkmaya bile cesaret edemiyordu. Oğlu Celâleddîn'in ısrarla Şihâbüddîn Hayvakî'nin teklifini desteklemesi, hatta "Sultan istiyorsa Irak'a gitsin, askeri bana bıraksın, ben askerle sınıra gidip düşmanla karşılaşayım" demesine rağmen Harezmsah içindeki korkunun etkisiyle onu ciddiye almıyordu.⁶⁴⁶ Harezmsah'ın kumandanları ve müşavirleri ise düşman

⁶⁴⁰ Kaynaklarda farklılık göstermekle birlikte hareket tarihi olarak: Tavşan Yılı (H. 616/M. 1219) (*Moğolların Gizli Tarihi*, s. 181), H. 616/ M. 1220 (Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, c. II, s. 105) H. 615/ M. 1218 (Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. I, s. 170) gösterilmektedir.

⁶⁴¹ Ordunun rakamı Cûzcânî'de 700 bin (Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, c. I, s. 311) hatta 800 bin (Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, c. II, s. 104) diye çok fazla rakam gösterse de bunun mübalağalı olduğu, ordunun 150-200 bin arasında olduğu ileri sürülmektedir. Bkz: Barthold, *Türkistan*, s. 429; Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, s. 248.

⁶⁴² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 402. Cüveynî, bundan maksadın onun da hazırlanmasına fırsat vermek ve yenildiğinde habersiz yakalandım diye bahane uydurmasını önlemek için söylediğini belirtir. Bkz: Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. I, s. 169.

⁶⁴³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 402.

⁶⁴⁴ Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, c. I, s. 311, c. II, s. 105.

⁶⁴⁵ Harezmsah'ın askeri Cengiz Han'ın askerinden 400 bin daha fazlaydı. Bkz: D'ohsson, *a.g.e.*, s. 96.

⁶⁴⁶ Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, s. 479.

Mâverâünnehir'i geçip ilerlediğinde bölgeyi bilmedikleri için geçit noktaları tutularak yer yer darbe vurulması gerektiğini öne sürüyorlar⁶⁴⁷; hatta bir grup Gazne tarafına gidip mukavemet göstermek ve gerekirse Hindistan'a çekilmek gerektiğini bile söylüyorlardı.⁶⁴⁸ Moğollara karşı koymanın mümkün olmadığına kanaat getiren Harezmsah Muhammed sonunda Mâverâünnehir'in müdafaa edileceğine, yalnız meydan muharebesi yapmadan her şehrin kendini müdafaa edeceğini ve bu sebeple şehirlere kuvvetler gönderilmesini emretmiştir. Böylece ordunun bir yerde umumi hücumla geçip düşmana karşı koyma imkanı ortadan kalkmış ve bölgelere dağıtılan ordunun Moğolların eliyle parça parça yok edilmesine imkân sağlanmıştır. Kendisi de ordusuyla tekrar döneceğini söyleyerek, hakikatte ise firar ederek Mâverâünnehir'den ayrılmıştır. Hâlbuki kendisi ordunun başında düşmana karşı koysaydı, Nesevî'nin de dediği gibi "Moğolları mahvedip, dünyayı kurtarırdı".⁶⁴⁹

Harezmsah imparatorluğunun şehirleri ayrı ayrı kumandanların elinde kalınca Cengiz Han Mâverâünnehir'in müstahkem mevkiğini birer birer ele geçirmiştir. İlk başta Otrar'da toplanan (H. 616/M. 1220) Moğol kuvvetlerini Cengiz Han muhasaranın uzun süreceğinden oğulları Çağatay ve Ögeday'ın emrinde bırakarak, diğer oğlu Cuci kumandasındaki birliği Cend ve Barçınlıgkent'e; bir diğer grubu güneye, kendisi de Buhara'ya yürümüştür. Böylece hücumla uğrayan tarafın bir birine yardımını da önlemiş olan Moğollar, Otrar da olaya sebebiyet veren İnalçık'ın kumandasındaki bu sınır şehri işgal edip, kaleyi tamamen tahrip etmişlerdir. Esir edilen İnalçık, Cengiz Han'a gönderilmiş; Cengiz Han, İnalçık'ın gözlerine ve kulaklarına eritilmiş gümüş döktürerek öldürmüştür.⁶⁵⁰

Cüveynî, Harezmsah Muhammed'in bu korkusunun sebebi olarak başvurduğu müneccimlerin onun uğurlu yıldızlarının batmakta ve uğursuzluk yıldızlarının doğmakta olduğunu söylediklerini, bunun üzerine kararsızlığının daha da arttığını ve düşman karşısında gücünü kaybettiğini belirtmektedir. Bkz: Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 448.

⁶⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 402.

⁶⁴⁸ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 449.

⁶⁴⁹ Harezmsah Muhammed'in aldığı tedbirler hakkında geniş bilgi için bkz: Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, ss. 39-40.

⁶⁵⁰ Geniş bilgi için bkz: Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. I, ss. 170-173; Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, s. 40; Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, c. I, s. 311, c. II, s. 105; Reşîdüddîn, *Câmü't-Tevârih*, c. I, ss. 488-490.

Moğollar mukavemet göstermeyen beldelerde katliam yapmamış, fakat mukavemet gösteren yerlerde korkunç katliamlar yapmışlardır. Harezm'i müdafaa için halk yer yer büyük kahramanlıklar gösterse de sonuç aynı olmuştur. Böylece Otrar'dan sonra Sıgnak, Ur-kent, Baçanlığ-kend, Cend, Şehir-kend Moğolların eline geçmiştir. Güneye gönderilen birlik de Hocend ve Benakent'i zaptetmişlerdir.⁶⁵¹

Buhara'ya ilerleyen Cengiz Han ve emrindeki ordu kuşatmadan sonra şehri alarak yakıp yıkmışlardır (H. Zilhicce 616/M. Şubat 1220).⁶⁵² Buhara'dan sonra Semerkand'a ilerleyen Cengiz Han'a Otrar'da işlerini bitiren oğulları Çağatay ve Ögeday da birlikleriyle katılmışlardır. İkinci payitaht olan Semerkand'ı ele geçiren Moğollar, şehirdeki erkekleri kılıçtan geçirip, kadınları esir etmişlerdir (H. Muharrem 617/M. Mart 1220).⁶⁵³

Harezmşah Alâeddîn Muhammed, Moğolların topraklarını işgal ettiği sırada canını kurtarmak için kaçmakta idi. Zira Irak'ta bulunan oğlu Gursançtı'nın vezirinin Horasan'a çekilip ordu toplamanın daha iyi olacağını söylemesi üzerine, yukarıda da ifade edildiği gibi, zaten Moğollara karşı meydan savaşı vermeye cesaret edemeyen Harezmşah Belh'e çekilmişti. Otrar kuşatma altındayken Otrar'da bulunan hain Bedreddîn Cengiz Han'a gelerek Harezmşah'ın annesi Terken Hatun ile aralarının açık olduğunu, ordunun ve komutanların annesinin akrabalarından olduğunu belirtmiş ve komutanların adından Cengiz Han'a bağlılıklarını bildiren uydurma mektup yazıp, onu bir şekilde Harezmşah'a ulaştırmıştı. Güvendiği kişilerinin de düşman safına geçtiğini düşünen Harezmşah Muhammed ne yapacağını şaşırmıştır.⁶⁵⁴ Ayrıca bir ara Terken Hatun'un akrabalarından olan Uranların Harezmşah'a suikast düzenlemeleri, fakat kölesi vasıtasıyla bunu öğrenip canını zor

⁶⁵¹ Bu olaylar hakkında bkz: Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. I, ss. 173-180; Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, ss. 490-495.

⁶⁵² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. X, ss. 403-405; Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. I, ss. 185-189; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, c. I, s. 311, c. II, s. 106; Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, ss. 496-500.

⁶⁵³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. X, ss. 405-406; Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. I, ss. 189-190, 196-201; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, c. I, s. 312, c. II, ss. 106-107; Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, ss. 500-503.

⁶⁵⁴ Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, ss. 40-41; Hamdullah el-Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, s. 494.

kurtarmasından sonra⁶⁵⁵ herşeyden ümidini kesmiştir. Harezmsâh, Semerkand'ın muhasarası sırasında on bin, daha sonra yirmi bin atlıyı yardıma gönderse de birlikler Moğolların karşısına çıkmaya cesaret edemeden geri gelmişlerdir.⁶⁵⁶ Cengiz Han'ın Sultan Muhammed'i nerede olursa olsun yakalayıp getirmelerini emredip gönderdiği ordunun Horasan'a gelmesiyle Harezmsâh Nîşâbur, Bistam yoluyla Rey'e gelip, Hemedan yakınındaki Ferrazin kalesine sığınmıştır. Moğolların kendini şiddetle takip ettiğini ve geçtiği yollardaki kale ve şehirlerin Moğolların eline geçtiğini öğrenen Harezmsâh hiç bir yerde rahat edemiyor, uğradığı şehirlerin halkına da karşı koymanın imkânsız olduğunu bildirip, halkın ümidini kesiyordu. Harezmsâh'ın Ferrazin civarında Moğol ordusu tarafından ansızın etrafı çevrilmiş, atı yaralanmasına rağmen yanındaki birkaç adamıyla canını zor kurtarmıştır.⁶⁵⁷ Mazenderan ve Taberistan bölgelerinde kendisini arayan Moğol kuvvetlerinden korkup sık sık yer değiştiren Harezmsâh Muhammed, sonunda Hazar denizinin güneydoğu sahilindeki Abeskun⁶⁵⁸ adasına sığınmıştır. Harezmsâh Muhammed bu adada hastalanmış ve "vaktiyle hâkim olduğumuz o geniş ülkelerden bize mezar olacak yer bile kalmadı"⁶⁵⁹ diyerek acı acı şikayetler edip derin pişmanlıklar içerisine girmiştir. Annesi Terken Hatun, kızları, kadınlarının ve küçük oğlunun Moğolların eline geçtiğini öğrenince derdi daha da artmış ve ızdırap içerisinde vefat etmiştir (H.

⁶⁵⁵ Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 451-452; Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, c. I, s. 312; Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, ss. 505-506; Hamdullah el-Müstevfî, *Târîh-i Güzide*, s. 494.

⁶⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. X, s. 406.

⁶⁵⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. X, ss. 406-407; Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, ss. 47-48; Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 452-457; Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, c. I, s. 312, c. II, ss. 107-110; Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, ss. 506-509.

⁶⁵⁸ İbnü'l-Esîr, "Bab-Sükun" diye isimlendirdiği adada sultanın kendine ait kalesi olduğunu zikreder (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. X, s. 407).

Barthold, adanın bu günkü Aşurada olmasının muhtemel olduğunu belirtir. Bkz: Barthold, *Türkistan*, s. 451.

⁶⁵⁹ Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, ss. 48-49.

Adaya gelmeden önce de yaptıkları hatalardan pişman olan Harezmsâh Muhammed Mazenderan'da beş vakit namazı camide kılıyor, Kur'an dinliyor, ağlayarak adaklar adıyor ve tekrar devletinin başına geçerse adaletten ayrılmayacağını söylüyormuş. Bkz: Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, s. 48.

Şevval 617/M. Aralık 1220).⁶⁶⁰ Naaşı adada kefen bulunamadığı için bir çavuşun gömleğine sarılarak defnedilmiştir.⁶⁶¹

C. Moğol İstilas ve Gürgeç'in Tahrip Edilmesi

Harezmşahlar Devletinin başkenti olan Gürgeç'te daha önce belirttiğimiz gibi Terken Hatun hâkim bulunuyordu ve emrinde kendisine sadık pek çok kuvvet bulunduruyordu. Terken Hatun ile oğlu Harezmşah Muhammed arasındaki anlaşmazlığı öğrenen Cengiz Han, Gürgeç'e haber gönderip, Terken Hatun'a oğlunun yaptıkları yüzünden ona karşı savaş yapacağını, fakat Terken Hatun'un idaresi altındaki topraklara dokunmayacağını, bunu teyit için teminat verebileceğini söylemiştir⁶⁶². O sıralarda Harezmşah Muhammed'in de Ceyhun'u geçip kaçmakta olduğunu öğrenen Terken Hatun, elindeki askeri kuvvete rağmen burada

⁶⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 407; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 458-440; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, c. I, ss. 312-313; Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, s. 510; Hamdullah el-Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, s. 494.

Ayrıca bkz: İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. XXVII, ss. 151-152.

Şebânkâreî, Harezmşah Muhammed adada iken Moğolların etrafını sardıklarını yanında 150 bin askeri olmasına rağmen Harezmşah'ın kaçıp gittiğini savaştan sonra yüz fersah yaya olarak gitmiş olduğunu belirtir ki (Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, c. II, ss. 142-143) büyük ihtimalle bu Ferrazin'de Moğolların etrafını kuşatmasıdır. Zira adada Moğolların sultanın izini bulduklarına dair bilgi yoktur.

Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, c. II, s. 134.

⁶⁶¹ Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, s. 49; Hamdullah el-Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, s. 494; Mîrhând, *Histoire des Sultan du Kharezm*, s. 85.

Harezmşah Muhammed'in cesedi daha sonra oğlu Celalüddîn'in fermanıyla adadan Demavend ve Mazenderan arasında Rey şehrine üç günlük mesafedeki Erdehn'e getirilip defnedilmiştir (Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, s. 168. Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 460; Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, s. 510).

Nesevî, Moğolların bütün hükümdarların bir nesilden geldiğine inandıklarını; bu yüzden gittikleri yerlerde gömülü hükümdarların kemiklerini çıkarıp yaktıklarını; hatta Gazne'yi aldıklarında Gazneli Mahmûd'un kemiklerini yaktıklarını; dolayısıyla da daha sonra Erdehn Moğolların eline geçtikten sonra Harezmşah Muhammed'in kemiklerinin de gömüldüğü yerden çıkarılıp, Ögeday Kaan'a gönderildiğini ve yakıldığını belirtmektedir. Bkz: Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, ss. 167-168. Ayrıca bkz: Hamdullah el-Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, ss. 494-495.

Cûzcânî'de ise Harezmşah Muhammed'in ölümüyle ilgili farklı bir bilgi vardır: Buna göre, Harezmşah Muhammed, oğlu Celâleddîn'e "Beni, bizim devletimizin başlangıcı olan Harezm'e (Gürgeç'e) götür" demiş, ama hasta olduğu için yolda ölmüştür. Celâleddîn babasının cesedini Gürgeç'e götürüp, Sultan Tekiş'in yanına defnetmiştir. Bkz: Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, c. I, s. 313. Fakat bu bilginin doğru olma ihtimali çok düşüktür. Zira her yerde Moğollar tarafından aranan Harezmşah'ın o zaman Gürgeç'e götürülmesi imkânsızdır. Ayrıca Celâleddîn'in kâtibi olan Nesevî'nin naaşın daha sonra Erdehn'e getirildiğini belirtmesi ve başka kaynaklarda Muhammed Harezmşah'ın Harezm'e götürüldüğüne dair bilgiye rastlanılmaması Cûzcânî'nin olayları karıştırdığını göstermektedir.

⁶⁶² Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, s. 41.

Cengiz Han, Harezm'in mukavemetini siyasi cepheden sarsmayı ve ordusuna karşı mukabelede bulunulmamasını istiyordu. Bkz: Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, s. 269.

kalamayacağıını anlayıp sultanın eşi ve küçük çocuklarını, taşıyabileceği kıymetli eşyaları yanına alıp Gürgeç'ten ayrılmıştır (H. 616/M. 1219). Terken Hatun giderken Gürgeç'te hapiste bulunan hükümdar ve hükümdar oğullarının hepsini Ceyhun'a attırıp öldürtmüştür.⁶⁶³ Terken Hatun önce Horasan'ın Yazır⁶⁶⁴ bölgesine, oradan da Harezşah'ın emriyle Mazenderan'ın Lârican daha sonra da İlal kalesine gitmiştir. Moğolların bir kolu onların arkasından gelip kaleyi kuşatmıştır. Susuzluk yüzünden kale teslim olmak zorunda kalmış ve Terken Hatun ile Harezşah'ın haremî esir edilmiştir. Harezşah'ın en küçük oğlu hariç çocukları öldürülmüş, kızları, hazine ve Terken Hatun ise Cengiz Han'a gönderilmiştir. Terken Hatun Cengiz Han'ın Karakurum'daki sarayında sefil bir hayat sürmüş; yiyeceklerini bile bizzat gelip Cengiz Han'ın sofrasının artıklarından temin etmeye mecbur bırakılmış ve H. 630/M. 1232-33'da orada ölmüştür.⁶⁶⁵

Terken Hatun'un Gürgeç'ten ayrılmasından sonra başıboş kalan bu devlet merkezi karışıklık içerisine girmiştir. Bundan istifade etmek isteyen Ali adındaki birisi hâkimiyeti ele almıştır. Çok yalan söylediği için Kûh-i Drugân (Dağ gibi yalanlar) lakabı verilen bu adam idarecilik kabiliyetinden yoksun ve cahil birisi

⁶⁶³ Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, ss. 41-42; Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. II, s. 533.

Cüveynî, hapiste bulunan bu hükümdar çocuklarından fırsattan faydalanıp oğlu Harezşah Muhammed'e sıkıntı vermemeleri, karışıklık çıkarmamaları için öldürttüğünü belirtir. Bkz: Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. II, s. 533.

⁶⁶⁴ Şimdiki Türkmenistan'da, sonradan Durun adını alan bölge. Bkz: Barthold, *Türkistan*, s. 455.

⁶⁶⁵ Geniş bilgi için bkz: Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, ss. 42-44; Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 533-536; Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, ss. 478, 506, 510.

Harezşah Muhammed'in kızları Cengiz Han'ın kendi adamlarına verilmiştir. Nesevî'ye göre daha önce gördüğümüz Semerkand Sultan'ının eşi Hansultan'ı Cengiz Han'ın oğlu Cuci almıştır. (Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, s. 44). Cüveynî ise, Cengiz Han'ın ilk önce Harezşah'ın haremîne ülke için ağıt söylettiğini, daha sonra kızlardan ikisini oğlu Çağatay'a verdiğini, Çağatay'ın onlardan birini kendi cariyesi yapıp diğerini Habeş Amîd'e verdiğini (Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 534-536), Hansultan'ın ise Emîl'de bir boyacının eline düştüğünü ve ölünceye kadar ondan ayrılmadığını belirtir. Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 468-469.

Harezşah'ın Kümahî şah (veya Kamacı şah) isminde küçük yaşta çocuğu Terken Hatun ile beraber Cengiz Han'ın sarayında bir müddet kalmıştır. Terken Hatun tek kalan o çocukla avunur, vaktini geçirirmiş. Bir gün çocuğun saçını tarayıp, onunla oynarken Cengiz Han çocuğu alıp boğdurtarak öldürmüştür. Nesevî, bunun Terken Hatun'un vaktiyle hükümdar çocuklarını öldürttüğü için cezasını çektiğini belirtir. Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, s. 43.

idi⁶⁶⁶. Onun bu cahil ve maceraperestliğinden faydalanmak isteyenler memleketin zenginliklerini kendi aralarında paylaşmaya, halkı zor duruma sokmaya başlamışlardır. Harezmşah Muhammed'in ölümünden sonra Gürgenç'e eski divan erkânları geldi. Bunlar Harezmşah'ın adından sahte fermanlar yazıp, Harezmşah'ın Moğollarla savaştığını söyleyip, şehrin yönetimini ve maliyesini bir miktar düzene koymaya muvaffak olmuşlardır. Ali Kûh-ı Drugân ise şehirden çıkıp kaçmıştır.⁶⁶⁷

Harezmşah Muhammed vefat etmeden önce adada iken üç oğlu Celâleddîn, Aksultan ve Uzlaşşah yanında idiler. Ölmeden önce Uzlaşşah'ı veliahdlıktan azledip yerine hanedanı yıkılma tehlikesinden koruyacak kabiliyetli gördüğü oğlu Celâleddîn'i veliaht tayin etmiş ve herkese onun bayrağı altında birleşmeyi emrederek, kendi kılıcını eliyle Celâleddîn'in beline kuşatmıştı.⁶⁶⁸ Harezmşah Muhammed'in vefatından sonra Celâleddîn ve kardeşleri Gürgenç'e daha Moğollar gelmeden ulaşmışlardır. Halk bu şehzadeleri sevinçle karşılamıştır. Fakat Celâleddîn'in veliaht olup başa geçmesine kardeşleri karşı çıkmazken, Terken Hatun'un akrabaları ve eski veliahdın taraftarları bunu kabul etmeyerek Celâleddîn'e suikast yapmayı planlamışlardır. Bu durumu öğrenen Celâleddîn Gürgenç'ten çıkıp Horasan'a gitmiştir. Onun arkasından üç gün sonra da diğer kardeşleri Uzlaşşah ve Aksultan da Moğolların gelmekte olduğu haberini aldıkları için şehri terkedip Horasan'a çekilmişlerdir.⁶⁶⁹

⁶⁶⁶ Nesevî Ali Kûh-ı Drugân'ın yüz bin dinar istediği zaman, ona bin dinar getirilse bile buna çok memnun olup, arasındaki farkı anlamayacak kadar cahil olduğunu belirtmektedir. Bkz: Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, s. 56.

⁶⁶⁷ Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, s. 56.

⁶⁶⁸ Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, s. 56. Ayrıca bkz: Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, s. 510; Hamdullah el-Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, s. 497.

⁶⁶⁹ Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, ss. 57, 59, 61; Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, s. 511.

Celâleddîn'in Gürgenç'ten ayrılmasının sebebi Terken Hatun'un akrabaları ve komutanların eski veliahdı istemeleri ve suikast planlamaları iken, Uzlaşşah ile Aksultan'ın devletin başkentini neden terkettikleri anlaşılmamaktadır. Belki de babaları Harezmşah Muhammed'in ölümünde yanında bulunan bu çocukları babalarının Moğollar karşısında nasıl bir dehşete düştüğüne şahit oldukları için şehrin müdafaasında bulunmayıp, Horasan'da savunma yapmak veya canlarını kurtarmak istemisi olmalarıyla açıklanabilir.

Celâleddîn'i ise Terken Hatun'un nasıl sevmediğini Nesevî şöyle anlatmaktadır: Terken Hatun Moğolların elinde esirlikte iken hizmetçilerinden Bedrüddîn Hilal Terken Hatun'a hadi kaçıp, torununuz Celâleddîn'e sığınalım, onun Moğollar'a karşı bazı başarılar kazandığını duyuyoruz dediğinde, "Ayçiçek'in (Celâleddîn'in annesi) oğlundan yardım isteyip ona sığınmaktansa Cengiz

Cengiz Han, Semerkant'ı aldıktan sonra Gürgenç'i almak için oğullarından Çağatay ve Ögeday'ı görevlendirmiştir. Cüveynî, Mâverâünnehir bölgesinin Moğollar tarafından baştan başa yağma edilip, Cend ve Barçalıgkent de idare altına alındıktan sonra Gürgenç'in "ipleri kesilmiş bir çadır gibi" kaldığını belirtir.⁶⁷⁰ Buna rağmen imparatorluğun merkezi olan bu şehre Cengiz Han oğullarından Çağatay ve Ögeday'ı, daha sonra ise onlara diğer oğlu Cuci'yi de yardıma göndermesi bu şehre nasıl ehemmiyet verdiğini göstermektedir.⁶⁷¹ Gürgenç'e ilk başta Moğolların öncü birliklerinden Bacı Bey kumandasındaki birlik, daha sonra Ögeday'ın kuvvetleri, Boorcü tümeni, Tovan (Tolun) Çerbi, Üstûn ve Kadân Noyanları gibi Moğolların meşhur komutanları emrindeki kuvvetlerle gelmişlerdir. Cuci'nin birlikleri ise arkadan gelmekte idi. Gürgenç'e yaklaşan Moğol ordusunun sayısı 100 bin idi.⁶⁷²

Gürgenç'te şehzadelerin çekilmesiyle o zamana kadar saltanat kavgaları yüzünden müdafaa kuvvetlerinin birleşmesine engel olan karışıklıklar giderilmiş ve hepsi ittifakla yine Terken Hatun'un akrabalarından olan Humartigin'i⁶⁷³ tahta çıkararak vatanlarını sonuna kadar müdafaa etmeye karar vermişlerdir. Şehirde Oğul Hâcib, Erbuka Pehlivan, Feridun Guri gibi büyük kumandanların emrinde güçlü askeri birlikler de vardı.⁶⁷⁴ Fakat Gürgenç'in müdafaasını zayıflatan asıl unsur Moğolların sahte ric'at ve pusu sistemi olan bozkır harp taktiği olmuştur. Moğol öncü birlikleri şehrin kapılarının önünde görünüp hayvanları sürmekle meşgul olmaktadır. Bunu gören şehirdekiler Moğolların bu kadar az bir kuvvetle geldiğini zannederek bir an önce işlerini bitirmek için orduyu harekete teşvik etmişlerdir.

Han'ın cariyesi olup ölmem daha iyidir" demiştir. Nesevî bunu bizzat daha sonra kaçıp Celâleddîn'e sığınan Bedrüddîn Hilal'den işitmiştir. Bkz: Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, s. 43.

⁶⁷⁰ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. I, s. 202.

⁶⁷¹ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 183; Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, s. 513.

⁶⁷² Nesevî'ye göre, Cuci ordusu gelmeden önce bile 100 bin idi. Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, s. 85.

⁶⁷³ D'ohsson, "Ömer adında bir Türk kumandan" diye bahseder. D'ohsson, *a.g.e.*, s. 114.

Bazı kaynaklarda ise Sultan Muhammed'in kardeşi diye bahsedilir. Haddizatında bu eserde Gürgenç'le ilgili de devletin başkenti Merv diye zikredilir (Nikolay, Gorlov, *Polnaya İstoriya Çingis-Hana*, Karla Kray, St. Petersburg, 1840, s. 87) ki genelde bu eserde olayların bir birine karıştırıldığı görülmektedir.

⁶⁷⁴ Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, s. 513.

Cüveynî, şehirde kum ve çakıl taşlarının sayısı kadar kalabalık nüfusun bulunduğunu ve bazı komutan isimlerini de zikreder. Bkz: Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. I, ss. 202-203.

Reşîdüddîn, 90 bin Kanklı askerinin bulunduğunu söyler. Bkz: Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, s. 511.

Süvari ve piyadeden oluşan Harezmi ordusu şehrin *Alem kapısından* dışarı çıkarak onların peşine düşmüşlerdir. Moğol öncüleri firar ediyormuş gibi bazen kaçıp, bazen durup Harezmlileri şehrin bir fersah uzaklığındaki *Bâğ-ı Hürrem'e* kadar çekmişlerdir. Burada pusulardan çıkan Moğollar "çobanı olmayan bir koyun sürüsüne dalan aç kurtlar gibi" müdafaa kuvvetlerinin büyük bir kısmını imha etmişler⁶⁷⁵ ve şehre doğru ilerlemişlerdir. Şehrin *Kâbilân kapısından* içeri giren Moğollar *Tennûre* denilen mahallesine kadar gelmişlerdir. Fakat akşam olunca Moğollar geri çekilmişlerdir. Ertesi gün harap olan Kâbilân kapısında Harezmsah'ın önde gelen komutanlarından Feridun Gurî beş yüz askeriyle nöbet tuttuğu için Moğollar taarruza cesaret edememişlerdir.⁶⁷⁶

Çağatay ve Ögeday'ın "azgın bir sel ve kuvvetli bir fırtınaya benzeyen" kalabalık ordusu gelince durum değişmiştir. Moğollar Gürgenç'in yakınında muhasara hazırlıkları yapmaya başlamışlardır. Kalenin durumunu öğrenmek için şehrin etrafını dolaştıktan sonra etrafına mancınıklar yerleştirmişlerdir. Gürgenç'in etrafında mancınıkta kullanmak için taş bulunmadığı için dut ağaçlarından kütükler kesip, suda beklettikten sonra taş yerine kullanmışlardır. Moğollar hazırlıklar bitene kadar şehirden uzakta beklemişlerdir.⁶⁷⁷

Cuci'nin de birlikleri Gürgenç yakınlarına geldikten⁶⁷⁸ sonra, şehre haber gönderip, Cengiz Han'ın bu şehri kendine verdiğini, teslim olmaları durumunda halkına ve şehre zarar verilmeyeceğini, zaten âdetlerinin aksine şehrin civarındaki kasabalara da zarar verilmediğini söylemiştir. Şehirdeki "akıllı insanlar" teslim olmanın uygun olduğunu söylese de çoğu bunu kabul etmemiştir.⁶⁷⁹ Bunun üzerine

⁶⁷⁵ Cüveynî, 100 bine yakın adamın öldüğünü belirtir. Bkz: Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. I, s. 204. Ayrıca bkz: Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, s. 514.

⁶⁷⁶ Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. I, ss. 203-204; Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, ss. 513-514.

⁶⁷⁷ Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, s. 85; Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. I, s. 204; Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, s. 514.

⁶⁷⁸ İbnü'l-Esîr, Moğol ordusu kumandanlarının muhasaranın uzaması üzerine Cengiz Han'a haber gönderip kuvvet göndermesini istedikleri ve Cengiz Han'ın da kalabalık ordu gönderdiğini belirtir (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. X, s. 421) ki bu herhalde sonradan gelen Cuci komutasındaki birliktir.

⁶⁷⁹ Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, s. 85.

Moğollar her yönden saldırıya geçerek, şehrin etrafındaki su hendekleri doldurup, kale duvarlarını yıkmaya başladılar.⁶⁸⁰ Gürgenç halkı ise surlarda canla başla düşmana karşı savaşmakta idi. Humartigin dışarda olup bitenleri görünce, korkusundan inerek teslim oldu. Bu durum karşısında halk paniğe kapılsa da şehri müdafaaya devam etmişlerdir.⁶⁸¹ Muhasaranın uzayıp gitmesi ve kesin bir başarı elde edilmemesini Çağatay abisi Cuci'nin kararsızlığına bağlıyordu. Yaşca büyük olduğu için idareyi ele alan Cuci'nin belki de şehre zarar vermemek için ciddi bir hücumla kalkışmaması Cengiz Han'ın oğulları arasında ihtilaflara yol açmıştı. Vaziyet Cengiz Han'a ulaştırıldığında Ögeday'ı başkumandanlığa tayin etmiş ve diğerlerinin ona tabi olmalarını emretmiştir.⁶⁸² Bundan sonra Moğollar umumi taarruza geçtiler. Surları ele geçirerek⁶⁸³ kale burçlarına bayraklar dikip, bağırıp çağırarak, yeri göğü inletiyorlardı. Şehir halkı evlere, sığınaklara çekilerek sokaklarda barikatlar vücuda getiriyor, su bentlerini siper yapıyor, sağlam binaları kale gibi kullanarak canla başla savaşıyorlardı. Moğollar evlerin üzerine petrol dökerek ateşe veriyor, dışarı çıkan halkın üzerine ise oklarla ve mancınıklarla felaket yağdırıyorlardı.⁶⁸⁴ Mahalleler bir bir Moğolların eline geçiyor, halk ise başka bir mahalleye çekilip savaşıyordu.⁶⁸⁵ Böylece Gürgenç halkının elinde sadece üç mahalle kalmıştı. Bunun üzerine Gürgenç muhtesibi (zabita müdürü) Âliyüddîn Hayyati'yi Cuci Han'a göndermişlerdir. Âliyüddîn Hayyati Cuci'ye halkın artık Moğolların gücünü anladığını bundan sonra hanın merhametini görmek istediklerini dile getirip mücadelenin ve katliamın önünü

Cüveynî ise, Moğolların hazırlıkları tamamlayana kadar şehir halkını oyalamak için vaatler de bulduklarını söyler. Bkz: Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. I, s. 204. Ayrıca bkz: Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, s. 514.

Nesevî, Harezmsah Muhammed'in de adada iken Gürgenç'e mektup göndererek, karşınızdaki düşmanın güçlü olduğunu, bunun için yapılması gereken en uygun hareketin teslim olmak olduğunu belirttiğini de yazar. Bkz: Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, s. 85.

⁶⁸⁰ Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, s. 514.

⁶⁸¹ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. I, ss. 204-205.

Cüveynî, Humartigin'den sahte sultan diye bahseder. Bkz: Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. I, s. 204.

⁶⁸² *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 183; Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, s. 515.

⁶⁸³ Surlar ele geçirilmeden önce Gürgenç halkı surun arkasında kendilerini korudukları için Moğollardan daha fazla asker öldürülmüştür. Bkz: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 421.

⁶⁸⁴ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. I, s. 205; Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, s. 516.

⁶⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 421; Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, s. 86.

almaya çalışmıştır. Fakat Cuci Han, Âliyüddîn'e hürmet gösterse de "askerlerimi mahveden ve harbi bu kadar uzatanalara merhamet etmeyeceğini" bildirmiştir.⁶⁸⁶

Gürgenç'te halk Moğollara karşı büyük bir direnç göstermişlerdir. Bir ara Ceyhun nehrinden şehre gelen su bentlerini açmak için üç bin Moğol askeri görevlendirilmiş, bunlar şehir halkının hücumu ile tamamen imha edilmiştir. Bu başarı halkın cesaretini arttırarak kadın-erkek, genç ihtiyar vatanlarını savunmaya devam etmiştir. Fakat dalgalar hâlinde saldıran Moğollara karşı koymak artık imkânsız hale gelmeye başlamıştır.⁶⁸⁷ Böylece Moğollar şehirde ev ev her tarafı yıkıp enkaz hâlinde şehri teslim almışlardır (H. Rebiülevvel 618/M. Mayıs 1221).⁶⁸⁸ Karşı koyan kalmayınca şehir halkını dışarıdaki boş alana sürüp, aralarından meslek ve sanat sahibi yüz binden fazla kimseyi ayırmışlar, kadın ve küçük çocukları esir etmişler, geri kalanları ise öldürmeleri için askerlerin ellerine bırakmışlardır.⁶⁸⁹ Her Moğol askerine öldürmek için 24 insan düştüğü rivayet edilir.⁶⁹⁰ Savaş sırasında

⁶⁸⁶ Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, s. 86.

Kafesoğlu, Âliyüddîn'in Ögeday ile müzakere yaptığını belirtmektedir (Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, s. 274) ki, gerçekten de başkumandanlığa getirilen Ögeday ile görüşmesi lazım gelir. Fakat daha önce de Cuci'nin Gürgençlilere haber gönderip teslim olmalarını istemesi yüzünden Cuci ile de görüşmüş olabilir. Ayrıca Nesevî'de Ögeday'ın başkumandan olduğuna dair bilgi de mevcut değildir.

⁶⁸⁷ Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. I, s. 205; Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, s. 514.

Buradaki bahsi geçen Ceyhun bendi olayının istiladan sonra gerçekleşmiş olması mümkündür. Zira buradaki savaş sırasındaki bendin açılması değil, daha sonraki araştırmacıların da belirttiği gibi şehrin içinden geçen kanal üzerindeki köprünün yapılması ve bu köprünün işgal edilmesi olabilir. Bkz: Barthold, *Türkistan*, s. 459; Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, s. 274. Ya da Moğollar savaş sırasında da bendi açmaya teşebbüs etmiş, fakat başaramamış da olabilirler.

⁶⁸⁸ Nesevî'ye göre Gürgenç muhasarası ve savaşı 4 ay (H. 617 Zilkade-618 Safer/M. 1220 Aralık-1221 Nisan) sürmüştür (Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, s. 86; Ayrıca bkz: Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, c. II, s. 149). İbnü'l-Esîr'de ise 5 ay diye geçer (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. X, s. 421). Reşîdüddîn 7 ay (Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, s. 515) Ebulgazi Bahadır Han ise 8 ay diye bahseder. Bkz: Ebulgazi Bahadır Han, *Türklerin Soykütüğü (Şecere-i Terâkime)*, (haz: Muharrem Ergin), İstanbul, ts., s. 33.

⁶⁸⁹ Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, s. 86; Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. I, s. 205; Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, s. 516.

⁶⁹⁰ Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. I, s. 205; Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, s. 516.

Reşîdüddîn o zamanki kalan Moğol askerlerinin sayısının 50 binden fazla olduğunu belirtir (Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, s. 516). Buna göre (50.000 x 24) 1.200.000 gibi çok yüksek bir rakam çıkmaktadır. Gürgenç'in imparatorluğun en kalabalık ve en büyük şehri olmasına rağmen bu rakam çok mübalağalı gözükmektedir.

Cüveynî ise, savaşta her iki taraftan öldürülenlerin sayısını söyledikleri zaman inanmadığını, dolayısıyla eserine yazmadığını da belirtir. Bkz: Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. I, s. 206.

Öldürülen şehirlilerin sayısının 100.000 olduğu da söylenir. Bkz: Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, c. II, s. 513.

Moğollardan da büyük kayıplar verdiği, öldürülen Moğolların kemiklerinden âdeta tepeler meydana geldiği belirtilir.⁶⁹¹ Gürgenç halkından ise çok fazla insanın katladığına dair malumat bölgede yapılan kazılarda da görülmüştür. Burada cami kalıntılarının yanında Rus bilim adamları tarafından yapılan araştırmada çok fazla insanın kemik ve kafatasına, o dönemin silahlarına rastlanılmıştır. Bu buluntuların Moğolların katliamında öldürülen insanlara ait olduğu, ayrı ayrı mezar yapılması imkânsız olduğu için insanların toplu şekilde defnedildiğine kanaat getirilmiştir.⁶⁹²

Cûzcânî şöyle bir rivayeti nakleder: Moğollar Gürgenç halkını boş alana çıkardıktan sonra kadınlardan gözlerine kestirdiklerini ayırıp, geri kalan kadınları soyup, iki gruba ayırmışlar ve "iyi yumruk dövüşü yaptıklarınızı duyduk" diye kadınların bir biri ile yumruk dövüşü yapmalarını emretmişlerdir. Moğollar etraflarında kılıçlarını çekmiş bekledikleri için bu Müslüman kadınların gün boyunca çıplak vaziyette bir birine girip yumruk atıp yumruk yemişler, daha sonra da askerler hepsini öldürmüşlerdir.⁶⁹³

Katliamdan sonra Moğollar şehri yağma etmişler, ayakta kalan binaları da yıkmışlar,⁶⁹⁴ "Camileri yıkmış, Mushafları da yakmışlardır".⁶⁹⁵ Moğollar daha sonra Ceyhun nehrinin suları şehre akmasın diye önüne çekilen bendi yıkıp, bütün şehri sular altında bırakmışlardır. İbnü'l-Esîr, bundan dolayı şehrin tam bir gölet hâline geldiğini, şehir halkından tek bir insanın bile kurtulamadığını söyler. Nitekim Moğolların istila ettiği diğer şehirlerde halkın bir kısmı gizlenerek, kaçarak, ölümler arasında yatıp ölü numarası yaparak canlarını kurtarsalar da Gürgenç'te kaçıp saklananların da sular ve enkaz altında kalıp can verdiğini belirtir.⁶⁹⁶ Moğollar

⁶⁹¹ Bu bilgileri veren müellif Reşîdüddîn'in zamanında kemikler hâlâ Gürgenç harabelerinde görülüyormuş. Bkz: Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, s. 515.

⁶⁹² Tolstov, *Po Drevnim Deltam Oksa i Yaksarta*, s. 271.

⁶⁹³ Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, c. II, ss. 149-150.

⁶⁹⁴ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. I, ss. 205-206.

Reşîdüddîn şehirdeki bu yakma yıkma işinin yedi gün sürdüğünü belirtir. Bkz: Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, s. 516.

⁶⁹⁵ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. XXVII, s. 152.

⁶⁹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 422.

Barthold, "Moğollar kasten şehri sular altında bırakmış olamazlar, tahribattan dolayı eskiyen su bentleri bozulup, şehri sular altında bırakmıştır" demektedir. Bkz: Barthold, *Türkistan*, s. 461.

Gürgenç'teki sanat ve meslek erbabını Doğuya göndermişler, bu kişiler daha sonra o bölgelerin refah düzeylerini yükseltecek koloniler oluşturmuşlardır.⁶⁹⁷

Böylece Harezmsahlara başkenti güzel şehir Gürgenç'te evler ve köşkler viraneye, gül bahçeleri çöplüğe, mimari birer şaheser olan saraylar taş ve toprak yığınınna dönmüştür. "Yiğitlerin ve güzel kadınların kaynağı, refah ve mutluluk şehri, devlet kuşunun yuva yaptığı bu şehir çakalların gezindiği, baykuş ve kargaların yuva yaptığı" bir yer olmuştur.⁶⁹⁸ Cûzcânî'ye göre tahribatta şehirde sadece eski bir saray olan Ahcek Köşkü (Köşk-i Ahcek) ve Harezmsah Tekiş'in türbesi ayakta kalmıştır.⁶⁹⁹ Moğol istilasından önce Gürgenç'te bulunan Yakût el-Hamevî, istiladan sonra "şehirde benim gördüğüm hiç bir şey kalmamış, halkı da tamamen öldürülmüştür" diye belirtmektedir.⁷⁰⁰ Kaynaklarda Moğolların Gürgenç'e bağlı yerleşim birimlerini nasıl aldıkları veya tahribat yapıp yapmadıkları hakkında bilgi yoktur. Fakat şehrin kuşatmasının uzun süre devam ettiği bu zaman zarfında diğer şehir, köy ve kasabaların da Moğolların eline geçtiği düşünülmektedir.⁷⁰¹

Sultan Muhammed Harezmsah'ın ölümü, Terken Hatun'un esir edilmesi, Gürgenç ve Mâverâünnehir'in sükûtu ile son Harezmsahlar Devleti de araştırmacılara

Fakat Moğolların savaş taktiklerine göre, kuşattıkları kale veya kentten bir nehir geçiyorsa, ya nehrin yatağını değiştirerek veya suya bent çekerek kenti suyun basmasını sağladıkları için (Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, s. 103) Gürgenç'e de aynı yöntemi uygulamış olabilirler.

⁶⁹⁷ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. I, s. 206.

⁶⁹⁸ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. I, s. 206.

⁶⁹⁹ Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, c. I, s. 314, c. II, s. 149.

⁷⁰⁰ Yakût el-Hamevî, *Mu'cemul-Buldân*, c. II, s. 123.

Gürgenç'in Moğollar tarafından tahrip edilmesi ve sükûtu ile ilgili ayrıca bkz: Temir, *a.g.e.*, ss. 96-97; İbn Vâsıl, *Müferricu'l-Kürüb*, c. IV, s. 61; Nüveyrî, Şehabüddîn Ahmed b. Abdülvehhab, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûnü'l-Edeb*, (thk: Nüceyb Mustafa Fevvez-Hikmet Kuşeyli Fevvez), Birinci Baskı, Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut, 1424/2004, c. XXVII, ss. 226-227; Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, c. II, ss. 237-238; Gregory Abu'l-Farac *Abu'l-Farac Tarihi*, c. II, s. 513; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, ss. 43-46; Afâf, *a.g.e.*, ss. 198-200; H.Henry, Howorth, *History of The Mongols*, Londra, 1876, c. I, ss. 84-86; Jeremiah, Curtin, *The Mongols*, Boston, U.S.A., 1908, ss. 119-120; W. De., A. Yu., Yakubovskiy, *Oçerki iz İstorii Turkmenskogo Naroda i Turkmenistana v VIII-XIX vv. (MİTT)*, Akademiya Nauk Turkmenskoy SSR, Aşkabat, 1954, ss. 139-146; Buniyatov, *a.g.e.*, ss. 149-153; Hara Davan, Erenjen, *Çingis-Han: Kak Polkovodes i Yego Naslediye*, Kalmiskoye Knijnoye İzdatelstvo, Elista, 1991, ss. 114-116; Mehmet Ali, Çakmak, "Moğol İstilas ve Harezmsahlar İmparatorluğunun Yıkılışı", *Türkler*, (ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, c. IV, ss. 911-915.

⁷⁰¹ Yakubovskiy, *Oçerki iz İstorii Turkmenskogo Naroda i Turkmenistana v VIII-XIX vv. (MİTT)*, ss. 144-145.

göre tarih sahnesinden silinmiştir.⁷⁰² Gürgeç'ten ayrılan şehzadelerden Uzlaşah ve Aksultan Moğollar tarafından kuşatılarak maiyetleriyle birlikte öldürülmüşlerdir.⁷⁰³ Celâleddîn ise on sene kadar Moğollarla mücadele etmeyi, onlardan kaçmayı başarmıştır. Moğollara karşı bir kaç başarı sağladıktan sonra Hindistan'a sığınan Celâleddîn, oradan Kirman'a gitmiş, İran'ı ve Azerbaycan'ı kendine bağlamıştır. Gürcüler, Abbâsî halifesi ve İsmâililerle mücadele eden Celâleddîn Harezmsah, Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alâeddîn Keykubat ile bozuşmuş ve H. 627/M. 1230'da meydana gelen Yassı Çemen savaşını kaybetmiştir. Celâleddîn Moğolların kendisini takip ettiğini duyunca önce Gence'ye, oradan da Amid'e gelmiş ve Moğollarla çarpışmış ve sığındığı Amid'in bir dağ köyünde öldürülmüştür (H. 628/M. 1231). Böylece Harezmsahlar sülalesi tarihe karışmıştır.⁷⁰⁴

D. Şehrin Yeniden Kurulması ve Cuci Ulusu Yönetimi

Moğollar Gürgeç'i istila edip, yakıp yıktıktan sonra Cengiz Han'ın çocukları Talekan'a babalarının yanına dönmüşlerdir.⁷⁰⁵ Cengiz Han, Gürgeç'in zenginliklerini ve halkını kendi aralarında paylaşıp kendisine pay çıkarmadıkları için oğullarına kızmış ve üç gün onları huzuruna kabul etmemiştir. Bunun üzerine Cengiz Han'ın komutanları ve yakınındakiler araya girerek, Cengiz Han'a "hiç kimseye tabi olamayan Müslüman Sultanını (Harezmsah Muhammed'i) yenip halkını ve şehirlerini aldıklarını, taksim edilen Gürgeç şehri ile komutanların hepsinin Cengiz Han'a ait olduğunu, bütün ordunun sevinç içindeyken Han'ın hiddetlenmesinin, oğullarının korkmasına ve iradelerinin zayıflamasına sebep olacağını..." dile getirmişlerdir.

⁷⁰² Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, s. 285.

⁷⁰³ Nesevî, *Siretü Celâleddîn*, ss. 61-62; Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 474-475; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, c. I, ss. 314, 315; Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, s. 511; Hamdullah el-Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, s. 497.

⁷⁰⁴ Harezmsah Celâleddîn'in macera dolu hayatı hakkında geniş bilgi için bkz: Nesevî, *Siretü Celâleddîn*, ss. 63-64, 78-84, 87-89, 98-129, 149-182, 190-201, 203-216; Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 469-527; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, c. I, ss. 315-317; Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, ss. 511-512, 525-530; Hamdullah el-Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, ss. 497-500; Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, c. II, ss. 143-146; Mîrhând, *Histoire des Sultan du Kharezme*, ss. 90-122; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. III, s. 347, c. XXVII, ss. 152-153; Buniyatov, *a.g.e.*, ss. 156-187. Ayrıca bkz: Taneri, *a.g.e.*, ss. 43-91; Aydın, Taneri, "Celâleddîn Hârizmsah", *DİA*, İstanbul, 1993, c. VII, ss. 248-250.

⁷⁰⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. X, s. 422; Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. I, s. 206; İbn Vâsıl, *Müferricu'l-Kürüb*, c. IV, s. 315.

Bundan sonra Cengiz Han oğulları Cuci, Çağatay ve Ögeday'ı huzuruna kabul etmiş, onları biraz azarladıktan sonra yine yanındakilerin teskin etmeleri ve daha alınacak bir sürü toprakların ve şehirlerin olduğunu dile getirmeleri üzerine yumuşayarak onları affetmiştir.⁷⁰⁶ Daha sonraki yıllarda da Moğollar Harezmsahlar imparatorluğuna bağlı olan bölgeleri tahribata devam etmişler ve bütün topraklarına hâkim olmuşlardır. İbnü'l-Esîr, Moğolların bu istila, tahribat ve katliamlarının çok büyük olduğunu, Hz. Âdem'den o zamana kadar insanlığın böyle bir katliama maruz kalmadığını belirtir.⁷⁰⁷ Fakat Moğollar Harezmsahların topraklarını kendilerine bağladıktan sonra bu beldeleri yeniden imar etmeye başlamışlardır. Gürgenç şehri de kısa sürede diğer Mâverâünnehir ve Horasan şehirleri gibi imar edilerek harabeleri yanında yeniden kurulmuştur.⁷⁰⁸

Cengiz Han'ın büyük oğlu olan Cuci Han, daha Gürgenç'in istilası sırasında bu şehrin tahrip edilmesini istememiş, hatta şehre haber gönderip teslim olmaları durumunda şehre ve halkına zarar verilmeyeceğinin vaad etmişti.⁷⁰⁹ Fakat Cuci Han halkın razı olmamasından dolayı şehrin tahrip olmasına engel olamamıştı. Bu topraklar Moğolların eline geçtikten sonra Gürgenç ve Deşt-i Kıpçak Cengiz Han'ın emriyle Cuci ulusuna verilmiştir.⁷¹⁰

Bu dönemde Gürgenç, yeniden imar edilmeye başlansa da ayrıntılar hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Cüveynî'de Cuci'nin Gürgenç alındıktan sonra bu bölgeye Cin Timur isminde birisini vali (baskak) tayin ettiği belirtilmektedir.⁷¹¹ Ayrıca Gürgenç'te Hurumsi ailesine mensup aslen Gürgenç'li olan (Mahmûd)

⁷⁰⁶ Geniş bilgi için bkz: *Moğolların Gizli Tarihi*, ss. 183-184.

⁷⁰⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. X, s. 399.

⁷⁰⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. X, s. 490.

⁷⁰⁹ Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, s. 85.

⁷¹⁰ Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârîh*, c. I, s. 732; Hamdullah el-Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, s. 583; Ötemiş Hacı, *Çengiz-Nâme*, (haz: İlyas Kamalov), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2009, ss. 30-31; Mustafa, Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, Öncü Basımevi, Ankara, 2009, s. 41; Temir, *a.g.e.*, s. 122.

⁷¹¹ Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. II, s. 551.

Yalavaç⁷¹² ve oğlu Mes'ûd'un Cengiz Han'a gelip, şehirlerin idaresi hakkında hasbihal ettikleri, Cengiz Han'ın da onlara Gürgenç dâhil birçok şehrin idaresini verdiği nakledilmektedir.⁷¹³ Cüveynî'de Mahmûd Yalavaç ve oğlu Mes'ûd Bey'in Mâverâünnehir'de Moğol tahribatının izlerini sildikleri, Buhara şehrinin bile tahribattan sonra Yalavaç'ın üstün gayretleri sayesinde imar edilip, yüksek bir refah seviyesine ulaştığını belirtir.⁷¹⁴ Daha sonraki yıllarda ise Gürgenç'in ve diğer bazı şehirlerin idaresi Mahmûd Yalavaç'ın oğlu Mes'ûd'a bırakılıp, Yalavaç ise Çin tarafına vali tayin edilmiştir.⁷¹⁵ Dolayısıyla Gürgenç'in de bu dönemde imar edildiği bilinmektedir. Barthold, Gürgenç'in istiladan birkaç sene sonra hemen hemen Moğol tahribatından önceki gibi mamur hâle geldiğini belirtir.⁷¹⁶ Hakikaten de şehrin kısa sürede onarılıp tekrar canlandırıldığı bir gerçektir. Zira ileride de değineceğimiz gibi şehrin daha güzel bir belde olduğu bölgeyi ziyaret edenler tarafından belirtilmiştir.

Cuci Han H. 624/M. 1227 yılında bir av sırasında atdan düşüp, omurgası kırılarak ölmüştür.⁷¹⁷ Onun ölümünden sonra hâkimiyeti altındaki topraklar Cengiz Han'ın emriyle oğlu Batu'nun hükmü altına girmiştir. Batu (Sayın) Han hükümdarlık yıllarında (H. 624-654/M. 1227-1256) Kıpçak-Moğol mücadelesi neticesinde Cuci ulusu azametli yapısıyla tarih sahnesine çıkmıştır. Cengiz Han'ın yerine seçilen Ögeday Han da kardeşinin oğlu Batu'ya babasının idare ettiği toprakları yönetme izni

⁷¹² Barthold, Mahmûd Yalavaç'ın daha önce Cengiz Han'ın Alâeddîn Muhammed'e gönderdiği elçiler arasında bulunan Mahmûd el-Harezmî ile aynı kişi olabileceğini ileri sürmektedir. Bkz: Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi -Dersleri-*, s. 127.

Düstürü'l-Vüzerâ'da elçilik heyetinde bulunan kişinin aynı kişi olduğu belirtilmesi Barthold'un fikrini desteklemektedir. Bkz: Hândmîr, *Düstürü'l-Vüzerâ*, ss. 257-259.

⁷¹³ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 185; Temir, *a.g.e.*, ss. 97-98.

⁷¹⁴ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. I, s. 190.

⁷¹⁵ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 185; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. III, s. 693.

Mahmûd Yalavaç, Ögeday'ın zamanında da Harezm'de vali idi. Bkz: Barthold, *Türkistan*, s. 501.

⁷¹⁶ Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi -Dersleri-*, ss. 127-128.

⁷¹⁷ Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, s. 733; Hamdullah el-Müstevfi, *Tarih-i Güzide*, s. 585; Ötemiş Hacı, *a.g.e.*, s. 31; T.İ., Sultanov, *Çingiz-han i Çingizıdı Sudba i Vlast*, İzdatelstvo AST, Moskova, 2006, ss. 199-200.

Ayrıca bkz: Mustafa, Kafalı, "Cuci Han", *DİA*, İstanbul, 1993, c. VIII, ss. 78-79.

Cuci Han ile babası Cengiz Han'ın bir ara aralarının açıldığı da rivayet edilmektedir. Cûzcânî, Cuci'nin babasının memleketleri tahrip edip, insanları öldürmesine karşı çıktığı, Müslümanlara yaklaşıp, memleketi kalkındırmak istediğini, bunun için babasını av yerinde öldürmek istediğini, bunu duyan Cengiz Han'ın Cuci'yi zehirletmek için adam gönderdiğini belirtir. Bkz: Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, c. II, s. 150. Ayrıca bkz: D'ohsson, *a.g.e.*, ss. 140-141.

Reşîdüddîn ve Cûzcânî'deki rivayetlerle ilgili bkz: Barthold, *Türkistan*, ss. 483-484.

vermiştir. Kıpçak seferlerinin kumandanı olarak tayin edilen Batu Han komutasındaki Moğol orduları, daha da ilerleyerek Rus prensliklerini, Polonya, Macaristan, Avusturya ve Dalmaçya'ya kadar olan ülkeleri yağmalamışlar ve Alman kuvvetlerini bozguna uğratmışlardır (H. 638/M. 1241). Böylece Cuci ulusu geniş bir sahaya hâkim olmuştur.⁷¹⁸

Batu Han, iktisadî ve siyasî gücünü kuvvetlendirmek maksadıyla, savaşlar ve tahribatlar yüzünden olumsuz etkilenen eski ticaret yollarını yeniden canlandırmak istemiştir. Bunu hayata geçirmek için ticaret yollarını emniyet altına almış; Asya'dan Avrupa'ya, Yukarı Bulgarya'dan güneye giden kervan yollarını yeniden canlandırmıştır. Bunun neticesinde diğer şehirler gibi ticaret yolları güzergâhında bulunan Gürgenç de kısa sürede eski ticari canlılığına kavuşmuş, tacirlerin uğrak yeri olmuştur.⁷¹⁹

E. Altın Orda Yönetiminde Gürgenç

Cengiz Han'ın oğlu Cuci Han'ın ölümünden sonra oğlu Batu Han yerine geçtiğinde Cengiz Han hâkimiyet sembolü olarak "altın bosagalı ak orda" (altın aksamı ak otağ) kurdu muştur. Bu yüzden (veya otağın üstünde altın yıldız olması sebebiyle) de Batu Han'ın soyundan gelenlere Ak Orda veya Altın Orda hanedanı denilmiştir. H. 638/M. 1241 yılında amcaları Çağatay Han ve Ögeday Kağan'ın ölmeleri üzerine daha rahat hareket etme imkânına sahip olan Batu Han, merkezi Saray şehri olan Altın Orda Devletini kurmuştur.⁷²⁰

⁷¹⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz: Reşidüddin, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, ss. 734-735; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, c. II, ss. 175-176; Ötemiş Hacı, *a.g.e.*, ss. 31-32, 34-37; Sultanov, *a.g.e.*, ss. 201-202; Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, ss. 41-43; Kafalı, "Batu Han", ss. 208-209.

Cuci Ulusu ve Cuci Han'ın soyundan gelen kabilelerin siyasi rolleri hakkında bkz: Mustafa, Kafalı, "Cuci Ulusu'ndaki İl ve Kabilelerin Siyasi Roller ve Ehemmiyetleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sy. 2, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1971, ss. 99-110.

⁷¹⁹ H.Henry, Howorth, *a.g.e.*, c. II/1, ss. 66-67; Kafalı, "Batu Han", s. 209.

⁷²⁰ Altın Orda veya Ak Orda'nın kaynaklarda farklı geçtiği ve bunların karşılaştırması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Ötemiş Hacı, *a.g.e.*, ss. 31-32; A. Yu., Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, (çev: Hasan Eren), Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992, ss. 29-31, 37; Sultanov, *a.g.e.*, s. 201; Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, ss. 44-48; Mehmet, Saray, "Altın Orda Hanlığı", *DİA*, İstanbul, 1989, c. II, ss. 538-539; Kafalı, "Batu Han", s. 208.

Altın Orda hâkimiyetinde bulunan Gürgenç şehri, diğer şehirler gibi süratle canlanmaktaydı. Altın Orda Hanlarının ilki ve kurucusu Batu Han'ın gizlice Müslüman olduğu, fakat bunu belli etmediği, hâkimiyeti süresince İslâm beldelerine herhangi bir emrinden dolayı zarar gelmediği belirtilmektedir.⁷²¹ Altın Orda'nın ilk Müslüman hükümdarı olarak bilinen Batu Han'ın kardeşi Berke Han'dır (H. 654-664/M. 1256-1266). Bu dönemde ticari münasebetler sayesinde Altın Orda devletinde İslâmiyetin yayıldığı, âlimlerin himaye edildiği bilinmektedir.⁷²² Dolayısıyla bir İslâm beldesi ve çoğunlukla Müslümanların yaşadığı Gürgenç şehri bu dönemde hem ticaret yolu güzergâhında bulunması hem de halkın rahat yaşamasından mütevellit hızlı bir gelişme göstermekteydi. Müslüman tacirler de Altın Orda hâkimiyeti altındaki Mâverâünnehir ve Harezm'de gördükleri saygıyı ve kazancı Moğol imparatorluğunun hiç bir yerinde görmemişlerdir.⁷²³ Bu dönemde Gürgenç'te Altın Orda hükümdarlarına bağlı valilerin bulunduğu belirtilmektedir. Altın Orda Han'ı Togtagu zamanında Gürgenç'te (Harezm'de) Beydemir isimli bir valinin bulunduğu bilinmektedir.⁷²⁴ Özbek Han zamanında (H. 713-740/M. 1313-1340) ise Gürgenç'te Kutluğ Timur⁷²⁵ valî⁷²⁶ olarak bulunmakta idi. Kaynaklarda ismi "el-Emîrül-A'zam Şehabeddîn" diye geçen⁷²⁷ Kutluğ Timur, Özbek Han'ın en güçlü emirlerinden biri olup, Özbek Han'ın tahta çıkmasını ve kısa zamanda bütün

⁷²¹ Buna rağmen öldüğünde Moğol âdetine göre ev ya da oda büyüklüğünde yer kazılıp, eşyalarıyla birlikte defnedildiği de belirtilmektedir. Bkz: Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, c. II, s. 176.

⁷²² Dönemi ve Müslüman oluşu hakkında bkz: Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, c. II, ss. 213-214.

⁷²³ Geniş bilgi için bkz: Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, ss. 32-33.

⁷²⁴ Togan, "Hârizm", s. 250.

⁷²⁵ İbn Battûta, Kutluğ Timur'un isminin "hadid-i mübarek", yani, "kutluğ" - "mübarek, (kutlu)" "timur/dümmur/temir" ise "demir (hadid)" manasında olduğunu belirtir. Ayrıca o, Kutluğ Timur'un Özbek Han'ın teyze oğlu olduğunu, daha önce de Horasan valiliği yaptığını, Oğlu Hârûn'un da Özbek Han'ın kızıyla evli olduğunu söyler. Bkz: İbn Battûta, *er-Rihle*, c. I, ss. 367-368.

Kutluğ Timur'un Gürgenç'in yerlilerinden olduğu da belirtilmektedir. Bkz: Yakubovskiy, *Razvalim Urgença*, s. 18; Mamedov-Muradov, *Srednevekoviyeye Pismenniye İstoçniki*, s. 27.

Ayrıca Kutluğ Timur'un Özbek Han'ın damadı, şehzade olduğu söylense de (Togan, "Hârizm", s. 250), onun han ailesine mensup, ama şehzade olmadığı belirtilir. Bkz: Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 60.

Gürgenç'te bina ettirdiği Necmeddîn-i Kübrâ türbesinde ise ismi "Toydi Aka oğlu Necmeddîn oğlu Kutluğ Timur" diye belirtilmektedir. Bkz: Halimov, *a.g.e.*, ss. 48-49.

⁷²⁶ İbn Battûta'da "emir" diye geçmektedir. Bkz: İbn Battûta, *er-Rihle*, c. I, ss. 365, 368.

⁷²⁷ Zeki Velidi, Togan, "Harezm'de Yazılmış Türkçe Eserler", *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul, 1928, c. 2, s. 330.

düşmanlarından kurtulmasını sağlamıştır.⁷²⁸ Gürgeç valisi Kutluğ Timur'un vefatından sonra⁷²⁹, Harezmi'nin - dolayısıyla Gürgeç'in - Kongrat beylerinin eline geçtiğini görüyoruz.

F. Kongrat-Sûfiler Hanedanlığı

Cengiz Han'ın eşi Börte'nin⁷³⁰ de mensubu olduğu Doğu Moğolistan'da yaşayan Kongrat kabilesi H. 597/M. 1201 tarihinden sonra Cengiz Han'a gelerek bağılıklarını bildirmişler ve onun emrine girmişlerdir.⁷³¹ Altın Orda Devleti hükümdarı Özbek Han'ın annesi Bayalın de Kongratlardan idi. Böylece Moğolların hâkim oldukları topraklara yerleşen Kongratlar⁷³², Moğol hanlarının hizmetinde yüksek mevkilere gelmişlerdir. Altın Orda Devleti Gürgeç'in de içinde bulunduğu Harezmi bölgesinin yönetimini bu Kongrat sülalesine vermişlerdir. Kutluğ Timur'dan sonra Kongratlardan Nagaday Noyan⁷³³ valilik etmiş, onun ölümünden sonra ise oğlu Hüseyin Sûfi (Ak Hüseyin) ve Yusuf Sufi Harezmi'de vali olmuş ve Sûfiler adında küçük bir hanedanlık tesis edilmiştir.⁷³⁴

Nagaday Noyan'ın adaletli bir yönetici olup, tasavvuf erbabı Seyyid Ata ile samimi sohbetlerinin olduğu; ayrıca Kongrat-Sûfiler hanedanlığının atası olduğu kabul edilmektedir.⁷³⁵ Kongrat beyleri Altın Orda Devletine bağlı olmalarına rağmen daha sonra bu bölgede bağımsız siyaset gütmeye başlamışlardır. Bu dönemde Çağatay Devleti parçalanıp yıkılmış, yerine Timurlular Devleti kurulmuş ve Hüseyin

⁷²⁸ Howorth, *a.g.e.*, c. II/I, ss. 148-149; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, ss. 50-51.

⁷²⁹ Kutluğ Timur'un H. 706/M. 1307 yılından vefatı olan 1336 yılına kadar Gürgeç'te vali olarak bulunduğu Timurlu tarihçisi Fasîh-i Hâfi olarak bilinen Ahmed b. Celâleddîn Muhammed b. Nâsırüddîn Yahya'nın (v. H. 845/M. 1441) Mücmeli-Fasîhî isimli eserinde geçtiği belirtilir. Bkz: Halimov, *a.g.e.*, s. 9.

Kutluğ Timur 1336 yılında vefat etmiş, hatta onun vefatı Altın Orda Hanı Özbek Han'ın İlhanlılar'a karşı yaptığı seferin de sonuçsuz kalmasına sebep olduğu bilinmektedir. Togan, "Hârizm", s. 250.

Özbek Han hakkında bkz: Mustafa, Kafalı, "Özbek Han", *DİA*, İstanbul, 2007, c. XXXIV, ss. 107-109.

⁷³⁰ Cengiz Han ve Börte'nin evliliği için bkz: *Moğolların Gizli Tarihi*, ss. 18-22.

⁷³¹ Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. I, s. 138.

⁷³² Şimdiki Özbekistan'da da mevcut olan Kongrat isminin efsaneye göre Kongır-koyu kahverengi veya koyu kül rengi atın isminden geldiği söylenir. Efsane için bkz: Baydemir, *a.g.e.*, ss. 242-244.

⁷³³ Yezdî, Tongday diye belirtmektedir. Bkz: Yezdî, *Zafernâme*, c. I, s. 422.

⁷³⁴ Yezdî, *Zafernâme*, c. I, s. 422; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 123; Togan, *Horezm Kültürü Vesikaları*, s. 35; Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, ss. 53-54.

⁷³⁵ Togan, *Horezm Kültürü Vesikaları*, s. 36.

Sûfi ve halefi Yusuf Sûfi ile mücadeleye girişmiştir ki, bu hadiselerle ileride değineceğiz.

H. 730/M. 1330'larda Orta Asya steplerinden başlayıp H. 748/M. 1347'de İpek yolu boyunca birçok ülkeye yayılan ve bütün eski dünyayı etkisi altına alan "kara ölüm" diye isimlendirilen veba salgını yayılmıştır.⁷³⁶ Bu dönemde Gürgenç'te H. 746/M. 1345-1346 senesinde bu salgından birçok kişinin öldüğü de belirtilmektedir.⁷³⁷

IV. Timurlular Zamanında Gürgenç

Timur tarafından kurulduğu için onun adına nisbetle bu devlet Timurlular diye anılmaktadır. Timur ilk defa H. 761/M. 1360 yılında tarih sahnesinde görünmekte ve kendine müttefikler sağlamak suretiyle on yıllık mücadeleden sonra Mâverâünnehir'i - daha önce Çağatay Devletinin hâkimiyetindeki toprakları - ele geçirerek Semerkant'ta tahta oturmuştur (H. 12 Ramazan 771/M. 9 Nisan 1370).⁷³⁸ Timur Çağatay ulusuna mensup hanların idaresindeki Barlas kabilesindedir ve onun Moğol hanedanına mensup olduğu ileri sürülmektedir.⁷³⁹

A. Timur'un Harezm Seferleri ve Şehrin Tahrip Edilmesi

Harezm'de - dolayısıyla Gürgenç'te - hüküm süren Kongratlardan Hüseyin Sûfi, Harezm'in doğu kısmındaki Çağataylara ait olan yerleri ele geçirip beş altı senedir Kât ve Hîve gibi şehirlerden vergi almaktaydı. Çağatay ulusunun topraklarına hâkim olan Timur, Hüseyin Sûfi'ye elçi göndererek bu toprakların daha önce

⁷³⁶ Tâun diye de isimlendirilen kitlesel ölümlere sebep olan veba ve yayılma yerleri ile ilgili geniş bilgi için bkz: Nühket, Varlık, "Tâun", *DİA*, İstanbul, 2011, c. XL, ss. 175-177.

⁷³⁷ "Mücmeli-Fasîhi"den alındığı belirtilen bu bilgide, "şehirde halkın hemen hemen hepsi öldüğü, yüz insandan birisi belki hayatta kalmış olabilir" diye belirtilse de (Halimov, *a.g.e.*, s. 10) bunun biraz abartılı olduğu kanaatindeyiz. Zira daha sonra, özellikle Timur'un seferleri sırasında şehirde kalabalık bir nüfusun olduğu görülmektedir.

⁷³⁸ Timur'un ortaya çıkışı; on yıllık mücadelesi ve Timurlu devletinin kuruluşu hakkında bkz: Şâmî, *Zafernâme*, ss. 18-61; Yezdî, *Zafernâme*, c. I, ss. 262-411; İbn Arabşah, *Acâibü'l-Makdûr*, ss. 3-18. Ayrıca bkz: İsmâil, Aka, *Timurlular Devleti Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2010, ss. 19-25; Mustafa, Kafalı, "Timur", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979, c. XII/I, ss. 336-338; Aka, "Timurlular", *DİA*, İstanbul, 2012, c. XLI, s. 177; Aka, "Timur", *DİA*, İstanbul, 2012, c. XLI, s. 173.

⁷³⁹ Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s. 62.

Çağataylara ait olduğunu, sahibi yok diye vergilerini almana rağmen artık buraların sahibinin kendisi olduğunu, aradaki dostluğun bozulmaması için bu toprakların vergilerinin kendi adamlarına verilmesini istemiştir. Fakat uzun zamandır bağımsız olarak hareket etmeye alışan Hüseyin Sûfi "ben bu vilayetleri kılıçla aldım, benden de ancak kılıçla alırsın" diye elçiyi geri göndermiştir. Bunun üzerine Timur Harezme sefere çıkmaya karar verdi. Bu sırada Timur'un yanında bulunan âlim Mevlânâ Celâleddîn Keşşî, Timur'dan Hüseyin Sûfi ile konuşup onu ikna etmeye çalışmak için izin alarak Harezme gitti. Zira Timur genellikle istişare edip, etrafındakilerin fikrini alıp hareket ettiğini kendisi belirtmektedir.⁷⁴⁰ Fakat Hüseyin Sûfi bu âlimin nasihatlarına kulak asmadığı gibi onu hapsettirdi. Timur ordusunu hazırlayarak H. 773/M. 1371-72 yılında *ilk Harezme seferine* çıkmıştır. Yolda Harezme birliklerini mağlup ederek ilerleyen Timurlular Kât şehrini kuşattılar. Burada Bayram Hoca Yasavul ve Şeyh Muhammed adlı iki emir şehri savunmaya çalışsalar da Timurlular hendekleri doldurarak surlardan şehre girmeyi başarmışlardır. Şehirde halkın önde gelenlerini öldürüp bölgeyi yağmalamışlardır.⁷⁴¹

Ertesi sabah Timur, Kât'da ele geçirilen esirleri serbest bırakarak Gürgenç'e doğru ilerlemiştir. Öncü birlikler Harezme ordusunu yenerek Gürgenç sınırındaki şehirleri yağmalamışlardır. Hüseyin Sûfi Timurlulara karşı koymaya yetecek sayıda askeri olmadığı için şehrin kapılarını kapatarak, Timur'a elçi gönderip canını bağışlamasını ve sulh yapmak istediğini belirtmiştir. Timur da zaten Hüseyin Sûfi'yi bağışlamayı düşünürken⁷⁴² Hüseyin Sûfi'ye Keyhüsrev Huttelânî isimli Timur'un adamlarından birisi yardım edeceğini söylemesi üzerine Hüseyin Sûfi ordusunu hazırlayıp şehirden çıkmış ve savaş düzeni almıştır. O sırada Timur'un askerleri etraftaki şehirleri yağma ile meşgul idiler. Timur yanında bulunan askerlerle Hüseyin Sûfi'nin üzerine yürüyerek onları mağlup edip şehrin kapılarına kadar çekilmeye mecbur etmiştir. Harezmliler ise şehre çekilip kapıları kapatmışlardır. Yağmaya

⁷⁴⁰ "Kengeş" diye isimlendirilen istişare, istişare sonucu Timur'un kendi belirttiği yapılan işler, hayatı boyunca yaptığı faaliyetler hakkında bkz: Timur, Emir Sahibkiran Muhamed Tarağay Bahadıroğlu, *Timur'un Günlüğü (Tüzükât-ı Timur)*, (haz: Kutlukhan Şakirov-Adnan Aslan), İkinci Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul, 2010, ss. 23-67.

⁷⁴¹ Şâmî, *Zafername*, ss. 65-66; Yezdî, *Zafername*, c. I, ss. 422-426.

⁷⁴² Yezdî, *Zafername*, c. I, s. 427.

giden Timurlu askerleri de pek çok ganimetlerle geri dönerek Gürgenç'i kuşatma altına almışlardır. Bu sırada Hüseyin Sûfi yaptığı işten pişman olarak kahrından ölmüştür. Hüseyin Sûfi'nin yerine geçen kardeşi Yusuf Sûfi Timur'a elçi göndererek barış yapmak istediğini belirtmiştir. Timur bu teklifi kabul etmiş ve gelen elçilere Altın Orda Han'ı Özbek Han'ın soyundan gelen Yusuf'un kardeşi Ak Sûfi'nin kızı "Hanzâde" diye bilinen Sevinbike'yi oğlu Cihangir'e almak istediğini belirtmiştir. Yusuf Sûfi bu teklifi kabul etmiş ve kızın daha çeyizinin hazır olmadığını, hazırlandıktan sonra göndereceğini bildirmiştir. Timur bunu kabul ederek geri dönmüştür.⁷⁴³

Yusuf Sûfi verdiği sözde durmayarak Timur ile olan anlaşmayı bozup Kât şehrini yağmalamış ve ahalisini dört bir yana dağıtmıştır. Timurlu tarihçisi Yezdî, Yusuf Sûfi'yi Timur'a karşı düşman ettirenlerin daha önce kardeşi Hüseyin Sûfi'yi ayartıp Timur'a karşı cephe aldirtan Keyhüsrev Huttelânî'nin oğlu ve adamları olduğunu, Timur'a güvenilmemesi gerektiğini söylediklerini belirtir.⁷⁴⁴ Timur bu haberi alınca ordu toplayarak *Harezm'e ikinci kez sefere* çıktı (H. 774-75/M. 1373-75). Timurlu ordusu Gürgenç'e geldiğinde Yusuf Sûfi yaptıklarından pişman olarak elçi gönderip affedilmesini istemiş ve daha önce vaad ettiği Hanzâde'yi de çeyizleriyle göndereceğini bildirmiştir. Timur onu affedip oğlu için yapılacak düğün hazırlıklarıyla meşgul olmak için başkenti Semerkant'a dönmüştür. H. 775/M. 1374 yılında Timur hediyelerle Gürgenç'e beylerini göndermiş, Yusuf Sûfi de onlara izzet ikramda bulunarak Hanzâde'yi padişahlara yaraşır bir çeyizle gönderdi. Timur büyük bir düğün yaparak Hanzâde'yi oğlu Cihangir'e almıştır.⁷⁴⁵

⁷⁴³ Geniş bilgi için bkz: Şâmî, *Zafernâme*, ss. 67-68; Yezdî, *Zafernâme*, c. I, ss. 426-430. Ayrıca bkz: İbn Arabşah, *Acâibü'l-Makdûr*, ss. 20-21.

⁷⁴⁴ Yezdî, *Zafernâme*, c. I, s. 431.

Hüseyin Huttelânî Timur'un ilk Harezm seferinden sonra yakalanıp öldürülmüş, oğlu ise Harezm'e kaçmış idi. Bkz: Şâmî, *Zafernâme*, s. 67; Yezdî, *Zafernâme*, c. I, s. 430.

⁷⁴⁵ Geniş bilgi için bkz: Şâmî, *Zafernâme*, s. 68; Yezdî, *Zafernâme*, c. I, ss. 431-433. Ayrıca bkz: İbn Arabşah, *Acâibü'l-Makdûr*, ss. 21-22, 33.

İbn Arabşah, Timur'un ikinci Harezm seferinde Timur'a gelen elçinin Hasan Suric adında bir tacir olduğunu; Timur'un ondan kuşatmayı kaldırması mukabilinde iki yüz katır yükü gümüş talep ettiğini; tacirin de yalvar yakar bu miktarı dörtte bire düşürüp, onu da tacirin kendi cebinden ödediğini belirtir. Bkz: İbn Arabşah, *Acâibü'l-Makdûr*, ss. 21-22.

H. 777/M. 1376 yılında Timur *Harezme* üçüncü kez sefere çıkmış, fakat Timur'un seferde olduğundan faydalanmak isteyen düşman güçlerinin Timurluların başkenti Semerkant'ı kuşatmaları üzerine⁷⁴⁶ Timur Gürgenç'e bağlı yerleşim birimlerinden Derhas'tan (Hâs/Kerderenhâs) geri dönmüştür.⁷⁴⁷ Timur'un üçüncü Harezme seferinin sebebi kesin olarak belirtilmemekle beraber büyük bir ihtimalle bölgede isyan çıkması ve o bölgeyi kontrol altına almak istemesi olarak değerlendirilebilir.

Yusuf Sûfi yine rahat durmayarak Timurluların hâkimiyeti altındaki Buhara'ya bir ordu gönderip şehri yağmalatmıştır. Timur, Yusuf Sûfi'ye "aramızda sulh ve ittifak varken, akrabaya karşı bu düşmanlık nedir?" diye bir elçi göndermiştir. Yusuf Sûfi ise gelen elçiyi hapsedmiştir. Bunun üzerine Timur, Yusuf Sûfi'ye bir elçiyi daha mektupla göndermiştir. Timur mektubunda "padişahların elçileri hapsedmesinin doğru olmadığını, elçisinin geri gönderilmesini, yoksa pişman olacağını" belirtiyordu. Fakat Yusuf Sûfi, mektubu getiren elçiyi de hapsedmiş ve Buhara civarına adamlarını yağmaya göndermiş ve bunlar Türkmenlerin develerini sürüp götürmüşlerdir.⁷⁴⁸ Bunun üzerine Timur, itaatten vazgeçip düşmanlık besleyen Yusuf Sûfi'ye karşı H. 780/M. 1379⁷⁴⁹ yılında *dördüncü defa Harezme'ye karşı sefere* çıkarak⁷⁵⁰ Gürgenç kalesini kuşatma altına almıştır. Bu sırada Timur askerlerini

Timur'un oğlu Cihangir ile evlenen Hanzade, Timur'un veliaht gösterdiği Muhammed Sultan'ı doğurmuş, Cihangir vefat edince de (H. 776/M. 1375) Timur'un diğer oğlu Miran Şah ile evlenmiştir. Clavijo bu kadın ile görüşüğünü ve tertiplelediği ziyafete katıldığını belirtir. Bkz: Clavijo, Ruy de Gonzales, *Anadolu Orta Asya ve Timur*, (çev: Ömer Rıza Doğrul), Birinci Baskı, Ses Yayınları, İstanbul, 1993, ss. 104, 153-154, 169.

⁷⁴⁶ İbn Arabşah, diğer kaynaklardan farklılıkta Timur'un ikinci Harezme seferinde Timur'a gelen elçi Hasan'ın Timur'u bu seferden vazgeçmesi konusunda ikna ettiğini belirtir. Geniş bilgi için bkz: İbn Arabşah, *Acâibü'l-Makdûr*, s. 32.

⁷⁴⁷ Geniş bilgi için bkz: Şâmî, *Zafername*, s. 71; Yezdî, *Zafername*, c. I, ss. 449-452.

⁷⁴⁸ Şâmî, *Zafername*, s. 79; Yezdî, *Zafername*, c. I, s. 475.

⁷⁴⁹ İbn Arabşah, H. 773/M. 1371 diye (İbn Arabşah, *Acâibü'l-Makdûr*, s. 33) yanlış bir tarih vermektedir ki bu tarih Timur'un birinci Harezme Seferidir.

⁷⁵⁰ İbn Arabşah, Timur'un bu seferinin de sebebini farklı anlatmaktadır. Ona göre Timur daha önce de değindiğimiz Hasan isimli elçilik vazifesini gören tacirin oğlu Gürgenç sultanının (valisinin) cariyelerinden birini ortadan kaldırmıştır. Fakat Hasan, kendisinin sultana (Hüseyin Sûfi'ye) çok hizmetlerinin olduğunu, dolayısıyla oğluna zarar vermeyeceğini düşünürken Hüseyin Sûfi tacir Hasan ile oğlunu öldürtüp, aslanlara yem etmiş, mal mülklerine de el koymuştur. Bunun üzerine de Timur Harezme'ye dördüncü kez sefere çıkmıştır. Bkz: İbn Arabşah, *Acâibü'l-Makdûr*, ss. 32-33. Fakat İbn Arabşah'ın olayları karıştırdığı aşikardır. Zira diğer kaynaklarda böyle bir bilgiye ve tacir Hasan ile ilgili olaylara rastlanılmamaktadır. Ayrıca bu olayda Harezme valisi olarak Hüseyin Sûfi diye bahseder

Harezm topraklarındaki muhtelif şehirlere de gönderdi ve onlar birçok ganimetle geri döndüler. Gürgeç şehrinin kuşatması devam ederken Yusuf Sûfi Timur'a bir mektup gönderip "ikimiz yüzünden bu kadar insanın azap çekmesine gerek yok, meydana çık, beraber çarpışalım" demiştir. Cengâver Timur ise, bu teklifi memnuniyetle kabul etmiş ve beylerinin karşı çıkmalarına ve ısrarlarına rağmen zırhını kuşanarak kalenin önüne gelmiştir. Hendeğin önünde Yusuf Sûfi'ye geldiğinin haber verilmesini söyleyen Timur, epeyce orada beklemesine rağmen kimse çıkmayınca geri dönmüştür. Çünkü Timur'un geleceğini tahmin edemeyen Yusuf Sûfi söylediklerine pişman olup, korkuya kapılarak kaleden çıkamamıştır. Timur'dan korkmasına rağmen ona karşı kin besleyen Yusuf Sûfi, kuşatma sırasında bir ara Timur'un ona dostluk elini uzatmak maksadıyla altın tabakta kavun göndermesine rağmen Yusuf Sûfi kavunu hendeğe attırıp, tabağı da kapı muhafızlarından birine vermiştir. Kuşatma sırasında bir ara şehrin kalesinden Hacı isimli bir beyin kumandasında bir grup insan çıkıp Timurlu ordusuna saldırmış, Timur'un oğlu Ömer Şeyh komutasındaki birlik onlarla çarpışmıştır. İki taraf arasından da birçok insan yaralanınca Gürgeçliler dayanamayıp geri kaçmışlardır. Timurlu ordusu mancınıklarla Gürgeç'teki Yusuf Sûfi'nin sarayını tahrip de etmişlerdir. Şehrin kuşatması üç buçuk ay sürmüştür. Bu süre zarfında Yusuf Sûfi'nin sarayının tahrip olması, kuşatmanın uzaması, Timurluların zafere doğru yaklaşımları ve içerdekilerin korku ve endişesini gören Yusuf Sûfi üzüntüden ne yapacağını şaşırılmış vaziyette ölmüştür. Timurlu ordusu sonunda şehre dört bir yandan hücum ederek merdivenlerle şehre girip burasını yerle bir etmişler ve şehirdeki bilginleri, hafızları ve sanatkârları hadsiz hesapsız mal ile yanlarına alarak Keş'e⁷⁵¹ götürmüşlerdir⁷⁵².

ki Hüseyin Sûfi daha önce ölmüştür. Hüseyin Sûfi ölmeden önce böyle bir olay gerçekleşmişse, o zaman Timur ikinci ve üçüncü seferlerini yaparken niye bu sebep bahsedilmedi acaba?! Kanaatimizce, İbn Arabşah zaten Timur'u sevmediği, genellikle seferlerini de sebepsiz yere yaptığını ima etmeye çalıştığı için Harezm seferlerini de bir tüccarın katledilmesini bahane edip sefere çıktığını öne sürmeye çalışmaktadır. Hakikatte ise yukarıda da değindiğimiz gibi Timur Gürgeç'e elçi gönderip Yusuf Sûfi'ye bu hareketlerinden vazgeçmesini istemiş, elçisini hapsedmesine rağmen uyarılmış ve Yusuf Sûfi'nin rahat durmayıp Buhara'ya saldırması üzerine de sefere çıkmıştır.

⁷⁵¹ "Şehrisebz" (Yeşil şehir) diye de bilinen Semerkant'ın güneydoğusunda şimdiki Özbekistan sınırlarındaki tarihi bir şehir. Geniş bilgi için bkz: Ahmet, Taşağıl, "Keş", *DİA*, İstanbul, 2002, c. XXV, ss. 314-315.

⁷⁵² Geniş bilgi için bkz: Şâmî, *Zafernâme*, ss. 79-81; Yezdî, *Zafernâme*, c. I, ss. 477-482.

Timur'un dördüncü Harezmi seferinde şehrin tahrip edilmesi diye geçen bilgidir Gürgeç'in zenginliklerini almak, ganimet elde etmek için yapılan tahribat olduğu veya İbn Arabşah'ın da dediği gibi şehrin bir kısmının tahrip edildiği⁷⁵³ anlaşılmaktadır. Bundan sonra Gürgeç'in yine Kongrat-Sûfiler hanedanlığından Süleyman Sûfi'nin elinde olduğunu görmekteyiz. Altın Orda Hanı Toktamış Han (H. 781-799/M. 1379-1397) daha önce Hanlığına bağlı olan yerleri Timur'un yardımıyla tekrar ele geçirdikten sonra Timur'un hâkimiyetindeki Harezmi'de Timur'a kin besleyen Süleyman Sûfi ile birleşerek, Harezmi'de kendi adına para bastırmıştır (H. 785/M. 1383).⁷⁵⁴ Bu olay Toktamış Han'ın herşeyini borçlu bildiği Timur'a açık bir ihanet göstergesi olsa da Timur o sıralarda İran işleri ile uğraştığı için şimdilik bu duruma ses çıkarmamıştır. Fakat Toktamış Han'ın Harezmi'de Timur'a karşı isyanı körüklemesi ve İran'ı istila etme emellerini öğrenen Timur Süleyman Sûfi'yi ve Harezmliyi cezalandırmak için H. 790/M. 1388 yılında *Harezmi'ye beşinci*⁷⁵⁵ kez sefere çıkmıştır. Timur'un Gürgeç'e yaklaştığını haber alan Süleyman Sûfi ve şehir halkından bazıları şehri bırakıp Toktamış Han'a sığınmıştır. Timur onların arkasından bir birlik gönderip birçoğunu öldürmüştür. Gürgeç halkı da muhtemelen başlarında kimse olmadığı için şehri Timur'a teslim etmişlerdir. Gürgeç'te birkaç gün kalan Timur, şehir halkının yaptıklarına öfkelenerek hepsinin Semerkant'a götürülmesini emretmiştir. Halk şehirden sürgün edilince de şehri yıkıp yerine arpa ekilmesini emretmiştir.⁷⁵⁶

Görüldüğü gibi Timur Harezmi'ye beş defa sefere çıkmış ve Gürgeç'i kuşatmasına rağmen son iki seferi hariç Sûfiler hanedanını ve Harezmliyi affetmiş veya onlarla anlaşma yoluna girmiştir. Bunun sebebi, ilk iki seferinde de değindiğimiz gibi Sûfilerle akraba olmaları ve Timur'un bu şehre zarar vermek istemediğinden kaynaklanmaktadır. Fakat dördüncü seferinde uzlaşmak istemesine

⁷⁵³ İbn Arabşah, *Acâibü'l-Makdûr*, s. 33.

⁷⁵⁴ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, ss. 152-153.

⁷⁵⁵ Nizâmüddîn Şâmî Timur'un bundan önceki Harezmi seferini "Yusuf Sûfi ile aralarındaki düşmanlık" adı altında bahsettiği için bu seferini "dördüncü Harezmi seferi" diye zikretmektedir (Şâmî, *Zafernâme*, s. 107). Hâlbuki bu Yezdi'nin de belirttiği gibi (Yezdi, *Zafernâme*, c. I, s. 600) Timur'un beşinci Harezmi seferidir.

⁷⁵⁶ Geniş bilgi için bkz: Şâmî, *Zafernâme*, ss. 107-108; Yezdi, *Zafernâme*, c. I, ss. 601-602.

rağmen Yusuf Sûfi'nin yaptıkları, beşinci seferde de hem daha önce Toktamış Han'a yardım etmiş olmasına rağmen onun topraklarına saldırması yüzünden hem Toktamış Han'a hem Harezmlilerin çıkardıkları isyana öfkelenip şehrin tahrip edilmesine karar vermiştir. Gürgenç'in tahrip edilmesi meselesine gelince Timurlu tarihçilerinden Şâmî'de halkın Semerkant'a sürüldüğüne ve ganimet elde edildiğine dair malumat varsa da şehrin tahrip edilip yerine arpa ektirildiği Yezdî'nin eserinde mevcuttur. Fakat şehrin tamamının yıkılıp, yerine arpa ekilmesi meselesi tartışma konusudur. Yakubovskiy, bu emrin yerine getirilmesinin imkânsız olduğunu, fakat bu emir doğrultusunda yıkımların yapılmış olabileceğini ve mamur şehrin harabe hâline geldiğini belirtmektedir.⁷⁵⁷ Öfkesinden bu emri veren Timur ileride de değineceğimiz gibi daha sonra Gürgenç'in imar edilmesi emrini verdiği göz önünde bulundurulduğunda aslında Gürgenç'in tahrip edilmesini istemediğini öfkesinden böyle bir emir verdiğini düşünebiliriz. Bu tahrip hareketi Yezdî'nin de belirttiği gibi Timur'un öfkelenmesiyle birlikte aslında devletin siyasi menfaati için gerekli sayılmaktaydı.⁷⁵⁸ Çünkü bu şehri bağımsız yönetmeye alışan Sûfiler hanedanlığı duşman güçleri tarafından Timurlu devletine karşı kullanılmaktaydılar.

B. Şehrin Yeniden İmarı, Özbek Akınları ve Sonrası

Timur genellikle bazı şehirleri zeptettikten sonra yıktırır, bazılarını da imar ettirmiş. Gürgenç Timur'un beşinci Harezmi seferini müteakip tahrip edildikten üç yıl sonra Timur'un şehre merhamet ve şefkat nazarı düşmüştür. H. 793/M. 1391 yılında Timur, Musiga isimli bir şahsı Gürgenç'i imar etmesi için görevlendirmiştir. Bu şahıs Gürgenç'in *Kaan mahallesini* imar ettirip kale yaptırmıştır.⁷⁵⁹ Fakat bu onarılan kısım Gürgenç'in tahrip edilmesinden önceki halinin dörtte biri kadardı. Dolayısıyla Gürgenç artık eski ticari ve medeni önemini kazanamamıştır. Musiga'nın ilerleyen zaman içerisinde Harezmi'nin hâkimi olmaya devam ettiği, hatta bir müddet

⁷⁵⁷ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 156.

⁷⁵⁸ Yezdî, *Zafernâme*, c. I, s. 601.

⁷⁵⁹ Yezdî, *Zafernâme*, c. I, s. 601.

Harezmi düşmanlardan koruduğu bilinmektedir.⁷⁶⁰ Aslında Timur kendi tüzükâtında da belirttiği gibi her şehirde mescitler, medreseler, hanlar imar ettirip, köprüler, yollar yapılmasını... buyurduğunu belirtir.⁷⁶¹ Gürgeç'in bir kısmı onarılsa da devamlı saldırılara maruz kaldığı, Timur imparatorluğunun dışında hanlıkların elinde kaldığı için belki diğer şehirler kadar bu şehre önem verilmediği görülmektedir.

Kongrat Sûfiler hanedanlığından ise Toktamış Han'ın yanına kaçan Süleyman Sûfi, Yusuf Sûfi'nin oğlu Bayram Sûfi⁷⁶², Çın Sûfi, Şerif Sûfi, Yatık (Bayık) Sûfi, gibi hanedan üyelerinin ismi geçse de bunların faaliyetleri hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Hanedanın son üyesi Yatık (Bayık) Sûfi Timurlulara karşı bir kaç kez isyan etmiş ve sonunda Timur onu hapsedirmiştir.⁷⁶³ Bu dönemde Gürgeç'in bazen Timurluların bazen de Altın Orda Hanlarının elinde olduğu da bilinmektedir.⁷⁶⁴

Timur vefat edince (H. 807/M. 1405)⁷⁶⁵ bunu fırsat bilen Özbekler (Şeybanîler) Gürgeç'in de içinde bulunduğu Harezmi işgal etmişlerdir. Bu dönemde Gürgeç'in Edige isimli birisinin ve oğlunun yönetiminde olduğu görülmektedir. Altın Orda devletinden bir hâkim veya vali olduğu anlaşılan Edige Harezmi bölgesini baskı yaparak ele geçirmiştir. Şahrüh zamanında (H. 807-851/M. 1405-1447) Emîr Şah Melik Harezmi ele geçirmek için harekete geçmiş, yönetimin zayıflığından şikayetçi halk Şah Melik'i hediyelerle karşılamıştır (H. 816/M. 1413). Şah Melik yönetimi ele geçirerek Gürgeç'i imar ettirmiştir.⁷⁶⁶ Kendisi de âlim ve tarih meraklısı bir zat olan Şah Melik, oğlu İbrâhim (H. 829-833/M. 1426-1430) ve onun şair oğlu Nur Saîd'in Harezmi kültür hayatını devam ettirdikleri ve bölgenin ticari

⁷⁶⁰ Bu olaylar ile ilgili bkz: Hafız-ı Ebru, Şihâbüddîn Abdullah b. Lütfullah, *Zübdetü't-Tevarîh*, (thk: Seyyid Cevadî), Birinci Baskı, Vezâret-e Ferheng ve Erşad-e Eslamî, Tahran, 1380 h.ş./2001, c. III, ss. 473-474.

⁷⁶¹ Timur, *Timur'un Günlüğü (Tüzükât-ı Timur)*, s. 76.

⁷⁶² Yezdî, *Zafernâme*, c. I, s. 715.

⁷⁶³ Yezdî, *Zafernâme*, c. I, s. 766.

⁷⁶⁴ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 195.

⁷⁶⁵ Yezdî, *Zafernâme*, c. II, s. 1294.

⁷⁶⁶ Hafız-ı Ebru, *Zübdetü't-Tevarîh*, c. III, ss. 480-481, 577-578; Togan, *Horezm Kültürü Vesikaları*, ss. 36-37; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 262; İsmâil, Aka, *Mirza Şahrüh ve Zamanı (1405-1447)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, ss. 100-101, 106-107; Aka, *Timurlular Devleti Tarihi*, s. 78; İsmâil, Aka, "Şahrüh", *DİA*, İstanbul, 2010, c. XXXVIII, s. 293.

faaliyetlerini geliştirmeye çalıştıkları bilinse de⁷⁶⁷ bu dönemde Gürgeç şehri hakkında bilgiler yok denecek kadar azdır. Harezmi'e bu dönemde sürekli Özbek akınlarının gerçekleştiğini görmekteyiz. Harezmi valisi Şah Melik'in ölümünü (H. 829/M. 1426)⁷⁶⁸ müteakip Özbekler yine Harezmi'e saldırı düzenlemişlerdir. Şah Melik'in oğlu Emir İbrâhim onlara karşı koyamamış, Özbekler bütün bölgeyi yağmalayıp dönmüşlerdir. Artık bu tarihten sonra Harezmi ve Gürgeç göçebelere yağma akınlarına maruz kalmaya başlamıştır. Özbek hükümdarı Ebü'l-Hayr Han (v. H. 872/M. 1468), H. 833-34/M. 1430-31 yılında Gürgeç ile birlikte Harezmi'nin kuzey bölgelerini işgal etmiş, bir müddet sonra da iklimini beğenmediği ve bölgede veba salgınının başgöstermesiyle buraları bırakıp gitmiştir.⁷⁶⁹

Ticaret yolu güzergâhında bulunan Gürgeç, Timurlular döneminde de daha önceki dönemlerdeki gibi olmasa da tüccarların uğrak yeri olmaya devam etmiştir. H. 841/M. 1438 yılında Şiraz'dan çıkıp, Herat ve Merv üzerinden Gürgeç'e gelen tüccar Şemseddîn Muhammed'den söz edilir. Bu tüccar Gürgeç'te mallarının bir kısmını elden çıkarsa da esas alış-verişini Saray ve diğer şehirlerde yapmıştır.⁷⁷⁰

H. IX./M. XV. yüzyıldan itibaren Hîve, Buhara, Özbek hanları arasında sürekli el değiştiren Gürgeç, artık hanlıkların elinde kalmaya başlamıştır. Konumuzun dışında kalan bu dönem hakkında tezimizin ilerleyen bölümlerinin anlaşılmasını kolaylaştırmak adına kısaca değinmek istiyoruz. H. X./M. XVI. yüzyılda Timurlu Devleti yıkılınca da Mâverâünnehir ve Harezmi Özbek hâkimiyetinde kalmış ve Özbeklerce idare edilmiştir.⁷⁷¹ Timurlulardan sonra ise Harezmi ve Gürgeç bölgedeki hanların elinde kalmaya devam etmiştir. H. 917/M. 1511 yılında Sibirya Özbek Hanlarından Yadigar Han'ın oğlu İlbars Han (v. H.

⁷⁶⁷ Togan, *Horezm Kültürü Vesikaları*, ss. 36-37.

Nur Saîd'in Harezmli olduğunu belirten Nevâî, şiirlerindeki letafetten kültür sahibi birisi olduğunu belirtir. Bkz: Alişir, Nevâî, *Mecâlisü'n-Nefayis*, Özbekistan SSR Akademisi, Taşkent, 1961, s. 77.

⁷⁶⁸ Hafiz-ı Ebru, *Zübdetü't-Tevarîh*, c. IV, ss. 898-899.

⁷⁶⁹ Geniş bilgi için bkz: Howorth, *a.g.e.*, Londra, 1880, II/2, ss. 686-687; Aka, *Mirza Şahrüh ve Zamanı*, ss. 146-147, 156; Aka, *Timurlular Devleti Tarihi*, ss. 94-95, 97.

⁷⁷⁰ Geniş bilgi için bkz: Aka, *Mirza Şahrüh ve Zamanı*, s. 203; Aka, *Timurlular Devleti Tarihi*, s. 152.

⁷⁷¹ Aka, *Timurlular Devleti Tarihi*, s. 119.

931/M. 1525) Harezmi'ye ele geçirmiştir.⁷⁷² Hîve Hanlığı veya Arapşahlar diye bilinen bu mahalli hanedan döneminde Gürgenç merkez durumunda olsa da şehir giderek önemini kaybetmiş ve Arap Muhammed Han (H. 1011-1031/M. 1603-1622) Gürgenç'i terkedip Hîve'yi başşehir seçmiştir. H. 1055/M. 1645 veya H. 1056/M. 1646 yılında ise Ebulgazi Bahadır Han Hîve'nin kuzeydoğusunda Yeni Gürgenç (Ürgenç) şehrini kurmuş ve Gürgenç halkını buraya göç ettirmiştir. Tarihi Gürgenç şehri ise harabeye dönüşmüştür. Bundan sonra bizim konumuz olan Gürgenç şehri "Eski Ürgenç /Gürgenç" anlamında "Köhneürgenç/Köneürgenç" diye anılmaya başlamıştır.⁷⁷³

Altın Orda Devletinin Gürgenç valisi Kutluğ Timur'dan sonra ne Kongrat-Sûfîler hanedanlığı döneminde ne de Timurlular ve Şeybanîler (Özbekler)⁷⁷⁴ döneminde şehirde kayda değer bir eserin yapılmadığını şehrin iyice gerilediğini görmekteyiz. Timur'un Harezmi'ye yaptığı seferler ve şehrin tahrip edilmesi, ardından sadece bir mahallesinin imar edilmesi, fakat ticari yönüyle gelişmesine rağmen artık şehrin Orta Çağdaki şaşaalı devri geride kalmıştır. Şehrin bu kadar gerilemesinin elbette bazı tabii ve tarihi sebepleri de mevcuttur. Öncelikle Gürgenç'in Amuderya'nın kıyısında olması ve bu toprakların kışlamak üzere, iktisadi, siyasi, ticari açıdan göçebeleri celbetmesi, onların akınlarına maruz kalmasına sebep olmuştur. Gürgenç Özbekler ve Timurlular, daha sonra Safevîler ve bölge hanları arasında cereyan eden sürekli savaşlardan çok zarar görmüş ve ticari ehemmiyetini de kaybetmeye başlamıştır. H. 964/M. 1557 yılında Gürgenç'te bulunan İngiliz seyahatçi-tüccar Jenkinson, şehirde sadece dört parça kumaş satabilmiş, şehirde para ile ticaret yerine mal değiştirme usulüne geçildiğine, Çin ile olan eski ticaretin tamamen söndüğüne şahit olmuştur. Ayrıca o, şehirde evlerin düzensiz şekilde kurulduğunu ve harabeyi andırdığını, bir sokağın ise üstü kapalı olup, şehirlilerin

⁷⁷² Hîve Hanlığının kurucusu olan İlbars Han ile ilgili bkz: Howorth, *a.g.e.*, I, ss. 879-880.

⁷⁷³ Halimov, *a.g.e.*, ss. 11-12; Yusupov, *Horezm ve Gürgenç*, s. 34; Strange, *a.g.e.*, s. 449; Barthold, *Soçineniya*, II/I, ss. 272-273.

Hîve Hanlarından Muhammedemin Han (Mademin) (1846-1855) Tarihi Gürgenç şehrini yeniden imar edip, payitaht seçmeye çalışsa da onun Türkmenlere karşı yaptığı savaşta öldürülmüştür. Bkz: Halimov, *a.g.e.*, s. 12.

⁷⁷⁴ Şeybânîler Cuci ulusuna mensuptur. Bkz: Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s. 63.

orada pazar kurduklarını belirtmiştir.⁷⁷⁵ H. 984/M. 1576 yılında ise Amuderya'nın mecrasını değiştirip, Aral gölüne dökülmesi ve nehrin yeni yatağının Gürgenç'ten çok uzaktan (aşağı yukarı 40 km) geçmesi şehir için umumi bir felaket olmuştur. Bunlardan başka da daha önce Gürgenç'ten geçen Avrupa, Hindistan ve Çin arasındaki ticaretin artık deniz yoluyla yapılması, Amerika kıtasının açılması ve Avrupalılarla yapılan kervan yollarının kapanması⁷⁷⁶ Gürgenç'in bu ülkelerle münasebetinin kesilmesine sebep olmuş ve şehir önemini iyice kaybetmiştir.

⁷⁷⁵ Yakubovskiy, *Razvalim Urgança*, ss. 21-22; Halimov, *a.g.e.*, ss. 11-12; Yusupov, *Horezm ve Gürgenç*, s. 63; Togan, "Hârizm", s. 254.

⁷⁷⁶ Pilyavskiy, *a.g.e.*, s. 13; Halimov, *a.g.e.*, s. 12.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GÜRGENÇ'TE İDARÎ, EKONOMİK VE SOSYO-KÜLTÜREL HAYAT

Bir medeniyet ve kültür merkezi olan tarihi şehir Harezm'in merkezi Gürgenç'te zengin bir kültürel hayat yaşanmakta idi. Bölgede kurulan devletler ve hanedanlar bu şehrin idarî yapısına önem verdikleri gibi, halkın yaşam tarzının da en yüksek seviyede olması için çalışmışlardır. Böylece şehir, tarihin her döneminde kalabalık insan nüfusuna sahip medeniyet merkezlerinden biri olmuştur.

I. İdarî Yapı ve Resmî Kurumlar

Kurulduğu andan itibaren bölgenin önemli merkezlerinden biri olan Gürgenç'in nasıl bir idarî yapıya sahip olduğu, resmî kurumların nasıl bir faaliyet gösterdiği tam bilinmese de, elde ettiğimiz bilgiler ışığında şehirdeki idarî yapı ve resmî kurumlar hakkında bilgi vermeye çalışacağız. Gürgenç'in İslâmiyetten önceki durumu hakkındaki bilgilerimiz yok denecek kadar az olduğu için diğer bazı şehirlerde görülen *dihkân* ve *merzubân* gibi şehrin idaresinden sorumlu kimseler ve kurumlar hakkında nitelikli bilgilere ulaşılmamıştır. Fakat İslâmiyetten önce de Mâverâünnehir'deki mevcut yerleşim birimlerinden biri olan Gürgenç'te bu idarî yapılanmaların olması kuvvetle muhtemeldir.⁷⁷⁷ Gürgenç'te var olan idarî yapılanmalar ve resmî kurumlar şöyle sıralanabilir.

A. Harezmşah

Harezm bölgesinde hüküm süren hükümdarlara "Harezm'in hükümdarı/şahı" anlamında *Harezmşah* unvanı verilmektedir.⁷⁷⁸ Bu unvanın İslâmiyetten önce de

⁷⁷⁷ Zira İslâmiyetin gelmesiyle Mâverâünnehir'in dihkanlarının halifelerin kumandanları (emirleri) yakın adamları, iyi hizmet ve itaat eden resmî giyim ve kıyafeti iyi kullanan gözde hizmetkârı olduklarından bahsedilir. Bkz: İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 40.

Ayrıca Cangan'ın Kuteybe'ye gizli mektup gönderdiği bahiste Harezmşah'ın dihkanlarının haberi olmadığı da kaydedilmektedir (Taberî, *Tarih*, s. 1250) ki o dönemde bu dihkanların hangi şehirde olduğu ve ayrıntılar bilinmemektedir.

⁷⁷⁸ Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, c. II, s. 134.

Her bölgenin (şehirin, ülkenin) hükümdarlarına verilen isim, lakap ve unvanlar hakkında bkz: Bîrûnî, *el-Âsârü'l-Bâkiye*, ss. 100-102; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. XIV, s. 50.

İbn Hurdazbih, Harezm hükümdarlarının "Hüsrev-i Harezm" lakabını aldıklarını da söylemektedir. İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 40.

kullanıldığı bilinmektedir. Zira Harezşah unvanını alan ilk hanedan Afrigoğulları hanedanlığıdır (M. 305-995). İslâmiyetin Harezm'e geldiği H. 93/M. 711 yılında bu hanedanın hükümdarlarından Cangan'ın (ya da Cungan) Harezşah unvanını taşıdığı kaynaklarda geçmektedir.⁷⁷⁹ Bu unvanı İslâm devrinde de bölgede birçok hâkim ve beyler tarafından kullanılmış ve İslâmiyetten önce var olup, daha sonra da kullanılagelen yegâne örnek olduğu bilinmektedir. Fakat Harezşah bir şehirden değil bölgeden, devletten veya birçok şehirden sorumlu kimse idi. Gürgeç'in Afrigoğulları tarafından nasıl yönetildiği bilinmemektedir. İslâmiyet'ten sonraki yıllarda ise Afrigoğullarından Harezşah unvanlı hükümdar Kât şehrinde oturmakta, Gürgeç'te ise emir bulunmakta idi. Zira Müslümanlar fethettikleri yeni topraklara onların idarî yapısını tamamen değiştirecek bir yapı getirmediği için Harezşah'ı da kendi yerinde bırakmışlardır. Harezm'in kuzey kısmındaki Gürgeç şehri ise Müslümanların hükümet merkezi olup Harezşah'tan ayrı, fakat daha sonra kurulan Sâmanî devletine bağlı bir emir tarafından idare edilmekte idi.⁷⁸⁰ Gürgeç emîri Ebu'l-Abbas I. Me'mûn Kât'i ele geçirip, Afrigoğulları hanedanlığına son verince de ikinci Harezşah sülalesi kurulmuştur (H. 385/M. 995).⁷⁸¹ Bundan sonra Harezşahlık merkez Gürgeç şehrinde kalmıştır. Gazneli, Selçuklu, Harezşah Devleti hâkimiyetindeki Gürgeç şehrini idare eden valilere de Harezşah unvanı verildiği görülmektedir. Dolayısıyla ileride göreceğimiz bu valilik sistemi ile Harezşah'ın aynı olduğunu söyleyebiliriz.

Harezşahlar Devletinden sonra Harezşah unvanı ara ara kullanılmaya devam etse de bir hanedan olarak kullanılması Harezm'de hüküm süren Harezşah unvanlı Anuştegin sülalesi ile son bulmuştur. Moğol hâkimiyeti devrinde Gürgeç valilerinin Harezşah unvanını taşımadıkları görülmektedir. Timurlular döneminde ise Şahruh'un Gürgeç valisi Şah Melik'in harezşah unvanını aldığı bilirse de,

⁷⁷⁹ Taberî, *Tarih*, s. 1250.

⁷⁸⁰ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 388.

⁷⁸¹ Utbî, *Tarih-i Yemîni*, c. I, ss. 225-227; Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 374; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VII, s. 471; Hamdullah el-Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, s. 386; Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, ss. 107-108.

diğer harezşahlar bir hanedan oluşturduğu için bundan sonraki vali veya hanlara da zaman zaman Harezşah denildiği görülmektedir.⁷⁸²

B. Valilik

Hükümdarlar tarafından bir bölgenin ya da şehrin idaresiyle görevlendirilmiş kişiler olan valiler, yukarıda da değindiğimiz gibi Gürgeç'te Harezşah unvanını almaktaydı. Harezşah bölgesi fethedildikten sonra ilk önce İyâs b. Abdullah⁷⁸³, daha sonra da Kuteybe'nin kardeşi Ubeydullah b. Müslim Harezşah'e vali tayin edilmiştir.⁷⁸⁴ Daha sonraki yıllarda Gürgeç'te bulunan emirlerin aynı zamanda birer vali olduğu söylenebilir. Sâ mânîler döneminde (H. 203-395/M. 819-1005) bilinen ilk Gürgeç valisi ve Me'mûnî hanedanının da kurucusu Ebu'l-Abbâs I. Me'mûn b. Muhammed'dir.⁷⁸⁵ Gürgeç'in Gazneli hâkimiyetine bağlı kaldığı yıllarda (H. 407-432/M. 1017-1041) Hâcib Altuntaş, onun ölümünden sonra oğlu Hârûn ve İsmâil Handan umumî valilik yapmışlardır. Hâcib Altuntaş valilik görevini hakkıyla yerine getirmiş, her zaman isyan çıkması muhtemel olan bu bölgede sükûneti sağlamıştır.⁷⁸⁶ H. 433/M. 1042-43 yılında Selçukluların düşmanı olan Şah Melik'i mağlup eden Selçuklular Gürgeç'i alınca şehir artık Selçuklulara bağlı valiler tarafından idare edilmeye başlamıştır.⁷⁸⁷ Sözkonusu valilerin isimleri bilinmese de bunların mahalli reisler tarafından seçilmiş olmaları muhtemeldir. Kaynaklarda Selçuklulara bağlı ilk vali olarak zikredilen İkinci b. Koçkar olup, onun öldürülmesiyle Selçuklu sarayında taştâr vazifesini gören Anuştegin'in oğlu Kutbüddîn Muhammed Harezşah unvanıyla Harezşah valisi olmuştur (H. 490/M. 1097).⁷⁸⁸ Kutbüddîn Muhammed, otuz

⁷⁸² Hanlıklar döneminde Harezşahların son sülalesinin kurucusu olarak bilinen İl-Tüzer Han'ın (1804-1806) da kendisini "Harezşahların varisi" olarak gösterdiği sikkelerden anlaşılmaktadır. Harezşah unvanı hakkında geniş bilgi için bkz: Barthold, *Soçineniya*, c. II/2, ss. 535-537. Bu unvan hakkında ayrıca bkz: Barthold, "Hârizmşâh", ss. 263-265; Togan, "Hârizm", s. 242; Özeydin, "Hârizm", s. 217.

⁷⁸³ Taberî, *Tarih*, s. 1254.

⁷⁸⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 592.

⁷⁸⁵ Utbî, *Tarih-i Yemînî*, c. I, ss. 183-184; Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, ss. 107-108.

⁷⁸⁶ Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, ss. 405-406.

⁷⁸⁷ Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, s. 663; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. VIII, s. 256; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, c. I, s. 251; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selcûkiyye*, s. 19; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. XXVI, ss. 233-234; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, c. I, s. 47; Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, c. I, s. 169.

⁷⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. IX, ss. 9-10; Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 356-357.

senelik Harezmşahlığı devrinde (H. 490-522/M. 1097-1128) Selçuklular adına memleketi güzel idare etmiş daima emre hazır bulunmuştur. Ölümünden sonra yerine geçen oğlu Atsız Gürgenç'in ve Harezm'in bağımsızlığı için Sultan Sencer ile mücadele etmiştir. Gürgenç Atsız'ın valilik yaptığı dönemde bilim merkezi olmuş ve büyük çaplı imar faaliyetlerine sahne olmuştur.

Moğol istilasından sonra şehir Cin Timur isminde birisinin valiliğinde yönetilmiş⁷⁸⁹, daha sonra ise Hurumsi ailesine mensup (Mahmûd) Yalavaç ve oğlu Mes'ûd'un burada valilik yaptığı bilinmektedir. Tahribattan sonra büyük zararlar gören şehirler Mahmûd Yalavaç'ın üstün gayretleri sayesinde imar edilip, yüksek bir refah seviyesine ulaşmıştır.⁷⁹⁰ Altın Orda Devleti hâkimiyeti döneminde Gürgenç'te vali olarak bulunan Kutluğ Timur şehirde cami, medrese, çarşı ve pazarlar yapılmış, halk refah içerisinde yaşamıştır.⁷⁹¹ Bu valinin ayrıca Özbek Han'ın tahta çıkmasını da sağlamış olması⁷⁹², onun idarecilik ruhuna sahip bir kişi olduğunu göstermektedir. Kutluğ Timur'dan sonra şehrin idaresi Kongratlara bırakılmış ve bunlar Sufiler adında bir hanedan tesis etseler de⁷⁹³ Timur'un Harezm seferleri neticesinde bu sülaleye mensup insanların şehrin idaresinden çok, şehri savunmak için çaba sarfettikleri görülmektedir. Timurlular döneminde Harezm bölgesini ele geçirip (H. 816/M. 1413), Gürgenç'i imar ettiren⁷⁹⁴ Emîr Şah Melik şehirde valilik yapıp, bölgenin kültür hayatını devam ettirmeye çalışsa da⁷⁹⁵, Özbek akınları bu şehrin idaresini ve varlığını iyice sekteye uğratmıştır.

C. Kadılık

İslâm medeniyetinin en eski ve en köklü kurumlarından biri olan kadılık müessesesi bir İslâm şehri olan Gürgenç'te de bulunmaktaydı. Hukuka aykırı olan

⁷⁸⁹ Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. II, s. 551.

⁷⁹⁰ Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. I, s. 190.

⁷⁹¹ Yakubovskiy, *Razvalim Urgença*, s. 19; Mamedov-Muradov, *Srednevekoviyeye Pismenniye İstoçniki*, s. 27.

⁷⁹² Howorth, *a.g.e.*, c. II/1, ss. 148-149; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, ss. 50-51.

⁷⁹³ Yezdî, *Zafernâme*, c. I, s. 422; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 123; Togan, *Horezm Kültürü Vesikaları*, s. 35; Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, ss. 53-54.

⁷⁹⁴ Aka, *Mirza Şahrüh ve Zamani*, ss. 100-101, 106-107; Aka, *Timurlular Devleti Tarihi*, s. 78.

⁷⁹⁵ Togan, *Horezm Kültürü Vesikaları*, ss. 36-37.

davanişların cezasını hükme bağlamak, verdikleri hüküm ve cezaları icra ve infaz etmek, ayrıca bazen mali, idari ve eğitim öğretim gibi kazaî olmayan işlerle de görevlendirilen kadıların⁷⁹⁶ Gürgenç'te İslâmiyetin ilk dönemlerinde ve Sâ mânîler döneminde kimler olduğu bilinmemektedir.

Kadılar devletin ileri gelen simaları, saygıdeğer insan oldukları için II. Me'mûn, vaad ettiği seksen bin dinar para ve üç bin atı Gazneli Mahmûd'a teslim etmek üzere şeyhler ve devletin ileri gelenleriyle birlikte kadıların da göndermiştir.⁷⁹⁷ Gazneliler döneminde her şehirde bir kadı ve her eyalette bir kâdî'l-kudât (kadılar kadısı/baş kadı) bulunmasından ve yargı işlerinin kadılar tarafından yürütülmesinden⁷⁹⁸ Gürgenç'in Gazneli hâkimiyetinde bulunduğu sıralarda her ne kadar kaynaklarda geçmese de şehrin kadısının da olması kuvvetle muhtemeldir.

Selçuklular döneminde Gürgenç'te Ebu'l-Ala Saîd b. Mansûr b. İsmâil b. Saîd'in (v. H. 506/M. 1112-13) kadılık yaptığı bilinmektedir.⁷⁹⁹ Ayrıca yine bu dönemde ne zaman kadılık yaptığı belirtilmese de Ebû Amr Muhammed b. Abdurrahman b. Ahmed b. Ali en-Nesevî'nin (v. H. 478/M. 1086) Ferâve ve Nesâ şehirleriyle birlikte Gürgenç'te de kâdî'l-kudâtlık vazifesi yaptığı belirtilmektedir.⁸⁰⁰ Harezmşahlar imparatorluğu döneminde payitaht Gürgenç'te hem payitahtın hem bütün devletin kadılık işlerine bakan akza'l-kuzat bulunmaktaydı. Doğrudan hükümdarın fermanı ile tayin edilen bu kadı hem kendi mahkemesinde vazife görüyor, hem de bütün memleketteki kadılardan sorumluydu.⁸⁰¹

⁷⁹⁶ Kadı ve onların görevleri, kadılık hakkında geniş bilgi için bkz: Fahrettin, Atar, "Kadı", *DİA*, İstanbul, 2001, c. XXIV, ss. 66-69.

⁷⁹⁷ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, ss. 645-646.

⁷⁹⁸ Merçil, "Gazneliler", s. 482.

⁷⁹⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. XVII, s. 129; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. IX, s. 148.

⁸⁰⁰ Sübkî, Taceddîn Ebî Nasr Abdülvehhâb b. Ali, *Tabakâtü's-Şafî'yeti'l-Kübrâ*, (thk: Mahmûd Muhammed et-Tanâhî-Abdülfehtah Muhammed el-Hülv), Birinci Baskı, Dâru İhyâ, Kahire, ts., c. IV, ss. 175-177; Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celalüddîn Abdurrahman b. Ebi Bekr el-Hüdeyrî eş-Şafîî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, (thk: Ali Muhammed Ömer), Dâru'n-Nevâdir, Küveyt, 1431/2010, s. 108.

⁸⁰¹ Köprülü, "Hârizmşahlar", s. 282.

Altın Orda Devleti döneminde genç ve nüfuzlu bir kimse olan Sadr Ebu'l-Hafs Bekrî Gürgenç'te şehrin kadısı olarak bulunmaktaydı.⁸⁰² Aynı zamanda kâdi'l-kudât olan bu kadı ile İbn Battûta görüşmüştür. Gürgenç'te cuma namazlarını onunla kıldığını, namazdan sonra evine gittiğini belirten İbn Battûta, bu kişinin şehrin valisi Kutluğ Timur'un bacanağı olduğunu belirtir.⁸⁰³

İbn Battuta'nın "Gürgenç'te emîrin âdeti üzere her gün kadının onun salonuna gelip yanındaki fakihler ve kâtiplerle beraber kendisi için hazırlanmış meclise oturduğunu; Karşısında büyük kumandanlardan birisinin oturduğunu, onun yanında Türklerin büyük dedelerinden, büyük kumandanlarından sekiz kişinin bulunduğunu; Bunlara "arguci" (yarguci, yargıç) adını verdiklerini; Halkın onların huzurunda davalıştığını; Dava konusu tamamen şer'i ise hüküm vermenin kadıya ait olduğunu; Şer'i davaların dışındaki davalara umera meclisinin karar verdiğini; Onların yargılarının tutarlı ve adilane olduğunu; Çünkü ne bir şeye olan zaaflarıyla suçlanmışlar ne de rüşvet kabul etmişlerdir"⁸⁰⁴ şeklinde bahsetmesinden Altın Orda Devleti döneminde Gürgenç'te kadılık sisteminin nasıl yürütüldüğünü öğrenmekteyiz.

D. Elçilik

Gürgenç şehrinde faal olan bir diğer devlet kurumu ise elçilik müessesesidir. Coğrafi konumu itibariyle sık sık bağlı olduğu devletlere karşı ayaklanmaya müsait olan Gürgenç'te bu görevi ifa etmek için bazen kalem ehlinden, bazen de kılıç erbabından şahısların seçildiği görülmektedir. Kadılık sisteminde de belirttiğimiz gibi II. Me'mûn'un Gazneli Mahmûd'a gönderdiği elçilik heyeti ve buna dahil olan hediyeleri takdim edecek olan grupta kadılar da bulunmuştur.⁸⁰⁵ Şehrin Gaznelilere bağlı olduğu dönemde Harezmsah II. Me'mûn Gazne'ye Sultan Mahmûd'a Ya'kûb

⁸⁰² İbn Battûta, *er-Rihle*, c. I, s. 366, 367.

⁸⁰³ İbn Battûta, *er-Rihle*, c. I, s. 367, 369.

⁸⁰⁴ İbn Battûta, *er-Rihle*, c. I, s. 368.

⁸⁰⁵ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, ss. 645-646.

Cündî adındaki elçiyi gönderip, sultanın isteklerini öğrenmiştir.⁸⁰⁶ Bir devletin veya Halife'nin elçisinin hediye göndermesi, o devlete yakınlık göstermesi anlamına geldiği için II. Me'mûn, Halife'nin gönderdiği elçiyi, Gazneli Mahmûd'un öğrenmemesi ve aralarındaki sulhun bozulmaması için elçiyi şehirde değil de çölün ortasında karşılaması için âlim Bîrûnî'yi görevlendirmiş, fakat yine de Sultan Mahmûd bunu öğrenerek şehri almak için planlar yapmaya başlamıştır.⁸⁰⁷

Atsız ile Sultan Sencer arasındaki mücadelede Atsız'ın şehrin kapısına dayanan Sultan Sencer'e elçi gönderip eman dilediği bilinmektedir (H. 538/M. 1143).⁸⁰⁸ Elçiler genellikle ikna kabiliyeti olan ve tatlı dilli insanlardan seçilmektedir. Atsız'ın itaatsizliğini gören Sultan Sencer onu doğru yola sevk etmek ve ikazlarda bulunmak için devrin tanınmış şairlerinden Edib Sabir'i elçi olarak göndermiştir. Anlaşmanın sağlanamaması ve Sultan Sencer'in elçisi Edib Sabir'in öldürülmesiyle Sultan Sencer üçüncü Harezmi seferine çıkmıştır (H. 542/M. 1147). Zira elçilerin öldürülmesi veya hakarete uğramaları savaş sebebiydi. Ayrıca elçilerin âlim ve takva sahibi olması da karşı tarafı ikna etmek için önemli bir etkendi. Nitekim Atsız Sencer'in şehri muhasara ettiği sırada yiyeceğini ve giyeceğini ceylan derisinden sağlayan Âhû-pûş isimli bir dervişi Sultan Sencer'e göndermiş, derviş Sultana öğütler vererek şehir halkının bağışlanmasını rica etmiştir. Bu dervişin ricaları Sultan Sencer'i yumuşatmış ve Atsız'ı affetmiştir.⁸⁰⁹

Hükümdarlar kendilerine bağlı oldukları valilere isyan etmemeleri için de hediyelerle elçiler göndermektedir. Atsız'ın tekrar isyan etmesinin önünü almak için Sultan Sencer üçüncü Harezmi seferinden sonra Horasan'a varır varmaz bir elçiyi

⁸⁰⁶ Utbî, *Târîh-i Yemînî*, c. II, s. 251; Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, ss. 641-643; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. VII, s. 490, c. VIII, s. 94.

⁸⁰⁷ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, ss. 639-640.

⁸⁰⁸ Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selcûkiyye*, s. 67; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. IX, ss. 329-330; Bûndârî, *Zübdetü'n-Nüsra*, s. 337. Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. II, s. 360; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. XXVI, s. 341.

⁸⁰⁹ Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 360-363.

hediyelerle Atsız'a iltifatlarını iletmesi için göndermiştir. Elçiye çok iyi davranan Atsız, aynı şekilde hediyelerle karşılık vermiştir.⁸¹⁰

Elçilik görevini yerine getirmek üzere şehirden büyük âlim ve devlet ileri gelenlerinin de gönderildiği bilinmektedir. H. 582/M. 1186 yılında Harezmsah Tekiş, Nîşâburlular'la sulh yapmak isteyip andlaşma yapmak üzere *Büyük Hâcib* Şihâbüddîn Mes'ûd'u, *Hansalar* Seyfüddîn Merdanşîr'i ve *Kâtib* Bahaeddîn Muhammed Bağdadi'yi Mengli Bek'e göndermiştir.⁸¹¹

Bazen elçiler adâb-ı muaşeret kurallarına uymadıkları için cezalandırdıkları da oluyordu. Harezmsahlar Devleti hükümdarı Tekiş, vergiyi almak için gelen Karahıtay elçilerini bu kurallara uymadıkları için beraberindekilerle birlikte öldürmüştür.⁸¹² Alâeddîn Muhammed de yine vergiyi almak için Gürgenç'e gelen Karahıtay elçisinin takındığı küstahça tavır ve sultanı hafife alarak her türlü merasim ve temayülü bir yana bırakıp sultanın yanına imparatorluk tahtına oturduğu için bu tavır karşısında tahammül edemeyip elçilerin öldürülmesini emretmiş ve heyet azaları katledilip Ceyhun'a atılmıştır.⁸¹³

Elçiler taraflar arasında anlaşmazlığı gidermek, olası savaşın önünü almak için arabuluculuk görevlerini de yapmakta idiler. Alâeddîn Muhammed ile Halife Nâsır Lidinillah arasında elçi heyetlerinin gidip geldiği bilinmektedir.⁸¹⁴ Elçiler gittikleri hükümdarın aynı zamanda siyaseten nabzını tutup, istihbarat görevleri yapmak için de görevlendirilirdi. Alâeddîn Muhammed'in Cengiz Han'a Bahâüddîn Râzî başkanlığında gönderdiği elçilik heyeti bu misyonla yola çıkmıştır.⁸¹⁵

⁸¹⁰ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 363.

⁸¹¹ Bunlar tutuklanıp Tekiş'in kardeşi Sultanşah'a gönderilse de (Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 374; Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, s. 345), daha sonra sulh yapılınca (585/1189) tekrar Tekiş'e hil'atlarla teslim edilmiştir. Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 377; Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, ss. 347.

⁸¹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 40; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 371; Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, s. 344.

⁸¹³ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 420.

⁸¹⁴ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 439, 464.

⁸¹⁵ Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, c. I, ss. 310-311, c. II, ss. 102-103.

Alâeddîn Muhammed yine Cengiz Han'ın gönderdiği elçileri katletmesiyle⁸¹⁶ Cengiz Han korkunç bir intikam almaya yemin etmiş⁸¹⁷ ve Moğollar İslâm ülkelerine saldırmaya başlamışlardır.

Timur Harezm'e sefere çıkmadan önce Hüseyin Sûfi'ye elçi göndermiş, anlaşma sağlanamayınca Timur'un yanında bulunan âlim Mevlânâ Celâleddîn Keşşi, Timur'dan Hüseyin Sûfi ile konuşup onu ikna etmeye çalışmak için izin alarak Harezm'e gitti. Fakat Hüseyin Sûfi bu âlimin nasihatlarına kulak asmadığı gibi onu hapsedirmiş, bunun üzerine Timur Harezm'e sefere çıkmıştır (H. 773/M. 1371-72).⁸¹⁸ Elçilerin siyasi teamül gereği dokunulmaz olduğunu ve elçiye zeval vermenin savaş sebebi olduğu Timur ile Yusuf arasındaki mücadelede açıkça görülmektedir. Timur'un elçisi Yusuf Sûfi tarafından hepsedilince Timur bir mektup yazıp başka bir elçi ile Yusuf Sûfi'ye göndermiştir. Mektubunda Timur şöyle demektedir: "*Padişahların elçileri hapsetmesi şanlarına yakışmaz. Çünkü elçinin suçu yoktur. Söyleyecek bir sözün varsa kendin söylersin. Elçi ile ne işin var? Gelen elçiyi gönder ve bir daha böyle şeyler yapma, yoksa pişman olursun*".⁸¹⁹ Fakat Yusuf Sûfi'nin mektubu getiren elçiyi de öldürtmesi üzerine Timur dördüncü Harezm seferine çıkarak Gürgenç'i tahrib etmiştir (H. 780/M. 1379).⁸²⁰

E. Diğer Kurumlar

Gürgenç'te yukarıda saydığımız idârî ve resmî kurumlardan başka bu günkü polis ve jandarmanın görevlerini yerine getiren Orta Çağda *Sâhibü'l-Şurta* diye isimlendirilen şehrin muhafazasından sorumlu kimselerin; belediye işlerini tanzim eden sosyal ve ticarî düzenin sağlanmasında önemli rol oynayan *Muhtesiblerin*; devlet adına vergi toplamakla görevli *Amil*'lerin; Ayrıca iç ve dış yazışmaların yapıldığı *Divan-ı Resail*'in; merkezi hükümet ile şehirler arasındaki iletişimin sağlanması, posta işlerinin idaresi için *Berîd Teşkilatı*nın; vakıfların işleyişinden

⁸¹⁶ Geniş bilgi için bkz: Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, ss. 38-39. Ayrıca bkz: Hamdullah el-Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, s. 493.

⁸¹⁷ Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, c. I, s. 169. Ayrıca bkz: *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 174.

⁸¹⁸ Şâmî, *Zafername*, ss. 65-66; Yezdî, *Zafername*, c. I, ss. 422-426.

⁸¹⁹ Şâmî, *Zafername*, s. 79; Yezdî, *Zafername*, c. I, s. 475.

⁸²⁰ Geniş bilgi için bkz: Şâmî, *Zafername*, ss. 79-81; Yezdî, *Zafername*, c. I, ss. 477-482.

sorumlu *Vakıfların İdaresi* gibi idarî görev ve kurumların da olduğu muhakkaktır. Zira bunların bazılarında kısa da olsa kaynaklarda söz edilmektedir. Örneğin İbn Havkal, posta müdürlerinin (berîd amilleri) maaşlarından bahsederken Gürgenç posta müdürünün maaşının 600 dirhem olduğunu söyler.⁸²¹ Gazneliler döneminde ise Harezm Sâhibû'l-berîdi'nin Ebû Abdullah Hâtemî olduğu belirtilir.⁸²² Harezmşahlar imparatorluğu döneminde Vakıfların idaresi ise umumiyetle kadınlara aitti.⁸²³ Harezmşahlar döneminde Gürgenç muhtesibi Âliyüddîn Hayyâtî idi. Bu şahıs şehrin istilasında Moğollarla müzakere etmeye giriştiyse de başarılı olamamıştı.⁸²⁴ Altın Orda hâkimiyetindeki Gürgenç'te ise Kutluğ Timur'un şehirde yaptırdığı binalar ve bunları yaşatmak için oluşturulan vakıflar bilinmektedir.⁸²⁵ Fakat bu kurumlar ve yapılanmalar, bunların işleyiş tarzı hakkında kaynaklar da fazla bilgi bulunmadığı için başka bir malumata sahip değiliz.

II. Ekonomik Durum

Gürgenç'in coğrafi konumu, yerleştiği bölgenin iklimi itibarıyla tarımdan hayvancılığa, ticaretten imalata birçok alanda üretim ve ihracatın yapıldığı bir yerdir. Bunun neticesinde şehir son derece mamur, nüfus olarak kalabalık ve refah seviyesi yüksek bir şehir olmuştur. Fakat tarih boyunca hep savaflara sahne olan, devletin içinde yaşanan siyasi belirsizlik, taht kavgaları ve şehre yapılan saldırıların şehir ekonomisini büyük ölçüde etkilediği de muhakkaktır. Buna rağmen ileride belirteceğimiz gibi şehirde ekonomik yapının her dönemde canlı olduğu görülmektedir.

⁸²¹ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 389.

⁸²² Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 114.

⁸²³ Köprülü, "Hârizmşahlar", s. 282.

⁸²⁴ Nesevî, *Sîretü Celâledîn*, s. 86.

⁸²⁵ Togan, "Harezm'de Yazılmış Türkçe Eserler", s. 330.

Gerek Moğol istilası öncesinde, gerekse sonrasında Türk-İslâm medeniyetinde vakıflara önem verilmekteydi. Örneklerle bu vakıfların yeri ve önemi hakkında bkz: Ahmet Turan, Yüksel, "Türk-İslâm Medeniyetinde Vakıfların Yeri ve Önemi", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 13, Konya, 2002, ss. 47-54.

A. Tarım ve Hayvancılık

Gürgenç'in genel iklim yapısı, Amuderya'nın sahilinde yerleşmesi, şehir ve çevresine bu nehirden kanallar çekilmesiyle bölge her türlü tarım ve hayvancılığa tarih boyunca müsait bir konumda olmuştur. İslâm coğrafyacıları Harezmi bölgesini genel olarak verimli toprakları, hububatı ve meyveleri çok bir bölge olarak tanıtır.⁸²⁶ Harezmlilerin ise yoğun bir şekilde ziraatla uğraştıklarına değinirler.⁸²⁷ Makdîsî, Gürgenç'e bağlı yerleşim birimlerinden Dargân'da sahil boyunca uzanan beş yüz üzüm bağı bulunduğunu ve bölgede bol miktarda üzüm yetiştirildiğini belirtir.⁸²⁸ Ayrıca Harezmi'de çiftlikler ve ağaçlık bölgelerin olduğu da bilinmektedir.⁸²⁹ Yâkût el-Hamevî Harezmi'de bulunduğu bu topraklarda ekilmemiş hiç bir yerin olmadığına da değinir.⁸³⁰ Ayrıca Gürgenç ve çevresinde birçok ağaç bulunduğu, köy ve kasabaların hepsinde ziraatle meşgul olduğundan bahsedilir.⁸³¹

Gürgenç ve çevresinin çok iyi bir sulama ağına sahip olması sebebiyle bölgede hububat, arpa, nohut, pirinç, mısır ve diğer taneli bitkiler; üzüm, incir, nar, elma, erik, şeftali, ayva, kayısı, dut, armut, kavun, karpuz gibi türlü türlü meyveler; sebzelerden salatalık, kabak, havuç, turp, lahana, patlıcan, su kabağı, ve diğer baklagiller; çiçeklerden reyhan, gül, nergis, nilüfer, mersin, fesleğen ve az da olsa menekşe yetiştiği belirtilmektedir.⁸³²

Moğol istilasından sonra harabeye dönen şehir, daha sonra yeniden kurulunca şehirde sulama sistemlerinin tekrar yapıldığı ve tarıma elverişli toprakların

⁸²⁶ Yalnız bu bölgede ceviz bulunmadığına da değinirler. İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 397.

⁸²⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. II, s. 395.

⁸²⁸ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 256.

⁸²⁹ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 253.

⁸³⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. II, s. 396.

⁸³¹ Kazvînî, *Âsârü'l-Bilâd*, ss. 520-521.

⁸³² İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. III, ss. 128, 149.

Fakat bu topraklarda Hurma, zeytin, şeker kamışı, muz, limon, portakal ve mandalina gibi meyvelerin ise yetişmediği belirtilir. İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. III, s. 156.

oluşturulduğu, tarlaların birçok nehir tarafından sulanmakta olduğu görülmektedir.⁸³³ Nitekim bu toprakların bereketli topraklar olduğu vurgulanır.⁸³⁴

İbn Battûta'nın Gürgeç'te bulunduğu sırada sofrada "...Irak yapımı porselen tabaklarda üzüm ve nefis kavunlar olduğunu" belirtmesi⁸³⁵ şehirdeki tarım faaliyetlerinin bu dönemde de geliştiğini göstermektedir. Kavunun bu bölgede meşhur olduğu da ayrıca belirtilmelidir. Zira en çok yetiştirilen tarım ürününün kavun olduğu, kavunların meşhur olduğu söylenmektedir.⁸³⁶ Kavuna verilen önem o kadar belirgindir ki H. VIII./M. XIV. yüzyılda Gürgeç'in yakınında Amuderya'nın bir kolu olduğu anlaşılan bir arığa "Kavun arkı" ("Cuy-i Kavun"), suyuna da "Abı-Kavun" deniliyordu.⁸³⁷ Bu ismin bölgenin kavun yetiştiriciliği sebebiyle verilmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Gürgeç ve bulunduğu coğrafya olan Mâverâünnehir'de hayvancılığın da geliştiği görülmektedir. İbn Havkal, Harezmi halkının çoğu koyun yavrularından ikisi dışındakileri keser, derilerinden faydalanırlar diye bahseder. Ayrıca derilerinin koyu kırmızı renkte olduğunu, renginin kalitesine göre tanesi 1/4 dinardan 2 dinara, hatta daha fazlasına kadar satıldığını, siyah renkte olanlarının parlaklığından dolayı çok miktarda altın ettiğini, beyaz kuzu derisinden eyer kaplamaları yapıldığını belirtir.⁸³⁸ Gaza için çok hayvan beslemek zorunda olduklarına değinen İbn Havkal, ülkelerinden ihtiyaçlarına yetecek hayvan yetiştirdiğini; katır, deve, eşek ve koyunun da fazlaca miktarda Karluklardan ve Oğuzlardan getirildiğini; çok miktarda koyun ve hayvan sürüsüne sahip olduklarını vurgular.⁸³⁹

⁸³³ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. III, s. 146.

⁸³⁴ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 253.

⁸³⁵ İbn Battûta, *er-Rihle*, c. I, s. 368.

⁸³⁶ Kazvînî, *Âsârü'l-Bilâd*, s. 521; İbn Battûta, *er-Rihle*, c. I, s. 370; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. III, ss. 128, 148-149.

⁸³⁷ Şâmî, *Zafernâme*, s. 67; Yezdî, *Zafernâme*, c. I, s. 427.

Ayrıca Timur'un Gürgeç hâkimi Yusuf Sûfî'ye barış maksadıyla altın tabakta kavun gönderdiği de bilinmektedir. Bkz: Şâmî, *Zafernâme*, s. 80; Yezdî, *Zafernâme*, c. I, s. 480.

⁸³⁸ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 151.

⁸³⁹ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, ss. 384-385.

Bu bilgilerden hayvancılığın genellikle ticaret için yapıldığı anlaşılrsa da⁸⁴⁰ Türk topraklarında her evin önünde ağıl ve ahır gibi yerlerin olduğu ve bu yerlerde büyükbaş ve küçükbaş hayvanların yetiştirildiği bilinmektedir. Bölgede hayvanlardan at, katır, eşek, hörgüçlü deve, koyun ve ineğin bulunduğu; katır ve eşek daha az olsa da en fazla olan hayvanın koyun olduğu belirtilmektedir.⁸⁴¹

Gürgenç'in Amuderya'nın sahilinde yerleşmesi ve şehre yakın kanalların bulunması sebebiyle şehrin balıkçılık bakımından da aktif olduğu görülmektedir.⁸⁴² Nitekim Gürgenç'e bağlı yerleşim yerlerinden Aral gölü sahilindeki Hallican'da tutulan balıkların Harezm şehirlerine ihraç edildiği belirtilir.⁸⁴³

B. Ticaret

Gürgenç'in ekonomik yapısı ve iktisadi hayatının ana unsurlarından biri de ticarettir. Gürgenç'in gerek Doğu-Batı, gerekse Kuzey-Güney istikametinde seyreden ticaret yollarının kesişme noktasında bulunması itibariyle şehir ticaret merkezi konumundaydı. Eski zamanlardan beri Gürgenç, Oğuzların ticaret merkezi olarak bilinmekteydi, zira buradan kervanlar Hazar ve Horasan'a gidiyordu.⁸⁴⁴ Gürgenç'in Hacılar kapısının karşısında Buhara meydanına benzeyen bir meydan olup, burada koyun satılırdı.⁸⁴⁵

Ana yolların ve kervanların kavşak noktasında bulunan Gürgenç'e tüccarlar sık sık uğradı.⁸⁴⁶ İlk önce Harezm'in merkez şehri Kât şehri iken bu ticaret sayesinde Gürgenç süratle gelişmiş ve bölgenin en önemli ticaret merkezi olmuştur. Gürgenç'in Gaznelilere, Selçuklulara bağlı olduğu dönemlerde bölge valileri bu ticaretin güvenli bir şekilde devam etmesini sağlamışlardır. Bu muazzam ticaret ağını Harezmşahlar devleti de devam ettirmiş, bu dönemde kervanlar Gürgenç'e ulaşmakta idi. Sonraki

⁸⁴⁰ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 398.

⁸⁴¹ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. III, s. 128.

⁸⁴² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, c. II, s. 395.

⁸⁴³ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefise*, s. 92.

⁸⁴⁴ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 299; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 395; İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müşâk*, c. II, s. 697; Himyerî, *Ravzü'l-Mi'târ*, s. 162.

⁸⁴⁵ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 256.

⁸⁴⁶ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 78.

dönemlerde Cengiz Han Gürgeç ve Harezşahlar ülkesi ile ticari münasebetler kurmak istemiştir.⁸⁴⁷ Harezşahlar Devletinde büyük bir öneme sahip olan bu ticaret ve ticaret yollarının güvenliğini sağlamak amacıyla tedbirler alınıyor, tüccarlara özel izin belgeleri verilerek onların işlerinin kolaylaştırılması sağlanıyor, ticaret kervanlarına saldıranlara ağır cezalar veriliyordu.⁸⁴⁸ Bu ticaret sayesinde Gürgeç en zengin şehirlerden biri olmuştur. H. 615/M. 1218'de Moğol ordusuyla Türkistan'a giden Çin'li Seyyah Yeh-lü Ch'u-ts'ain ise, Gürgeç'in (çince Wu-li-chien) Sultan'ın (Harezşah Muhammed'in) annesinin oturduğu oldukça zengin merkez şehri olduğunu, Hatta Buhara'dan (çince P'u-hua) bile zengin olduğunu belirtir.⁸⁴⁹

Ticaret mallarının önemli bir kısmını meyveler ve diğer tarım ürünleri oluşturmaktaydı.⁸⁵⁰ Gürgeç'te köle ticaretinin yapıldığı bu bölgede Türklerden ihtiyaçlarından fazla köle gelirdi. Bu köleler buradan diğer yerlere sevk edilirdi.⁸⁵¹ Ayrıca Türk köleler ile birlikte Hazar ve Sakâlibe kölelerinin de geldiği belirtilmektedir. Şehirde köle ticaretinden başka çöl tilkisi, samur ve tilki kürklerinin yanında ipek ticareti de yapılırdı.⁸⁵² Ayrıca Gürgeç'te bulunan Harezmliler de Bulgarlara, Slavlara ticaret veya gaza için gittiklerinden kıymetli kunduz, fenek, samur, tilki, sansar vs. hayvanların derileri; yün ve kürkler Harezme gelirdi.⁸⁵³ Genel olarak Harezmliler ile Türkler arasında hayvan ticareti yapılmakta, bundan her iki tarafta büyük kârlar elde etmekte idi.⁸⁵⁴ Harezmliler şehre getirilen malları ham madde olarak alıp, elbise, halı gibi mamul madde olarak ihraç ediyorlardı. Zira

⁸⁴⁷ Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, c. I, ss. 310-311, c. II, ss. 102-103.

⁸⁴⁸ Geniş bilgi için bkz: Meryem, Gürbüz, *Hârizşahlar'da Devlet Teşkilatı, Ekonomik ve Kültürel Hayat*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2005, ss. 208-210.

⁸⁴⁹ Eberhard, a.g.m., s. 140.

⁸⁵⁰ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 253.

⁸⁵¹ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 385.

⁸⁵² İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, ss. 304-305.

⁸⁵³ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 333; İdrîsî, *Nüzhëtü'l-Müştâk*, c. II, s. 699. Gelen bu ticari mallar buradan Arap ülkelerine ihraç edildiği de oluyordu. Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 95.

Ayrıca İbn Havkal, "Harezmliler arasında ipek ve yün getirmek için Ye'cüc ve Me'cüc taraflarına giden tüccarlar vardır. Sakallı kişiler Ye'cüc ve Me'cüc ülkesine giremez onların çoğunun yanaklarındaki tüyler ve bıyıklar kısadır. Ye'cüc ve Me'cüc Kafdağı (Ehl el-Ğaf) halkı olup, sakalsız ve bıyiksızdırlar. Onların yanına gür saçlı biri varırsa, ülkesine vardığı Ye'cüc ve Me'cüc hükümdarı onun sakalını ve bıyığını yolar. Sonra o tüccara iyilikte bulunup zengin eder" diye de farklı bir rivayeti getirir. İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 398.

⁸⁵⁴ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 398.

Makdîsî, bölgenin Ticaret bahsinde Gürgeç işi mask, tekstil, yağ ve derinin ihraç edildiğini belirtmektedir. Ayrıca şehir belirtmeksizin Harezmden samur, sincap, kakım, vaşak, çakal ve tilki derisi; koza, desenli ipek, keçi derisi, mum, ok yapımında kullanılan akağaç, hazır ok, külah, kurutulmuş balık, balık kemiği, balık dişi, kemer, kehribar, kaymak, bal, fıstık, şahin, kılıç, zırh, bambu, Slav köle, koyun ve sığır ihraç edildiğini; ayrıca, bizzat Harezmden hünnab, kuru üzüm, yayık, susam, elbise, halı, battaniye, çarşaf, *bişkiş* denilen brokar, türban, göğüslük, kilit, *arenc* denilen bir elbise türü, ancak güçlü kişilerin çekebileceği yay, peynir, kırmızı, balık, oyma kayık ihraç edildiğini belirtir.⁸⁵⁵ Ayrıca Harezmlilerin kendi ülkelerinde yetişmeyen meyveleri başka memleketlerden ithal ettikleri de belirtilir.⁸⁵⁶

Gürgeç'ten ihraç edilen meyvelerin başında ise nefis Gürgeç kavunu gelmektedir. Bu kavunların Hindistan'a ve Çin'e, hatta Bağdat'a ihraç edildiği söylenir. Bağdat'ta Halife Me'mûn ve Vasık zamanlarında pek makbul olan bu kavunların madenî kutularda ihraç edildiği ve orada yedi yüz dirheme satıldığı belirtilir.⁸⁵⁷ Şimdi bile Türkmen kavunları tadıyla meşhurdur. Hatta Türkmenistan'da kavun bayramı bile resmî şekilde kutlanmaktadır. Kavunun özelliğini İbn Battûta, eserinde özellikle zikreder. O, Gürgeç kavunu gibi Doğuda ve Batıda Buhara hariç rakip olmadığını; Gürgeç ve Buhara'dan sonra İsfahan kavununun geldiğini; Gürgeç kavununun kabuğunun yeşil, içinin kırmızı olduğunu; gayet tatlı ve sertçe olan bu kavunun ahududu ve incirin kurutulduğu gibi dilimlere ayrılarak güneşte kurutulduğunu⁸⁵⁸ Hindistan'ın ve Çin'in uzak köşelerine ihraç edildiğini; kuruyemişlerin bu denli lezzetli olmadığını; Hatta Hindistan'da iken bile oradan gelenleri dört gözle bekleyip, onlardan kuru Gürgeç kavunu satın aldığını; Bunu

⁸⁵⁵ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, ss. 280-282.

İbn Havkal ise, "Buraya (Mâverâünnehir'e) Tibet'ten ve Kırgızlardan misk getirilir, başka bölgelere ve şehirlere sevk edilir. Bu miskler başka cinslerinden daha güzel ve pahalıdır. Sağaniyan'dan Vaşcird'e kadar uzanan sahada safran, samur, sincap, tilki vs hayvanların kürkleri elde edilir. Bunlar hükümdarların elde etmek için yarıştıkları, ihtiyaç duydukları, hediyeleştikleri hadenk (kayın) ağacından ve hutüvden (mamut dişi) mamul eşya, kır doğanları gibi nadide şeylerle birlikte etrafa ihraç edilir" diye belirtir. İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 385.

⁸⁵⁶ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. III, s. 128.

⁸⁵⁷ Seâlibî, *Letâifu'l-Meârif*, (nşr. P.De., Jong), Brill, ts., ss. 128-129.

⁸⁵⁸ Kavun'un kurutulması şimdi de Türkmenistan'da yapılmakta ve ona kuru kavun anlamında "gavun kaku" denmektedir.

çok sevdiğini bilen Hindistan hükümdarının huzuruna gelen kavundan kendisine gönderdiğini söyler.⁸⁵⁹ Gürgeç kavunlarının çok kaliteli olduğunu diğer kaynaklar da belirtmektedirler.⁸⁶⁰

Gürgeç'te odun ticareti de yapılmakta idi. İbn Fadlân, Gürgeç'in soğuk olmasına karşın Allah'ın onlara acıyıp bol odun verdiğini, "tağ" ağacı (saksavul/seksek ağacı) odununun bir arabasının onların dirhemiyle iki dirhem olduğunu, bir araba odunun ise üç bin rıtl⁸⁶¹ ağırlığında olduğunu belirtmektedir.⁸⁶²

Gürgeç ticaret merkezi olduğu için şehirde ve çevresinde pazar yerleri, çarşılar, hankahlar, kervansaraylar da vardı. İbn Fadlân'ın Gürgeç'te çarşıların ve caddelerin çoğunu dolaşmış ve soğuk olduğu için hiç bir kimseyle karşılaşmaz demesinden⁸⁶³ şehirde birçok çarşının bulunduğu kanaatine varılabilir. Daha sonraki dönemlerde de şehirde çarşıların olduğunu ve halkın akın ettiğini İbn Battûta'dan öğreniyoruz. İbn Battûta, Gürgeç'te temiz çarşıların bulunduğunu; bir gün çarşıya çıktığını, tam ortaya Şavr⁸⁶⁴ denen noktaya geldiğinde fevç fevç ilerleyen kalabalıkla karşılaştığını, oradan çıkmaya gücünün yetmediğini, geri dönmeyi de önündeki

⁸⁵⁹ İbn Battûta, *er-Rihle*, c. I, s. 370.

İbn Battûta'da geçen bu meyve (kavun) aslında Arapça "Bittih" ("بطيخ") diye geçmektedir ki, bu hem kavun, hem karpuz anlamındadır. Dolayısıyla bunu Türkçeye tercüme ederken "bostanı: karpuzu" diye alınmıştır. (*İbn Battuta Seyahatnâmesi -Kısa Notlarla Sade Metin Çevirisi-* (çev: Sait Aykut), Dördüncü Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2015, s. 348.). Gerçekten de daha sonra "kabuğu yeşil, içi kırmızı" demesinden, karpuz olduğu anlaşılmaktadır. Fakat karpuzun kurutulması pek mümkün olmadığı; ayrıca kavunun da kabuğu yeşil, içi kırmızı şeklinde çeşitlerinin bulunduğu için, burada mevzubahis kavundur. Ayrıca Rusçaya tercüme edilirken de (Mamedov-Muradov, *Srednekovkiye Pismenniye İstoçniki*, s. 26.), Özbekçeye tercüme edilirken de (*İbn Battuta va Uning Urta Osiyoga Seyohati*, (çev: İbrohimov Nematullo) Şark Bayozi, Taşkent, 1993, s. 62.) "kavun" diye tercüme edilmiştir.

Harezmi'de (büyük ihtimalle Gürgeç'te) bulunduğunu belirten Ebû Hâmid el-Gırnâtî de kış boyu bozulmadan kalan Harezmi karpuzundan (kavun) bahseder ve bölgenin en meşhur meyvesi olduğuna değinir. Bkz: Ebû Hâmid el-Gırnâtî, *Tuhfetü'l-Elbâb*, ss. 105, 208.

⁸⁶⁰ Kazvîni, *Âsârü'l-Bilâd*, s. 521; Hamdullah el-Müstevfi, *Nüzhëtü'l-Kulûb*, s. 251; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. III, ss. 128, 148-149.

⁸⁶¹ Rıtl - yerine ve zamanına göre 300 ile 500 gr. ağırlığında değişen ağırlık birimidir. Bkz: Mamedov-Muradov, *Srednekovkiye Pismenniye İstoçniki*, s. 10.

⁸⁶² İbn Fadlân, *Risâle*, ss. 83-84. Ya'kut el-Hamevi, bunun yalan olduğunu, kendisiyle getirdiği kumaşını bile o dönemde bin rıtlı sattığını, belki de fiyatların o dönemde ucuz olduğunu belirtmektedir. Yâkût El-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. II, s. 398.

⁸⁶³ İbn Fadlân, *Risâle*, s. 85.

⁸⁶⁴ "Şahur", "Şur" olarak da geçen bu kelimenin farsça asıllı olduğu ve kalabalık anlamına geldiği bahsedilmektedir (Mamedov-Muradov, *Srednekovkiye Pismenniye İstoçniki*, s. 27.) ki, bunun pazarın kalabalık bölgesine verilen isim olduğu muhtemeldir.

yığının imkânsız kıldığını; sonra var gücünü kullanarak aradan sıyrıldığını; Cuma günlerinde o çarşının kalabalığının daha az olduğunu belirtmesi şehirde çarşıların bulunduğunu; şehirde ticaretin yaygın olduğunu göstermektedir. Ayrıca o, Gürgeç tacirlerinin yaz günlerinde Amuderya üzerinden gemilerle Tirmiz'e kadar gidip oradan arpa ve buğday getirdiklerini de söyler.⁸⁶⁵

Gürgeç'in ticaretten elde ettiği zenginlikler hem şehrin hem de bağlı olduğu devletin ekonomisine tarih boyunca gelir sağlamıştır. Moğol istilasından sonra bir müddet ticaret sekteye uğrasa da daha sonra bu ticaret yolu ve Gürgeç'in bu güzergâhta bulunması şehrin yeniden canlanmasını sağlamıştır. Nitekim Müslüman ve Avrupalı seyyahlar Gürgeç'i Batı Asya ve Avrupa ile Uzakdoğu ticaret yolu üzerindeki en büyük şehirlerden biri olarak nitelendirmişlerdir⁸⁶⁶. Nitekim bu dönemde (H. 740/M. 1340) Gürgeç'i ziyaret eden Floransalı İtalyan taciri Francesco Baltucci Pegolotti eserinde Gürgeç'in Harezm'in ticaret merkezi olduğunu ve bu şehirden daha ileriye gitmeye ihtiyaç olmadığını, zira bu şehirde Avrupalılar için ihtiyaç duyulan her çeşit malın mevcut olduğunu belirtmiştir.⁸⁶⁷

Gürgeç'in bu ticari önemini Timur'un şehri tahrip etmesinden sonra kısa bir süre daha devam ettirdiği görülmektedir. Nitekim H. 841/M. 1438 yılında Şiraz'dan çıkıp, Herat ve Merv üzerinden Gürgeç'e gelen tüccar Şemseddin Muhammed'den söz edilir. Bu tüccar Gürgeç'te mallarının bir kısmını elden çıkarsa da esas alış-verişini Saray ve diğer şehirlerde yapmıştır.⁸⁶⁸

Gürgeç'te tarım, hayvancılık ve ticaretten başka ekonomik yapısını etkileyen, şehir sakinlerinin kazanç elde ettiği sanayi, madencilik ve bazı imalatların yapıldığı söylenebilir. Fakat kaynaklarda bunlar hakkında ayrıntılı bilgi verilmemektedir. Gürgeç'ten bahsedilmese de Harezm şehirlerinde üzüm sıkma

⁸⁶⁵ İbn Battûta, *er-Rihle*, c. I, ss. 365-366.

⁸⁶⁶ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. III, s. 145.

⁸⁶⁷ Pegolotti, *a.g.e.*, ss. 21, 23; Yule, *a.g.m.*, ss. 287-288, 294; Barthold, *Soçineniye*, c. III, ss. 59, 275, 548; Halimov, *a.g.e.*, ss. 9-10.

⁸⁶⁸ Geniş bilgi için bkz: Aka, *Mirza Şahruh ve Zamanı*, s. 203; Aka, *Timurlular Devleti Tarihi*, s. 152.

preslerinin olduğu⁸⁶⁹; bölgede "ihtiyaçlarından çok, ticaretlerinden artacak kadar demir madenleri vardır. Orada altın, gümüş ve çokluk bakımından diğer İslâm ülkelerinde benzeri olmayan cıva madenleri bulunur"⁸⁷⁰ veya "altmış yıl boyunca rahatlıkla kullanılabilen kazanların yapıldığı maden yatakları mevcuttur"⁸⁷¹ şeklindeki rivayetlerden bölgede sanayi ve madenciliğin geliştiğini söyleyebiliriz. Diğer madenler olmasa da demirin bol miktarda bulunduğu âşikârdır. Zira birçok araç gerecin ana maddesi olan demirin şehirde bulunmasa da, diğer yerlerden getirilip şehirde işlendiği muhakkaktır.⁸⁷²

Bunlardan başka şehirde ipek kozası, pamuklu ve ipek kumaşlar, nadir bulunan bez elbiselerin imal edildiğini⁸⁷³; misk, fildişi gibi mamul eşyaların da burada işlenip farklı ülkelere ihraç edildiği bilinmektedir.⁸⁷⁴

Gürgenç'te tarih boyunca ister Moğollar'dan önce olsun, ister Moğollardan sonra birçok sanat erbabının bulunduğu bilinmektedir. Moğolların Gürgenç'teki sanat ve meslek erbabını Doğuya gönderdikleri⁸⁷⁵; Timur'un da yine şehirde bulunan sanatkârlara dokunmayarak memleketine götürdüğü bilinir.⁸⁷⁶ Dolayısıyla şehrin her dönemde bilgin, ilim adamı, sanatkâr, zanaatkâr gibi insanları bağrında barındırmasından şehirde marangozluğun, demirciliğin⁸⁷⁷, dokumacılığın, dericiliğın,

⁸⁶⁹ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 253.

⁸⁷⁰ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 385.

Fakat bu genel Mâverâünnehir'de olanlardır. Harezmi'den (Kât'ten) bahsederken İstahrî de, İbn Havkal da, "Ülkelerinde altın ve gümüş madenleri ile kıymetli taşları yoktur." demektedir. İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 305; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 398. Çünkü İbn Havkal eserinin bir başka yerinde "Uruşene, İlak, Silciye Lüban'dan Kırgız arazisine kadar uzanan dağlardaki madenlerin hepsi Verke köyüne bitişen dağdan, bu dağ da Kişş ve Semerkant arasından Semerkant'a doğru uzanır. Fergana'daki cam, demir, cıva, bakır, kalay, altın, gümüş, naft (petrol), katran, zift, firuze, kömür, nuşazir (nişadır)... bu dağın yamaçlarında, tepelerinde veya buna bitişen dağlarda ve vadilerde yetişir" diye bahsetmektedir. İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, ss. 402-403.

⁸⁷¹ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. III, s. 156.

⁸⁷² Kazvini, Gürgenç'te birçok sanat erbabının olduğunu, bıçakçıların alet edevatlarını fildişi ve abanozdan yaptıklarını belirtir. Kazvîni, *Âsârü'l-Bilâd*, s. 520.

⁸⁷³ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 385.

⁸⁷⁴ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, ss. 385, 397.

Fildişinin (hütüv denen mamut dişi) Harezmi'de pahalıya satın alındığına dair el-Gırnâtî'nin eserinde de geçer. Bkz: Ebû Hâmid el-Gırnâtî, *Tuhfetü'l-Elbâb*, ss. 189-190; Şeşen, *a.g.e.*, s. 179.

⁸⁷⁵ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. I, s. 206.

⁸⁷⁶ Geniş bilgi için bkz: Şâmî, *Zafernâme*, ss. 79-81; Yezdî, *Zafernâme*, c. I, ss. 477-482.

⁸⁷⁷ Kazvîni, *Âsârü'l-Bilâd*, s. 520.

çanak çömlekçiliğin, kısacası Orta Çağlar'da gelişmiş şehir kültürüne ait her çeşit kültürel ve ekonomik faaliyetin canlı bir şekilde devam ettiğini söylemek mübalağa olmayacaktır.

C. Vergiler ve Diğer Gelirler

Fethinden itibaren Gürgenç hâkimiyeti altına girdiği devletlere vergi ödeyip, onlara önemli gelirler kazandırmıştır. Fakat kaynaklarda şehrin bu devletlere münhasıran verdiği bir vergi tanımlamasından ziyade genel olarak Harezm vergisi diye zikredilmektedir. Harezm'e yapılan ilk Arap seferlerinden birinde Harezm halkı 400.000 dirhem vergiyi Horasan valisi Selm b. Ziyâd'a getirip vermişlerdir (H. 61/M. 680).⁸⁷⁸ Fetihten sonraki dönemlerde şehrin ne kadar vergi ödediği bildirilmiyorsa da, Sâ mânîler döneminde Harezm ve Kürder'in vergisinin 489.000 Harezm dirhemi olduğu⁸⁷⁹; daha sonra Horasan ve Mâverâünnehir vergisinin Ebû Salih Mansûr b. Nuh'a havale edildiği ve altı ayda bir, senede iki defa 20'şer milyon dirhem olarak saraya götürüldüğü bilinmektedir.⁸⁸⁰ Ayrıca Harezm'in arazi vergisi toplamının kendi dirhemleriyle yıllık 420.120 dirhem olduğu; bir Harezm dirheminin 4,5 dânek⁸⁸¹ olduğu belirtilir.⁸⁸² Sâ mânîlere bağlı olan Harezm eyaletinin hâkimlerinin sembolik olarak dört akçe gönderdikleri de bilinmektedir.⁸⁸³

Gürgenç'in Gaznelilere bağlı olduğu dönemde Harezmşah Altuntaş, Gazneye yıllık 60.000 altın dinar ödemekteydi. Hatta bir sene bu verginin Altuntaş'ın ricasıyla Harezm'e kazandırıldığı da belirtilir.⁸⁸⁴ Selçuklulara bağlı valilik döneminde ise

⁸⁷⁸ Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 581; Taberî, *Târîh*, s. 1020; Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldân*, s. 94.

⁸⁷⁹ İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 38.

⁸⁸⁰ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 388.

⁸⁸¹ Danek - dinar ve miskalin 1/6 sı değerinde bir ölçü birimi olup özellikle paraların üzeri değerleriyle ağırlık birimlerini ifade etmek için kullanılmıştır. Cengiz, Kallek, "Dânek", *DİA*, İstanbul, 1993, c. VIII, ss. 457-458.

⁸⁸² Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 293.

Tüm Maşrık bölgesinde Sâ mânî hanedânı adına hutbe okunup vergi toplandığını belirten Makdîsî, Harezm emirlerinin ise vergi vermeyip yerine hediyeler gönderdiklerini, vergiyi kendi adlarına topladıklarını belirtir (Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 291) ki bu kanaatimizce belli bir dönemde yapılmış bir uygulama olabilir.

⁸⁸³ Usta, "Sâ mânîler", s. 66.

⁸⁸⁴ Nizamü'l-mülk, *Siyâsetnâme*, ss. 335-336.

Selçuklu sarayının taşhane masrafları Harezm'den gelen vergilerle karşılanıyordu.⁸⁸⁵ Bu dönemde Harezm valisi Kutbüddîn Muhammed Harezm'in vergisini Sultan Sencer'e teslim etmek üzere çeşitli hediyelerle saraya bir yıl kendisi, ertesi yıl oğlu Atsız'ı göndererek takdim ederdi.⁸⁸⁶ Atsız'ın Selçuklulara bağlı valilik döneminden itibaren Harezmşahlar Karahıtaylara vergi ödemek zorunda kalmışlardır. Atsız Karahıtaylara yılda 30.000 dinar vergi ödüyordu.⁸⁸⁷ Verginin zamanında ödenmemesi yüzünden taraflar arasında savaşlar da vuku bulmakta idi. Nitekim İl Arslan ile Karahıtaylar arasında bu yüzden savaş cereyan etmiştir.⁸⁸⁸ Harezmşah Tekiş ve Alâeddîn Muhammed dönemlerinde ise Karahıtaylara verilmekte olan vergiden kurtulamayan Harezmşahlar devleti hükümdarları Tekiş'in gelen elçileri öldürmesiyle sulh bozulsa da ara sıra onlardan yardım istendiği için bu vergi ödeme Alâeddîn Muhammed'in Karahıtayları korkunç bir hezimete uğratmasına kadar devam etmiştir (H. 607/M. 1210).⁸⁸⁹

Harezmşahlar devletinin şehirde halktan topladığı vergi hakkında kaynaklarda geçen bir bilgiye rastlamadık. Fakat vergilerin yıllık olarak toplandığı, olağanüstü hallerde ise yılda bir kaç kez toplandığı bilinmektedir. Ayrıca özellikle Harezmşahlar Devleti döneminde Harezmşahlara vergi ödeyen birtakım şehirler ve bölgeler de olup bu vergiler sayesinde devletin başkenti Gürgenç zengin şehirlerden biri olmuştur. Harezmşah Tekiş'in Nişâbur'da Sencerşah ve Atabek'i Mengli'yle vergi ödemeleri üzerine anlaştığı⁸⁹⁰; ayrıca Tekiş zamanından beri Bâtınîler'in vergi ödemeye mecbur edildiği⁸⁹¹; Atabek Sa'd'ın da vergi ödeyenler arasında olduğu bilinmektedir. Bunların dışında devletin sınırlarının genişlemesi, seferlerde elde edilen ganimetler şehri ve bütün Harezmşahlar Devletini zengin bir şekilde ve refah içerisinde yaşatmaktaydı.

⁸⁸⁵ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 355-356.

⁸⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. IX, ss. 10-11; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 357.

⁸⁸⁷ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 432.

⁸⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, ss. 37-38; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 368-369.

⁸⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, ss. 337-338; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 421-426; Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, ss. 428-429.

⁸⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, ss. 40-41; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 373-374; Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, s. 345.

⁸⁹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, ss. 263, 266; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 394.

Moğol hâkimiyeti döneminde genel olarak her aileden bir beyaz ayı derisi, bir siyah kunduz, siyah samur ve kokarca kürkü ve siyah tilki derisi vergi olarak alındığına göre⁸⁹² bu uygulama Gürgeç'te de uygulanmış olabilir.

Moğollardan sonraki dönemlerde Kongratlardan Hüseyin Sûfî, Harezm valiliği döneminde Harezm'in doğu kısmındaki Çağataylara ait olan yerleri ele geçirip beş altı sene boyunca Kât ve Hîve gibi şehirlerden vergi almış, bunun üzerine Timur ilk Harezm seferine çıkmıştır (H. 773/M. 1371-72).⁸⁹³ Bundan sonraki dönemlerde vergiler hakkında bilgilere rastlamadık.

Mezkûr sebeplerden başka şehrin Harezm'in başkenti olması, idarecilerin burada ikamet etmesi, farklı etnik grupların burada yaşaması, tüccarların uğrak yeri olması nedeniyle incelediğimiz dönemde şehrin tarih boyunca farklı gelirlerinin olduğunu söyleyebiliriz. İslâmiyetin gelmesiyle şehirde yaşayan gayrı müslimlerden alınan cizye; vakıfların, çiftliklerin gelirleri; ticaret için gelen tüccar kabilelerin getirdikleri mallar üzerine konulan gümrük vergileri; köle sevkiyatında köleler için alınan vergiler⁸⁹⁴ Gürgeç'e gelir getiren diğer kaynaklar idi.

D. Para

Tarihte bölgenin ticaret merkezlerinden biri olan Gürgeç'te farklı paralar tedavülde olmuştur. Genel olarak Harezm bölgesinde hüküm süren Afrigoğulları hanedanlığının para olarak kullandıkları ve hükümdarlarının tamgası olarak basılan para ve sikkeler XIX. yüzyılda bölgede yapılan arkeolojik çalışmalar ve elde edilen bulgular neticesinde ortaya konulmuştur. Buna göre bölgede bulunan sikkelerdeki yazıların Ârâmî asıldan geldiği ve Yahudi kültürünün tesiriyle bölgede ayrı bir şekil aldığı ileri sürülmektedir. Fakat bu paraların Harezmlilerin kendine mi ait yoksa ipek yolu güzergâhında yerleşen bir şehir olması sebebiyle buraya farklı yerlerden mi

⁸⁹² Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, ss. 105-106.

⁸⁹³ Şâmî, *Zafernâme*, ss. 65-66; Yezdî, *Zafernâme*, c. I, ss. 422-426.

⁸⁹⁴ Köle ticaretinde Ceyhun (Amuderya) kıyısında zorluk çıkarıldığını, hükümdarın izni olması gerektiğini belirten Makdîsî, her köle için 70 ile 100 dirhem, Türkler haricindeki kadın cariyelerden de 20 ile 30 dirhem; aynı şekilde deve ve süvarilerden de 2'şer dirhem vergi alındığını belirtir (Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 293) ki, Gürgeç'in de Ceyhun'un kıyısında bulunması hasebiyle gelen mallardan bu şekilde vergi alındığı düşünülebilir.

geldiği tartışma konusudur. Bu sikkelerdeki işaretlerde Afrigoğulları hanedanlığının hükümdarlarından Afrig, Sauşfer, Sauşafar, Hamcird, Abdullah gibi isimlerin olduğu deşifre edilmiştir. Bu paralar 5.96 ile 9.10 gr. ağırlığındaki gümüş paralar olup, daha düşük ağırlıkta olanları da vardır.⁸⁹⁵ Ayrıca Osmanlı seyyahı Mehmet Emin Efendi 1800'lü yıllarda Köhneürgeç'te bulunduğu sırada kendisine bölgedeki kalelerde bulunan bazı paraların gösterildiğini bunların eski İran parası olduğunu zannettiğini belirtmektedir.⁸⁹⁶

Harez m bölgesinde bulunan bu "Eski Harez m paralarının" İslâmiyetin gelmesiyle de kullanılmaya devam ettiği ve kûfi yazılarla Arap harflerinde yazılan işaretlerin bulunduğu paraların H. III./M. IX. yüzyılda kullanılmaya başlandığı görülmektedir.⁸⁹⁷ Ayrıca İslâmiyet öncesi bölgede hükümdarlık süren Sasaniler, Kuşanlar, Eftalitler gibi devletlerin de bölgeyi hâkimiyetlerinde tutmalarından dolayı onların kullandıkları paraların da tedavülde olduğu muhakkaktır.

Harez mlilerin kendine has ölçü birimleri ve para sistemlerinin olduğu bilinmektedir. Makdîsî Harez mlilerin tacirler alıp götürmesin diye dirhemi dört ayrı parçaya böldüklerini; o yüzden de bugüne kadar onlara gümüş gelip, onlarda kaldığını, onlardan çıkıp gitmediğini söylediklerini yazmaktadır.⁸⁹⁸ İbn Fadlân ise Harez m dirhemlerinin bir kısmının kurşundan, karışık madenden ve sarı bakırdan mamul olduğunu ve dirheme "Tâzice" dediklerini; ağırlığının 4,5 danek olduğunu; sarraflarının tavla zarı (küçük dânekler), topaç ve dirhem sattıklarını belirtmektedir.⁸⁹⁹ Bu bilgilerden Orta Çağda Gürgeç'te gümüş dirhemlerin kullandığını görmekteyiz. Afrigoğulları Hanedanlığı döneminden kalma paralarla birlikte Gürgeç'te kurulan Me'mûnîlerden Harez mşah Ali b. Me'mûn'un kendi ismi

⁸⁹⁵ Bu paralar ve özellikleriyle ilgili geniş bilgi için bkz: Tolstov, "Moneti Şahov Drevnogo Horezma i Drevnehorezmiyskiy Alfavit", ss. 120-145.

Eski Harez m paralarındaki işaretler ve anlamlarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Vaynberg, *a.g.e.*, ss. 12-73.

⁸⁹⁶ Mehmet Emin Efendi, *a.g.e.*, s. 104.

⁸⁹⁷ Vladimir, Tyunibekyan, *Drevniye i Srednevekoviye Moneti Turkmenistana*, NİİSEP, Kiev, 2003, s. 18.

⁸⁹⁸ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 253.

⁸⁹⁹ İbn Fadlân, *Risâle*, s. 82.

yazılan para ve Harezmsahlr Devleti sultanlarının halifenin ismi, hükümdarın ünvanları ve diğer dini semboller yazılan paraları günümüze kadar gelmiştir.⁹⁰⁰

Türk devletlerinde adına para bastırmak hükümlanlık alameti sayıldığı için bölge hükümdarlarının kendi isimlerine para bastırdıkları da görülmektedir. Selçuklular döneminde halifeliğin kullandığı dinar ve dirhemler kullanılmaya başlanmıştır. Harezmsahlr devletinde ise Gürgeç'in devletin başkenti olmasıyla altın, gümüş, bakır gibi paraların kullanıldığı görülmektedir. İslâmî sikke geleneğinde resim (tasvir) yer almasa da Selçuklular ve Harezmsahlr bunun dışına çıkarak sikkelerinde resim de kullanmışlardır. Harezmsahlr Devletinin yıkılmasıyla da bölgede beş asırlık bir süredir tedavülde olan kûfi gibi arap yazılarıyla sultanların ünvanları, Kelime-i Şehadet gibi yazıların yazılı olduğu para tedavülden kalkmıştır.⁹⁰¹ Fakat bu paraların tamamen ortadan kalktığı söylenemez. Zira bu dönemde de İslâm devletleri mevcut olup, Moğol istilasından sonra yeniden kurulan Gürgeç şehri tüccarların uğrak yeri olduğu için bu paraların Müslüman tüccarlarca kullanıldığını söylemek mümkündür.

Moğolların gelmesiyle tüm Orta Asya yeni para sistemine geçmiştir. Bu dönem paralarından özellikle Altın Orda Hanlığında efsanevi ikonların yer aldığı görülmektedir. Altın Orda Hanları ve Timurluların kullandığı gümüş sikke "tenge/tenke" ve "dinar" diye bilinmekteydi. Bu dönemde paraların eskilere nazaren daha küçük ve daha hafif olduğu görülmektedir. Alış-verişte kullanılan bu dinarların altı dirheme tekabül ettiği; bazen de "horasani" denilen ve dört dirheme tekabül eden bir dinarla alış-veriş yapıldığı da oluyordu.⁹⁰² Özbekler ve Hanlıklar döneminde de aynı paralar tedavülde olmuştur. Fakat bu dönemde "gümüş tengeler" ve "altın tıllalar" yani gümüş paralara "tenge", altın olanlara ise "tılla" denilmekte idi.⁹⁰³

⁹⁰⁰ Bu paralar ve paralardaki yazılarla ilgili bkz: A., Markov, *İnventarniy Katalog Musulmanskih Monet*, St. Petersburg, 1896, ss. 295-302.

⁹⁰¹ Tyunibekyan, *a.g.e.*, ss. 65-66, 89.

⁹⁰² İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. III, s. 127.

⁹⁰³ Tyunibekyan, *a.g.e.*, ss. 91-96.

Ayrıca Altın Orda Hanlığı döneminde hanların diğer şehirlerle birlikte Gürgenç'te de para bastırdıkları bilinmektedir. Altın Orda hanlarından Özbek Han (H. 711-742/M. 1312-1342) ve Toktamış Han dönemlerinde (H. 781-799/M. 1379-1397) Gürgenç'te hanlar adına para basılmıştır.⁹⁰⁴ Yine bu dönemde Gürgenç'te hüküm süren Kongrat hanedanı Sufiler kendi adına para bastırmışlardır. Bu hanedana ait en eski sikkenin H. 762/M. 1360-61 yılında bastırıldığı belirtilmektedir.⁹⁰⁵ Gürgenç'te yapılan kazı çalışmalarında Tekiş'in Türbesinin yanından Altın Orda Hanlarının ismi yazılı yedi yüz bir tane gümüş para da bulunmuştur.⁹⁰⁶

III. Sosyal Yapı

Gürgenç farklı dönemlerde farklı devletlerin hâkimiyeti altına girdiği, coğrafi konumu itibarıyla da her devirde yoğun bir ilgi odağı olan şehir olduğu için bu bölgeye değişik etnik ve dini grupların yerleşmesine sebep olmuştur.

A. Etnik Gruplar

1. Harezmliler

Gürgenç'te yaşayan nüfusa umumiyetle Harezmliler denilmektedir. Harezmliler kendilerini İranlı ve Türklerden mürekkep bir kavim olarak nitelendirmektedirler. Çünkü Harezmi rivayetinde Kât şehrine gelenler aslında Balhan (Balkan) dağından gelen, büyük bir ihtimalle de Fars olan bir kavimdir. Daha sonra bunlar Türk kızlarıyla evlenerek bu bölgede çoğalmışlardır.⁹⁰⁷ Dolayısıyla aslında Harezmi bu bölgenin ismi olup, İslâmiyetten önce yaşayan unsur ise Fars-Türk (İran-Türk) kavmi idi. Gürgenç'in ne zaman kurulduğuna dair kesin bir tarih olmadığı için

⁹⁰⁴ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, ss. 111, 116, 162-163.

1400'lerde de Altın Orda Hanlarının Harezmi'de para bastırıldığı söylenir. Bkz: Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 195.

⁹⁰⁵ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 123.

⁹⁰⁶ Yusupov, *Horezm ve Gürgenç*, s. 46.

Kongrad-Sûfîler hanedanlığı döneminde basılan ve müzede bulunan altın paralar hakkında bkz: S.A., Yanina, "Zolotye Anonimnye Monety Horezma 60-70 gg. XIV veka v Sobranii Gosudarstvennogo İstoričeskogo Muzeya", *Numizmatičeskij Sbornik*, c. IV, Moskova, 1971, ss. 25-60.

⁹⁰⁷ Makdîsî'nin Harezmlilerle ilgili rivayeti için bkz: Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, ss. 253-254; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. II, ss. 395-396.

biz Makdîsî'nin verdiği Harezmliler rivayetini esas alıp, Gürgeç'e de ilk yerleşen unsurun Harezmliler olduğunu söyleyebiliriz.

Harezmlilerin Türklerle aynı coğrafyada yaşadıkları veya İran asıllı olup Türklerle karışarak ortaya çıkan bir millet olmalarının kanıtlarından biri de *Harezmliler dilidir*. Harezmliler halkının ayrı bir dili olduğu, Horasan'da bunların diline benzer başka bir dilin olmadığı⁹⁰⁸; dillerinin İslâm coğrafyacılara göre anlaşılmasız olduğu kaynaklarda belirtilir.⁹⁰⁹ Makdîsî'nin eserinde belirtilen "hvar"-et, "rezm"-odun⁹¹⁰; İbn Fadlân'ın belirttiği "pekend"-ekmek gibi kelimelere bakılarak⁹¹¹ İran dillerine akraba olan *Aryânî* veya Samî dil grubuna mensup *Ârâmî* asıldan gelen bu dilin Harezmlilerce olduğu ileri sürülmüştür.⁹¹² Yine bölgede yapılan kazılarda da ağaç parçalarına ve derilere yazılmış bazı yazılar elde edilmiş ve bunların *Ârâmî* yazısı olduğu ileri sürülmüştür.⁹¹³ Fakat ilerleyen zaman içerisinde bölgede Türklerin çoğalmasıyla ve Harezmliler halkının artk Türkleşmesiyle bu dil Türk dili ile karışarak *Harezmliler Türkçesi* diye nitelendirilmiş ve bazı eserlerde ve halkın dilinde bu dildeki bazı kelimeler kalmıştır.

2. Araplar

Gürgeç fethedildikten sonra Arapların burayı kendilerine hükümet merkezi yaptıklarına, ilerleyen zaman içerisinde ise şehirde emir olduğuna göre⁹¹⁴, bölgede Arap nüfusun da mevcut olduğunu söyleyebiliriz. Genellikle fethedilen yerlere bölgenin emniyetini sağlamak, huzur ve istikrarı muhafaza etmek, yeni fethedilecek yerler için orduya takviyede bulunmak maksadıyla iskân faaliyetleri gerçekleştirilmekte idi. Gürgeç'in de coğrafi konumu itibariyle şehre Arap

⁹⁰⁸ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 398; İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müşâk*, c. II, s. 699.

⁹⁰⁹ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 290.

İbn Fadlân ise, "Harezmliler dil ve tabiat bakımından en ibtidai kimselerdir. Konuşmaları sığırçık kuşlarının seslerine çok benzer" diye belirtir. Bkz: İbn Fadlân, *Risâle*, s. 82.

⁹¹⁰ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, ss. 253-254.

⁹¹¹ İbn Fadlân, *Risâle*, ss. 84, 99.

⁹¹² Geniş bilgi için bkz: Togan, *Horezm Kültürü Vesikaları*, ss. 23-25; Togan, "Hârizm", ss. 246-247. Bu dil farsî ağacının bir dalı olduğu da bilinmektedir. Bkz: Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s. 88.

⁹¹³ Tolstov, *Po Drevnim Deltam Oksa i Yaksarta*, ss. 215-221.

⁹¹⁴ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 78.

iskânlarının da gerçekleştiğini söylemek mümkündür.⁹¹⁵ Nitekim bölge fethedildikten sonra yer belirtilmeksizin genel olarak Harezmi ve Mâverâünnehir bölgelerindeki önemli şehirlere Arap topluluklarının yerleştirildiği bilinmektedir.⁹¹⁶ Ayrıca şehrin özellikle Me'mûnîler döneminden itibaren ilim, kültür, sosyal yapı ve ticarî yönden gelişmeye başlayıp, bölgenin önemli merkezi konumuna geldiği zaman nüfusu da artmaya başlamıştır. Dolayısıyla Arap nüfusunun da şehirde bu dönemden itibaren arttığını söyleyebiliriz. Zira ileride de bahsedeceğimiz gibi, şehirde ticaretle meşgul olan, ilmî faaliyetlerde bulunan ve şehrin medreselerinde müderrislik yapan Arap asıllı insanlar bulunmakta idi. Ayrıca Gürgenç'e bağlı Hoşmisen/Artahuşmisen kasabası da Abbâsî halifesinin veziri İbn el-Furât'ın malikânesi idi.⁹¹⁷ Bu bilgiden fetihten sonra bölgede Arap nüfusunun ve Araplara bağlı toprakların olduğuna da müşahede edilmektedir.

3. Türkler

Gürgenç halkının tarih boyunca en kalabalık etnik unsuru Türkler olmuştur. Harezmi bölgesindeki ilk yerleşimcilerin bile - yukarıda da değindiğimiz gibi - İran ve Türk halkının karışımı olduğu söylenmektedir. Ayrıca Makdîsî'nin eserinde bahsi geçen "sürgün edilenlerin" Türk aristokları olduğundan bahsedilir.⁹¹⁸ Araplar Gürgenç'i fethettiklerinde onların karşısında savaşan ve yerli halktan öldürülenlerin arasında Türklerin olduğunu Taberî'nin kaydettiği Ka'ab el-Aşkarî'den: "...o zavallı Türk gençlerini kılıçtan geçirdiğimiz o geceleri hele bir hatırlayın..." diye bahsetmesinden⁹¹⁹, Türklerin daha M. VII. yüzyılda Gürgenç'te (Harezmi'de) bulunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca İbn Fadlân, "Gürgenç'te bir evin içinde bulunan ikinci bir evin içinde uyurdum. İçteki evin içinde ise keçe ile kaplı bir Türk Çadırı vardı" demesi⁹²⁰ ve "yolculuk için Türk develeri satın aldık" diye belirtmesi⁹²¹

⁹¹⁵ Arap kolonilerinin bölgeye yerleşmesi ile ilgili bkz: Gibb, *a.g.e.*, ss. 60, 111.

⁹¹⁶ Câhîz, *Fezâilü'l-Etrâk*, s. 52.

⁹¹⁷ İbn Fadlân, *Risâle*, s. 68.

⁹¹⁸ Kitapçı, *Azerbaycan-Harzem ve Türk Oğuz Boyları Arasında İslâmiyet*, ss. 135-136.

⁹¹⁹ Taberî, *Tarih*, s. 1250.

⁹²⁰ İbn Fadlân, *Risâle*, s. 85.

⁹²¹ İbn Fadlân, *Risâle*, s. 86.

Gürgenç'te o dönemde (H. IV./M. X. yüzyıl) Türklerin bulunduğu veya halkın Türklerle ticari ve medeni ilişkiler içerisinde bulunduğu delilidir.

Şehirde kurulan Me'mûnî hanedanlığının da Baranlı Türk uruğundan olduğu söylenir.⁹²² Fakat bölgenin Türkleşme devri ve Türk nüfusunun artmasının H. 407/M. 1017 yılında Gazneli Mahmûd'un şehri işgal etmesiyle başladığı söylenir. Bu tarihten sonra Selçuklular devri ve Harezmsahlar Devleti şehirde Türklerin çoğunlukta olduğu dönemlerdir. Bu dönemlerde hem bölgeyi yönetenler, hem bölge halkı Türklük hususiyetlerini ön planda tutmuşlardır.

Gürgenç'te Anuşteginogulları dönemi (Harezmsahlar Devleti) "Kanklı Harezmsahları Devri" diye de anılmaktadır. Haddizatında hanedanın kurucusu Anuştegin bir Türk boyuna mensuptur. Harezmsah Atsız halefleri gibi Türklük hususiyetlerinin galip olduğu bilinmektedir. Çocuklarına Atlığ, İl Arslan, Hıtay han gibi isimler vermesi bu yüzdendir.⁹²³ Tekiş, bölgedeki Türk boylarını itaat altına almak maksadıyla Türk beylerinden birinin kızı (Kanklı Türk kabilesinden) olan Terken Hatun ile evlenmiştir. Bu evlilikten sonra Harezmsahların hükmettiği topraklara - dolayısıyla Gürgenç'e - kalabalık Türk grupları gelmeye başlamış ve bu gruplar ülkede yüksek askeri makam ve mevkilere gelmişlerdir.⁹²⁴ Alâeddîn Muhammed, Halife Nâsır Lidinillah'ın elçisi gelip bir hadis okuduğunda "Arapçaya az aşına bir Türk'üm, fakat hadisin manasını anladım..."⁹²⁵ diye Türk olduğunu bir kez daha vurgulamıştır. Gürgenç'te ayrıca Kücet⁹²⁶, Cuğrak gibi Türk uruğlarının da yerleştiği, bunların Me'mûnîler zamanında ordunun temelini oluşturduğu; ayrıca Kıpçak ve Caziğ (Yazger) gibi yerli Türklerin de olduğu bilinmektedir.⁹²⁷

⁹²² Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, ss. 58, 59, 181.

⁹²³ Sümer, "Atsız b. Muhammed", s. 92.

⁹²⁴ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 532.

⁹²⁵ Nesevî, *Sîretü Celâeddîn*, s. 21.

⁹²⁶ Mahmûd Kaşgarlı, Kücet (Küçet) kavminin Harezm'de yaşayan bir Türk kavmi olduğunu belirtir. Bkz: Kaşgarlı Mahmûd, *Divânü Lügâti't-Türk*, (çev: Seçki Erdi-Serap Tuğba Yurtsever), Birinci Baskı, Kabcacı Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 331.

⁹²⁷ Togan, *Horezm Kültürü Vesikaları*, ss. 38-39.

Moğol işgalinden sonra Gürgeç'te nüfusun hemen hemen hepsinin katledilmesine veya halkın şehri terketmesine rağmen tekrar kurulan şehirde yine Türk nüfusunun ağırlıklı olduğu görülmektedir. Zira İbn Battuta'nın Gürgeç'i "Türklerin en büyük, en güzel en bakımlı şehirlerindendir, halk sokaklarda deniz gibi dalgalanıyor"⁹²⁸ diye belirtmesinden o dönemde şehrin Türk nüfusunun ağırlıklı olduğunu görüyoruz. İbn Fazlullah el-Ömerî de bu ülkede yaşayan Türklerin, Türklerin en iyileri olduğunu; vefalı ve cesur olduklarını; zulmetmeyi sevmediklerini; boy posları gelişkin, yakışıklı, güzel çehreli olduklarını belirtir.⁹²⁹ Ayrıca H. VIII./M. XIV. yüzyılda artık Kongrat, Mangıt, Kıyat gibi diğer boylarda tamamen Türkçe konuşuyor, hatta Mâverâünnehir'de kalan Araplar bile bu dönemde Türkleşmişlerdir.⁹³⁰

4. Özbekler ve Diğer Etnik Gruplar

Gürgeç şehri Timur'un seferlerinden sonra tahrip edilip, daha sonra belirli bir bölümü imar edildikten sonra⁹³¹ şehre Özbek akınları başlamıştır. Bu dönemde şehir ve çevresine birçok Özbek uruğlarının yerleştiği bilinmektedir. Nitekim şimdi bile Gürgeç'in eski harabelerinin bulunduğu bölgeye yakın yerlerde yaşayan ve Türkmenistan'ın Daşoğuz vilayetinin Köhneürgeç şehrinde Türkmenler ile birlikte Özbekler iç içe yaşamaktadırlar. Türkmen nüfusunun daha bölgenin Türkleşme sürecinde, hatta daha erken dönemlerde var oldukları da bilinmektedir. Aslında Özbeklerden özellikle Ebu'l-Hayr handan başlayan Özbek sülalesinin Cengiz Han'ın oğlu Cuci sülalesi olan Şeyban'dan gelmesi sebebiyle⁹³² Gürgeç ve çevresi ise daha önce Cuci ulusuna verildiği için erken dönemde şehirde Özbeklerin atalarının mevcut olduğu söylenebilir. H. IX./M. XV. yüzyıl başlarında ise şehirde artık yağma hareketleriyle de olsa Özbek halkı çoğalmaya başlamıştır.

⁹²⁸ İbn Battûta, *er-Rihle*, c. I, s. 365.

⁹²⁹ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. III, s. 146.

⁹³⁰ Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s. 79.

⁹³¹ Yezdî, *Zafernâme*, c. I, s. 601.

⁹³² Howorth, *a.g.e.*, c. II/2, ss. 686-687.

Gürgenç'te bu saydığımız etnik gruplardan başka Moğolların Cuci ulusuna mensup Cucilerin ve Kongratların yaşadığı da bilinmektedir. Çünkü bu şehir ve çevresi ilk başta Cuci ulusuna⁹³³, daha sonra ise Kongratların yönetimine verilmiştir.⁹³⁴ Dolayısıyla bu şehri yönetenler kendi boylarına mensup insanları da şehire iskan ettirdikleri muhakkaktır.

Harezmşahlar Devletinin başkenti olduğu dönemde ise daha fazla yerli ve yabancı unsurların şehirde ikamet ettikleri bilinmektedir. Zira H. 609/M. 1212-13 senesinde Semerkant Sultanı Osman'ın isyanı üzerine Alâeddîn Muhammed Güngenç'te ne kadar yabancı varsa hepsinin öldürülmesini emrettiğinde annesi Terken Hatun'un "Bu şehre uzun zamandan beri dünyanın dört bir yanından insanlar gelip yerleşmiştir; dolayısıyla buradaki yabancıların hepsi senin adamlarına kıyan bu adamın (Osman'ın) akrabaları değildir..." demesinden⁹³⁵ o dönemde Güngenç'te yabancı birçok kesimin de mevcut olduğunu göstermektedir.

B. Dini Gruplar

1. Mecûsîler

Mecûsîlik, Zerdüş'tün tebliğ ettiği inanç ve düşüncelerin İran inanç ve gelenekleriyle karışmasından oluşan ve Zoroastrianism veya Mazdeizm olarak da adlandırılan dindir.⁹³⁶ Güngenç'in kuruluşuna dair kayıtlarda da değindiğimiz gibi Zerdüştlüğün kutsal ateşinin Harezm'de yakıldığı⁹³⁷, merkez âteşgedenin Güngenç'te bulunduğu⁹³⁸ ve kazılarda da bu âteşgedeye rastlandığını⁹³⁹ belirtmiştik. Dolayısıyla Zerdüş âteşgedesinin bulunduğu Güngenç'te eskiden bu dine mensup bir topluluğun yaşadığını söyleyebiliriz. Fakat Bîrûnî'nin Arapların eski Harezm'e dair tüm kitap ve kalıntıları yok ettikleri şeklindeki rivayetin de delaletiyle⁹⁴⁰ bu inanın şehirdeki

⁹³³ Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, s. 732; Hamdullah el-Müstevfi, *Tarih-i Güzide*, s. 583.

⁹³⁴ Yezdî, *Zafernâme*, c. I, s. 422; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 123.

⁹³⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 338.

⁹³⁶ Geniş bilgi için bkz: Şinasi, Gündüz, "Mecûsîlik", *DİA*, İstanbul, 2003, c. XXVIII, ss. 279-284.

⁹³⁷ *Avesta-Zakon Protiv Devov (Vdevdat)*, ss. 76-77, 111.

⁹³⁸ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. I, s. 279.

⁹³⁹ Yusupov, *Horezm ve Güngenç*, ss. 17, 46.

⁹⁴⁰ Bîrûnî, *el-Âsârü'l-Bâkiye*, s. 36.

durumuna dair pek fazla bilgi bulunmamakla beraber yine Bîrûnî'nin eski bir İran takvimini ve bayramlarını anlatmasından bu dine dayanan bir medeniyetin var olduğu ileri sürülmektedir. Bîrûnî Mâverâünnehir'de mevcut olan Mecûsîlerin Harezmi'de de ikamet ettiklerini söylemektedir.⁹⁴¹ Bunlara ait olduğu öne sürülen mezarlar Zerdüş inancına göre ölü gömme âdetleri ve bu dinin farklı ritüellerine dair bulgular kazılarda ortaya çıkarılmıştır.⁹⁴² Daha sonraki yıllarda ise umumiyetle Müslüman olan şehir halkı arasında Zerdüş dinine mensup olan insanların az da olsa mevcut olduğu⁹⁴³, Mecûsî dininin izleri ve kalıntılarının ise bazı halk örf ve âdetlerinde kaldığı görülmektedir.⁹⁴⁴ Bu örf ve âdetler günümüzde de bölgede yaşayan Türkmenler ve Özbekler arasında görülmektedir. Bu merasimler arasında birçok ülkede ve Türk toplumları arasında kutlanan Nevruz bayramını saymak mümkündür. Ayrıca Ateşperestlik diye de bilinen bu dinin ritüellerinden "ateş" de yine bölge halkı tarafından kutsal bilinmekte ve ateşin kötü ruhlardan ve günahlardan arındırdığına inanıldığı için Kadir gecesinde veya Nevruz bayramında ateş üzerinden atlayanlar bulunmaktadır.

Bütün bu bilgilerden genellikle şehir hakkında İslâmiyetten sonraki dönemlere ait bilgiler mevcut olduğu için, İslâmiyet öncesinde şehirde Mecûsîlerin var olduğunu, bunların daha sonra da bu dini ritüelleri devam ettirmiş olduklarını söyleyebiliriz.

2. Yahudiler

Gürgenç'te İlahî dinlerden biri olan Yahudi dinine mensup insanlar da bulunmakta idi. Yahudilerin genel olarak Harezmi ve Horasan bölgesinde çok olduklarından söz edilir.⁹⁴⁵ Gürgenç'in İpek yolu güzergâhında bulunması ve Hazarlarla sıkı ticarî münasebetlerinin olmasından dolayı Yahudilerin bu bölgeye

⁹⁴¹ Bîrûnî, *el-Âsârü'l-Bâkiye*, s. 45.

⁹⁴² Snesaryev, *Pod Nebom Horezma*, ss. 7-8.

⁹⁴³ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 277.

⁹⁴⁴ Togan, *Horezm Kültürü Vesikaları*, ss. 18-19.

⁹⁴⁵ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 277.

yerleştikleri bilinmektedir.⁹⁴⁶ Ayrıca İbrâhim Peygamberin oğlu İshak'ın dört oğlundan birinin isminin Harezmi olduğu ileri sürülüp⁹⁴⁷, Yahudilerin bu bölgede daha kalabalık oldukları, hatta şehir veya bölge ismine de İshak Peygamberin oğlunun adı verildiğine kanaat getirilmiştir. Fakat İshak Peygamberin bu isimde bir oğlu bulunmadığı için isimden ziyade bölgede Yahudilerin bulunduğunu göstermek amacıyla Mu'cemu'l-Buldan'da zikredilen bir rivayet olduğu kanaatindeyiz.⁹⁴⁸ Bu rivayette "Hazara, Yazar, Bursul ve Harezmi" Bulgarlar, Hazarlar ve Harezmlilerin kardeş gibi yaşadıklarını göstermek için kullanılmış olabilir. Harezmliler de genellikle Doğu Avrupa'da daha çok İdil Bulgarları ve Hazarlarla sıkı ticarî münasebetlerde buldukları için⁹⁴⁹ Yahudilerin de Gürgeç'te yaşadıkları neticesine varabiliriz. Zira ileride de bahsedeceğimiz gibi İslâm dini de bu coğrafyalara Gürgeç'ten (Harezmlilerden) yayılmıştır.

Gürgeç'te İslâmiyetten önce Yahudi topluluğu belki sayıca kalabalıktı, fakat daha sonra Yahudiler bu bölgede tutunamamışlardır. Zira daha sonraki İslâm kaynaklarında şehirde onların varlığından söz edilmez. Moğol istilasından sonra ise şehre tekrar Yahudi ve Hıristiyan topluluklarının geldiği görülmektedir. Zira İbn Fazlullah el-Ömerî, Gürgeç'te yüz Yahudi ve yüz Hıristiyan evinin bulunduğunu ve onların daha fazla ev sahibi olmalarına izin verilmediğini belirtir.⁹⁵⁰

3. Hıristiyanlar

Gürgeç'te Hıristiyanlar da bulunmakta idi. Gürgeç'te ve Harezmi bölgesinde var olan bu Hıristiyanların genellikle Orta Asya'da mevcut Nastûrî mezhebinden değil de⁹⁵¹ Ortadoks mezhebine bağlı oldukları bilinmektedir. Bîrûnî Harezmi'de

⁹⁴⁶ Hazarların Yahudiliğe (Museviliğe) geçişi ile ilgili bkz: Hasan, Demiroğlu, "Hazar Kağanlığının Museviliğe Geçişi", *Geçmişten Günümüze Türkistan Tarihinin Bilinmeyenleri*, (ed: Mualla Uydu Yücel-Aysel Dıngıl Ilgın), Ötüken, İstanbul, 2017, ss. 141-150.

⁹⁴⁷ Ya'kut el-Hamevî, İbnü'l-Kelbi'den naklen Hazara, Bazar, Bursul, Harezmi (ve/yani Fil) İbrâhim Peygamberin oğlu İshak'ın oğulları diye eserinin Harezmi bölgesi ile ilgili kısmında belirtir. Bkz: Yâkût El-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. II, s. 395.

⁹⁴⁸ Togan, *Horezm Kültürü Vesikaları*, s. 21.

⁹⁴⁹ Togan, *Horezm Kültürü Vesikaları*, ss. 20-21.

⁹⁵⁰ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. III, s. 157.

⁹⁵¹ Zira İbn Havkal, Semerkant'a bağlı Şavzar'da kalabalık bir Nastûrî Hıristiyan cemaati ve bunların kiliseleri olduğunu; burada onların manastırları, güzel ve temiz evleri olduğunu; burada Irak

bulunan bu Hıristiyanlar ve bunların yortuları hakkında bilgi vermektedir. Buna göre Hıristiyanlıktaki yeni yıl yortusunu Harezmi Hıristiyanları da kutluyor ve buna "Kalendas" ismini veriyorlardı.⁹⁵² Bu bilgilerden Harezmi'e, dolayısıyla Gürgeç'e Hıristiyanlığın Kuzeyden geldiği anlaşılmakta ve bu Hıristiyanların Ortodoks mezhebine bağlı oldukları öne sürülmektedir.⁹⁵³ Oğuzların Hıristiyanlıkla tanışmaları da pek sıkı ticari münasebetleri bulunan medeni bölge Harezmi (dolayısıyla Gürgeç) vasıtasıyla mümkün olmuştur.⁹⁵⁴ Ayrıca, yine Bîrûnî, Yahya (a.s) annesi İlişeba'nın Hz. Meryem'e gül hediye etmesi ile "Gül bayramı" (îdû'l-verd) diye isimlendirilen Hıristiyan bayramının da Harezmi'de eskiden beri kutlanmakta olduğunu belirtir.⁹⁵⁵

Makdîsî'nin Harezmi'de Yahudilere nazaran Hıristiyanların daha az olduğunu belirtmesinden⁹⁵⁶ İslâmiyetten sonra Gürgeç'in de içinde bulunduğu Harezmi bölgesinde Hıristiyanların var olduğu anlaşılmaktadır. Zira Gürgeç'e bağlı Artahuşmîsen kasabasının Abbasî vezirine bağlı olduğu dönemde bile bu malikânenin Fazl b. Musa isminde bir Hıristiyan vekil tarafından idare edildiği kaydedilmektedir.⁹⁵⁷ Dolayısıyla Müslüman hâkimiyetindeki Gürgeç ve diğer yerleşim birimlerinde Hıristiyanların etkin rol oynadığı söylenebilir. Ayrıca Me'mûnîler döneminde Gürgeç'te Me'mûnîlerin sarayında himaye gören Mesîhî, İbnü'l-Hammâr gibi Hıristiyan âlimler de bulunuyordu.⁹⁵⁸

Hıristiyanlarından bir topluluğa rastladığımı; onlar hoş ve tenha olduğu için buraya geldiklerini; ayrıca Hıristiyan bir topluluğun burada itikafta bulunduğunu da söyler. Bkz: İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 410.

⁹⁵² Bîrûnî, *el-Âsârü'l-Bâkiye*, s. 288.

Harezmi'de kutlanan bu yeni yıl yortusu olan "Kalendas" veya "Kalandas" ile ilgili Kalendas şarkısı; çocukların bu bayramda "kalendas-kalendas" diye ev ev dolaştığı ve bu kelimenin latince olabileceği ileri sürülmektedir. Bu bayram ve kökeni ile ilgili bkz: Sergey Pavloviç, Tolstov, "Novogodny Prazdnik 'Kolondas' u Horezmiyskih Hristian Naçalo XI veka", *Sovetskaya Arheologiya*, No. 2, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1946, ss. 87-108. Ayrıca bkz: Tahir, Aşirov, Biruni'ye ve İbn Hazm'a Göre Hıristiyanlık, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Bursa, 2005, s. 62.

⁹⁵³ Togan, *Horezm Kültürü Vesikaları*, s. 19.

⁹⁵⁴ Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi -Dersleri-*, ss. 103-104.

⁹⁵⁵ Bîrûnî, *el-Âsârü'l-Bâkiye*, s. 296.

⁹⁵⁶ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 277.

⁹⁵⁷ İbn Fadlân, *Risâle*, s. 68; Ayrıca bkz: Togan, "Hârizmi", s. 243.

⁹⁵⁸ İbn Ebî Usaybi'a, Ebi'l-Abbas Ahmed b. Kâsım b. Halife b. Yunus el-Hazreci, *Uyûnü'l-Enba' fi Tabakâti'l-Atıbbâ'*, (thk: Nizâr Rıza), Dâru'l-Mektebeti'l-Hayat, Beyrut, 1965, ss. 428, 436.

Moğol istilasından sonra Gürgeç'te ve çevresinde, genellikle Moğol hâkimiyetindeki topraklarda rahat hareket eden Hıristiyanların, daha sonraki dönemlerde de şehirde bulduklarını, hatta burada yüz Hıristiyan evinin bulunduğunu biliyoruz.⁹⁵⁹ Carpini de, Gürgeç'te Hıristiyan Hazarların bulunduğuna değinir.⁹⁶⁰ Fakat genel olarak Altın Orda Devletinin ilk hanlarından Batu Han ve Berke Han İslâmiyeti kabul edip, Müslüman oldukları için Müslümanları ve İslâm âlimlerini himaye etmişlerdir. Diğer taraftan o dönemde Hıristiyanlar da Moğolların genellikle İslâmiyete sıcak bakmamalarından faydalanarak bu topraklarda Hıristiyanlığı yaymaya çalışmakta idiler. Nitekim onların bu faaliyetleri hakkında şöyle bir rivayet nakledilmektedir: Semerkant'ta bu dönemde hem Müslümanlar hem Hıristiyanlar yaşamakta idi. Hıristiyanlar Müslümanların tekrar bu topraklarda çoğalmalarına razı olmadıkları için onları kötü göstermeye çalışmışlardır. Bunun için Hıristiyanlar bir gün Moğolların Büyük Hanından (Karakurumdaki Moğol Büyük Hanlığından) Semerkant'a gelen birisine (büyük ihtimalle Moğol valisi) Müslümanların Hıristiyan çocuklarını İslâmiyete girmeye zorladıklarını, böyle giderse tüm halkın Hıristiyan dininden çıkacaklarını ileri sürüp şikayette bulunmuşlardır. Moğol valisi Müslüman olan bir genci çağırıp, onu dininden döndürmeye çalışmış, genç bunu kabul etmeyince de işkence ederek öldürmüşlerdir. Semerkant Müslümanları bu olayı dönemin Altın Orda hükümdarı Berke Han'a söylemişlerdir. Berke Han bu olaya sebebiyet verenlerin cezalandırması için Müslüman Türk ve Moğol cemaatinin ileri gelenlerini görevlendirmiştir. Bunun üzerine Semerkant'ta Hıristiyanların bir kilisede buldukları sırada Berke Han'ın görevlendirdikleri kişiler Hıristiyanları öldürüp, kiliselerini de yerle yeksan etmişlerdir.⁹⁶¹

Altın Orda Devletinin ilk hükümdarı Batu Han'ın oğlu Sertak'ın da Hıristiyan olduğu bilinmektedir. Hatta babası öldüğünde yerine geçen Sertak, amcası Berke Han'ın yanına bile gelmemiş, bunun sebebini Berke Han adam gönderip sorduğunda

⁹⁵⁹ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. III, s. 157.

⁹⁶⁰ Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, s. 88.

⁹⁶¹ Bu rivayeti Cûzcânî Semrkant'ta ticaret amaçlı bulunan Seyyid Şeriften nakletmektedir. Rivayetin geniş versiyonu için bkz: Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, c. II, ss. 215-217.

ise, "Ben Hıristiyanım, sen ise Müslüman'sın. Müslüman yüzü görmek uğursuzluktur" demiştir. Bu söz Berke Han'a çok ağır gelmiş, Allah'tan "İslâm dini gerçek ise beni Sertak'tan kurtar" diye dua etmiştir. Bunun üzerine Sertak üç gün sonra karın ağrısından ölmüştür.⁹⁶² Altın Orda hâkimiyeti döneminde Gürgenç'te Hıristiyan din adamlarıyla Müslümanlar arasında dini tartışmaların da olduğu rivayet edilmektedir. Nitekim *er-Risâletü'n-Nâsırıyye* isimli eserin müellifi Zâhidî (v. 658/1260), Gürgenç'te bir Hıristiyan din adamıyla Hz. Peygamber'in (sav) nübuveti konusunda tartıştığını ve bu tartışmada yenik ayrılan Hıristiyan'ın daha sonra İslâmiyeti kabul ettiğini belirtmektedir.⁹⁶³

Yine Moğollardan korktukları veya bu fırsatı değerlendirmek için Papa tarafından görevlendirilen çeşitli tarikatlara mensup rahiplerin birçoğu Moğolistan'a kadar giderek misyonerlik faaliyetlerinde de bulunuyorlardı. Bu misyoner seyyahlardan Rubruk, Möngke Han zamanında hanın bütün dinin temsilcilerine iyi davrandığını belirtir. Bu dönemde ayrıca bu topraklarda kiliselerin olduğu ve dini törenlerin yapıldığı, hatta hanın bunlara iştirak ettiği ve bizzat hanın sarayında kilise bulunduğu görülmektedir.⁹⁶⁴ Ayrıca yine bu dönemde Batu Han'ın emrinde bulunan 600 bin kişilik bir ordunun 450 bini Hıristiyan olduğuna göre⁹⁶⁵, Gürgenç'te de Hıristiyan nüfusunun fazla olduğu düşünülebilir.

⁹⁶² Cûzcânî, Sertak'ın Mengü Han tarafından zehirlendiğini söyleyenlerin de olduğunu belirtir. Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, c. II, ss. 217-218.

⁹⁶³ Eserini Altın Orda Hanı Berke'ye ithaf eden Zâhidî, bu risalesinin üçüncü bölümünde Hıristiyanların İslâma yönelttikleri itirazları cevaplandırarak, aralarında yapılan münazaralardan örnekler vermektedir. Onlardan bir diğerinde de bir başka Hıristiyan kralıyla yaptığı münazara sonrasında kralın gizlice İslâmiyete girdiğini de belirtmektedir. Her iki olay için bkz: Zâhidî, Necmüdin Muhtar b. Mahmûd, *er-Risâletü'n-Nâsırıyye*, (thk: Muhammed el-Mısrî), Birinci Baskı, Küveyt, 1414/1994, ss. 47, 56.

⁹⁶⁴ Wilhelm Von, Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, (çev: Ergin Ayan), İkinci Baskı, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2012, ss. 90-93, 101.

Güyük Han'ın da emrinde Hıristiyan papazlar ve çadırının (sarayının) önünde küçük bir kilise olduğunu Carpini belirtir. Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, s. 152.

⁹⁶⁵ Ayrıca bu ordunun 160 bini Moğollardan, kalanı ise inançsız askerlerden meydana geldiği de belirtilir. Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, s. 145.

1338 senesinde İspanyalı din adamı Pashalis'in Gürgenç'ten Almalık'a geldiğine dair kayıtlara rastlanıldığını Barthold belirtmektedir. Barthold, *Soçineniya*, c. II/I, s. 77. Bu bilgi din adamlarının da Gürgenç'te bulunduğunu göstermektedir.

4. Müslümanlar

Gürgenç'in fethedilmesinden sonra (H. 93/M. 712) şehri Müslüman Araplar kendilerine hükümet merkezi yapmışlardır.⁹⁶⁶ Fakat şehrin genel anlamda Müslümanlaşması ve Müslüman halkın çoğalması ilerleyen zaman içerisinde gerçekleşmiştir. Gürgenç halkının Müslüman olmasına Arap idaresi ve devlet adamlarından ziyade, İran ve Aşağı Türkistan'dan gelen İslâm âlimlerinin, Türkmen dervişlerinin, Türk devlet adamlarının rolü büyük olmuştur. Ticaret ve alışveriş yapmak amacıyla şehre gelen tüccarların arasında muhakkak İslâm dinini yaymak, tebliğ ve irşad faaliyetlerinde bulunmak için gelenler de bulunurdu.⁹⁶⁷ İslâm dininin Gürgenç'te yayılması, şehirde Müslümanların çoğalması hem sosyal hem ticari açıdan şehre canlılık ve hareket getirmiştir.

Me'mûnîler hanedanlığı döneminde artık şehir nüfusunun büyük çoğunluğunu Müslümanlar oluşturuyordu. Harezmşah unvanına sahip Müslüman hükümdarlar şair, edib ve âlimleri himaye ediyorlardı. Bu durum başka şehirlerden de Gürgenç'e Müslüman toplulukların göç etmesine sebep olmuştur. Gazneliler, Selçuklular ve Harezmşahlar döneminde payitaht olan Gürgenç şehri artık her yönüyle bir İslâm şehri idi. Dolayısıyla bu dönemlerden ziyade daha çok Moğol istilasından sonraki dönemlerde Müslümanların durumu dikkat çekicidir. Moğol istilasından sonraki Gürgenç'te tekrar Müslüman nüfusun ağırlıklı olduğu görülmektedir. Zira Moğolların İslâm topraklarına saldırıp Müslümanlarla iç içe yaşamaya başlamalarıyla Moğollar arasında İslâmiyet yayılmaya başlamıştır. Bu dini Moğol hükümdarlarından ilk kabul eden kişi, Cengiz hanın oğlu Cuci'nin oğullarından Berke'dir.⁹⁶⁸ Onun İslâm'ı kabul etmesinden sonra İslâm nuru Harezm'i yeniden aydınlatmış ve küçük bir pagan grubu dışında Müslüman olmayan kimse kalmamıştır.⁹⁶⁹ Cuci Han'ın bir diğer oğlu Altın Orda Devletinin kurucusu Batu Han'ın da izhar etmemekle beraber Müslüman

⁹⁶⁶ Bîrûnî, *el-Âsârü'l-Bâkiye*, ss. 35-36.

⁹⁶⁷ İslâmiyetin yayılmasında etkili olan bu türk unsurları ve dervişleri ile bkz: Kitapçı, *Azerbaycan-Harzem ve Türk Oğuz Boyları Arasında İslâmiyet*, ss. 152-157.

⁹⁶⁸ Cûzcânî, Cuci Han'ın oğlu Berke doğduğunda onu Müslüman bir sultaneye verilmesini, göbeğini Müslüman birisinin kesmesini emrettiğini ve oğlunun Müslüman olmasını sağladığını belirtir. Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, c. II, ss. 150-151, 213.

⁹⁶⁹ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. III, s. 149.

olduğu ve hâkimiyeti süresince (H. 624-654/M. 1227-1256) İslâm beldelerine bir zarar gelmediği belirtilir.⁹⁷⁰ Batu Han'ın kardeşi Berke Han'ın ise Müslüman olarak yetiştirildiği, küçüklüğünden Kur'an-ı Kerim'i öğrendiği, Altın Orda Devletinin hanı olduktan sonra tüm ordusunda otuz bin kadar Müslüman atlı ve salavat cemaatinin bulunduğu; ordusundaki askerlerin yanlarında seccade bulundurduğu ve namaz vakti geldiğinde hepsinin namazlarını eda etmekle meşgul oldukları söylenir. Berke Han'ın hâkimiyeti süresince (H. 654-664/M. 1256-1266) sarayında devamlı şeriat ilmi bahsi geçtiği; büyük âlimler, müfessirler, muhaddisler ve fakihlerin onun çevresinde olduğu; Müslümanlıkta oldukça kat'i ve ihtimamlı olduğundan bahsedilir. Hatta Berke Han Hıristiyanlara karşı Müslümanları himaye ettiği de bilinmektedir.⁹⁷¹

Ayrıca Moğollar arasında Cengiz hanın yasalarının da bazen titiz bir şekilde uygulandığı bilinmektedir.⁹⁷² Fakat bu Moğol yasasında da belirli bir dine mensub olma yükümlülüğü yoktu. Aksine dinlerin ruhanî reisleri, Hz. Ali soyundan gelenler, hafızlar, fakihler, âlimler, zahidler, müezzinler ve ölü yıkayanlar gibi genellikle Müslümanların yaptığı din hizmetlerini yapanlar vergiden muaf tutuluyordu. Ayrıca yasaya göre bütün dinlere saygı duyulması ve dinler arasında ayırım yapılmaması buyruluyordu.⁹⁷³

Görüldüğü gibi tarihin en zalim hükümdarı olarak bilinen Cengiz Han'ın torunları Batu Han ve Berke Han Müslüman olup, İslâmiyeti savunmakta idiler. Bu dönemde Altın Orda hâkimiyetindeki Gürgenç'te de Müslümanlar rahat yaşamakta, ibadetlerini rahat bir şekilde ifa etmekte idiler. Fakat diğer taraftan yine bu dönemde Cengiz Han'ın bir başka torunu Hülâgû ise Abbasî halifesinin başkenti Bağdat'ı tahrip ediyor (H. 656/M. 1258), Halife Mu'tasım Billah'ı işkence ile öldürüyor,

⁹⁷⁰ Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, c. II, s. 176.

⁹⁷¹ Berke Han ve dönemi ile ilgili geniş bilgi için bkz: Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, c. II, ss. 213-219.

⁹⁷² İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. III, s. 149.

⁹⁷³ Cengiz Han'ın yasası ile ilgili bkz: *Timur Tüzikâtı, Çingiz Yasası*, (çev: Mustafa Rahmi), Türkiye Büyük Millet Meclisi, Matba'ayı 'Âmira, İstanbul, 1339/1921, ss. 105-107; D'ohsson, *a.g.e.*, ss. 265-269; Fethi, Gedikli, "Yasa", *DİA*, İstanbul, 2013, c. XLIII, ss. 336-340.

Ayrıca Timur'un da çıkardığı, devlet yönetimi ve diğer nizamlar için tüzikâtı mevcut idi. Bunlarla ilgili bkz: *Timur Tüzikâtı, Çingiz Yasası*, (çev: Mustafa Rahmi), Türkiye Büyük Millet Meclisi, Matabayı Amira, İstanbul, 1339/1921; Timur, *Timur'un Günlüğü (Tüzükât-ı Timur)*, ss. 71-131.

şehirde eşine az rastlanır katliamlar yapıyor; cami ve kütüphaneler yakıp yıkılıyordu. Hatta Berke Han ile de mücadele etmiş Berke Han bu zalim kuzeni Hülâgû'yu bozguna uğratmıştır (H. 661/M. 1263).⁹⁷⁴

Altın Orda devleti hükümdarlarından Özbek Han'ın Müslüman olduktan sonra şer'i kuralların uygulanması konusunda çok titiz davrandığı, namazlarını düzenli bir şekilde kıldığı ve orucunu tuttuğu kaydedilir.⁹⁷⁵ Bu dönemde Gürgeç valisi Kutluğ Timur'un çabalarıyla şehirde cami, medrese, çarşı ve pazarlar yapılmış, halk refah içerisinde yaşamıştır.⁹⁷⁶ Kutluğ Timur ve eşi Törebek Hanım'ın da Müslümanları himaye ettiği ve Müslüman Türk nüfusunun şehirde sel gibi dalgalandığı belirtilir.⁹⁷⁷

Bütün bunların neticesinde İslâmiyetin gelişiyile Gürgeç'te Müslüman nüfusun ağırlıklı olduğuna müşahede etmekteyiz. Ayrıca şehirdeki bu Müslümanlar ve tarihin farklı dönemlerinde şehirde ticari faaliyetlerde bulunan tüccarlar sayesinde İslâmiyet Bulgarlar, Hazarlar ve Oğuzlar gibi farklı coğrafyalara da yayılmıştır. Öyle ki Harezmlilere bozkırlarda "musurman" ya da "busurman" (Müslüman) ismi verilmekte; Bulgar yurtlarında bazı şehir ve köyler de "Busurman", "Ürgenci", veya "Urnas"⁹⁷⁸ isimleriyle zikredilmekte idi. Gürgeçliler (Harezmliler) İdil Bulgarları ile akrabalık münasebeti kurarak onların Müslüman olmalarını sağlamışlardır.⁹⁷⁹

Bütün bu dini grupların yanısıra çoğunluk Müslüman olmasına rağmen İslâmiyetten önceki Gök Tanrı inancı, Şaman inancı gibi özellikle Moğolların ve İslâmiyetin gelmesinden önce var olan dini inançların bütün Türk toplumunda olduğu gibi Gürgeç'te de var olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim günümüzde bile

⁹⁷⁴ Hülâgû dönemi ve bu olaylar hakkında geniş bilgi için bkz: Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsrî*, c. II, ss. 189-202; Abdülkadir, Yuvalı, "Hülâgû", *DİA*, İstanbul, 1998, c. XVIII, ss. 473-475.

⁹⁷⁵ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. III, s. 145.

Özbek Han'ın Müslüman olma şekli efsanevi şekilde anlatılmaktadır (Ötemiş Hacı, *a.g.e.*, ss. 52-55). Hatta onu Müslüman yapanın tasavvuf erbabı Seyyid Ata; emirlerinin İslâmiyete girmesini sağlayan ise Harezmlî Fahreddîn isimli bir tüccar olduğu belirtilir. Togan, *Horezm Kültürü Vesikaları*, s. 35.

⁹⁷⁶ Yakubovskiy, *Razvalini Urgança*, s. 19.

⁹⁷⁷ İbn Battûta, *er-Rihle*, c. I, ss. 365-367.

⁹⁷⁸ "Ürgenci" (Ürgenç) ve "Urnas" daha önce belirttiğimiz gibi Gürgeç şehrine verilen isimler idi.

⁹⁷⁹ Bu kelimelerin Harezmece olduğu ileri sürülmektedir. Togan, *Horezm Kültürü Vesikaları*, ss. 20-21.

çoğunluğu Müslüman olan yöre halkı ve genellikle Türkmenler arasında aya ve güneşe niyazda bulunma; evlerin kapısına ve mezarlara boynuz ve hayvan kafatası asma; kapı eşliğini kutsallaştırma ve üzerine basmama; güneş ve ay tutulduğunda kötü ruhlardan kurtulmak amacıyla davul çalma ve gürültü çıkarma... gibi şaman âdetlerinin⁹⁸⁰ mevcut olduğu görülmektedir.

İslâmiyet Gürgenç'te yayıldıktan sonra halkın hangi mezhebe göre amel ettikleri ve halkın çoğunun hangi mezhepte olduğu bilinmemektedir. Fakat bölgede ilk başta *Şafîî* mezhebinin yayıldığı, daha sonra *Hanefîliğin* galip geldiği bilinmektedir. Nitekim Makdîsî, bölgenin mezheplerinden bahsederken genel olarak ehl-i sünnet olduklarını; ağırlıklı kesimin Hanefî olduğunu, fakat Gürgenç'i zikretme de diğer şehirlerde *Haricîler*, *Mu'tezile*, *Şiîler*, *Kerrâmîler*, *Şafîîler* de olduğunu; ayrıca kadıların da Hanefî ve Şafîîlerden seçildiğini belirtir.⁹⁸¹

Genellikle Türklerin yaşadıkları coğrafyalarda olduğu gibi Gürgenç'te de Hz. Ali soyundan gelenlerin el üstünde tutulduğu, ayrıca yabancılardan tek tük *Hâşimî* soyundan olanlara rastlandığı da bilinmektedir.⁹⁸² Selçuklular ve Harezmsahlar Devleti döneminde devletin resmî mezhebinin *Hanefîlik* olduğu, ondan sonra yaygın olan mezhebin *Şafîîlik* olduğu görülmektedir. Harezmsahlar devleti sultanları da Hanefî fıkıh ve usulünü iyi biliyor ve buna göre amel ediyorlardı.⁹⁸³ Gürgenç'te

⁹⁸⁰ Şamanizm ve inançları ile ilgili bkz: Cemal, Şener, *Şamanizm Türklerin Müslümanlıktan Önceki Dini*, Birinci Baskı, AD Yayıncılık, İstanbul, 1997.

Haddizatında bu gelenek ve inançların daha önce de var olduğu, Moğol istilası neticesinde Türk toplumunun daha da etkilendiği görülmektedir. Moğolların Türk kültürüne ve inaçlarına etkisi ile ilgili bkz: İbrâhim, Onay, "Cengiz Han'ın Devletinde Türk Kültürünün Etkisi ve Katkısı", *Turkish Studies*, c. VII/IV, Ankara, 2012, ss. 2441-2455. Ayrıca bkz: Wilhelm, Radloff, *Türklük ve Şamanlık*, (çev: A. Temir-T. Andaç-N. Uğurlu), Birinci Baskı, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2008; Jean Paul, Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (çev: Aykut Kazancıgil), Birinci Baskı, İşaret Yayınları, İstanbul, 1998.

Harezim bölgesinde şaman inancı ve izleri ile ilgili geniş bilgi için bkz: Snasaryev, *Relikti do Musulmanskih Verovaniy*, ss. 23-72.

⁹⁸¹ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 277.

Makdîsî, eserinin bir başka yerinde ise, Maşrık bölgesinin Mery, Serahs ve Buhara haricindeki diğer şehirlerinde ibadetlerin Hanefî mezhebine göre amel edildiğini belirtir. Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 285.

⁹⁸² Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 277.

⁹⁸³ Nitekim, Harezmsah Tekiş'in iyi tabiatlı ve adil bir kişi olduğu, Hanefî fıkıh ve usulünü iyi bildiği kaynaklarda belirtilir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 266; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. XXVII, s. 116.

Harezmi Hanefîlerinin imamı ve fakihî olarak bilinen Burhanüddîn'den de bahsedilir.⁹⁸⁴ Sultan Tekiş'in Bâtınîler tarafından öldürülen veziri Nizamül'mülk Mes'ûd b. Ali Şafî mezhebine mensuptu.⁹⁸⁵ Harezmsâh Muhammed'in güvendiği ve katında üstün bir mevkie sahip olan⁹⁸⁶ "dinin direği ve ülkenin kalesi" olarak nitelendirilen âlim Şihâbüddîn Hayvakî de Şafî fakihî idi.⁹⁸⁷ Dolayısıyla Harezmsâhlar Devletinde genellikle sultanlar ve halkın çoğunluğu Hanefî olsa da Şafî mezhebinden de insanların olduğu, hatta bu mezhebe bağlı kişilerin de devlette önemli mevkileri getirildiği görülmektedir. Ayrıca o dönemde diğer Harezmi şehirleri Hanefî olmasına rağmen Gürgenç'e bağlı yerleşim birimlerinden Hîve'nin (Hayvak/Hivak) halkının şafî olduğu belirtilir.⁹⁸⁸

Harezmsâh Alâeddîn Muhammed'in Halife ile aralarındaki iktidar mücadelesinde Hz. Ali soyundan gelen birini Halife tayin etmeye çalışma teşebbüsleri⁹⁸⁹ onun Şianın en büyük kollarından *İmamiyye* koluna mensup olması ve bu mezhebi benimsemesiyle değil, iktidar mücadelesinden kaynaklanmaktadır.⁹⁹⁰

Gürgenç'te yaygın olan bir diğer mezhep ise *Mu'tezile*dir. Şehirde ve genellikle Harezmi bölgesinde Mu'tezilî gelenek Ebû Mudar Mahmûd b. Cerir ed-Dabbî el-İsfahanî ve öğrencisi Gürgenç'li Carullah ez-Zemahşerî (v. H. 538/M. 1144) tarafından devam ettirilmiştir.⁹⁹¹ Bu bölgede bir dönem kesintiye uğrayan Mu'tezilî geleneğin daha sonra Mutarrızî Abdülcebbar b. Abdullah el-Harezmi tarafından devam ettirilmiştir.⁹⁹² Genellikle Sünnî olan Gürgenç halkı arasında bu mezhep pek rağbet görmese de tamamen şehirde kaybolmadığı görülmektedir. H. IV./M. X.

⁹⁸⁴ Kafesoğlu, *Harezmsâhlar Devleti Tarihi*, s. 213.

⁹⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 267.

⁹⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 402.

⁹⁸⁷ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 402.

⁹⁸⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. II, s. 415.

⁹⁸⁹ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 440.

⁹⁹⁰ Gazneli Mahmûd, Gürgenç'te Me'mûn'un katillerini cezalandırırken cezalandırılanlar arasında şîliklerinden şüphe edilen başkaları - başka bir tabirle Mahmûd'un siyasi sebeplerden ortadan kaldırmak istedikleri - de vardı denilse de (Barthold, *Türkistan*, ss. 298-299), bu bilgi dışında Gürgenç'te şîî nüfus hakkında bilgi bulunmamaktadır.

⁹⁹¹ Yâkût el-Hamevî, Şihâbüddîn Ebî Abdillâh Yâkût b. Abdillâh, *Mu'cemu'l-Üdebâ*, (nşr: Ahmed Ferid er-Rifâi), Kahire, 1357/1938, c. XIX, ss. 123-124.

⁹⁹² İlyas, Çelebi, "Mu'tezile", *DİA*, İstanbul, 2006, c. XXXI, s. 393.

yüzyılda Abbâsî halifelerine bağılı diğerk İslâm ülkelerinden farklı olarak Emevîler zamanındaki anane bu bölgede yaşıyor ve Gürgenç'in köylerinden Ardeku'de her namazdan sonra Hz. Ali tel'in ediliyordu.⁹⁹³ Ayrıca Moğol istilasını müteakip Mu'tezile mezhebinin şehirde daha yaygın olduğu görülmektedir. İbn Battûta Gürgenç ileri gelenlerinin çoğunlukla Mu'tezile mezhebinden oldukları halde bunu belli etmediklerini; çünkü Sultan Özbek (Altın Orda Han'ı Özbek) ve onun Gürgenç valisi Kutluğ Timur'un ehl-i Sünnet olduğunu belirtir.⁹⁹⁴ Kazvîni ise, Gürgenç halkının tamamının Mu'tezile olduğunu, halkın ağırlıklı kesiminin Kelam ilmiyle uğraştığını, hatta sokaklarda ve caddelerde bile ilm-i kelam konusunda taassuba dalmadan tartışmalar yaptıklarını, bu konuda aşırılığa kaçan birisini gördüklerinde ise "eğer rakiplerini alt etmek istiyorsan, bunu delillerle yap, cahiller gibi davranma" dediklerini belirterek⁹⁹⁵ şehirde bu dönemde Mu'tezile'nin çok yaygın olduğuna vurgu yapmaktadır.

Dolayısıyla Gürgenç'te tarih boyunca halkın çoğunun Hanefî olduğunu, Hanefilikten sonra uzun süre etkili olan mezhebin de Mu'tezile olduğu kanaatine varabiliriz. Zira Gürgenç ahalisinin her devirde fikir hürriyetine ve hür düşünceye değer verdiği, camilerde Kelâm meselelerine dair münakaşa yapmaktan hoşlandıkları rivayet edilir. Bu yüzden şehirde büyük fakih ve müfessirler ile kelam âlimleri yetişmiştir.

IV. Kültürel Hayat

Tarihi kayıtlarda Gürgenç şehrindeki kültürel hayat ve şehir halkının özelliklerinden ayrıntılı bahsedilmese de Mâverâünnehir ve Harezm bölgesi ile ilgili bilgiler kaynaklarda yoğun bir şekilde geçmektedir. Gürgenç şehri bu bölgede bulunduğu için yöre halkı ile ilgili bilgiler şehir halkı için de geçerlidir. Dolayısıyla biz de bu bölgelerle ilgili bilgileri şehrin hayatıyla ilgili bilgilerde ele alıp, özellikle şehre dair olan kısımları ise ayrıca belirteceğiz.

⁹⁹³ İbn Fadlân, *Risâle*, s. 82. Ayrıca bkz: *İbn Fazlan Seyahatname*, (haz: Ramazan Şeşen), Bedir Yayınevi, İstanbul, 1995, s. 30.

⁹⁹⁴ İbn Battûta, *er-Rihle*, c. I, s. 367.

⁹⁹⁵ Kazvîni, *Âsârü'l-Bilâd*, s. 519

A. Gürgeç Halkının Özellikleri

Gürgeç halkının özellikleri hakkında bazı kaynaklar olumlu şeyler söylerken, kimi kaynaklar da olumsuz görüş bildirmektedirler. Fakat bütün bunlara rağmen yöre halkı hakkında genel görüş olumlu özelliklerinin çok olduğu yönündedir. Makdîsî, Harezmi halkının genel olarak akıllı, ilim sahibi, İslâm hukukunu bilen kabiliyetli ve edip kişiler olduğunu; fıkıh, Kur'an ilimleri konusunda meşhur âlimlerden Harezmi bir öğrencisi olmayanına pek rastlamadığını belirtir. Ayrıca müellif, bu ulemadan ilim tahsil eden öğrenciler, yükselmiş ve şöhret sahibi olmuştur; Allah onları düzgün kıraat ve zihin açıklığıyla donatmıştır; halkı misafirperverdir diye olumlu sözler söyledikten sonra "ama buna rağmen halkı basiretsiz, kaba, görgüsüz, nezaket ve espriden uzak kişilerdir; oburdurlar, savaşta zorludurlar, dikkat çekici, karakteristik tiplerdir"⁹⁹⁶; "Berberîlerin mizacına benzer mizaçları vardır"⁹⁹⁷ diye halkı yeren cümleler de sarfetmektedir.

İbn Havkal ise, Harezmi halkından cömert ve hayırsever olarak bahseder. Ayrıca halkın kudretli, kahraman, kalabalık ve kitlesel olarak harp hazırlığına sahip, alet, sürü, silah, ilim ve doğruluk sahibi insanlar olduğunu belirtir.⁹⁹⁸ Ayrıca müellif, pek azı hariç, İslâm ülkelerinde mallarını kendi zevkleri, Allah'ın razı olmadığı şeyler ve aralarında gösteriş için harcadıkları halde, Mâverâünnehir zenginlerinin bazı gafiller dışında mallarını ribâtlara, yolların imarına, cihad yoluna tahsis edilen vakıflara harcadıkları kaydederek Harezmi hatta Gürgeç'in de içinde bulunduğu bu coğrafyanın halkının hayırseverliğinden bahseder.⁹⁹⁹ İbn Havkal, yurtlarının uzak olmasına rağmen bol mal, geniş bir hazırlık ve şaşaa içinde hacca en önce gelenlerin Harezmi ve Mâverâünnehir bölgesinden olduğunu; çöle onlar kadar kalabalık bir hac kafilesi girmediğine de değinir.¹⁰⁰⁰

⁹⁹⁶ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 253.

⁹⁹⁷ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 254.

⁹⁹⁸ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 384.

⁹⁹⁹ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 386.

¹⁰⁰⁰ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 387.

Gürgenç halkının cihaddan nasibini alan, güçlü kuvvetli insanlar olduğu¹⁰⁰¹; hatta Oğuzlara karşı Harezmlilerin kuvvetli ve kudretli oldukları¹⁰⁰² belirtilir. Gürgenç halkının savaşçı özellikleri ve yay kullanmadaki maharetleriyle meşhur oldukları *Hudûdü'l-âlem*'de de zikredilir.¹⁰⁰³ Ayrıca yine coğrafi konumu itibariyle Harezmlilerin en itaatsiz ve başına buyruk hareket eden bir halk olduğu da zikredilen bilgiler arasındadır.¹⁰⁰⁴

İbn Havkal eserinde Harezmlilerin çok karanlık gecelerde yıldız olmadan tozla kaplı, koyu bulutlu karlı günlerde diğer insanların kabul edemedikleri zamanlarda yol yön buluşlarının olduğunu nakleder.¹⁰⁰⁵ İbn Fadlân'ın Gürgenç halkından birini kılavuzluk etmesi için yanlarına aldıklarını belirtmesi¹⁰⁰⁶, yöre halkının kılavuzluk bakımından oldukça tecrübeli olduklarını göstermektedir.

Mâverâünnehir halkının çok cömert olduğunu belirten İbn Havkal, "bölgenin çoğunda insanlar tek bir evin fertleri gibidir. Bir adam diğerine misafir olunca âdeti kendi evine gelmiş gibi rahattır. Ev sahibi misafir evine dönünceye kadar ona asla kötü davranmaz. Aksine daha önce misafirin bir iyiliğini görmediği halde ve ondan bir mükafat beklemeden cömertçe onun ihtiyacını karşılamak için bütün gayretini sarf eder. Halk gelecek misafire ikram etmek arzusuyla doludur. Diğer insanların mal toplamakta mal sahibi olmakta yarıştıkları halde Mâverâünnehir halkı mallarını ve mülklerini tüketircesine bu gibi hayır işlerinde harcamada yarış hâlindeyler" diye belirtir.¹⁰⁰⁷ Mâverâünnehir'de görülen bu cömertliği Gürgenç şehrinde bulunan İbn Fadlân da belirtir. Müellif, Gürgenç halkından biri arkadaşına iyilik etmek ve ikramda bulunmak isterse ona "bana gel, konuşalım. Zira evimde ateş var" der ve

¹⁰⁰¹ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 387.

¹⁰⁰² İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, ss. 397-398.

¹⁰⁰³ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 78.

¹⁰⁰⁴ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbu'l-Buldân*, s. 613.

¹⁰⁰⁵ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, ss. 98-99.

¹⁰⁰⁶ İbn Fadlân, *Risâle*, s. 88.

¹⁰⁰⁷ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 385-386.

bunu iyilik ve yakınlık göstermek için yaparlar diye hem şehrin ikliminin çok soğuk olduğuna hem de halkın misafirperver olduklarına değinir.¹⁰⁰⁸

İbn Fadlân, Gürgeç'te dilencilerin evlerin kapılarında beklemeden doğrudan içeriye girerek ısınmak için ateşin karşısında biraz oturduğunu, sonra "Pekend" yani, "ekmek" dediğini¹⁰⁰⁹, bir şey verirlerse aldığını, aksi takdirde çıkıp gittiğini de belirtir.¹⁰¹⁰

Görüldüğü gibi H. III-IV./M. IX-X. yüzyıl coğrafyacıları tarafından Gürgeç halkının bazı menfî özelliklerine dair bilgiler verilmekle beraber genellikle ahalinin iyi özelliklerinin daha çok olduğu görülmektedir. Kaynaklarda geçen bu farklı fitratların kanaatimizce nedeni, şehrin idare, ilim, kültür, sanat ve ticaret bakımından merkez olmaya başlaması ve şehre devamlı göç alması ve nüfusunun artması, bundan mütevellit farklı karakter ve mizaca sahip, değişik dini ve ahlaki görüşleri olan insanların gelmesinden kaynaklanmaktadır. Nitekim ilerleyen zamanda şehrin Harezmi'nin başkenti olmasıyla beraber halkın refah seviyesinin yükseldiği dönemde ise ahalinin genellikle iyi yönlerinden bahsedilir. Buna rağmen, Gürgeç'in değişik idarecilerin yönetiminde kalması, farklı saldırıların gerçekleşmesi neticesinde vatanlarını korumak isteyen ahalinin savaşçı ruha sahip oldukları görülmektedir. Nitekim Kazvîni, Gürgeç'te bakkal, kasap, fırıncıların dahi aynı zamanda iyi bir asker olduğunu belirtir.¹⁰¹¹ Harezmişahlar imparatorluğu döneminde Gürgeç'in muhasarasında gördüğümüz gibi Moğolların Gürgeç'i istila ettikleri sırada da halkın çok cesur ve savaşçı olduğundan söz edilir.¹⁰¹²

Gürgeç halkının ilimle yoğun bir şekilde meşgul olduğu, entelektüel düzeyde mezheb tartışmalarının yaşandığı, halkın ilmi münakaşalar yaptığı, şehrin zamanla büyük bir kültür başkenti hâline geldiğini ve halkın da kültürlü ve medeni insanlar olduğunu görmekteyiz. Nitekim birçok müellifin yanı sıra Harezmi'de birkaç

¹⁰⁰⁸ İbn Fadlân, *Risâle*, s. 83.

¹⁰⁰⁹ Pekend - Harezmi'de ekmek demektir diye İbn Fadlân eserinin başka yerinde de belirtmektedir.

Bkz: İbn Fadlân, *Risâle*, s. 99.

¹⁰¹⁰ İbn Fadlân, *Risâle*, s. 84.

¹⁰¹¹ Kazvîni, *Âsârü'l-Bilâd*, s. 519.

¹⁰¹² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 421.

kez bulunduğunu belirten Ebû Hâmid el-Gırnâtî de Harezmlilerin kültürlü, bilinçli ve soylu bir kavim olduğunu eserinde belirtir.¹⁰¹³ Halkın ulaştığı bu kültür ve medeniyet seviyesi Moğol istilasından sonraki Gürgenç'te de görülmektedir. Genel olarak tarih boyunca şehrin en parlak ve çöküş dönemini geçirdiği dönemlerde de halkın mezhep konularında tartışma yaptıkları görülmektedir.¹⁰¹⁴ Nitekim bu dönemde Gürgenç'te bulunan İbn Battûta, "Ben dünyada Gürgenç halkı gibi ahlaklı, merhametli, gariplere karşı şefkatli ve cömert bir halk görmedim"¹⁰¹⁵ diye Gürgenç halkının özelliklerine değinir. Ayrıca bu dönemde şehirde demirci, marangoz gibi çok sayıda sanatkâr bulunmakta ve bunlar mesleklerini büyük bir özenle icra etmekte idiler. Kadınların ise ince el işleriyle uğraştıkları rivayet edilmiştir.¹⁰¹⁶

B. Gürgenç Halkının Giyim Tarzı ve Simaları

Gürgenç'te tarih boyunca farklı kültürel birikimler iç içe yaşadığı için farklı giyim tarzlarının olduğu görülmektedir. Şehirdeki halkın giyim tarzını belirleyen en önemli etken iklim olmuştur. İklimin özellikle kış aylarında çok soğuk olması nedeniyle genel olarak Harezmlilerin kıyafetlerinde bilhassa uzun tüyleri dışarıya sarkan geniş kalpaklar ve kalın çizmeler göze çarpıyordu.¹⁰¹⁷ Giysileri genellikle pamuklu ve yünlü idi.¹⁰¹⁸ Makdîsî, bölgenin hatiplerinin özel bir giysisinin olmadığını, herhangi bir sarık da giymediğini, sadece önü açık bir cüppe giydiklerini belirtir.¹⁰¹⁹

Eskiden İslâm ülkelerinden Mısır ve Suriye'deki askerlerin kıyafetleri gibi veya ona yakın olan kıyafetler giyen yerel halk, Moğol istilasından sonra Moğol kıyafetleri giymeye başlamışlardır. Kaynaklar bölgede giyilen sarıkların daha küçük ve yuvarlak olduğunu kaydetmektedir.¹⁰²⁰ Daha sonraki yıllarda özellikle Hîve

¹⁰¹³ Ebû Hâmid el-Gırnâtî, Muhammed b. Abdîrahman, *Tuhfetü'l-Elbâb ve Nuhbetü'l-A'câb*, (çev: Fatih Sabuncu), Birinci Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2011, s. 208.

¹⁰¹⁴ Kazvînî, *Âsârü'l-Bilâd*, s. 520.

¹⁰¹⁵ İbn Battûta, *er-Rihle*, c. I, s. 366.

¹⁰¹⁶ Kazvînî, *Âsârü'l-Bilâd*, s. 520.

¹⁰¹⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. II, s. 395.

¹⁰¹⁸ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 304.

¹⁰¹⁹ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 285.

¹⁰²⁰ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. III, s. 158.

halkının kırmızı dokumalı ve renkli kıyafetler giydikleri, başlarına da kuzu derisinden saçaklı külah giydikleri bilinmektedir. Bu kırmızı renkli ve "don" diye isimlendirilen cübbe tarzı kıyafetin (üstlük) zerdüş dininden kalma olduğu ileri sürülmektedir.¹⁰²¹ Kırmızı renkli bu kıyafet ve kuzu derisinden yapılmış olan külah yöre halkı ve umumiyetle Türkmenistan'da milli kıyafet olarak günümüzde de kullanılmaktadır. Dolayısıyla daha H. IV./M. X. yüzyılda Harezmlielerin giydiği kalpaklar daha sonraki yıllarda da Gürgeç'te kullanılmış olabilir. Zira Harezmşahlar devleti sultanlarının tepesinde kanat olan börkle tasvir edildiği görülmektedir.¹⁰²²

Gürgeç'e yoğun Türk göçleri gerçekleşikten sonra halkın giyim kuşamının da bundan etkilendiği ve diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Oğuz kıyafeti veya Türkmen kıyafetinin yaygınlaştığını söylemek mümkündür. Türk kıyafeti ise, başında börk, vücudunda kaftan, onun altında farklı adlar taşıyan hırka, ceket ve gömlek, şalvar ve çizmeden oluşmaktaydı. Kadınlar da aynı adlar da fakat genellikle bol olan ve erkek kıyafetlerinden biçim ve tarz olarak farklılık gösteren elbiseler giyorlardı.¹⁰²³ Dolayısıyla bir Türk-İslâm şehri olan Gürgeç halkının da aynı kıyafetler giydikleri muhakkaktır.

Gürgeç halkı hakkındaki bir diğer husus ise onların simalarıyla ilgili kaynaklarda geçen bilgilerdir. Daha önce de değindiğimiz gibi şehirde bulunan ilk etnik grup Harezmlielerdir. Makdîsî *Ahsenü't-Tekâsîm*'de bahsedilen meşhur Harezm rivayetinde sürgüne gönderilen askerlerin hayatta olduğunu öğrenen kral, onlara 400 Türk kızını da evlenmeleri için göndermiştir. Böylece onların simalarının Türklere benzediği kaydedilmektedir.¹⁰²⁴ Ayrıca o Harezmlielerden birisine simaları hakkında sormuş, onlar da "...Atalarımız Türklere karşı akınlar düzenleyerek onlardan esirler

¹⁰²¹ Mehmet Emin Efendi, *a.g.e.*, ss. 104, 114.

¹⁰²² Hükümdarların başına takılan kuş tüylü börkler ve bunların sanat motiflerinde rastlanmasıyla ilgili bkz: Emel, Esin, *Orta Asya'dan Osmanlı'ya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, Birinci Baskı, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2004, ss. 192-194.

¹⁰²³ Türklerin giydikleri giyim-kuşam ve özellikleriyle ilgili geniş bilgi için bkz: Mehmet Altay, Köymen, *Alp Arslan Zamanı Türk Giyim-Kuşamı*, Ankara, 1971. Bu giyim-kuşamların ilerleyen zaman içerisinde de devam ettiği düşünülebilir. Ayrıca genel olarak Türk giyim-kuşamı ve örnekleriyle ilgili geniş bilgi için bkz: Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c. V, ss. 5-136.

¹⁰²⁴ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 254.

aldılar. O yüzden onların bazıları bugün Türklere benzerler. Belki bilmiyorlardı, fakat diğer Müslümanların eline esir düştüler ve köle olarak satıldılar. Onlar, kadınlarına çocuk doğurduklarında çocuğun başına iki yandan kum torbaları koyarak başın yassılaştırılmasını emrettiler. Böylece çocuklarının köle olmasını engellediler ve bölgeye saldırıp da o çocukları esir alanlar tekrar geri getirdiler..." diye geçmektedir.¹⁰²⁵ Bu bilgiden anlaşıldığına göre Harezmîler bir İran toplumu olup, Türklerle evlendikleri için çocukları güzel surette olmuş ve bunlar Türklere benzedikleri için köle olarak satılmaktaydılar. Bu kölelikten kurtulmak amacıyla çocukların kafalarının değişik olması ve Türklere benzememeleri için böyle bir uygulamaya müracaat ettikleri görülmektedir.

Belki de bunun neticesi olarak Harezmîler Araplara çok garip görünmüş; şair el-Lahham da onlar hakkında şöyle demiştir: "Harezmîler Âdem cinsinden değil, Allah'ın yarattığı behâim cinsindedir. Onların çizmeleri, başları, kıyafetleri ve konuşmaları gibi bir şeyi bu dünyada gördün mü?!. Eğer atamız Âdem onları kendi evladı sayıyorsa, *biz Âdem evladı değiliz demektir*"¹⁰²⁶ demiştir.¹⁰²⁷ Fakat bu sadece bir şiir olup, gerçekte hiç bir ilgisi yoktur. Ayrıca o şiiri söyleyen şair de Sâ mânîler döneminde yaşamış Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hasan el-Lahham el-Harranî olup, genellikle şiirlerinde hicviyelerin ağırlıklı olduğu bilinmektedir. Hatta, devlet büyüklerine ve vezirlere de hicviyeler yazdığı için derisinin yüzülmesi emredilmiş, ancak Buhara'yı terk etmesi karşılığında ceza uygulanmamıştır.¹⁰²⁸ Dolayısıyla böyle bir şairin şiirine itibar etmek doğru olmasa da Yâkût el-Hamevî eserinde bu şiire yer

¹⁰²⁵ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 254.

Ayrıca Makdîsî eserinde Harezmi halkının yüz renginin kızıl ve beyaz olduğunu da belirtir. Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 291.

¹⁰²⁶ "Biz Âdem evladı değiliz" diye tercüme yapılmış olsa da (Togan, "Hârizm", s. 246.), aslında "O zaman köpek, babamız Âdem'den hayırlıdır" şeklinde Yâkût el-Hamevî eserine almıştır. (Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. II, s. 395).

Seâlibî'de geçen bu şiirde "...Babamız Âdem onları kendi evladı kabul ediyorsa" şeklindedir (Seâlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik Nisabûrî, *Yetîmetü'd-Dehr fî Mehasin Ehli'l-Asr*, thk: Müfid Muhammed Kumeyha, Birinci Baskı, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1403/1983, c. IV, s. 127) ki, Yâkût el-Hamevî'de büyük ihtimalle yanlış alıntı yapılmış veya baskı hatası olabilir. Fakat her iki versiyon da şairin pervasızca bir benzetmesidir.

¹⁰²⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. II, s. 395.

¹⁰²⁸ el-Lahham ve şiirleriyle ilgili bkz: Seâlibî, *Yetîmetü'd-Dehr*, c. IV, ss. 116-132; Usta, *a.g.e.*, ss. 546-547; Usta, "Sâ mânîler", s. 67.

vermiştir. Yâkût el-Hamevî, eserinin ilerleyen bölümlerinde ise bir başka şairden Gürgenç'in en güzel belde olduğuna, gençlerinin de güzel yüzlü olduklarına... dair bir şiiri nakletmektedir.¹⁰²⁹ Gürgenç'te bulunan Harezmliler muhtemelen bir dönem köle olmaktan kurtulmak için çocuklarının kafataslarını değiştirme yoluna başvurdularsa da daha sonra refah düzeyine erişmiş ve böyle bir uygulama yapmaktan kurtulmuşlardır. Ayrıca şehre daha sonraki dönemlerde farklı etnik unsurların da yerleşmesi ve çoğunluğun Türklerden oluşmasıyla şehir halkının Türk sımali oldukları söylenebilir. Kaynaklarda genellikle Harezmliler uzun boylu, şişmanca, baş ve alınları geniş, Türk ahlak ve tabiatlı insanlar şeklinde tarif edilir.¹⁰³⁰

C. Gürgenç Halkının Yaşam Tarzı ve Eğlence Hayatı

Kaynaklarda Gürgenç'te kültürel hayat ve yaşam tarzıyla ilgili bazı bilgilere de rastlanılmaktadır. Gürgenç'te yemeklerin bol, suların tatlı, soğuk ve hafif olduğu belirtilir.¹⁰³¹ Şehirde bulunan İbn Battûta, emîrin evinde iken sofraya koyulan yemeklerden de bahsetmektedir. Buna göre, sofrada kızartılmış tavuk, turna, güvercin cücüğü, "külica" adını verdikleri yağla pişirilmiş ekmek, kek ve helva bulunuyordu. Daha sonra gelen diğer sofrada ise altın ve gümüş tabaklarda, altın kaşıklar eşliğinde tanelere ayrılmış nar bulunuyordu. Irak yapımı porselen tabaklarda ise üzüm ve nefis kavunlar; tabakların kenarlarında ise tahta kaşıklar bulunduğu şeklindeki tavsif¹⁰³² her ne kadar bir emîrin sofrasına dair olsa da genel olarak halkın yemek kültürü hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır.

Kaynaklarda belirtilmese de halkın farklı eğlence hayatının olduğu da muhakkaktır. Zira Harezmsahlr Devleti hükümdarlarından Tekiş'in Gürgenç'e gelerek kışı eğlence ve hazırlıkla geçirmesinden¹⁰³³; Sultan Alâeddîn Muhammed'in

¹⁰²⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. II, s. 397; Ayrıca bkz: Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. I, s. 202.

¹⁰³⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. II, s. 396.

¹⁰³¹ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 384.

¹⁰³² İbn Battûta, *er-Rihle*, c. I, s. 368.

¹⁰³³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. X, s. 232; Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 378-380; Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, ss. 347-348.

Gürgenç'te eğlence meclisleri düzenlemesinden (H. 607/M. 1210)¹⁰³⁴ başkent olan şehirde eğlence meclislerinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Gürgenç halkının fen bilimlerinde, güzel sanatlarda da üstün bir millet oldukları belirtilir. Şehirde herkesin musiki ve şarkıya ilgi duyduğuna değinilir.¹⁰³⁵

Gürgenç'te halk tarafından kutlanan farklı bayramlar ve törenlerin de olması kuvvetle muhtemeldir. Zira halk ilk başlarda Mecûsî inancını benimsemiş, daha sonra ise İslâmiyeti kabul etmiştir. Dolayısıyla bu inançlara mensup olan bayramların şehirde kutlandığı düşünülebilir. Mecûsî inancına bağlı bazı bayram, âdet ve göreneklerin daha sonra Müslüman halkın içinde de gelenek olarak kaldığı bilinmektedir. Bu yüzden Gürgenç'te Müslümanların kutladığı Ramazan ve Kurban bayramlarının yanı sıra Mecûsîlerin kutladığı Nevruz gibi bayramların daha sonraki dönemlerde de kutlandığı görülmektedir.¹⁰³⁶

¹⁰³⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, ss. 337-338; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 421-426; Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, ss. 428-429.

¹⁰³⁵ İbn Arabşah, *Acâibü'l-Makdûr*, s. 21.

¹⁰³⁶ Harezmlilerin "Navsarşi" dedikleri yılbaşı bayramı; "Makam ufari" isimli dansları, Me'mûnîler döneminde sanata büyük ilgi gösterilmesi; Horasan ve Mâverâünnehir'de kutlanan bayramlar, etkinliklerle ilgili bkz: M.H., Kadyrov, "Festivals, Drama and The Performing Arts in Khurasan and Transoxania", *History of Civilization of Central Asia*, c. IV, (ed. C.E. Bosworth-M.S. Asimov) Unesco Publishing, France, 1994, ss. 604-614.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

GÜRGENÇ'TE İLMÎ HAYAT VE MİMARİ YAPILAR

Gürgenç tarih boyunca ilmin her alanında gelişme gösterdiği gibi mimarî şaheserleri ile de yüzyıllarca bütün tahribatlara rağmen ayakta kalabilmiş bir şehirdir. Şehre her dönem ilim adamları gelip ilmî faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bunun neticesinde şehirde her dönem ilmi münazaraların yaşandığına müşahede ediliyordu. Dönemin büyük şehirlerinden getirilen mimarlar ise şehirde en güzel mimari yapıları bina etmekte idiler.

I. İlmî Hayat

Gürgenç bölgenin ticari merkezlerinden biri olmanın yanı sıra ilmî merkezlerinden de biri olmuştur. Gürgenç'in ilmî yapısıyla ilgili elimizde var olan bilgiler Me'mûnîler döneminden itibaren başlamaktadır. Zaten şehrin gelişip bölgenin kültürel merkezi olmasının tarihi de H. IV./M. X. yüyl olarak bilinmektedir.¹⁰³⁷ Gürgenç'in ilmî yönden gelişmesinde şehrin coğrafi konumu kadar hükümdarların ilme ve sanata önem vererek âlimlere saygı göstermeleri ve onları himaye etmeleri de etkili olmuştur. Zira Gürgenç'te kurulan Me'mûnîler (H. 385/M. 995) sülalesinin hükümdarları ilmi ve âlimleri himaye etmekle tanınmışlardır. Bu sebeple şehre İslâm dünyasının çeşitli yerlerinden çok sayıda ilim adamı gelmiş ve bu sülalenin hükümdarları tarafından himaye edilmişlerdir. Bunlar arasında Ebû Sehl el-Mesîhî, İbn Irâk, İbn Sînâ, Bîrûnî ve Se'âlibî gibi âlimler eserlerinde Me'mûnî hükümdarlarından büyük bir sitayiş ve övgü ile bahsetmişlerdir.¹⁰³⁸ Bu tarihten itibaren şehir bazı dönemlerde tahribatlar, yıkımlar geçirse de tekrar gelişerek Özbeklerin ve Hanlıkların işgaline kadar beş asır bölgenin ilmî ve kültürel merkezi olmuştur.

¹⁰³⁷ Zira bu tarihten önce Harezmi'nin merkez şehri Kât olarak bilinmekte idi. Bkz: İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 395.

¹⁰³⁸ Seâlibî, *Yetîmetü'd-Dehr*, c. IV, ss. 278-281; Ayrıca bkz: Togan, *Horezm Kültürü Vesikaları*, s. 18. Nazım, a.g.m., s. 701; Taşağıl, "Me'mûnîler", s. 105; Taneri, "Gürgenç", s. 322.

Me'mûnî hükümdarlarının kendileri de sanat ve ilim ehli olup¹⁰³⁹ onlardan sonra şehirde bulunan valiler ve hükümdarlar da şehrin ilmî ve kültürel açıdan gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. Gazneliler Me'mûnî hanedanına son vererek şehirde bulunan birçok âlimi Gazne'ye götürmüşlerdir.¹⁰⁴⁰ Buna rağmen Selçuklular ve Harezmşahlar döneminde şehir ilmî yönden büyük bir gelişme göstermiştir. Zira Harezm hükümdarları iyi eğitim görmüş, sanat zevkleri yüksek, âlimleri himaye eden insanlardı. Selçukluların Harezm valisi Harezmşah Kutbüddîn Muhammed, âlim, edip ve şairleri himaye etmesi ve adaletle hükmetmesiyle ünlü müfessir Zemahşerî ve Selçuklu sarayı şairi Muizzî'nin takdirini kazanmış, adına yazılan bazı eserlerde *Padişah, Kutbü'ddîn ve'd-Dünya, Ebu'l-feth, Mu'in-i Emiri'i-Mü'minin, Cemaleddîn* gibi bazı lakaplar almıştır.¹⁰⁴¹ Ayrıca Harezmşah'ın âdil ve güzel muamelede bulunması ilim ehlini de onun yanına çekmiştir.¹⁰⁴²

Harezm'in ve Gürgeç'in bağımsızlığı için mücadele eden Atsız Merv'i ele geçirdikten sonra (H. 536/M. 1141) Gürgeç'in manevi ilimler yönünden itibarını arttırmak maksadıyla şehirden Ebu'l-Fazl Kirmânî (v. 544/1150)¹⁰⁴³, Ebû Mansûr Abbâdî el-Mervezî (v. H. 547/M. 1152), Ebû Muhammed Harakî (v. H. 540/M. 1146) gibi çok sayıda bilgini ve kitapları da beraberinde Harezm'e götürmüştür.¹⁰⁴⁴ Atsız fars dilinde şiirler de yazardı ve tefsir ilmine hâkimdi.¹⁰⁴⁵ Ayrıca o, Muhammed b. Ömer Râdûyânî'nin *Tercümânü'l-Belâga'sına* ilgi duymuş ve buna benzer eserlerin kaleme alınmasını teşvik etmiştir.¹⁰⁴⁶ Atsız döneminde Gürgeç ilim

¹⁰³⁹ Ebu'l-Abbas II. Me'mûn'un ilim ehli olmakla birlikte sanatı ve "Rud" isimli çalgı aletini çalmayı sevdiği belirtilmektedir. Kadyrov, a.g.m., s. 610.

¹⁰⁴⁰ Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 92; Taşağıl, "Me'mûnîler", s. 105.

Bazı kaynaklarda ise Gazneli Mahmûd'un Gürgeç'te bulunan âlimleri daha önce Gazne'ye göndermelerini istediği, bunun üzerine bazı âlimlerin gönderildiği, bazılarının ise gitmedikleri belirtilmektedir. Bkz: Nizamî-i Arûzî, Ahmed b. Ömer b. Ali Semerkandî, *Çehar Makale*, (tsh: Muhammed Kazvînî), Birinci Baskı, Kurûş, Tahran, ts., ss. 116-118.

¹⁰⁴¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. IX, s. 10.

¹⁰⁴² İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. XXVI, s. 286.

¹⁰⁴³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. XVIII, s. 17.

¹⁰⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. IX, ss. 319, 323; Bündârî, *Zübdetü'n-Nüsra*, s. 336; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 358.

¹⁰⁴⁵ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 357; Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, c. II, s. 134.

Şiirleri için bkz: Avfî, *Lübâbü'l-Elbâb*, ss. 85-88.

¹⁰⁴⁶ Özgüdenli, "Selçuklular/Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat", s. 374.

ehli insanların toplandığı bir yer olmuştur.¹⁰⁴⁷ Sultan Sencer'in Hazaresbî muhasarasında yanında bulunan şair Enverî ile Atsız'ın yanında bulunan Reşîdüddîn Vatvât'ın karşılıklı yazdıkları rubailer¹⁰⁴⁸ sanatın ve ilmin ulaştığı noktayı ve savaşta bile şair ve ilim adamlarının askerleri cesaretlendirmek için yanlarında bulunduğunu göstermektedir. Harezmsâh Tekiş kardeşi Sultanşah ile girdiği mücadelede Sultanşah'ın Horasan'ı kendisine vermesi ile ilgili yazdığı beyit, buna karşılık Tekiş'in cevabı mısrası her ikisinin ilim ehli, şiir ve sanattan anlayan insanlar olduğunu göstermektedir.¹⁰⁴⁹

Harezmsâh Alâeddîn Muhammed âlim bir hükümdar olup, özellikle fıkıh ve tefsir ilimlerine vakıf idi. Bu hükümdar da âlimleri koruyup kollayan, onlara karşı saygılı bir kişiliğe sahipti¹⁰⁵⁰. Harezmsâhlar Devleti döneminde Gürgenç'te kitap ticareti ile uğraşan sahaflara mahsus olan sahaflar çarşısının da bulunması¹⁰⁵¹ payitahtın ayrıca ilmin de başkenti olduğunu göstermektedir.

Moğol istilası sonucunda Gürgenç tahrib edilip, şehirde bulunan ilim adamları ve sanat erbabının Doğuya götürülmesiyle¹⁰⁵² bölgedeki ilim hayatına bir darbe vurulmuştur. Buna rağmen Moğol idaresinin bölgede kurulmasından sonra ilim ve kültür hayatı da yeniden canlılık göstermiştir. Altın Orda hükümdarı Özbek han ilim adamlarına ve ilme karşı çok saygılı olmuştur.¹⁰⁵³ Bu dönemde Gürgenç'te vali olarak bulunan Kutluğ Timur'un şehirde yeni binalar çarşı ve pazar yerleri ile birlikte cami ve medrese gibi ilmi kurumları da yaptırmış olması ilmî yapının ve ilim

¹⁰⁴⁷ Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, c. I, s. 299.

¹⁰⁴⁸ Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 361-362.

¹⁰⁴⁹ Bu şiirler için bkz: Devletşah, Bahtîşâh-ı Semerkandî, *Tezkiretü's-Şuarâ (Devletşah Tezkeresi)*, (çev: Necati Lügal), Kervan Yayın, İstanbul, 1977, c. I, ss. 173-174. Avfî, bu beyitleri Alâeddîn Muhammed ile oğlu Hindu Han'ın bir birlerine yazdıklarını duydum diye karıştırmaktadır. Zira Alâeddîn Muhammed'in bu isimde oğlu olmayıp, Hindu Han isimli kardeşinin oğlu bulunmaktadır. Zira müellif kendisi de karıştırmış olabileceğini, kendisi mi yoksa bir başkası olduğunu bilmediğini belirtmektedir. Avfî, *Lübâbü'l-Elbâb*, ss. 92-93.

Ayrıca Avfî, Harezmsâh Tekiş'in bir başka rubaisini (Avfî, *Lübâbü'l-Elbâb*, ss. 90-91) ve Alâeddîn Muhammed'in bir rubaisini de eserinde getirmektedir. Avfî, *Lübâbü'l-Elbâb*, ss. 93-94.

¹⁰⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. X, s. 407; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. XXVII, s. 152.

¹⁰⁵¹ Bu bilgiyi Gürgenç'te beş sene kalan İbn İsfendiyâr belirtmektedir. Bkz: İbn İsfendiyâr, *Târîh-i Taberistân*, c. I, s. 22.

¹⁰⁵² Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. I, s. 206.

¹⁰⁵³ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. III, s. 144.

adamlarının şehirde mevcut olduğunu göstermektedir.¹⁰⁵⁴ Nitekim kaynaklarda o dönemde Gürgeç'te farklı müderris ve zaviyelerin olduğu¹⁰⁵⁵; halkın ilimle meşgul olduğu ve hatta sokaklarda ve caddelerde bile mezhep konularının tartışıldığı bir belde olarak bilinmektedir.¹⁰⁵⁶ Timurlular döneminde de şehirde bilginlerin, hafızların ve sanatkârların olduğunu biliyoruz. Nitekim Timur'un dördüncü Harezm seferinde (H. 780/M. 1379) şehirdeki bu bilim adamları Keş'e götürülmüştür.¹⁰⁵⁷ Fakat bu tarihten sonra - kültür hayatını devam ettirmeye çalışan bazı valiler hariç - şehirde diğer alanlarda olduğu gibi ilim hayatının da sona erdiğini söyleyebiliriz.

A. Eğitim-Öğretim ve Eğitim Kurumları

Tarih boyunca Gürgeç şehrinde farklı eğitim kurumlarının olduğu bilinmektedir. Fakat özellikle H. IV./M. X. yüzyıldan itibaren bir İslâm şehri olan Gürgeç'teki eğitim-öğretim faaliyetleri, eğitim kurumları ve bu kurumlardaki eğitimle ilgili ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Buna rağmen biz kaynaklardan elde ettiğimiz bilgilerle bu eğitim kurumlarını şöyle sıralayabiliriz.

1. Akademi

Bir yükseköğrenim kurumu, yüksekokul anlamındaki akademinin İslâm tarihindeki ilk örneği Bağdat'ta kurulan "Beytü'l-Hikme"'dir. Orta Çağ İslâm ilim ve kültür tarihinde tercüme ve yüksek seviyedeki ilmî araştırmaların yapıldığı Beytü'l-Hikme ilk başta sarayın yanında bir kütüphane olarak kurulmuş, daha sonra Abbâsî Halifesi Me'mûn (H. 198-218/M. 813-833) tarafından âdetâ bir ilimler akademisi hüviyetine kavuşturulmuştur (H. 215/M. 830). Beytü'l-Hikme'de farklı dillerden kitaplar tercüme ediliyor, farklı ilim dallarında araştırma yapılıyor, çok sayıda ilim

¹⁰⁵⁴ Yakubovskiy, *Razvalini Urgença*, s. 19; Mamedov-Muradov, *Srednevekoviye Pismenniye Istoçniki*, s. 27.

¹⁰⁵⁵ İbn Battûta, *er-Rihle*, c. I, s. 366.

¹⁰⁵⁶ Kazvînî, *Âsârü'l-Bilâd*, ss. 519-520.

¹⁰⁵⁷ Yezdî, *Zafernâme*, c. I, s. 482.

adamı yetişiyordu. Bağdat'taki bu ilmi müessesenin İslâm dünyasının farklı bölgelerinde emsallerinin kurulduğu bilinmektedir.¹⁰⁵⁸

Gürgeç şehrinde Beytü'l-Hikme'ye benzer bir müessese Memûnîler döneminde II. Me'mûn tarafından oluşturulmuştur. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Me'mûnî hanedanları âlimleri ve ilmi çalışmaları güçlü bir şekilde desteklemişlerdir. II. Me'mûn'un kendisi de âlim bir zat olup, onun zamanında Gürgeç'te Bîrûnî, İbn Sînâ, Ebû Sehl Mesîhî, İbn Irâk, İbnü'l-Hammar gibi âlimlerin varlığı ve ilmi faaliyetlerinden dolayı¹⁰⁵⁹ şehirde bir ilim merkezi olan "Akademi"nin olduğu kanaatine varılmıştır. O dönemin kaynaklarında ise bu müessesenin varlığına dair bilgi bulunmamaktadır. Fakat Beyhakî'nin II. Me'mûn'un yedi yıl hizmetinde çalışmış olan Bîrûnî'den naklen onun çok faziletli, cesur, iş ehli ve ciddi bir kişiliğe sahip olduğunu, ağzından hiç hayırdan başka kötü bir lafın çıkmadığını belirtmesi¹⁰⁶⁰; II. Me'mûn'un "*İlim - tüm saltanatlardan daha üstündür. Zira o kimsenin yanına varmaz, fakat herkes onun ayağına gider*" diye âlimlere saygıda kusur etmemesi¹⁰⁶¹; Gürgeç'te bulunan ve halk tarafından "Kırk molla" diye isimlendirilen tepenin bu Akademinin yeri olduğunun arkeologlar tarafından tespit edilmesinden¹⁰⁶²; sonraki dönem çalışmalarında da ısrarla burada bir Akademi olduğunun ileri sürülmesinden yola çıkarak¹⁰⁶³ şehirde Me'mûnîler döneminde Gürgeç'te bir ilmi çalışmaların yapıldığı merkezin veya çok amaçlı bir kütüphanenin olduğunu söyleyebiliriz.

¹⁰⁵⁸ Beytü'l-Hikme ve işlevleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Gazi, Erdem, "İslâm Kültür Tarihinin İlk İlimler Akademisi: Beytü'l-Hikme", *Dini Araştırmalar*, c. 16, sy. 42, Ankara, Ocak-Haziran 2013, ss. 57-77; Mahmut, Kaya, "Beytülhikme", *DİA*, İstanbul, 1992, c. VI, ss. 88-90.

¹⁰⁵⁹ Nizamî-i Arûzî, *Çehar Makale*, s. 116.

¹⁰⁶⁰ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 639.

¹⁰⁶¹ Bir ara Bîrûnî'yi II. Me'mûn yanına çağırılmış, Me'mûn atından inip ona saygı göstermiş; Bîrûnî bu duruma mahcup olup yeri öpmüş ve böyle yapmaması gerektiğini söylediğinde bu sözü söylemiş ve "Aslında seni ayağıma çağırarak istemezdim. Lakin hükümdarlık görevim icabı bunu yaptım. Sen, ilim ehlisin, ben senin ayağına gitmem lazım, çünkü ilim her şeyden üstündür" demiştir. Bkz: Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 640.

¹⁰⁶² Yusupov, *Horezm ve Gürgeç*, s. 43. Ayrıca bkz: A., Yazberdiyev, *Gürgeç - Gündogarın Orta Asırlar Dövrünün İlmî ve Medenî Merkezi*, Türkmen Dövlət Neşiriyat Gulluğı, Aşkabat, 2018, s. 47.

¹⁰⁶³ Tolstov, *Po Sledam Drevnehorezmiskoy Svilizassii*, ss. 234, 267; Halımov, *a.g.e.*, ss. 7, 18; Djabbarov, *a.g.e.*, ss. 118, 163-164; Yazberdiyev, *a.g.e.*, ss. 38-43; Muzaffar Cahangiroviç, Mahsumov, "Horezmskaya Akademiya Mamuna, Yeyo Rol Razvitii Nauki, Kulturu i Medssini v Srednovkovye na Territorii Uzbekistana", *Molodoy Uçyoniy*, No. 4 (7/108), Kazan, 2016, ss. 652-654.

II. Me'mûn'un öldürülmesinden sonra Gazneli Mahmûd Gürgeç'i almış ve şehirdeki ilim adamları ve esirler Gazne'ye götürülmüştür (H. 407/M. 1017).¹⁰⁶⁴ Fakat bu dönemde de Gürgeç'teki Akademiden söz edilmemektedir. Haddizatında gerek bu dönemde, gerekse ilerideki zaman dilimlerinde kaynaklarda şehirde bulunan yapı ve kurumlar hakkında çok az bilgiler bulunmaktadır. "Akademi" veya "Me'mûn'un Akademisi" diye isimlendirilen Gürgeç'teki bu ilmî yapının akibeti hakkında da yine rivayetler halk arasında zikredilmektedir. Buna göre, Gürgeç'te bulunan Akademinin yeri olarak bilinen "Kırk Molla" isimli yerde Harezşah Me'mûn kendi döneminin âlimlerine ilimler merkezi olması için en güzel binayı yaptırmıştır. Rivayetlere göre bu ilim mekezinde kırk molla (âlim) kırk bin kişiye ders vermiştir. Gürgeç'e düşman saldırıları başladığında (Gazneli Mahmûd'un kuşatması) bu kırk âlim ve talebeleri bu binanın ters çevrilip yerin altına girmesi ve bu âlimlerin düşmana esir olmaması için dua etmişlerdir. Bundan sonra bu bina (veya saray) yerin altına girip kaybolmuş, sadece üzerinde bir tepe kalmıştır ve düşmanlar da bu âlimleri ve buradaki ilmî eserleri bulamadan gitmişlerdir. Hatta halk arasında bu rivayet öyle yaygınlaşmıştır ki, bu tepenin altında hâlâ bu mollaların hayatta olduğu, her cuma günü bunların namaz kıldıkları, geceleri bu tepenin yakınına gidildiğinde Kur'an seslerinin işitildiği ileri sürülmektedir.¹⁰⁶⁵ Tabi ki bu rivayetler abartılı efsanelerden ibarettir. Fakat bu rivayetlerdeki kutsallık atfı veya şehrin çok az bir kısmının incelenmiş olması şehrin diğer birçok bölgesi gibi bu tepenin de henüz ayrıntılı incelenmemiş olması yüzünden burası hâlâ bir muammadır.

Gürgeç'te Me'mûnîler zamanında dini, müsbet ilimler ve sosyal bilimler gibi farklı alanlarda ilmin geliştiği bilinmektedir. Zira bölgede yapılan kazılar neticesinde o dönemde yapılan binaların hesaplı bir ölçü sistemine göre yapılmış olması, inşaatta hesapların doğruluğu, şehirdeki sulama sistemleri ve kanalların yapılışına bakılarak yerin rakım ölçüsünün yapılarak inşaat edilmiş olduğu ve kazılar sonucunda ulaşılan bazı buluntular sonucunda burada geometri, kimya, astronomi gibi ilimleri bilen

¹⁰⁶⁴ Utbî, *Tarih-i Yemînî*, c. II, ss. 255-259; Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, ss. 395-396; Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, ss. 649-651; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. VIII, ss. 94-95.

¹⁰⁶⁵ Bu rivayetle ilgili geniş bir bilgi için bkz: Halımov, *a.g.e.*, s. 68; Yazberdiyev, *a.g.e.*, s. 48.

kişilerin olması gerektiği öne sürülmektedir.¹⁰⁶⁶ Bağdat'ta kurulan Beytül-Hikme'de de buna benzer astronomi, fizik, felsefe, mantık gibi ilim dallarında araştırmaların yapıldığı, Abbâsî Halifesi Me'mûn ile Gürgenç emîri Harezşah II. Me'mûn'un isimleriyle beraber aynı işleri de yaptıkları bilinmektedir. Nitekim Halife Me'mûn nasıl ilim adamlarını Beytül-Hikme'ye çağırıp ilmî araştırmalar yapmaya teşvik ettiyse¹⁰⁶⁷, Harezşah II. Me'mûn da Bîrûnî ve İbn Sînâ gibi âlimleri Gürgenç'te görev yapmaya çağırmıştır.¹⁰⁶⁸ Fakat ne yazık ki bu akademide yürütülen ilmî faaliyetler, burada bulunan kitaplar ve araştırmalar hakkında bilgi mevcut değildir.

Gürgenç'teki bu akademi hakkında sonraki dönem kaynaklarında da bir kayıt mevcut değildir. Harezşahlar Devleti döneminde ise Gürgenç devletin merkezi olmakla birlikte aynı zamanda birer ilim merkezi haline gelmiş, şehirde kütüphane ve medrese gibi ilmî kurumlar yapılmıştır.¹⁰⁶⁹

2. Kütüphaneler

Eğitim ve öğretim faaliyetlerinde ihtiyaç duyulan en önemli müessese olan kütüphaneler Gürgenç'te farklı dönemlerde mevcut idi. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Me'mûnîler döneminde Gürgenç'te var olduğu düşünülen Akademi aynı zamanda bir kütüphane idi. Bundan sonra da Gürgenç'te farklı kütüphaneler olmuştur. Nitekim Gürgenç özellikle Harezşahlar Devleti döneminde bir kültür merkeziydi. Tarihi kayıtlarda bazı hükümdar ve ilim adamlarına ait özel kütüphanelerin olduğunu görmekteyiz.

Harezşah Tekiş'in veziri Nizamül'mülk Mes'ûd b. Ali Gürgenç'te büyük bir medrese ve cami ile birlikte kütüphane de yaptırmıştır.¹⁰⁷⁰ Merv'in kütüphanelerinde üç sene çalıştıktan sonra Gürgenç'e gelen Yâkût el-Hamevî (H. 616/M. 1219),

¹⁰⁶⁶ Tolstov, *Po Sledam Drevnehorezmiskoy Svilizassii*, ss. 267-268.

¹⁰⁶⁷ Erdem, a.g.m., ss. 64-66.

¹⁰⁶⁸ Bu âlimlerden ileride bahsedilecektir.

¹⁰⁶⁹ Harezşah bölgesinin şimdiki Özbekistan'ın sınırları içerisinde de kalması, ayrıca sonra kurulan Yeni Gürgenç (Ürgenç) şehrinin burada bulunması Gürgenç'teki tarihi değerler bu devletin de kültür mirası sayılmaktadır. Dolayısıyla Özbekistan devleti 1997 senesinde Gürgenç'teki bu akademinin faaliyete başlamasının 1000. yıldönümü hatırına Hîve şehrinde "Me'mûn'un Harezşah Akademisi" isimli ilimler akademisi açılmıştır. Mahsumov, a.g.m., s. 654.

¹⁰⁷⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 267.

Merv'in kütüphanelerinin çokluğuna değinmesine rağmen Gürgeç'in güzel bir şehir olduğuna değinip¹⁰⁷¹, kütüphanelerinden bahsetmemiştir. Fakat Moğol istilasından önce şehirde büyük kütüphanelerin mevcut olduğu bilinmektedir¹⁰⁷² ve Yâkût el-Hamevî'nin Gürgeç'in kütüphanelerinde çalışmış olması muhtemeldir.

Şafî fakihî Şihâbüddîn Hayvakî Gürgeç'te şafî camisinin yanında büyük bir kütüphane yaptırmıştır. Bu kütüphane "önce ve sonra emsali görülmemiş" bir kütüphane idi. Moğol istilasından önce şehirden ayrılıp Nesâ'ya gitmek istemiş; fakat kütüphanedeki kitaplarını yanında götüremeyeceğine çok üzümüştür. Gürgeç'e geri dönme ümidinin kalmadığını da anladığı için kitaplarından sadece en kıymetlilerini yanına alabilmiştir. Nesâ'yı kuşatan Moğollar bu âlimi şehit etmişler, yanında götürdüğü kitaplar da halkın eline geçmiştir. Bu bilgileri veren dönemin münşisi Nesevî, Şihâbüddîn'in vefatından sonra bu kitapları toplamaya çalıştığını ve çok kıymetli olanlarını elde etmeyi başardığını, fakat kendi kütüphanesiyle birlikte bu kitapları daha sonra Nesâ'da bırakıp sefere çıktığını, geri döndüğünde ise sadece kendi kitaplarını bulabildiğini belirtmektedir.¹⁰⁷³ Gürgeç'in devletin merkezi olduğu dönemde faaliyet gösteren şehirdeki kütüphanenin gerçekten çok muazzam olması gerekir. Fakat bu kütüphane hakkında başka bilgi bulunmamaktadır.

Bunlardan başka Bîrûnî'nin farklı alanlarda çalışma yaptığı, yazdığı eserlerinde kendi döneminde mevcut olan çoğu eseri kullanmış olduğu için bir kütüphanesinin de olduğu; kitapları, belgeleri her zaman kopyalayıp çoğaltan Reşidüddîn Vatvât'ın; başka yerlerden de farklı kitaplar toplayan Necmeddîn-i Kübrâ'nın; Merv'de medresede tahsil gören Harezmsahlr devletinin kurucusu Kutbüddîn Muhammed b. Anuştegin'in¹⁰⁷⁴ özel kütüphanelerinin de olabileceği varsayılmaktadır.¹⁰⁷⁵

¹⁰⁷¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. II, s. 123.

¹⁰⁷² Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 41.

¹⁰⁷³ Nesevî, *Siretü Celâleddîn*, s. 51.

¹⁰⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. IX, s. 10; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 356.

¹⁰⁷⁵ Bu kütüphanelere dair bkz: Yazberdiyev, *a.g.e.*, ss. 35, 49-57, 77, 87, 90, 99-101.

3. Medreseler

Gürgenç'te bulunan en önemli eğitim kurumlarından biri de medreselerdir. Selçuklular döneminde Tuğrul Bey zamanından beri tanınmış itibarlı ve zengin kimselerden biri olan, ayrıca Gürgenç'te kadılık da yapan Ebû Amr Muhammed b. Abdurrahman b. Ahmed b. Ali en-Nesevî (v. H. 478/M. 1086), Melikşah'ın yaptığı imar faaliyetlerine iştirak eden adamlar içinde olup, Gürgenç'te bir medrese bina ettirmiştir.¹⁰⁷⁶ Harezmsahlar devletinin kurucu hükümdarları dönemin sanat ve ilim merkezi olan Selçukluların başkenti Merv'de medresede eğitim görmüşlerdir. Dolayısıyla Harezmsahlar devleti ilim ve sanat bakımından Selçukluların bir uzantısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Harezmsahlar başkent olarak seçtikleri Gürgenç'te Selçuklulardan esinlenerek birçok medrese kurmuşlardır.¹⁰⁷⁷

Harezmsah Tekiş'in vezirinin Gürgenç'te büyük bir medrese yaptırdığı¹⁰⁷⁸; Tekiş'in kendisinin de hayatta iken şehirde medrese inşa ettirdiği, naaşının da bu medresedeki türbeye defnedildiği bilinmektedir¹⁰⁷⁹. Adını Selçuklu veziri Nizamülmülk'ten¹⁰⁸⁰ alan Nizâmiye medreselerinin de bu bölgede kurulduğu bilinmektedir.¹⁰⁸¹ Gürgenç'te bulunan şafîi fakihî Şihâbüddîn Hayvak'ın Gürgenç'te beş medresede ders verdiği göz önünde bulundurulduğunda¹⁰⁸², şehirde bu dönemde birçok medresenin bulunduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca ileride belirteceğimiz gibi

¹⁰⁷⁶ Sübkî, *Tabakâtü's-Şafîi'yeti'l-Kübrâ*, c. IV, ss. 175-177; Süyûtî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, s. 108.

¹⁰⁷⁷ Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 41.

¹⁰⁷⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. X, s. 267. Ayrıca onun Merv'de ve Horasan'ın başka yerlerinde de yaptırdığı eserlerinin olduğundan bahsedilir. İbnü'l-Esîr, aynı yer.

¹⁰⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. X, s. 266.

¹⁰⁸⁰ Nizamülmülk'ün hayatı ve Selçuklu bilim, düşünce hayatına etkisi ile ilgili bkz: Ahmet Turan, Yüksel, "Nizamülmülk ve Selçuklu Bilim Düşünce Hayatındaki Yeri", *II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyet Sempozyumu: Selçuklularda Bilim ve Düşünce*, (ed. Mustafa Demirci-Ali Temizel-M.Ali Hacıgökmen-Sefer Solmaz), Konya, 2013, c. IV, ss. 193-198.

¹⁰⁸¹ Nizâmiye medreseleri ile ilgili bkz: Ömer, Menekşe, "Selçuklu Eğitim Müesseseleri Nizamiye Medreseleri", *Diyanet*, c. 39, sy. 3, Ankara, 2003, ss. 117-122; Abdülkerim, Özaydın, "Nizâmiye Medresesi", *DİA*, İstanbul, 2007, c. XXXIII, ss. 185-188.

¹⁰⁸² Nesevî, *Siretü Celâleddîn*, s. 50.

şehirde birçok âlim bu medreselerde ders vermiş, ders okumuş, ilim adamları yetişmiştir.¹⁰⁸³

Moğol istilasından sonra özellikle Kutluğ Timur'un valilik yaptığı dönemde de şehirde medreselerin olduğunu İbn Battûta'dan öğreniyoruz. Gürgenç'te bulunan İbn Battûta, Cuma günü cami ve medreseye gittiğini belirtir.¹⁰⁸⁴ Ayrıca onun Gürgenç'te bir başka gün kimsenin olmadığı başka bir medresede konakladığını söylemesi¹⁰⁸⁵ şehirde başka medreselerin de olduğunu göstermektedir. Kutluğ Timur'un yaptırdığı "Gürgenç Medresesi" ("Medrese-i Cürcâniyye") isimli bir medresesinin de şehirde bulunduğu bilinmektedir.¹⁰⁸⁶ Bu medresenin ismi "Medrese-i Beyza", "Medrese-i Şihâbiyye" ve Kutluğ Timur'un eşi Törebek Hanım'a nisbetle "Medrese-i Törebek Hanım" denildiği de ileri sürülmektedir.¹⁰⁸⁷ Belli şahıslar veya devlet himayesinde yapılan ve faaliyet gösteren şehirdeki bu medreselerin sadece kurulduğuna ve var olduğuna dair bilgiler mevcut olup, bu medreselerin işleyiş tarzı, ders müfredatları ve özellikleriyle ilgili bilgi bulunmamaktadır. Fakat bir İslâm şehri olan Gürgenç medreselerinde diğer İslâm şehirlerindeki örnekleri gibi başta dini ilimler olmak üzere ilmin farklı alanlarında eğitim verildiği şüphesizdir.

4. Diğer Eğitim Kurumları

Bunlardan başka da bir ilim merkezi olan Gürgenç'te tüm Orta Çağ İslâm Dünyasının eğitim ve öğretimin başlangıç kurumu olan *Küttâbların*; çeşitli ders halkalarının oluşturulduğu *Camilerin* eğitim kurumları olarak kullanıldığı söylenebilir. Şehirde Harezmsahlar Devleti döneminde Necmeddîn-i Kübrâ ve sûfiler

¹⁰⁸³ Örnek olarak bkz: İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ-ü Ebnâi'z-Zaman*, (thk: İhsan Abbas), Dâru Sadır, Beyrut, 1397/1977, c. IV, s. 251.

¹⁰⁸⁴ İbn Battûta, *er-Rihle*, c. I, s. 365.

¹⁰⁸⁵ İbn Battûta, *er-Rihle*, c. I, s. 367.

¹⁰⁸⁶ M. Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İkinci Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1980, s. 285.

¹⁰⁸⁷ Bu isimleri Muînü'l-Mürîd isimli eserin (eser hakkında ileride bahsedilecektir) elyazma nüshasındaki haşiyelerinde olduğunu belirten Togan, elyazmanın bir yerinde şöyle bir bilginin olduğunu da belirtmektedir: Kutluğ Timur bu medrese yapımında bir gün ikindi namazını kazaya bırakmış ve kazasını kılmak için nasıl niyet edeceğini bilemeyince Şeyh Yahya Keşşâfi isimli birisinden sormuş, Şeyh'de "Namazım kaza, yüzüm kara Allahu Ekber" diye niyet etmesi gerektiğini söylemiştir. Bkz: Togan, "Harezmi'de Yazılmış Türkçe Eserler", s. 330.

olduğuna göre tasavvuf erbabının toplandığı, zikirler yaptığı *hankahların*; ayrıca bazı dönemlerde Şehrin sokaklarda ve caddelerde bile mezhep konularının tartışıldığı bir belde olduğuna bakılarak¹⁰⁸⁸ dkknların, âlimlerin evlerinin ilmî münazaralar için kullanıldığı düşünülebilir. Nitekim o dönemin (H. VII./M. XIII. yüzyıl) Gürgeç'i ile ilgili kaynaklarda Şehirde farklı müderris ve zaviyelerin olduđu¹⁰⁸⁹; halkın ilimle meşgul olduğu ve hatta sokaklarda ve caddelerde bile mezhep konularının tartışıldığı bir belde olarak bilinmektedir.¹⁰⁹⁰ Altın Orda hâkimiyetindeki Gürgeç'te ise dâru'l-huffaz, dâru'l-hadîs, dâru'l-hattât gibi ilmî kurumların olduğu bilinmektedir.¹⁰⁹¹ Bu kurumların kaynaklarda belirtilmese de Harezmşahlar devletinin başkenti olduğu dönemlerde mevcut olduğu düşünülebilir. Genel olarak Harezm'de "ihtiyarlar için mekteplerin" de olduğuna bakılırsa¹⁰⁹², Gürgeç'te eğitim ve öğretime önem verildiği, bölgeye ilim insanların akın ettiği, Şehirde büyük âlimlerin yetiştiğini görmekteyiz.

B. İlim Adamları ve Şehirdeki İlmî Faaliyetleri

Me'mnler döneminden itibaren Gürgeç'e birçok ilim adamı akın etmiş, bölgede birçok âlimler yetişmiş, bazıları da Şehri bir müddet kendine vatan edinip burada ilim ile uğraşmıştır. Şehir tarih boyunca çok yönlü bir fikr ve ilmî faaliyete sahne olmuştur. Özellikle Harezmşahlar devletinin başkenti olduğu dönemde Şehirde ilim ehli insanlar deryalar gibi sonsuz faziletli, gökyüzündeki yıldızlar gibi fazla idi.¹⁰⁹³ Biz tarihte Gürgeç'te ilmî faaliyetlerde bulunan ilim adamları hakkında bilgi vermeye çalışacağız. Gayemiz, tarihin farklı dönemlerinde Şehirde bulunan bu ilim adamlarının, edb ve Őairlerinin biyografilerini ele almak yerine, daha çok Şehirde yaptığı faaliyetler ve burada buldukları dönem hakkında bilgi vermektir. Dolayısıyla Şehirde bulunduğunu veya Grgeli olduğunu tespit ettiğimiz bu ilim adamlarını bölgede kurulan devletler, hanedanlar sırasına göre kısa bilgi vereceğiz.

¹⁰⁸⁸ Kazvînî, *sr'l-Bilâd*, ss. 519-520.

¹⁰⁸⁹ İbn Battûta, *er-Rihle*, c. I, s. 366.

¹⁰⁹⁰ Kazvînî, *sr'l-Bilâd*, ss. 519-520.

¹⁰⁹¹ Togan, "Harezm'de Yazılmış Türkçe Eserler", s. 330; Togan, "Hârizm", s. 251.

¹⁰⁹² Togan, *Horezm Kültürü Vesikaları*, s. 25.

¹⁰⁹³ O dönemde Şehirde bulunan Muhammed Avfi bu benzetmeyi yapmaktadır. Bkz: Avfi, *Lübâbü'l-Elbâb*, ss. 285-286.

Âlimlerin vefat tarihlerine göre yapacağımız kronolojik bilgilerde bunların şehirdeki faaliyetleri ve Gürgeçteki hayatlarını esas alacağız.

1. Me'mûnîler Dönemi

Mesîhî, Ebû Sehl (v. H. 401/M. 1010-11 ?): Aslen Hıristiyan olan Ebû Sehl İsa b. Yahyâ el-Mesîhî el-Cürcânî, Gürgeç'te Me'mûnîlerin sarayında İbn Sînâ, Bîrûnî, İbnü'l-Hammâr, İbn Irâk gibi âlimlerle birlikte büyük itibar görmüştür. Gazneli Mahmûd'un II. Me'mûn'dan şehirde bulunan âlimleri kendi sarayına göndermesini istediği zaman İbn Sînâ ve Mesîhî gitmemeye karar vermişlerdir. Fakat Gürgeç'te kalmayı da tehlikeli gördükleri için çöl yoluyla Mazenderan'a doğru yola çıkmışlardır. Çölde kum fırtınasına yakalanan Mesîhî susuzluktan kırk yaşlarında iken vefat etmiştir. "Aristo'nun halefi" olarak nitelendirilen Mesîhî'nin¹⁰⁹⁴ felsefe, matematik, mantık ve fizik (ulûmü'l-evâil) alanında üst seviyelere çıkmış bir âlim olduğu, daha çok da tıp alanındaki çalışmalarıyla ünlü olduğu belirtilmektedir. Çiçek hastalığı, insan organlarının fizyolojisi vs. ile ilgili birçok eseri bulunan Mesîhî, bazı eserlerini himayesine girdiği Gürgeç'teki Me'mûnî emirlerine ithaf etmiştir.¹⁰⁹⁵

İbnü'l-Hammâr (v. H. 410/M. 1019 ?): Gürgeç'te Me'mûnî hükümdarlarından himaye gören bir diğer âlim aslen Bağdatlı olan Hasen b. Süvar b. Bâbâ b. Behram İbnü'l-Hammâr'dır. İsmi ve künyesi hakkında farklı görüşler ileri sürülmektedir.¹⁰⁹⁶ Süryânî hekimî, filozof ve mütercim olan İbnü'l-Hammâr, Me'mûnî hanedanlarının sarayında Gürgeç'te "Akademi" diye tabir ettiğimiz ilmi müessesede çağdaşı kendisi gibi tabip ve filozof olan İbn Sînâ ile fikir alışverişinde bulunmuştur. Gürgeç Gazneli hâkimiyetine girdikten sonra Gazne'ye götürülen İbnü'l-Hammâr'a Sultan Mahmûd Müslüman olmasını teklif etmiş, fakat bu teklifi

¹⁰⁹⁴ Nizamî-i Arûzî, *Çehar Makale*, s. 116.

¹⁰⁹⁵ Eserleri ve hayatı ile ilgili geniş bilgi için bkz: Nizamî-i Arûzî, *Çehar Makale*, ss. 116-119; Beyhakî, Ali b. Zeyd, *Târîhu Hukemâ'i'l-İslâm (Tetimmetü Sivânî'l-Hikme)*, (nşr: Muhammed Şefî), Lahor, 1351/1933, ss. 88-90; İbnü'l-Kıftî, Ebu'l-Hasen Ali b. Cemaleddîn Yûsuf, *İhbâru'l-Ulemâ bi Ahbâri'l-Hukemâ'*, (nşr: M. Emîn el-Hancî), Kahire, 1326/1908, s. 266; İbn Ebî Usaybi'a, *Uyûnü'l-Enba'*, ss. 436-437; Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, c. I, s. 271; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn Esmâ'ü'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn*, Beyrut, ts., I, s. 806; Ömer Mahir, Alper, "Mesîhî, Ebû Sehl", *DİA*, İstanbul, 2004, c. XXIX, ss. 313-314.

¹⁰⁹⁶ Beyhakî, *Târîhu Hukemâ'i'l-İslâm*, s. 12; İbn Ebî Usaybi'a, *Uyûnü'l-Enba'*, ss. 428-429.

reddetmiştir. Ancak daha sonra gördüğü bir rüya sayesinde İslâmiyeti kabul etmiş, Kur'an-ı Kerim'i ezberlemiş, fıkıh bilgilerini öğrenmiştir. Ölüm tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber, Gazneli Mahmûd'un bir davetine giderken o sıralarda 100 yaşında bulunan İbnü'l-Hammâr'ın attan düşerek öldüğü söylenmektedir. İyi bir hekim olarak bilinen bu âlimin birçok eserleri olup, eserlerinden *Makale fî İmtihani'l-Etibbâ* isimli eserini Gürgenç'teki Me'mûnî hükümdarı Harezmsâha ithaf etmiştir. Ayrıca İbnü'l-Hammar'ın Süryanîceden Arapçaya tercümele de yaptığı bilinmektedir.¹⁰⁹⁷

İbn Irâk (v. H. 427/M. 1036'dan önce): Bîrûnî'nin hocası, matematik ve astronomi bilgini olan Ebû Nasr Mansûr b. Ali b. Irâk Afrigoğulları Hanedanlarının son hükümdarı Muhammed b. Irak'ın yeğenidir. Me'mûnîler hanedanlığı Afrigoğulları hanedanlığına son verip, topraklarını kendine bağlayınca İbn Irâk Gürgenç'te Bîrûnî ile birlikte ilmî çalışmalar yapmıştır. Gürgenç, Gazneli hâkimiyetine girince Bîrûnî ve diğer âlimler ile birlikte Gazne'ye gidip ömrünün sonuna kadar orada yaşamıştır. Sinüs kanununu keşfeden kişilerden birisi olarak bilinen İbn Irâk, matematik ve astronomi ile ilgili en dikkate değer çalışmalarından biri olan *el-Mecistî eş-Şahî* isimli eserini Harezmsâh Ebu'l-Hasan Ali b. Me'mûn'a ithaf etmiştir.¹⁰⁹⁸

İbn Sînâ (v. H. 428/M. 1037): Orta Çağ tıbbının önde gelen temsilcisi olan Ebû Ali Hüseyin b. Abdillâh b. Ali b. Sînâ da Gürgenç'te Me'mûnîlerin himayesinde çalışmalar yürüten filozoflardandır. Batıda Avicenna olarak bilinen İbn Sînâ Sâ mânî hükümdarının sarayında iken devlet sarsıntı geçirmeye başlayınca Buhara'dan ayrılıp kendine uygun bir çalışma ortamı ararken Gürgenç'e yolu düşmüştür. Burada Me'mûnî hanedanı mensuplarından Ali b. Me'mûn ile tanışmıştır. Kendisi de filozof

¹⁰⁹⁷ Geniş bilgi için bkz: Beyhakî, *Târîhu Hukemâ'i'l-İslâm*, ss. 12-15; İbnü'l-Kıftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, ss. 113-114; İbn Ebî Usaybi'a, *Uyûnü'l-Enba'*, ss. 428-429; Şehrezûrî, Muhammed b. Mahmûd, *Târîhü'l-Hükemâ: Nüzhetü'l-Ervâh ve Ravzatu'l-Efrâh*, (thk: Abdülkerim Ebû Şüveyrib), Birinci Baskı, Trablus, 1398/1988, ss. 297-298; Sehbân, Halifât, "İbnü'l-Hammar", *DİA*, İstanbul, 2000, c. XXI, ss. 65-66.

¹⁰⁹⁸ Eserleri ve hayatı ile ilgili bkz: Ebu'l-Kâsım, Kurbânî, *Zindeginâme-i Riyâzidânân-i Devre-i İslâmî*, Tahran, 1375 h.ş./1996, ss. 112-120; Ferruh, Müftüoğlu, "İbn Irâk", *DİA*, İstanbul, 1999, c. XX, ss. 87-88.

tabiatlı, erdemli ve sevilen bir kişi olan Emir Ali b. Me'mûn, İbn Sînâ'ya şehirde kaldığı müddetçe maaş bağlamıştır. O dönemde şehirde bulunan ilim adamlarıyla da tanışma imkânı bulan İbn Sînâ ilmî faaliyetlerini sürdürürken Gazneli Mahmûd Gürgenç'teki bu âlimleri Gazne'ye çağırınca şehirden çıkıp kaçmaya karar vermiştir. Gazneli Mahmûd İbn Sînâ'yı buldurmak için resmini yaptırıp çeşitli bölgelere gönderdiyse de bir sonuç elde edilememiş; âlim önce Cürcân'a, sonra Dihistan'a gitmiş, ardından Büveyhî hükümdarını tedavi etmek için sarayında bulunmuştur. İslâm filozofları arasında en çok eser vermiş olan İbn Sînâ tıp, mantık, riyaziyyat, tabîyyat ve metafizik gibi birçok alanda oldukça geniş hacimli eserler bırakmıştır. Onun *el-Kanûn fi't-Tıb* isimli eseri asırlar boyunca Avrupa üniversitelerinde ders kitabı olarak okutulmuştur. Görüldüğü üzere bu meşhur âlim de Gürgenç'te bulunmuş ve ilmî faaliyetlerini bu şehirde de sürdürmüş, burada Bîrûnî ile ilmî münazaralarda bulunmuştur.¹⁰⁹⁹

Seâlibî, Ebû Mansûr (v. H. 429/M. 1038): Gürgenç'te Me'mûnîler döneminde bulunan Ebû Mansûr Abdülmelik Muhammed b. İsmâil es-Seâlibî, kendisi veya dedesi kürk dikimi ve ticaretiyle meşgul olduğundan Seâlibî ve Ferra' nisbesiyle tanınmıştır. Me'mûnîlerden II. Me'mûn'un davetiyle Gürgenç'e gelen Seâlibî buradaki ilmî meclislerde bulunmuş; şehrin kütüphanelerinde çalışmış ve Harezşah'ın desteğiyle rahat bir hayat sürmüştür. Kendi zamanındaki diğer âlimler gibi Seâlibî de Gazne'ye gitmiştir. Şair, arap dili ve edebiyatı âlimi olan Seâlibî, eserlerinden bir şiir antolojisi olan *Hâssu'l-Hâs, el-Letâif ve'z-Zerâif fi Medhi*

¹⁰⁹⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz: Nizamî-i Arûzî, *Çehar Makale*, ss. 116-121; Beyhakî, *Târîhu Hukemâ'i'l-İslâm*, ss. 38-61; İbnü'l-Kıfî, *İhbâru'l-Ulemâ*, ss. 268-278; İbn Ebî Usaybi'a, *Uyûnü'l-Enba'*, ss. 437-459; Şehrezûrî, *Târîhü'l-Hükemâ*, ss. 367-375; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, c. II, ss. 157-162; V. V., Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, (başlangıç, izah ve düzeltmeler: M.Fuad Köprülü), Altıncı Baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1984, ss. 50-52; Kurbânî, *Zindeginâme-i Riyâzidânân*, ss. 29-34; Usta, *a.g.e.*, ss. 560-565; Mehmet Dağ- Hasan Aydın, *Ortaçağ İslâm Kültüründe Felsefe: Akımlar, Filozoflar ve Temel Sorunlar*, Birinci Baskı, İstanbul, 2017, ss. 241-290; Hilmi Ziya, Ülken, "İbn Sînâ" *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, ts., c. V/II, ss. 807-824; Ömer Mahir, Alper, "İbn Sînâ", *DİA*, İstanbul, 1999, c. XX, ss. 319-322.

Mehâsini'l-Eşya ve Ezdâddihâ, Âdâbu'l-Mulûk ve Nasru'n-Nazm ve Hallu'l-İkd gibi eserlerini Gürgenç'te himayesini gördüğü emirlere ithaf etmiştir.¹¹⁰⁰

Bîrûnî (v. H. 453/M. 1061): Harezm'in Gürgenç'ten önceki merkez şehrinde H. 363 (M. 973) yılında dünyaya gelen Ebû'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, Türk-İslâm ve dünya tarihinin en tanınmış ilim adamlarından biridir. Bîrûnî de yukarıda saydığımız ilim adamları gibi Gürgenç'te Me'mûnî hanedanlığının himayesinde şehirde ilmî faaliyetlerde bulunan ilim adamlarındandır. İlk başta Afrigoğulları hanedanlığının himayesinde, özellikle bu sülaleden İbn Irâk'tan Öklit geometrisi ile Batlamyus'un astronomisini okumuştur. Gürgenç'te Me'mûnî hanedanlığı kurulunca (H. 385/M. 995) Kât şehrini terkeden Bîrûnî, daha sonra Gürgenç emîri Ebu'l-Hasan Ali b. Me'mûn'un daveti üzerine Gürgenç'e gelmiştir. Bîrûnî Gürgenç'te hükümdarın sarayının yanında kendisine tahsis edilen dairede ilmi çalışmalarını sürdürmenin yanı sıra siyasî faaliyetlerde de bulunmuş, idarî sorunları çözmeye yardımcı olmuştur. Nitekim Harezmşah II. Me'mûn, Halife'nin elçisine karşılamak üzere Bîrûnî'yi görevlendirdiği gibi¹¹⁰¹, Bîrûnî'nin tavsiyesi üzerine Karahanlılar ile Me'mûnîler işbirliği yapmaya çalışmışlardır.¹¹⁰² Bîrûnî eserinde de bu devlet işleri ile uğraştığı için rasad işlerine az zaman bulabildiğini belirtmektedir.¹¹⁰³ Bîrûnî Gürgenç'i bir ikametgâh olarak benimsemiş ve eserlerinde şehirden "vatanım" diye bahsetmiştir. Gürgenç emirlerine karşı minnet duyduğu için şehirde yaptığı "Şahın çenberi" isimli astronomi aletini Ebu'l-Abbas II. Me'mûn'a ithaf etmiştir. Gürgenç'in Gazneli hâkimiyetine girmesi, Gazneli Mahmûd'un Bîrûnî'yi diğer âlimlerle birlikte Gazne'ye götürmesiyle hayatının kalan kısmını Gazne'li hâkimiyetinde geçirmiştir. Bu dönemde sarayda danışmanlık görevlerinde de bulunan Bîrûnî imparatorluğun sağladığı imkânlarla ilmi araştırmalarını da sürdürmüştür. Astronomi, geometri, aritmetik, fizik, kimya, tıp, eczacılık, tarih,

¹¹⁰⁰ Hayatı ve eserleriyle ilgili bkz: Ebû Mansûr Seâlibî, *Hükümdarlık Sanatı (Âdâbu'l-Mulûk)*, (çev: Sait Aykut), İnsan Yayınları, İstanbul, 1997, ss. 9-23; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, c. III, s. 178-180; Carl, Brockelmann-Nihad M.Çetin, "Seâlibî", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1966, c. X, ss. 262-266; Tevfik Rüştü, Topuzoğlu, "Seâlibî, Ebû Mansûr", *DİA*, İstanbul, 2009, c. XXXVI, ss. 236-239.

¹¹⁰¹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, ss. 639-640.

¹¹⁰² Utbî, *Târîh-i Yemînî*, c. II, s. 252; Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, ss. 644-645.

¹¹⁰³ Bîrûnî, *Tahdîdü Nihâyâtü'l-Emâkin*, s. 60.

coğrafya, filoloji, etnoloji, jeodezi, botanik, minoroloji, dinler ve mezhepler tarihi gibi otuza yakın bilim dalında buluşlar ve çalışmalar yapan Bîrûnî İslâm âleminin en büyük bilgini olarak tanınmaktadır.¹¹⁰⁴

Gürgenç'te Me'mûnîler hanedanlığı döneminde âlimleri himaye eden Harezmsahlara vezirleri de yine ilim ehli insanlardı. Bu dönemde şehirde vezirlik görevinde bulunan bütün Harezm'de halkın hürmet ve saygısını kazanan **Ahmed b. Hasan Süheylî el-Harezmi** (v. H. 418/M. 1028) bulunmaktaydı. Aynı zamanda şair, tabip ve edîb olan Ahmed-i Süheylî, Gürgenç'te çıkan karışıklardan dolayı önce Bağdat'a, ardından Rey'e gitmek zorunda kalmıştır.¹¹⁰⁵

2. Harezmsahlara Dönemi ve Sonrası

Zemahşerî (v. H. 538/M. 1144): Gürgenç'e bağlı yerleşim birimlerinden Zemahşer'de H. 467/M. 1075 yılında dünyaya gelen Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer el-Harezmi ez-Zemahşerî bölgenin övünç kaynağı olduğu için "Fahr-i Harezmi" lakabıyla anılmaktadır. Harezmsahlara Devletinin ilk yıllarında Gürgenç'te medresede tahsil gören Zemahşerî, daha sonra Buhara ve Bağdat gibi şehirlerde farklı âlimlerden hadis, fıkıh, nahiv, edebiyat gibi dersler almıştır. Fakat ilmî şahsiyetinin oluşmasında en büyük tesiri Harezm'de Mu'tezile görüşlerini yaydığı söylenen Ebû Mudâr Mahmûd b. Cerîr ed-Dâbbî'den almıştır. Zemahşerî kendisi de itikadda Mu'tezili, amelde Hânefi olarak bilinmektedir. Zemahşerî bir ara Mekke'ye gidip önce iki daha sonra da üç yıla yakın ikamet ettiği ve Kâbe'ye yakın bir yerde kaldığı

¹¹⁰⁴ Hayatı ve eserleri hakkında bkz: Nizamî-i Arûzî, *Çehar Makale*, ss. 116-118; Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî, *el-Ensâb*, (thk: Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî), İkinci Baskı, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire, 1400/1980, c. II, s. 363; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. XVII, ss. 180-190; Beyhakî, *Târîhu Hukemâ'i'l-İslâm*, ss. 62-64; İbn Ebî Usaybi'a, *Uyûnü'l-Enba'*, s. 459; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn 'an-Esâmi'l-kütüb ve'l-Fünûn*, (nşr: Şerefettin Yalçınkaya-Kilisli Rifat Bilge), I-II, (İstanbul, 1941 baskısından tıpkıbasım), Beyrut, ts., c. I, s. 9; Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, ss. 52-54; A.V., Vinogradov, *Tısyaçeletiya Pogrebenniye Pustiney*, İzdatelstvo Prosveşeniye, Moskova, 1966, ss. 141-151; Kurbânî, *Zindeginâme-i Riyâzidânân*, ss. 176-197; Henry, Corbin, *Histoire de la Philosophie İslâmique (İstoriya İslâmskoy Filosofii)*, (Rusçaya çev: A.A. Kuznessova), Progress-Tradissiya, Moskova, 2010, ss. 146-148; Aydın, Sayılı, "Bîrûnî", *Belleten*, c. XIII, sy. 49, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2003, ss. 53-89; A. Zeki Velidi, Togan, "Bîrûnî", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979, c. II, ss. 635-645; Günay, Tümer, "Bîrûnî", *DİA*, İstanbul, 1992, c. VI, ss. 206-215.

¹¹⁰⁵ Nizamî-i Arûzî, *Çehar Makale*, s. 116; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. V, ss. 31-34.

için "Carullah" ("Allah'ın komşusu") lakabını almıştır. Zemahşerî'ye Gürgenç'te dönemin hükümdarı Harezmşah Atsız büyük itibar göstermiştir. Zemahşerî de Arapça öğrenmek isteyenlerin kolaylıkla kullanabilecekleri, Arapça kelime ve kısa cümlelerden ibaret, pratik bir sözlük olan *Mukaddimetü'l-Edeb* isimli eserini Atsız'a ithaf etmiştir. Mekke, Bağdat ve Gürgenç dâhil Harezmi'nin birçok şehirlerinde öğrenciler yetiştiren Zemahşerî, hadis, fıkıh, kelim, tefsir, lügat ve edebiyat alanında birçok eserler kaleme almıştır. Özellikle Arap asıllı olmamasına rağmen Arap diline çok iyi hâkim olmasından dolayı "Şeyhü'l-Arabiyye" diye isimlendirilen Zemahşerî'nin, bir gün Mekke'de bulunduğu sırada Ebû Kubeys dağına çıkararak Araplara "Atalarınızın dilini gelin benden öğrenin" dediği rivayet edilmektedir. Ömrünün son yıllarını Gürgenç'te geçiren Zemahşerî, bu şehirde de vefat etmiştir.¹¹⁰⁶ Zemahşerî'nin türbesi şimdiki Köhneürgenç'in Köroğlu ilçesindeki (eski Zemahşer'de, Türkmencede "İzmişir") mezarlıkta bulunduğu ileri sürülmekte ve ona atfedilen türbe bulunmaktadır. Türbenin daha H. VIII./M. XIV. yüzyılda varolduğuna İbn Battûta da değinmektedir.¹¹⁰⁷

Cürcânî İsmâil b. Hasan (v. H. 531/M. 1137): Harezmşahlar Devleti döneminde Gürgenç'in başkent olması hasebiyle şehirde tıp alanında uzman tabip ve

¹¹⁰⁶ Geniş bilgi için bkz: Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Carullah Mahmûd b. Ömer Harezmî, *Mukaddimetü'l-Edeb: Hvarizm Türkçesi ile Tercümelî Şuhter Nüshası*, (haz: Nuri Yüce), İkinci Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, ss. 6-11; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemül-Üdebâ*, c. XIX, ss. 126-135; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. XVIII, ss. 37-38; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. IX, s. 330; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, c. V, ss. 168-174; Kureşî, Muhyiddîn Ebû Muhammed Abdulkadir b. Muhammed b. Nasrullah b. Salim b. Ebi'l-Vefa el-Hanefî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, (thk: Abdulfettah Muhammed), Dâru'l-Ulûm, Riyad, 1413/1993, c. III, ss. 448-449; İbn Kutluboğa, Ebû'l-Fida Zeynüddîn Kâsım es-Südü'nî, *Tâcü't-Terâcim*, (thk: Muhammedhayr Ramazan Yûsuf), Birinci Baskı, Dâru'l-Kalem, Beyrut, 1413/1996, ss. 291-293; Süyûtî, *Tabakâti'l-Müfessirîn*, ss. 120-121; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, c. II, ss. 1475-1484. Ayrıca bkz: Ziriklî, Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed, *el-A'lâm*, On beşinci Baskı, Dâru'l-İlmî'l-Melaîn, Beyrut, 2002, c. VII, s. 178; Corci Zeydan, *Târîhu Âdâbi'l-Lugati'l-Arabiyye*, (thk: Şevki Zaif), Dâru'l-Hilâl, Kahire, ts., c. III, ss. 48-53; Togan, *Horezm Kültürü Vesikalari*, ss. 5-8; İ.Yu, Kraçkovskiy, *İzbranniye Soçineniya*, İzdatelstvo Akademiya Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1957, c. IV, ss. 313-316; Zekeriya, Kitapçı, *Orta Asya Türklüğünün Arap Dili ve Edebiyatına Hizmetleri: Harzem Dil Ekolü*, Birinci Baskı, Yedi Kubbe Yayınları, Konya, 2004, ss. 49-72, 213-226; Rahman, İlmamedov, "Zemahşerî'nin Mukaddimetü'l-Edebinde Kur'ân'la İlgili Terimler", *UÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 20, sy. 2, Bursa, 2011, ss. 191-207; Nuri, Yüce, "Zemahşerî" *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1986, c. XIII, ss. 509-514; Mustafa Öztürk-Mehmet Suat, Mertoğlu, "Zemahşerî", *DİA*, İstanbul, 2013, c. XLIV, ss. 235-238.

¹¹⁰⁷ İbn Battûta, *er-Rihle*, c. I, s. 366.

carrahlar bulunmaktaydı. Bunlardan en ünlü hekim ve cerrah Ebû İbrâhim Zeynüddîn b. Hasan el-Hüseynî el-Cürcânî'dir. Hayatının büyük bir bölümünü Cürcân'da geçirdikten sonra Kutbüddîn Muhammed'in Harezmsahlığı döneminde Gürgeç'e gelmiş, şehirde tedavi ve cerrahi sahalarında büyük başarı göstermiştir. Harezmsah Atsız ile iyi arkadaşlık kuran Cürcânî, onun Harezmsahlığı döneminde de hizmetinde bulunmuş, çeşitli kitaplar yazarak ona takdîm etmiştir. Ömrünün sonlarına doğru ise Merv'e yerleşmiş ve orada vefat etmiştir. H. V./M. XI. yüzyıl hekimleri arasında seçkin bir yere sahip olan Cürcânî'yi çalışmalarından dolayı Harezmsah hükümdarları ödüllendirmişlerdir. Cürcânî'nin tıpla ilgili çeşitli eserleri olup, bunlardan en önemlisi *Zahîre-i Harezmsahî* isimli Farsça telif ettiği tıpla ilgili ansiklopedik eseridir. Sonraki dönem tabiplerinin de büyük ölçüde yararlandığı, çeşitli hastalıklar ve bunların tedavisi ile ilgili eserin özellikle göz kataraktı tedavisi ile ilgili kısımlarının bugünkü tıp tarafından da kabul edildiği görülmektedir.¹¹⁰⁸ Cürcânî'nin Harezmsah Atsız'a ithaf ettiği ve *Zahîre-i Harezmsahî* isimli eserinin bir özeti ve ayrıntılı bilgiler içeren *el-A'râzu'l-Tıbbiyye ve'l-Mebâhişü'l-'Aliyye* isimli eserinde ise yine çeşitli hastalıklar ve tedavileriyle birlikte eserin sonunda altı adet erkek ve altı adet kadın iskeleti resminin bulunması onun cerrahi alanda o dönemde üstün bir bilgiye sahip olduğunu; ayrıca eserinin bir yerinde sinir sistemi enfeksiyonu olan tetanozu konu edinmesi bu virüsün daha o dönemde üzerinde çalışıldığını göstermektedir.¹¹⁰⁹ Dolayısıyla Gürgeç'te görev yapan bu ünlü tabip dünya tıbbının önde gelen hekimlerindedir. Cürcânî'den sonra da Harezmsahlar devleti döneminde Gürgeç'te hastanede görev yapan tabipler bulunmaktaydı. Bunlar Merv, Bağdat gibi dönemin ilim merkezlerinden şehre çağırılıyordu.¹¹¹⁰ Hatta Reşîdüddîn Vatvât'ın

¹¹⁰⁸ Ravendî, bu kitapta şarabın zararları hakkında da bilgi olduğunu, eğer kim onu dikkatli okursa haram olması ve ahiretteki cezalarıyla birlikte insana bu dünyadaki zararlarını da anlayıp içkiden sakınacağını belirtir. Râvendî, *Râhatu's-Sudûr*, ss. 416-417.

¹¹⁰⁹ Cürcânî ve eserleriyle ilgili bkz: Beyhakî, *Târîhu Hukemâ'i'l-İslâm*, ss. 172-174; İbn Ebî Usaybi'a, *Uyûnü'l-Enba'*, s. 472; Şehrezûrî, *Târîhü'l-Hükemâ*, ss. 364-366; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. XIX, s. 265; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, c. I, s. 130; L., Richter-Bernburg, "Medicine, Pharmacology and Veterinary Science In Islamic Eastern Iran and Central Asia", *History of Civilization of Central Asia*, (ed. C.E. Bosworth-M.S. Asimov), Unesco Publishing, France, 2000, vol. IV/II, ss. 310-311; Carl, Brockelmann, "Cürcânî", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1977, c. III, s. 247; Hasan, Doğruyol, "Cürcânî İsmâil b. Hasan", *DİA*, İstanbul, 1993, c. VIII, ss. 333-334.

¹¹¹⁰ Abbas İkkal, *a.g.e.*, s. 42. Ayrıca bkz: Vatvât, *Resmî Hatlar*, ss. 91-92.

mektubundan da anlaşılacağı üzere Bağdat'a tıp ilmini tahsil edip, sonra memlekette tabip olmaları için insanlar gönderiliyordu.¹¹¹¹

Sinnârî (v. H. 539/M. 1144): Ebu'l-Hasan Ali b. Irak el-Harezmî Gürgeç'in parlak döneminde şehre yerleşen âlimlerdendir. Dil, nahiv, aruz, fıkıh, tefsir ilminde âlim olan es-Sinnârî, Buhara'da fıkıh dersleri gördükten sonra Gürgeç'e gelip kelim derslerine iştirak etmiş ve fıkıh hocası olarak çalışmış sonra da Harezm'in köylerinden Müzâne'ye yerleşmiştir. es-Sinnârî bu köyü kendine vatan edinmiş, cuma namazlarında köyün camisinde imam olarak görev yapmıştır. Tefsire dair *Şemârihü'd-Dürer* isimli kitabı da bulunan es-Sinnârî bu köyde vefat etmiştir.¹¹¹²

Bakkâlî (v. H. 562/M. 1167): Yine bu dönemde Gürgeç'te tefsir ve nahiv âlimi olan Zeynü'l-Meşâyih Ebu'l-Fazl Muhammed b. Ebi'l-Kâsım b. Baycuk el-Harezmî yetişmiştir. Gürgeç şehrinde doğan bu âlim kuru yiyecekler alıp sattığı için Bakkâlî diye meşhur olmuştur. Gürgeç'te Zemahşerî'den dil, nahiv, hadis dersleri alan Bakkâlî, kısa zamanda meşhur olmuş, Zemahşerî'nin ölümü üzerine yerine geçerek talebelere ders vermiştir. Tefsir kitabı, nahiv, beyanla ilgili eserleri de bulunan Bakkâlî doğduğu şehir Gürgeç'te vefat etmiştir.¹¹¹³

Fahreddîn er-Râzî (v. H. 606/M. 1210): Rey'de dünyaya gelen Ebû Abdillâh Fahreddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî'nin tahsil için gittiği farklı şehirler arasında Gürgeç'te zikredilmektedir. Kelam, felsefe, tefsir ve usûl-i fıkıh alanında çalışmalar yapan ve Eş'arî âlimlerinden olan Fahreddîn er-Râzî'nin Gürgeç'te iken Mu'tezilî âlimleriyle yaptığı münazara sonrasında olaylar çıkmış ve Gürgeç'ten ayrılmıştır. Fahreddîn er-Râzî, bazı siyaset adamlarıyla birlikte dönemin sultanları Harezmşah Tekiş ve Alâeddîn Muhammed'in büyük ilgisini görmüş, eserlerinden bazılarını Harezmşah'a ithaf etmiştir. Fahreddîn er-Râzî hakkında konumuzla ilgili olan ve ileride tekrar değineceğimiz gibi bir diğer husus

¹¹¹¹ Vatvât, *Resmi Hatlar*, ss. 9-16.

¹¹¹² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. XIV, ss. 63-64; Ziriklî, *el-A'lâm*, c. IV, s. 312.

¹¹¹³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. XIX, s. 5; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, c. VI, ss. 392-394; Süyûtî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, s. 117; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, c. I, ss. 51, 394, 488-489, c. II, ss. 1760, 1829, 2040; Ayrıca bkz: Ziriklî, *el-A'lâm*, c. VI, s. 335; Kitapçı, *Harzem Dil Ekolü*, ss. 73-78; Tayyar, Altıkulaç, "Bakkâlî", *DİA*, İstanbul, 1991, c. IV, ss. 544-545.

ise Gürgeç'te hâlâ ayakta olan ve ona atfedilen türbedir. Kaynaklarda Fahreddîn er-Râzî'nin Herat'ta öldüğü, fakat kendisini mühlidlikle suçlayanların¹¹¹⁴ naaşına zarar vermemeleri için vasiyeti gereği Herat yakınlarındaki Mizdahkân köyüne defnedildiği ve gizli tutulduğu¹¹¹⁵; bir diğer rivayete göre ise gizlice kendi evine gömüldüğü söylenmektedir.¹¹¹⁶ Dolayısıyla kabrinin etrafında oluşan bu muamma, onun Gürgeç'te defnedildiği gibi rivayetlerin de türemesine yol açmıştır.¹¹¹⁷

Mutarrizî (v. H. 610/M. 1213): Gürgeç'te H. 538/M. 1143 yılında dünyaya gelen Ebü'l-Feth Burhânüddîn Nâsır b. Abdisseyid b. Ali el-Harezmî, atalarından birinin sırma ve sim işlemeciliği, elbise nakışı ile uğraştığı için Mutarrizî lakabını almıştır. Zemahşerî'nin öldüğü yıl, aynı yerde, yani Gürgeç'te dünyaya geldiği, Zemahşerî gibi Arap dili ve edebiyatı âlimi, sözlükçü olması sebebiyle "Halîfetü'z-Zemahşerî" diye tanınan Mutarrizî, yine onun gibi îtikadda Mu'tezilî, amelde Hanefî idi. Başta Zemahşerî'nin öğrencileri olmak üzere birçok âlimden ders alan Mutarrizî, hacca giderken Bağdat'a da uğrayıp, dil ve edebiyat dersleri vermiştir. İyi bir eğitimci olan Mutarrizî başta oğlu Cemaleddîn Ali olmak üzere birçok öğrenci de yetiştirmiş, dil, edebiyat, lügat, gramere dair farklı eserler yazmıştır. Mutarrizî Gürgeç'te vefat etmiştir.¹¹¹⁸ Öğrencilerinden nahiv ve fıkıh âlimi olan Kâsım b. Hüseyin el-Harezmî'nin de Harezm'de bulunduğu, büyük bir ihtimalle Gürgeç kuşatmasında

¹¹¹⁴ Zira Fahreddîn er-Râzî'nin Kerrâmîler tarafında zehirlendiği de söylenmektedir. Bkz: Sübkî, *Tabakâtü's-Şafî'yeti'l-Kübrâ*, c. VIII, s. 86.

¹¹¹⁵ İbn Ebî Usaybi'a, *Uyûnü'l-Enba'*, s. 468; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, c. V, s. 252.

¹¹¹⁶ İbnü'l-Kıfî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 190.

¹¹¹⁷ Türbesiyle ilgili Mimari başlığı altında bilgi verilecektir.

Fahreddîn er-Râzî'nin hayatı ve eserleri için bkz: İbn Ebî Usaybi'a, *Uyûnü'l-Enba'*, ss. 462-470; İbnü'l-Kıfî, *İhbâru'l-Ulemâ*, ss. 190-192; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, c. IV, ss. 248-252; Sübkî, *Tabakâtü's-Şafî'yeti'l-Kübrâ*, c. V, s. 138, c. VIII, ss. 86-93; Bağdatlı İsmâil Paşa, *a.g.e.*, II, ss. 107-108; J.H., Kramers, "Râzî", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1964, c. IX, ss. 645-646; Corbin, *a.g.e.*, ss. 264-266; Yusuf Şevki, Yavuz, "Fahreddîn er-Râzî", *DİA*, İstanbul, 1995, c. XII, ss. 89-95.

¹¹¹⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. XIX, ss. 212-213; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, c. V, ss. 369-371; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, c. III, ss. 528-529; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, s. 309; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, c. II, ss. 1447-1448.

İbnü'l-Esîr, ölüm tarihi olarak 606/1209 gibi daha erken tarih vermekte ve ismini "Mecd el-Mutarizî" olarak vermektedir. Bkz: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. X, s. 351.

Ayrıca bkz: Zirikî, *el-A'lâm*, c. VI, s. 348; Kitapçı, *Harzem Dil Ekolü*, ss. 99-102; Aladdîn, Gültekin, El-Mutarrizî'nin el-İkna' adlı Eseri ve Dil Öğretim Yöntemi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Samsun, 2011, ss. 39-59; M. Sadi, Çöğenli, "Mutarrizî", *DİA*, İstanbul, 2006, c. XXXI, ss. 375-377.

Moğolların onu öldürdükleri (H. 617/M. 1221) belirtilmektedir. Yâkût el-Hamevî onunla Harezm'de karşılaştığını da belirtir.¹¹¹⁹

Şihâbüddîn Hayvakî (Hîvekî) (v. H. 616/M. 1220 ?): Harezmsaşlar devleti döneminde Gürgenç'te bulunan meşhur âlimlerden biri de şehrin kadısı Harezmsaş Muhammed'in katında üstün bir mevkie sahip¹¹²⁰, "Dinin direği ve ülkenin kalesi"¹¹²¹ aslen Gürgenç'e bağlı Hivak şehrinden olan¹¹²² Şihâbüddîn Hayvakî'dir. Daha önce de değindiğimiz gibi Şihâbüddîn Ebû Saîd b. İmrân Hayvakî'nin Gürgenç şehrinde itibar sahibi olduğu ve büyük hizmetler yaptığı bilinmektedir. Nitekim o, Gurlular şehri kuşattığında minberlerden halka hararetli konuşmalarıyla şehri savunmaya davet etmiş ve şehrin düşmandan korunmasına vesile olmuştur.¹¹²³ Moğol istilasının başladığı sırada da Harezmsaş'ın yaptığı toplantıda hazır bulunmuş ve savaş stratejisini belirlemek üzere fikirlerini ve yapılması gerekenleri sultana bildirmiştir.¹¹²⁴ Fakat düşmanı durdurmanın mümkün olmadığını, Harezmsaş Muhammed'in de onun önerilerini yerine getirmeden çekip gittiğini görünce belki ileride sultana hizmetim dokunur düşüncesiyle şehirden ayrılmıştır. Gürgenç'te bulunduğu sırada şafîî camisinin yanında emsali görülmemiş büyük bir kütüphane yapan Şihâbüddîn, yanında kitaplarını götüremediği için çok üzölmüştür. Şihâbüddîn Hayvakî birçok dil bilen, belagat, tıb, lügat ilimlerinden haberdar; ayrıca büyük bir fakîh idi. Fikhî konularda herkes onun fetvasına başvuruyordu. Ona müracaat eden insanların fazlalığından bir meselenin cevabını almak için bir yıl bekleyenlerin olduğu rivayet edilmektedir. Gürgenç'te beş medresede ders veren bu büyük âlim¹¹²⁵, Gürgenç'ten ayrılıp oğlu Seyyid Fazıl Taceddîn ve birçok Harezmlî ile birlikte

¹¹¹⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz: Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. XVI, ss. 238-253; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, s. 230; Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay, *Fevâidü'l-Behiyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*, (thk: Muhammed Bedreddîn Na'sânî), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, ts., ss. 153-154; Corci Zeydan, *a.g.e.*, c. III, s. 51.

¹¹²⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 402.

¹¹²¹ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 402.

¹¹²² Kazvînî, *Âsârü'l-Bilâd*, s. 529.

¹¹²³ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 402.

¹¹²⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 402.

¹¹²⁵ Sa'deddîn-i Hammûye (v. H. 671/M. 1272-73) isimli Kübrevî şeyhinin de Harezm'de Şihâbüddîn Hayvakî'den ders aldığı, daha sonra Necmeddîn-i Kübrâ'dan icazet aldığı belirtilmektedir. Geniş bilgi için bkz: Reşat, Öngören, "Sa'deddîn-i Hammûye", *DİA*, İstanbul, 2008, c. XXXV, ss. 389-391.

Nesâ'da bir müddet ikamet etmiştir. Moğollar Nesâ'yı ele geçirdikten sonra komutanlar tarafından bu büyük âlim oğluyla birlikte öldürülmüştür. Şihâbüddîn Hayvakî ve oğlu Nesâ'da "Cüfne" mezarlığına defnedilmiştir.¹¹²⁶

Necmeddîn-i Kübrâ (v. H. 618/M. 1221): Ebü'l-Cennâb Necmeddîn-i Kübrâ Ahmed b. Ömer el-Hîvekî el-Harezmî Gürgeç'e bağlı Hîve (Hîvek) şehrinde doğmuştur (H. 540/M. 1145 ?). Gençlik yıllarını Harezm'de geçirdikten sonra ilim tahsili için memleketinden ayrılarak, İsfahan, Hemedan, Nîşâbur, Mekke, İskenderiye gibi şehirlerde otuz beş yaşına kadar dolaşmıştır. Menkıbeye göre farklı anlatımları bulunan hayatına dair rivayetlerden de anlaşılacağı üzere Necmeddîn-i Kübrâ'nın şeyh aramaya koyulduğu ve farklı Şeyhler'le irtibata geçtiği anlaşılmaktadır. Kübreviyye tarikatının kurucusu olan Necmeddîn-i Kübrâ Gürgeç'e döndükten sonra hayatını müridlerinin terbiyesine vakfetmiştir. Moğollar Gürgeç'i istila ettiklerinde şehirde bulunmaktaydı. Bir ara Cengiz Han'ın Necmeddîn-i Kübrâ'nın isminden ve şan şöretinden haberi olduğu için şeyhe haber gönderip, şehrin kuşatılacağını, dolayısıyla kendisine zarar gelmemesi için şehirden ayrılmasını ve yanına gelmesini söylemiştir. Necmeddîn-i Kübrâ ise yetmiş küsur sene şehir halkıyla beraber iyi ve kötü günler geçirdiğini, şimdi bu zor günlerinde de bunların yanında olacağını, eğer giderse mürüvvet ve fütüvvetten uzak olacağını belirtmiştir.¹¹²⁷ Barthold, Cengiz Han'ın şeyhe böyle bir haber göndermesinin düşük bir ihtimal olduğunu, zira Moğolların şehri tahrip ve yağma etme niyetinde olmadıkları için böyle bir teklifte bulunulmasına bir sebep olmadığını belirtmektedir. Fakat Moğolların her bir yeri istila ettiklerinde adetleri olduğu gibi Gürgeç'in istilasında da halkın içerisinde ilim ve sanat ehline dokunmamalarına bakılırsa Necmeddîn-i Kübrâ'ya da dokunmak istememiş olabilirler. Ayrıca şeyhin zühd ve takvasını öğrenen Moğollar, Gürgeç'i de zaten savaştan, zayıf vermeden ele geçirmek istedikleri için halkın teslim olmasını sağlamak maksadıyla onu kullanmak

¹¹²⁶ Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, ss. 50-53.

Şihâbüddîn Hayvakî ve oğlunun mezarı şimdiki Aşkabat şehrinin yakınındaki Bağır köyünde bulunmaktadır. Üzerinde bir türbe bulunan bu mezarı yerli halk "Babacan'ın mezarı" veya "Babacan'ın Türbesi" diye isimlendiriyor ve ziyaret ediyorlar.

¹¹²⁷ Reşidüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, s. 516.

istemmiş olabilirler. Savaş sırasında Necmeddîn-i Kübrâ'nın şehadetine, cesedinin de ölülerin arasında bulunmadığı¹¹²⁸ veya daha sonra bir müridinin rüyasında yerini söylediğine dair farklı rivayetler mevcuttur.¹¹²⁹ Yafî ise, cesedinin ölülerin arasında bulunduğunu ve kendi ribâtına defnedildiğini anlatmaktadır.¹¹³⁰ Genel olarak Necmeddîn-i Kübrâ'nın tarihi hayatı ile menkıbevi hayatı arasında farklılıklar olsa da, onun Gürgeç'te tasavvuf hayatını başlattığı, Moğol saldırılarına karşı müridleri ile şehri savunduğu ve bu uğurda şehit olduğu anlatılmaktadır.¹¹³¹ Şehir halkı da bu şeyhe olan sadakat ve vefaları sebebiyle daha sonraki yıllarda ona bir türbe ve zaviye yapmışlardır. H. 733/M. 1333 yılında İbn Battûta şehirde bulunduğu sırada bu türbe ve yanındaki zaviyeden, orada gelip geçenlere yemek dağıtıldığından bahseder¹¹³² ki bu türbe günümüze kadar ayakta kalmış ve halk burayı ziyaret etmektedir.

Mecdüddîn el-Bağdâdî' (v. H. 616/M. 1219 ?): Necmeddîn-i Kübrâ'nın müridlerinden Kübreviye tarikatı şeyhi Ebû Saîd Şeref b. Müeyyed b. Ebü'l-Feth el-Bağdâdî'nin, Bağdat'da veya Harezm'de H. 556/M. 1161 yılında doğduğu söylenmektedir. Farklı rivayetler olmakla birlikte, Mecdüddîn el-Bağdâdî'nin annesinin ve kendisinin tabip olduğu, Harezmşah'ın Abbâsî halifesinden Gürgeç'e bir tabip göndermesini istemesi üzerine el-Bağdâdî ve ailesinin Harezm'e gönderildiği belirtilmektedir.¹¹³³ Harezmşahlar devletinin Abbâsî halifesi ile aralarının genellikle açık olması bu bilgiyi biraz şüpheli kılsa da, Abbâsî-Harezmşah

¹¹²⁸ Camiü't-Tevârîh'in bazı nüshasında cesedinin bulunduğu zikredilir. Bkz: Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârîh*, c. I, s. 516.

¹¹²⁹ Menkıbeye göre hayatı ile ilgili bkz: Abdurrahman Câmî, *Nefâhetü'l-Üns min Hadarâti'l-Kuds: Evliyâ Menkıbeleri*, (tercüme ve şerh Lâmiî Çelebi, haz: Süleyman Uludağ-Mustafa Kara), Marifet Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 590-595.

¹¹³⁰ Yafî, Ebû Muhammed Afîfüddîn Abdullah el-Yemenî, *Mir'âtü'l-Cinân ve 'İbretü'l-Yekân fî Ma'rifeti Havâdîsi'z-Zamân*, Birinci Baskı, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1417/1997, c. IV, ss. 33-34.

¹¹³¹ Hayatı ve eserleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Yevgeniy Eduardoviç, Bertels, *İzbranniye Trudi: Sufizm i Sufiyskaya Literatura*, Nauka, Moskova, 1965, ss. 324-334; Mustafa, Kara, *Türkistanın Diyarının Şuglası Necmeddîn Kubra*, (Türkmenceye çev: Rahman İlmammedov), İstanbul, 2008, ss. 37-65; Süleyman, Gökbulut, *Necmeddîn Kübrâ ve Kübrevîlik*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmış Doktora Tezi), İzmir, 2009, ss. 44-113; Guvanch, Yaylımov, *Necmeddîn-i Kübrâ ve Anadolu'da Kübrevîlik*, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 2012, ss. 4-33; Hamid, Algar, "Necmeddîn-i Kübrâ", *DİA*, İstanbul, 2006, c. XXXII, ss. 498-506.

¹¹³² İbn Battûta, *er-Rihle*, c. I, s. 366.

¹¹³³ Câmî, *Nefâhetü'l-Üns*, s. 595-596.

ilişkilerinin her zaman gergin olmamıştır. Ayrıca el-Bağdâdî ve ailesinin Gürgenç'te buldukları birçok tarihi kaynaklarda da belirtilir. Nitekim Mecdüddîn el-Bağdâdî'nin Gürgenç'te Necmeddîn-i Kübrâ'nın on beş yıl hizmetinde kaldığı ve hilafet aldığı; kardeşi Bahaeddîn Muhammed b. Müeyyed el-Bağdâdî'nin sarayda Harezşah Tekiş'in hizmetinde bulunduğu ve münşisi olduğu; belki de bu yüzden Mecdüddîn'in de Harezşah sarayı ile içli dışlı olduğu¹¹³⁴; Harezşah Alâeddîn Muhammed'in ise onun adına hankâh yaptırdığı bilinmektedir.¹¹³⁵ Mecdüddîn el-Bağdâdî Gürgenç'te şeyhü'ş-şüyûhluk makamına kadar yükselmiştir.¹¹³⁶ Horasan bölgesinde de irşad faaliyetlerinde bulunan Mecdüddîn el-Bağdâdî Gürgenç'te vaazlar veriyordu, bu sohbetlere sultanın annesi Terken Hatun da katılmaktaydı. Araştırmacılara göre farklı yorumlansa da Harezşah Muhammed, bazı kötü niyetli insanların sultanın sarhoş olduğu bir gün ona annesi Terken Hatun'un Mecdüddîn ile gizlice evlendiğini söylemeleri üzerine, sinirlenen sultan Mecdüddîn'i nehirde boğdurtarak öldürmüştür.¹¹³⁷ Şeyhin öldürülmesiyle ilgili farklı rivayetler olmakla birlikte¹¹³⁸, Harezşah'ın Necmeddîn-i Kübrâ'dan bu durum için özür dilediği, Moğol istilası ve şehrin tahrip edilmesinin şeyhlerin bedduası sonucu olduğu gibi söylentiler vardır.¹¹³⁹ Bütün bunlar bir tarafa şehirde Harezşahlar devleti döneminde tasavvuf ve tarikatların etkin olduğu, tarikat şeyhlerinin rahatlıkla şehirde faaliyet gösterdikleri bir gerçektir.

Sekkâkî (v. H. 626/M. 1229): Ebû Ya'kûb Sirâcüddîn Yusuf el-Harezmî'nin, hayatının ilk yıllarında metal oyma ve işlemeciliği ile meşgul olduğu için "Sekkâkî" lakabını almış olduğu düşünülmektedir. Sekkâkî, dönemin ilim merkezi olan doğduğu şehir Gürgenç'te ilim tahsil ederek, başta kelam ve fıkıh olmak üzere Arap

¹¹³⁴ Avfî, *Lübâbü'l-Elbâb*, s. 280.

¹¹³⁵ Reşat, Öngören, "Mecdüddîn el-Bağdâdî", *DİA*, İstanbul, 2003, c. XXVIII, s. 230.

¹¹³⁶ Avfî, *Lübâbü'l-Elbâb*, s. 280.

¹¹³⁷ Hamdullah el-Müstevfî, *Tarih-i Güzîde*, ss. 492, 668; Ayrıca bkz: Câmî, *Nefâhetü'l-Üns*, s. 597.

¹¹³⁸ Ölüm tarihi ile ilgili 606/1209-616/1219 arası farklı tarihler mevcuttur. Bkz: Bertels, *a.g.e.*, s. 337. Şeyh'in öldürülmesiyle ilgili diğer rivayetler için bkz: Gökbuluğ, *a.g.e.*, ss. 119-122.

¹¹³⁹ Mecdüddîn'in öldürülmesi üzerine Necmeddîn-i Kübrâ "oğlum" dediği bu müridinin diyeti için "Harezşah Muhammed'in devleti zayi olsun" diye beddua ettiği rivayet edilir. Câmî, *Nefâhetü'l-Üns*, s. 597.

Mecdüddîn el-Bağdâdî'nin hayatı ile ilgili bkz: Avfî, *Lübâbü'l-Elbâb*, ss. 280-281; Câmî, *Nefâhetü'l-Üns*, ss. 595-600; Bertels, *a.g.e.*, ss. 335-339; Öngören, "Mecdüddîn el-Bağdâdî", ss. 230-231.

dili ve edebiyatı, beyan, aruz, şiir gibi çeşitli alanlarda uzmanlaşmıştır. Sekkâkî, Harezmsah hükümdarlarının sarayında da hizmet görmüştür. Moğol istilasından sonra Çağatay Han, özellikle Sekkâkî'yi sihir, tılsım, astroloji, simya, gök cisimleri gibi ilimlere vakıf olduğu için sarayında nedim ve danışmanı olarak bulundursa da devlet erkanının kıskançlıkları yüzünden hapse atılmış ve orada vefat etmiştir. Sekkâkî, *Miftâhu'l-Ulûm* isimli eseriyle Arap belâğatında çığır açmıştır.¹¹⁴⁰

Hâssî (v. H. 634/M. 1236): Gürgenç'li bir diğer edîb, şair, fakih ve münazaracı âlim el-Muvaffak b. Muhammed b. Hasan el-Müeyyed el-Harezmi'dir. Gürgenç'in Has (Kerderenhâs) köyünde veya Gürgenç'in merkezinde dünyaya gelen el-Hâssî (H. 579/M. 1183) büyük bir ihtimalle Moğol istilası yüzünden diğer âlimler gibi memleketinden ayrılarak Bağdat'a gitmiş, ardından Mısır'a giderek orada vefat etmiştir.¹¹⁴¹ Oğlu el-Müeyyed b. Muvaffak el-Hâssî Zemahşeri'nin *Nevâbi'u'l-Kelîm* isimli kısa edebî metinler içeren eserini şerh etmiştir.¹¹⁴²

Kerderî (v. H. 642/M. 1244): Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Abdisettar b. Muhammed el-İmâdî el-Berâtekînî el-Kerderî, nisbesinden de anlaşılacağı üzere Gürgenç'e bağlı yerleşim birimlerinden Kerder kasabasında dünyaya gelmiştir (H. 559/M. 1164). Kerderî Gürgenç'te Mutarrızî'dan Arap dili ve edebiyatı öğrenmiştir. Daha sonra Semerkant ve Buhara'da fıkıh, tefsir, hadis hocalarından da dersler almıştır. Birçok talebe de yetiştiren Kerderî Buhara'da vefat etmiştir. Hanefî fukahasının önde gelen şahsiyetlerinden biri olan Kerderî, fıkıh usûlünü ihya eden şahis olarak bilinmektedir.¹¹⁴³

¹¹⁴⁰ Geniş bilgi için bkz: Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. XX, ss. 58-59; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, c. III, ss. 622-623; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, s. 317; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, c. II, ss. 1762-1768; Corci Zeydan, *a.g.e.*, c. III, s. 52; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 498; Kraçkovskiy, *İzbranniye Soçineniya*, 1960, c. VI, ss. 174-178; Kitapçı, *Harzem Dil Ekolü*, ss. 103-108; F., Krenkov, "Sekkâkî", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1966, c. X, ss. 328-329; İsmâil, Durmuş, "Sekkâkî", *DİA*, İstanbul, 2006, c. XXXVI, ss. 332-334.

¹¹⁴¹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, c. III, s. 524; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, s. 307; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, c. II, ss. 1271, 1844; Ziriklî, *el-A'lâm*, c. VII, s. 333.

¹¹⁴² İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, ss. 307-308; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, c. II, s. 1978.

¹¹⁴³ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, c. III, ss. 228-230; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, ss. 267-268; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, c. I, s. 333; Bağdatlı İsmâil Paşa, *a.g.e.*, II, s. 122; Ahmet, Özel, "Kerderî Şemsüleimme", *DİA*, İstanbul, 2002, c. XXV, ss. 276-277.

Tercümânî (v. H. 645/M. 1247): Alâüddîn Muhammed b. Mahmûd el-Mekkî el-Harezmî Hanefî fakîhi olup Gürgeç'te vefat etmiştir. "Tercümânî" künyesinin tercüman olduğu için mi verildiği tartışma konusudur.¹¹⁴⁴ Fakat konumuzla ilgili olan kısım ise bu âlimin vefat tarihine baktığımızda Altın Orda devletinin ilk yıllarını göstermektedir ve bazı diğer âlimlerin de aynı dönemde Gürgeç'te oldukları belirtilmektedir. Bu bilgi Moğol istilasını müteakip bölgeye tekrar ilim adamlarının geldiği, ilmî faaliyette bulunduğunu teyid etmektedir.

Bâri'î (v. H. 645/M. 1248): Necmü'l-Eimme Hüseyin b. Muhammed Hanefî fakîhi ve vâiz idi. Alâüddîn Hayyâtî'den fıkıh dersleri alan Bâri'î, Gürgeç'te yaşamış ve bu şehirde vefat etmiştir.¹¹⁴⁵

Zâhidî (v. H. 658/M. 1260): Necmüddîn Muhtar b. Mahmûd ez-Zâhidî el-Gazmîni de Harezm bölgesinde yetişen ve Gürgeç'te bulunan hem Mu'tezilî hem Hanefî âlimidir. Zâhidî, Gürgeç'te Sekkâkî'den kelim, Muhammed el-Kaydî el-Harezmî'den kıraat, Mutarrızî'den edebiyat ve belagat, Necmeddîn-i Kübrâ'dan ve diğer âlimlerden hadis, fıkıh gibi ilimleri öğrenmiştir. *Kunye'tü'l-Münye* isimli eserine nisbetle "Sâhibu'l-Kunye" olarak da bilinen Zâhidî, tahsilini tamamladıktan sonra -büyük bir ihtimalle Moğol istilası dolayısıyla- Bağdat'a gitmiş, ardından Anadolu'ya geçip Karamanoğulları idaresindeki Lârende'de (Karaman) bulunmuştur. Zâhidî burada birçok öğrenciye ders vermiş, bunlar arasında Osman Gazi'nin şeyhi ve kayınpederi Edebâlî'de bulunmakta idi. Daha sonra tekrar Gürgeç'e gelen Zâhidî, burada Hıristiyan din adamlarıyla münazaralarda bulunmuş, İslâmiyetin bu topraklarda tekrar canlanması için mücadele etmiştir. Moğol istilası sonucunda birçok âlimin vefat etmesi, birçoğunun memleketini bırakıp gitmesi sonucu bu topraklarda İslâmî ilimler konusunda ortaya çıkan boşluğu gidermeye çalışan Zâhidî, fikhî meseleler, kelim ve başka birçok dinî konuları içeren eserler yazmış; *er-Risaletü'n-Nâsiriyye* isimli eserinde ise Gürgeç'te Hıristiyanlarla yaptığı

¹¹⁴⁴ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, c. IV, s. 163; Leknevî, *Fevâidü'l-Behiyye*, s. 201; Ziriklî, *el-A'lâm*, c. VII, ss. 86-87.

"Tercümânî" nisbesi ve bu nisbeli âlimler için bkz: Sem'ânî, *el-Ensâb*, c. III, ss. 38-39.

¹¹⁴⁵ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, c. II, s. 131, c. IV, ss. 144-145; Leknevî, *Fevâidü'l-Behiyye*, s. 68.

münazaralara da yer vermiş ve İslâmî ilimleri tekrar yaymaya çalıştığı bu şehirde vefat etmiştir.¹¹⁴⁶

Kâhuştuvânî (v. H. 673/M. 1275): Necmüddîn Ömer b. Ahmed Mu'tezilî âlimlerindendir. Buhara'nın Kâhuştuvân köyünden¹¹⁴⁷ olduğu anlaşılan bu âlimin matematik, geometri gibi ilimlere de vakıf olduğu belirtilir. Gürgenç'te vefat eden Kâhuştuvânî'nin daha önce burada medfun bulunan âlimlerden Bakkâlî (v. H. 562/M. 1167) ve Beyyâfî'nin mezarlarının arasına defnedildiği belirtilmektedir.¹¹⁴⁸

Harezşahlar döneminde yukarıda belirttiğimiz Necmeddîn-i Kübrâ ile başlayan Kübreviyye tarikatından başka "Pîr-i Türkistan" diye anılan mutasavvıf-şair Ahmed Yesevî ile başlayan Yesevîliğin ve bu tarîkate mensup müridlerin de Gürgenç'te mevcut olduğu bilinmektedir. Zira Ahmed Yesevî'nin halifelerinden Harezmlî **Hakîm Ata**'nın (v. H. 582/M. 1186) buraya yerleşip bu topraklarda irşâd faaliyetlerinde bulunduğu¹¹⁴⁹, hatta Gürgenç'te bulunduğu da bilinmektedir.¹¹⁵⁰ Ayrıca Hakîm Ata'dan sonra da müridlerinden Zengi Ata, onun müridi Seyyid Ata, Sadr Ata gibi Yesevî müridleri bu topraklarda faaliyet gösterip bu tarikatı devam etmişlerdir. Ayrıca Gürgenç'te dervişlerin olduğu da bilinmektedir. Nitekim Sultan Sencer'in üçüncü Harezmi seferinde (H. 542/M. 1147) gördüğümüz gibi Sultan Sencer Gürgenç'i kuşattığında şehirden **Âhû-pûş** isimli bir dervişin sultana öğütler verip, şehir halkını ve Atsız'ı bağışlamasını rica etmesi üzerine Sencer Atsız'ı

¹¹⁴⁶ Zâhidî, *er-Risâletü'n-Nâsiriyye*, s. 47; Zehebî Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Tarîhu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, (thk: Ömer Abdüsselam Tedmûrî), Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut, 1407-1424/1987-2004, c. XLVIII, ss. 370-371; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, c. III, ss. 460-462, c. IV, ss. 414-418; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, c. I, ss. 577, 866, 895, 897, c. II, ss. 945, 1080, 1247, 1278, 1357, 1446-1447, 1592, 1921; Şükrü, Özen, "Zâhidî", *DİA*, İstanbul, 2013, c. XLIV, ss. 81-85.

Zehebî Zâhidî'nin Gürgenç'te kabrini ziyaret ettiğini belirtmektedir. Bkz: Zehebî, *Tarîhu'l-İslâm*, c. XLVIII, s. 371.

¹¹⁴⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. IV, s. 428.

¹¹⁴⁸ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, c. II, ss. 632-633; Leknevî, *Fevâidü'l-Behiyye*, s. 147.

¹¹⁴⁹ Hakîm Ata'nın hayatı ile ilgili bkz: Mustafa, Kara, "Hakîm Ata", *DİA*, İstanbul, 1997, c. XV, ss. 183-184.

¹¹⁵⁰ M. Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*, Beşinci Baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1984, ss. 35-36.

Ayrıca Nakşibendîliğin de bu topraklarda yayıldığı bilinmektedir. Köprülü, *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*, s. 118.

affetmeyi kabul edip Gürgeç kuşatmasını kaldırmıştır.¹¹⁵¹ Âhû-pûş ("geyik postu örtünmüş") isimli (veya lakablı) bu kişinin isminden de anlaşılacağı üzere birer kalenderî dervişidir.¹¹⁵² Atsız'ın onu elçi olarak sultana göndermesi, sultanın onun öğütlerine kulak vererek kuşatmayı kaldırması, hem Selçukluların ve Harezşahların sûfilere ve tasavvuf erbabına hürmet gösterdiklerini, hem de Gürgeç'te bu dervişlerin barındıklarını göstermektedir.

Harezşahlar devleti döneminde Gürgeç'te hükümdarların sarayında resmî devlet hizmetinde bulunan şair, sanatçı âlimler de vardı. Bunlardan **Reşîdüddîn Vatvât** (v. H. 573/M. 1177) Harezşah Atsız'ın münşisi idi. Şair bir zat olan Vatvât'ın devlet reislerine ve Halife'ye yazdığı mektuplar, devlet adamlarına yazılan şiirler güçlü bir kalemin neler üretebileceğini göstermektedir. Özellikle Hezaresb muhasarasında Sultan Sencer'e yazdığı şiir, daha sonra başına bela olsa da sultana kendisini affettirmeyi başarmıştır¹¹⁵³. Atsız'ın ölümünden sonra İl Arslan'ın da hizmetinde bulunan Vatvât, Tekiş Gürgeç'te tahta çıktığı zaman seksen küsur yaşlarında bulunan Vatvât'ı sedyeye huzura getirmişler, o da diğer şairler ve edibler gibi sultanı tebrik etmiş ve ona yazdığı rubaisini okumuştur.¹¹⁵⁴ Böylece ömrünün sonuna kadar Harezşah hükümdarlarına hizmet eden Vatvât, Gürgeç'te vefat etmiştir.¹¹⁵⁵ Ayrıca *et-Te vessül ile't-Teressül*'ün müellifi, Mecdüddîn-i Bağdadî'nin kardeşi **Bahâeddîn Bağdâdî** ise Tekiş'in münşisi olarak Gürgeç'te bulunmuştur.

İran edebiyatında ilk tezkeresi olan ve bizim de yer yer tezimizde faydalandığımız *Lübabü'l-Elbab*'ın müellifi, **Muhammed Avfi** de (v. H. 629/M. 1232 ?) bir müddet Gürgeç'te bulunmuş, şehirde Mecdüddîn-i Bağdâdî'nin hizmetinde bulunup birçok ilim adamı ile tanışmıştır. Avfi'nin şehirde bulunduğu

¹¹⁵¹ Olayla ilgili bkz: Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 360-363.

¹¹⁵² Ahmet Yaşar, Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfilik: Kalenderîler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992, ss. 22-23.

¹¹⁵³ Olayla ilgili bkz: Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 361-362.

¹¹⁵⁴ Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 369-370.

¹¹⁵⁵ Reşîdüddîn Vatvât'ın hayatı ve yazılarındaki şiir üslupları ile ilgili geniş bilgi için bkz: Vatvât, Reşîdüddîn Muhammed b. Abdilcelil el-Ömerî el-Fârûkî, *Nâmehâ-yi Reşîdüddîn Vatvât*, (nşr: Kâsım Tüyserkânî), Daneşgah, Tahran, 1338 h.ş./1959, (neşredenin girişi) ss. 3-136; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. XIX, ss. 29-36; Devletşah, *Tezkiretü'ş-Şuarâ*, c. I, ss. 130-135.

dönemde (H. 599/M. 1203) Gürgeç devletinin başkenti olup en parlak dönemini yaşamaktaydı. Şehir her alandan ilim adamını barındırdığı için Avfi'yi hayrette bırakmış ve müellif "bu şehirde ilim ehli insan, gökyüzündeki yıldızlar gibi fazla" demekten kendini alamamıştır.¹¹⁵⁶ Orta Çağ İslâm dünyasının en meşhur dinler tarihçisi Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim b. Ahmed **Şehristânî** (v. H. 548/M. 1153), Gürgeç medreselerinde ders okutmuş; *Meclîsü'l-Halk ve'l-Emr* isimli eserini burada kaleme almıştır.¹¹⁵⁷ *Tarih-i Taberistan* isimli eseriyle tanınan tarihçi Bahâüddîn Muhammed b. Hasen **İbn İsfendiyâr** (v. H. 613/M. 1216'dan sonra) beş sene Gürgeç'te bulunmuş, ilim merkezi olan bu şehirde Taberistan tarihine dair kütüphane ve kitapçılardan bilgi toplamıştır.¹¹⁵⁸ Merv'in birçok kütüphanelerinde üç yıl çalışan Ebû Abdullah Şihâbüddîn **Yâkût el-Hamevî** (v. H. 626/M. 1229) Moğol istilasından önce (H. 616/M. 1218) Gürgeç'te bir müddet bulunmuş ve eserinde bu şehrin güzelliğinden bahsetmiştir.¹¹⁵⁹ Mu'tezilî mezhebini Harezmi'de yayan **Ebû Mudar Mahmûd b. Cerir ed-Dabbî el-İsfahanî**'nin de Gürgeç'te bulunduğu bilinmektedir. Aynı zamanda dilci, tabib ve nahiv âlimi olan ed-Dabbî Zemahşerî'nin de hocasıdır.¹¹⁶⁰

Vefat tarihi ve hayatı hakkında bilgi bulunmayan, fakat Gürgeç'te bulunduğu söylenen âlim, fakîh, edîb, sûfî vs. ilim ehli insanlardan da kaynaklarda

¹¹⁵⁶ Avfi, *Lübâbü'l-Elbâb*, ss. 85, 90, 285-286.

Hayatı ve eserleriyle ilgili bkz: Avfi, *Lübâbü'l-Elbâb*, (Muhammed b. Abdülvehhâb Kazvî'nin mukaddimesi) ss. 36-49; Avfi, *Cevâmiü'l-Hekâyât*, (Davut Orazsahedov'un sonuç makalesi), ss. 279-287.

¹¹⁵⁷ Hayatı ve eserleri için bkz: Beyhakî, *Târihu Hukemâ'i'l-İslâm*, ss. 137-140; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, c. IV, ss. 273-275; Şehrezûrî, *Târihu'l-Hükemâ*, ss. 329-330; Zehebî Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyer-i A'lâmü'n-Nübelâ*, (thk: Şuayb el-Arnâvut), Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1417/1996, c. XX, ss. 286-288. Ayrıca bkz: Tahir, Aşirov, "Selçuklular Döneminin Felsefî ve Düşünce Yapısı: Şehristânî Örneği", *II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyet Sempozyumu: Selçuklularda Bilim ve Düşünce*, c. II, Konya, 2013, ss. 37-71.

¹¹⁵⁸ İbn İsfendiyâr eserinde sürekli "Harezmi'deyken..." diye bahsetmektedir ki, mevzubahis Gürgeç'tir. Ayrıca Harezmi'e gittiğini de yine eserinde kendisi belirtmektedir. İbn İsfendiyâr, *Târihi Taberistân*, c. I, ss. 22, 71, 183, c. II, s. 169.

Hayatı ile ilgili bkz: İbn İsfendiyâr, *Târihi Taberistân*, c. I, (neşredeninin girişi) ss. 3-15; Rıza, Kurtuluş, "İbn İsfendiyâr", *DİA*, İstanbul, 1999, c. XX, s. 93.

¹¹⁵⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, c. II, ss. 122-123, 395-398, c. IV, s. 352.

Yâkût el-Hamevî, şehrin kütüphanelerinden bahsetmese de Merv'de kütüphanelerde çalışma yapan bu âlimin Gürgeç'te ilmî çalışmalar yürüttüğü düşünülebilir. Nitekim Hitti, onun Merv ile birlikte Harezmi kütüphanelerinde de çalıştığını belirtir. Hitti, *a.g.e.*, s. 263.

¹¹⁶⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. XIX, ss. 123-124.

bahsedilmektedir. Bunlardan biri fakîh Zahîrüddîn Ahmed b. İsmâil el-Harezmî **et-Tümürtâşî**'dir. Gürgeç'i kendine vatan edindiği belirtilen et-Tümürtaşî'nin Muhammed b. Hasan Şeybânî'nin *Câmi'us-Sağîr*'ina yazdığı bir şerh ve *Kitabü't-Terâvîh* isimli eserleri olduğu belirtilmektedir.¹¹⁶¹ Mu'tezilî mezhebinin önde gelen imamlarından Kemal İsmâil b. Muhammed **Beyyâî**'nin de Gürgeç'te vefat ettiği belirtilmektedir.¹¹⁶² Şair **Seyfüddîn-i İsferengî** de İl Arslan'ın hizmetinde Gürgeç'te bulunmuştur.¹¹⁶³

Yâkût el-Hamevî'nin Mu'cemü'l-Üdebâ'da zikrettiği, bazı Harezmî nisbeli ve Harezm'de bulunan âlimler ise şunlardır: **İbrâhim b. Muhammed b. Haydar el-Harezmî**¹¹⁶⁴; **Ebû Saîd Ahmed b. İbrâhim el-Edebî el-Harezmî** - Harezm'in meşhur edîb ve şairlerindedir¹¹⁶⁵; **Ahmed b. Ali es-Saffâr el-Harezmî**¹¹⁶⁶; **Ali Muhammed b. Ali el-Amarânî el-Harezmî** (v. H. 560/M. 1166)¹¹⁶⁷; **Kâsım b. Hüseyin el-Harezmî**¹¹⁶⁸; **Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Azîz el-Arizî el-Harezmî** (v. H. 521/M. 1128) - Gürgeç'te Harezmşah'ın hizmetinde de bir müddet bulunduğunu belirtir.¹¹⁶⁹

Genel olarak Gürgeç'te ilim adamları, sûfiler, edibler ve şairler el üstünde tutulsa da yukarıda Mecdüddîn-i Bağdâdî örneğinde gördüğümüz gibi siyasî anlaşmazlık ve bir anlık öfke sonucunda öldürülenler de oluyordu. Bunlardan biri de daha önce de siyasî tarih kısmında değindiğimiz **Edîb Sâbir**'dir. Sultan Sencer tarafından Atsız'a elçi olarak gönderilen İranlı şair Edîb Sâbir, Gürgeç'te bir müddet kalmış, o sırada Atsız'ın Sultan Sencer'e suikast planladığını öğrenmiştir. Bu durumu Sultan Sencer'e haber veren şair, Atsız tarafından Ceyhun'da boğdurularak

¹¹⁶¹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, c. I, s. 147; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, s. 108; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, c. I, ss. 561-562, c. II, s. 1403; Leknevî, *Fevâidü'l-Behiyye*, s. 15.

¹¹⁶² Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, c. II, s. 632, c. IV, ss. 159-160.

¹¹⁶³ Devletşah, *Tezkiretü'ş-Şuarâ*, c. I, ss. 171-173.

¹¹⁶⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. II, ss. 15-16.

¹¹⁶⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. II, ss. 131-135.

¹¹⁶⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. VI, ss. 67-70.

¹¹⁶⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. XV, ss. 61-65.

¹¹⁶⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. XVI, ss. 238-253.

¹¹⁶⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. XIX, s. 126.

öldürülmüştür (H. 542/M. 1147).¹¹⁷⁰ Bu iki olayda da cinayetlerin bir öfke sonucu cereyan ettiği ve neticesinin de ağır olduğu görülmektedir. Nitekim şairi Edîb Sâbir'in katli üzerine Sultan Sencer Atsız'ı mağlup ederek Gürgeç kapılarına kadar dayanmış; hem tasavvuf erbabı hem halk nazarında büyük bir yeri olan Mecdüddîn-i Bağdâdî'nin öldürülmesiyle de Harezmsâh öfkeleri üzerine çekmiştir. Haddizatında Harezmsâh hükümdarları haksızlığa uğrayan veya öldürülen âlimlerin intikamını da alıyorlardı. Nitekim Sultan Tekiş, hizmetinde bulunan Horasan kadısı ve Şeyhülİslâmı İmam Burhaneddîn Ebû Saîd b. el-İmam Fahreddîn Abdülaziz'i öldüren Mengli Bek'i âlimin babasına teslim etmiş, oda kısas olarak Mengli Bek'i öldürtmüştür.¹¹⁷¹

Gürgeç'te bulunup bulunmadığı bilinmeyen özellikle Sâ mânîler dönemi ve sonrasında yetişmiş Harezmî künyeli meşhur ilim adamları bulunmaktadır. Bu âlimlerin Gürgeç'li oldukları belirtilmese de modern çalışmaların bazılarında bunların Gürgeçli oldukları ve şehrin gurur kaynağı oldukları vurgulanmaktadır. Haddizatında bunlar büyük ihtimalle Gürgeç'in Harezm'in merkezi olmadan önce, başka bir deyişle daha yeni bilim merkezi olmaya başladığı zamanlarda vefat ettikleri için bölgenin diğer şehirlerindedir. Bunların başında İslâm dünyasında cebir ilminin kurucusu kabul edilen **Muhammed b. Musa el-Harezmî** (v. H. 232/M. 847 ?) gelmektedir. Bağdat'ta Beytü'l-Hikme'de de çalışan Muhammed b. Musa el-Harezmî, aynı zamanda astronom ve coğrafyacısıdır.¹¹⁷² **Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Harezmî** (v. H. 387/M. 997) ise *Mefâtihu'l-Ulûm* isimli eseriyle meşhur olan bir diğer âlim olup, II. Nuh döneminde Sâ mânî sarayında uzun süre görev yapan Harezmli bir âlimdir.¹¹⁷³ Babası Harezmli, annesi meşhur tarihçi et-Taberî'nin

¹¹⁷⁰ Geniş bilgi için bkz: Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 360-363.

Edîb Sâbir ile ilgili bkz: Devletşah, *Tezkiretü's-Şuarâ*, c. I, ss. 135-137.

¹¹⁷¹ Olayla ilgili bkz: Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 374-376.

¹¹⁷² İbnü'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec, Muhammed b. İshak, *el-Fihrist*, (nşr: İbrâhim Ramazan), Birinci Baskı, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1415/1994, ss. 335-336; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, c. I, ss. 578-579; Kurbânî, *Zindeginâme-i Riyâzidânân*, ss. 238-246; İhsan, Fazlıoğlu, "Hârizmî, Muhammed b. Musa", *DİA*, İstanbul, 1997, c. XVI, ss. 224-227.

Ayrıca hayatı, eserleri ve ilmî yönleriyle ilgili geniş bilgi için bkz: P.G. Bulgakov - B.A. Rozenfeld - A.A. Ahmedov, *Muhammad al-Horezmi*, Nauka, Moskova, 1983.

¹¹⁷³ Hayatı ve eserleriyle ilgili bkz: Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, c. II, s. 1756; M.M., Hayrullayev - R.M., Bahadirov, *Abu Abdallah al-Horezmi*, Nauka, Moskova, 1988; Usta, *a.g.e.*, s. 537; Corbin,

kızkardeşi olduğu için Taberistan ve Harezmi kelimelerinden Taberhazi nisbesiyle anılan **Ebû Bekir Harezmî** (v. H. 383/M. 993) edîb ve şairlerdendir.¹¹⁷⁴ Ayrıca Harezmli olan **Ebû Ahmed Muhammed b. Saîd b. Abdullah b. Ebi'l-Kadî'nin** Harezm'in övünç kaynağı furûk ve usul-i fıkıh âlimi olduğu belirtilir.¹¹⁷⁵ Sem'ânî'de ("Harezmî" başlığı altında) ise yukarıda işaret ettiklerimizden başka hayatlarından kısaca bahsedilen Harezmî nisbeli şu âlimler geçmektedir: **Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Cerrâh el-Harezmî**; **Ebu'l-Fazl Dâvud b. Reşid el-Harezmî** (v. H. 239/M. 854)¹¹⁷⁶; hadis âlimi **Ebû Abdullah Salih b. Mâlik el-Harezmî**; Harezm kadısı **Ebû İshak İbrâhim b. Baytar el-Harezmî**; hadis âlimi **Ebû Ali Mücahid b. Musa b. Ferrûh el-Harezmî** (v. H. 244/M. 859).¹¹⁷⁷

İlim adamları içerisinde genellikle Gürgenç ve civarında yetişen âlimler için *Harezmî* nisbesi kullanılmasına rağmen kaynaklarda "Gürgencî" ("Kürkâncî") nisbesini taşıyan Kur'an âlimi ve onun çocuklarından da söz edilmektedir. **Ebû Hâmid Muhammed b. Ahmed b. Ali** (v. H. 481/M. 1089 veya H. 484/M. 1092) isimli bu âlim H. 390 (M. 1001) yılında dünyaya gelmiştir. Irak, Şam, Hicaz gibi şehirlerde ilim tahsil eden bu âlim Kur'an'ı en iyi şekilde anlayan, kıraat imamlığına yükselmiş bir kişi olarak bilinmektedir. Ayrıca kıraat ilmiyle ilgili eserler de yazmıştır. Merv'de vefat eden Gürgençî nisbeli bu âlimin oğulları **Ebû Muhammed** ve **Ebû Bekir**'in de aynı nisbeyi taşıdıkları, babalarından Kur'an ve kıraat öğrendikleri bilinmektedir. Oğulları da Merv ve çevresinde yaşadıkları, her ikisinin de

a.g.e., s. 148; İlhan, Kutluer, "Harizmî, Muhammed b. Ahmed", *DİA*, İstanbul, 1997, c. XVI, ss. 222-224.

¹¹⁷⁴ Hayatı ve şiirleri ile ilgili bkz: Seâlibî, *Yetîmetü'd-Dehr*, c. IV, ss. 223-227; Sem'ânî, *el-Ensâb*, c. V, ss. 194-195; Kenan, Demiryak, "Harizmî, Ebû Bekir", *DİA*, İstanbul, 1997, c. XVI, ss. 220-222.

¹¹⁷⁵ Sübkî, *Tabakâtü's-Şafî'yeti'l-Kübrâ*, c. III, ss. 164-166.

¹¹⁷⁶ Yâkût el-Hamevî bu âlim hakkında *Mu'cemu'l-Buldân*'ın "Harezm" ile ilgili kısmında bu bölge ile nisbelenen âlim olarak bahsetmektedir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. II, s. 398.

¹¹⁷⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, c. V, ss. 193-195.

Ayrıca H. 173-840 (M. 789-1436) yılları arasında Mâverâünnehir ve Horasan bölgesinde yetişen dilci ve edîblerden "Harezmî" nisbeli olan fakat Gürgenç'te bulunup bulunmadığına dair bilgi bulunmayan âlimler için bkz: Faruk, Çiftçi, *Mâverâünnehir ve Horasan Bölgesinde Yetişen Dilci ve Edipler* (Fergana, Şâş, Fârab, Hârizm, Nese, Merv) 173-789/840/1436, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 1996, ss. 39, 41, 43-44, 48, 55, 57, 61-62, 66, 69, 72, 79, 81-83, 85-88, 90.

Arap dili ve edebiyatının Harezmî nisbeli temsilcileri için bkz: Kitapçı, *Harzem Dil Ekolü*, ss. 79-88, 109-114, 227-233.

Harezmli olduğu belirtilen diğer şairler için bkz: Seâlibî, *Yetîmetü'd-Dehr*, c. IV, ss. 281-292.

ilim adamları nezdinde itibarlı bir yere sahip oldukları söylenmektedir. Fakat aslen Gürgençli olan bu âlim ve çocuklarının Gürgenç'teki faaliyetleri hakkında bilgi bulunmasa da dönemin ilim merkezlerinden bir diğeri olan Merv'de faaliyet gösterdikleri, âlimlerin meclislerinde buldukları bilinmektedir. Ayrıca bu kıraat âliminin bir süre Gürgenç'te bulunduğu da belirtilir.¹¹⁷⁸

3. H. VIII./M. XIV. Yüzyıl ve Sonrası

Gürgenç, Harezmsâhlar döneminde büyük âlimleri ve şeyhleri kendinde barındıran bir şehir¹¹⁷⁹ iken yukarıda bazı âlimlerin hayatlarından anlaşılacağı üzere Moğol istilasını sonucunda canlarını kurtarabilen birçok âlim ülkeyi terk ederek Hindistan, Suriye ve Anadolu'ya gitmek zorunda kalmıştır. Daha sonra tekrar kurulan şehirdeki ilim adamlarının bazılarını yukarıda zikretmiştik. Fakat H. VIII./M. XIV. yüzyılda şehirde yetişen ilim adamları hakkında ise kaynaklarda fazla bilgiye sahip değiliz. Bu dönemde özellikle şehrin hâkimi Kutluğ Timur'un valilik döneminde şehirde bulunan (H. 733/M. 1333) bazı âlimleri İbn Battûta sadece isim olarak zikretmektedir. İbn Battûta, Gürgenç'te fakîh **Nureddîn Kirmânî** adlı bir fakihten bahsetmektedir. İbn Battûta onun verdiği hükümlerde pek sert, ibadet konusunda tavizsiz bir âlim olduğuna değinir.¹¹⁸⁰ Gürgenç'te vaiz ve hatiplerden oluşan bir grup mevcut olduğunu belirten İbn Battûta, bunların en büyüğünün de **Mevlânâ Zeynüddîn Makdîsî** olduğunu¹¹⁸¹; ayrıca dünyadaki en iyi dört hatipten biri olan **Mevlânâ Hüsâmüddîn Maş'atî**¹¹⁸² ve **Mevla Radyıyuddîn Yahya, Mevlânâ Fadlullah Rıdâvî, Mevlânâ Celâleddîn Imâdî, Mevlânâ Şemseddîn Sencerî** gibi âlimlerin de şehrin ileri gelenlerinden ve fazilet sahibi insanlar olduğunu belirtir.¹¹⁸³

¹¹⁷⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, c. X, ss. 398-399; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, c. IV, s. 452; Zehebî, *Siyer-i A'lâmü'n-Nübelâ*, c. XVIII, ss. 600-601.

Yâkût el-Hamevî Gürgençî nisbeli bu âlimin Kur'ân ayetlerinin tasnifi konusunda âlimlerle yaptığı sohbetlerden örnekler vermektedir. Geniş bilgi için bkz: Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. XVII, ss. 230-233.

¹¹⁷⁹ Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. I, ss. 201-202.

¹¹⁸⁰ İbn Battûta, *er-Rihle*, c. I, s. 366.

¹¹⁸¹ İbn Battûta, *er-Rihle*, c. I, s. 367.

¹¹⁸² İbn Battûta, *er-Rihle*, c. I, ss. 70, 367.

¹¹⁸³ İbn Battûta, *er-Rihle*, c. I, s. 367.

Bunlardan başka da o dönemde şehirde müderris **Seyfeddîn b. Adâbe** isimli bir şeyh vardı. Şehrin kadısı ise **Ebu'l-Hafs Bekrî** adında birisi idi. Kutluğ Timur'un bacanağı olan bu kadı ile İbn Battûta görüşmüş ve evine gitmiştir.¹¹⁸⁴ İbn Battûta'nın bahsettiği bu âlimlerin kendisinin de belirttiği gibi Mu'tezile mezhebine mensup ilim ehli olduğu bilirse de bunlar hakkında başka bilgi bulunmamaktadır.

H. VIII./M. XIV. yüzyılda Gürgenç'te ilmî yapı ve ilim adamlarına ilgili fazla bilgi bulunmamasına rağmen bu dönemde şehirde Harezmi Türkçesiyle kaleme alınmış *Muînü'l-Mürîd* isimli bir eser vardır. Eser hakkında H. XI./M. XVII. yüzyılda Hîve hanı Ebulgazi Bahadır Han bahsetmektedir. Ebulgazi, bir zamanlar Hızır ili Salur ilinden Ebulhan'da (Balhan=Balkan) ikamet etmekte olan Ersarı (Arsarı) Bay isimli İslâmiyete hizmet eden birisinin Gürgenç'e gelip **Şeyh Şeref** adlı hocaya kendilerinin Türk halkı olduğunu ve Arapça bilmedikleri için dini meseleri Türkçe'ye tercüme edip vermesi için kırk deve verdiğini, bunun üzerine Şeyh Şeref'in de bir eser kaleme alıp ismini *Muînü'l-Mürîd* koyduğunu ve Ersarı Bay'a teslim ettiğini belirtir. Rivayete göre o günden sonra bütün Türkmenler dini meselerde bu kitaba göre amel etmeye başlamışlardır.¹¹⁸⁵ Şeyh Şeref (veya Şeyh İslâm) isimli bu âlimin kimliği hakkında bilgi olmasa da o dönem Gürgenç'te yetişen bir âlim olduğu muhakkaktır. Şeyh Şeref'in Yeseviyye silsilesinden Zengi Ata'nın müridi olduğu da ileri sürülmektedir.¹¹⁸⁶ H. 713/M. 1313 yılında kaleme alınan *Muînü'l-Mürîd* isimli eserde ise, fikhî meselelerle birlikte tasavvufî bilgiler şiir olarak sade bir dille anlatılmaktadır. Bu eser H. VIII./M. XIV. yüzyıl Gürgenç'te dini-tasavvufî mahiyette bir klasik edebiyatın geliştiğini göstermektedir.¹¹⁸⁷ *Muînü'l-Mürîd* uzun süre Türkmen mekteplerinde ders kitabı olarak okutulmuştur.¹¹⁸⁸ Eserin müellifi Şeyh Şeref'in konumuzla ilgili bir diğer yanı ise ona atfedilen türbenin Gürgenç'te

¹¹⁸⁴ İbn Battûta, *er-Rihle*, c. I, ss. 366, 367, 369.

¹¹⁸⁵ Ebulgazi Bahadır Han, *a.g.e.*, ss. 91-92.

¹¹⁸⁶ Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 290.

¹¹⁸⁷ Eser ve muhtevası ile ilgili geniş bilgi için bkz: Şeyh Şeref, Hoca Harezmi, *Muînü'l-Mürîd*, (haz. N. Halımov-C. Göklenov), Ruh, Aşkabat, 1995, (hazırlayanların önsözü), ss. 3-10; Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, ss. 289-292; Togan, "Harezmi'de Yazılmış Türkçe Eserler", ss. 315-330; Adem, Çatak, "Muînü'l-Mürîd'de Allah Tasavvuru ve Kur'andan Temelleri", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 1, sy. 2, ss. 219-244, Gümüşhane, 2012, ss. 220-221.

¹¹⁸⁸ Yazberdiyev, *a.g.e.*, s. 117.

bulunduğunun yöre halkı tarafından ileri sürülmesidir.¹¹⁸⁹ Bir başka husus ise, Ersarı Bay'ın Ebulhan'da, yani Balhan'da şimdiki Türkmenistan'ın Hazar denizi sahilindeki aynı ismi taşıyan vilayetindeki bölgeden Gürgenç'e gelip bir âlimden bu istekte bulunması, Gürgenç'in dönemin ilim merkezi ve âlimlerinin burada bulunduğunu göstermektedir. Ayrıca bu bilgidен Amuderya'nın Özboy yatağı sayesinde Balhan ile Gürgenç halklarının irtibatta olduğuna da şahit olmaktadır.

H. VIII./M. XIV. yüzyıl Harezmi'de, dolayısıyla Gürgenç'te halkın çoğunluğunu Türkler oluşturduğu için bölgede daha önceki dönemlerde hâkim ve ilim dili olan Arapça ve Farsçanın yerine Türkçenin ön planda olduğu görülmektedir. Halkın edebî ve dinî konuları anlayabilmeleri için *Muînü'l-Mürîd* örneğinde gördüğümüz gibi kendi dillerinde eserlere ihtiyaç duyulmaya başlanmıştır. Dolayısıyla bu bölgede edebiyat dilinin gelişme merhalesine "Harezmi Türkçesi" (Harezmi'de kullanılan Türkçe), denilmektedir. Bu edebiyatla ilgili kaleme alınan eserler mevcut olup, onların müelliflerinin hangi şehirden oldukları malum değildir. Fakat bunların Harezmi'nin merkezi olan Gürgenç'te yaşamış olabilecekleri, fakat Timur'un seferleri ve şehrin tahrib edilmesi sonucu başka yerlere gitmek zorunda kaldıkları düşünülebilir. Harezmi Türkçesinde yazılan bu eserlerden bazılarını şöyle sıralayabiliriz: a) **Nâsiruddîn b. Burhaneddîn**'in H. 710/M. 1310-11'de kaleme aldığı bir siyeri nebi derlemesi olan *Kıyasu'l-Enbiya*'sı; b) **Kutb** mahlaslı bir şairin Nizamî'nin aynı isimdeki mesnevisinin Türkçe tercümesi olan *Hüsrev-ü Şirin*'i; c) **Harezmi** mahlaslı bir şairin H. 754/M. 1352 yılında yazdığı manzum bir eser olan *Muhabbetnâme*'si; d) Gürgenç'e bağlı yerleşim yerlerinden olduğu anlaşılan **Kerderli Mahmûd**'un *Nehcü'l-Ferâdis*'i¹¹⁹⁰; e) **Hafız-ı Harezmi**'nin *Divan*'ı¹¹⁹¹ vs.

¹¹⁸⁹ Aslında Harezmişah Tekiş'in türbesi olan bu kabir hakkında Mimari başlığı altında değinilecektir.

¹¹⁹⁰ Harezmi Türkçesi ile yazılan bu eserler ile ilgili bkz: Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, ss. 286-295; Togan, "Harezmi'de Yazılmış Türkçe Eserler", ss. 331-344.

Eserlerin gramer özellikleri ile ilgili bkz: Recep, Toparlı, *Harezmi Türkçesi*, Birinci Baskı, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum, 1992. Ayrıca bkz: Ata, Aysu, *Harezmi-Altın Ordu Türkçesi*, Kitap Matbaası, İstanbul, 2002. Ayrıca bkz: A. A., Freyman, *Horezmiyskiy Yazık: Material i İssledovaniya*, Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1951; Gülden, Sağol, "Harezmi Türkçesi ve Harezmi Türkçesi ile Basılan Eserler" *Türkler*, (ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, c. V, ss. 804-813; Erol, Kuyma, "Harezmi Dönemi Türkçesi ve Eserlerine Genel Bir Bakış", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, y. 8, sy. 1, Çorum, 2015, ss. 367-383.

gösterilebilir. Ayrıca yine bu dönemde **Şeyh Kemaleddîn Hüseyin Harezmi**'nin H. 833/M. 1430 senesinde yazdığı *Cevâhirü'l-Esrâr ve Zevâhirü'l-Enhâr* isimli Mesnevî şerhi de bulunmaktadır.¹¹⁹²

Atın Orda hâkimiyetindeki Gürgenç'te ise dâru'l-huffaz (hafızlar evi/hafız yetiştirilen yer), dâru'l-hadîs (hadis okutulan yer), dâru'l-hattâtı (hattat yetiştirme yeri) gibi ilmî kurumlar olduğuna göre¹¹⁹³ şehirde eğitim gören talebeler, eğitim veren müderrisler olduğu muhakkaktır.

Timurlular Döneminde de Timur'un fakihleri arasında gözleri pek iyi göremeyen **Nu'mâneddîn Harezmi**; Kur'an'ı tecvidli kıraat eden ve ezbere bilen **Mahmûd Muhrik el-Harezmi** ve **Cemâleddîn Ahmed el-Harezmi**'nin¹¹⁹⁴; Tasavvuf ve Vahdet-i Vücut konularında ifrâta kaçan Harezmi âlimler **Ebu'l-Vefâ** ve talebesi **Şeyh Kemâleddîn Hüseyin**¹¹⁹⁵ gibi âlimlerin zikredilmesi bu dönemde Harezmi âlimlerin varlığına işaret etse de Gürgenç'teki ilim adamları hakkında bilgiye rastlanılmamaktadır. Timur'un fethettiği ülkelerdeki âlimleri Mâverâünnehir'de topladığı bilinmektedir. Gürgenç'i alınca da buradaki âlimler Keş'e gönderildiği gibi, **Sa'deddîn Taftazânî**'yi de bu dönemde Semerkant'a davet etmiştir.¹¹⁹⁶ Ayrıca bu dönemde "Türkî Guy" lakabıyla şöhret kazanan **Harezmi Haydar** H. VIII./M. XIV. yüzyıl sonlarında şiirler yazmaya başlamıştır. Harezmi Haydar Mirza İskender adına yazdığı *Mahzenü'l-Esrâr* adlı mesnevisi ile tanınmaktadır.¹¹⁹⁷

Harezmi eserler ve bu eserlerde zikredilen bazı sözlerin sözlüğü ile ilgili bkz: W.B., Henning, *A Fragment of a Khwarezmian Dictionary*, Londra, 1971.

¹¹⁹¹ Harezmi Hafız Divan'ı ve divandan seçmeler için bkz: Recep, Toparlı, *Harezmi Hafız Divanı'ndan Seçmeler*, Birinci Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994.

¹¹⁹² Nevâî, *Mecâlisü'n-Nefayis*, ss. 9-10; Togan, "Harezmi'de Yazılmış Türkçe Eserler", s. 330.

¹¹⁹³ Togan, "Harezmi'de Yazılmış Türkçe Eserler", s. 330.

¹¹⁹⁴ İbn Arabşah, *Acâibü'l-Makdûr*, s. 320.

Cemaleddîn Ahmed Harezmi Bursa'ya gelerek 1427 yılında burada vefatına kadar ilimle meşgul olmuştur. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s. 362.

¹¹⁹⁵ Aka, *Mirza Şahrüh ve Zamani*, s. 210.

¹¹⁹⁶ Timur'un Mâverâünnehir'de topladığı âlimlerle ilgili bkz: İsmâîl, Çiftçioğlu, "Timur'un, Fethettiği Ülkelerden Mâverâünnehir'de Topladığı Bazı Alimler", *EKEV Akademi Dergisi*, y. 12, sy. 37, Erzurum, 2008, ss. 307-320.

¹¹⁹⁷ Aka, *Timurlular Devleti Tarihi*, s. 160.

Timurlular Devleti döneminde de ilme ve âlimlere değer verildiği muhakkaktır. Fakat şehrin devamlı saldırılara maruz kalıp, yaşam koşullarının daralması neticesinde şehirde eskisi gibi rahat ilmî faaliyetlerin ortadan kalktığı görülmektedir. Bu âlimler Harezmî nisbesini almasına rağmen artık başka ilmî merkezlerde hayatlarını devam ettirmişlerdir.

Sonuç olarak buraya kadar ifade etmeye çalıştığımız ve âlimlerin hayat hikayelerine bakıldığında şehirde ilim adamları ömürlerinin tamamını değil ancak bir kısmını geçirmişlerdir. Şehirde genel olarak dini ilimlerin yanı sıra müsbet ve sosyal ilimlerin de geliştiği ve bu alanlarda da şehirli veya daha sonra şehre yerleşen âlimlerin olduğu görülmektedir. Gürgeç Me'mûnîler döneminden başlayıp, özellikle Harezmşahlar devletine başkentlik yaptığı dönem olan Moğol istilasından önce bir ilim merkezi olmuştur. Moğol istilasında zorla şehirden götürülen veya başka yerlere gitmek zorunda kalan bu âlimler daha sonra tekrar şehre gelmişlerdir. Moğol istilası bütün İslâm âlemine olduğu gibi Gürgeç şehrindeki ilmî hayata da darbe vurmuştur. Fakat Altın Orda hanlarının ve özellikle şehrin valisi Kutluğ Timur'un hâkimiyeti yıllarında âlimler tekrar şehirde himaye görmeye başlamışlardır. Bir yandan Moğolların açtığı tahribat ve halkın derin yaraları sarmaya çalışılırken, bir yandan da bu âlimler sayesinde halkın manevî yaraları da sarılmıştır. Fakat bu dönem ilim adamları ve faaliyetleri hakkında kaynakların yetersizliği ve bu dönem âlimlerinden geriye kalan eserlerin mevcut olmaması yüzünden fazla bilgiye sahip değiliz. Daha Moğol tahribatının izleri yeni yeni silmeye çalışılırken bu sefer de Timur'un şehre düzenlediği seferler yüzünden şehirde ilim hayatı sekteye uğramaya başlamıştır. Buna rağmen ilerleyen zamanlarda şehirde medreseler kurulup ilmî hayat devam ettirilse de siyasî, tabîî şartlar gereği bölgede hüküm süren devletler ve hanlıklar merkezi başka bölgelere taşımak zorunda kalmış ve şehrin artık her yönden olduğu gibi ilmi hayatı da yavaş yavaş sönmüştür.

II. Mimari Yapılar

Gürgenç şehrinin tarih öncesi dönemden itibaren yerleşim bölgesi olduğu bilinmektedir. Önce Zerdüştlüğün vatanı olarak bilinen şehir İslâmiyetin gelmesi ile sadece bölgenin değil bütün İslâm âleminin en güzel şehirlerinden biri olmuştur. Harezmşahlar devleti döneminde ise başkent olma hüviyetini kazanarak bütün Harezm ve Horasan'ın en güzel şehri olmuştur. Şehirde saray, cami, medrese, kütüphane gibi Orta Çağ İslâm şehirlerinde mevcut olan bütün mimari yapılar mevcut idi. Bu dönemde ticaret kervanlarının uğrak yeri olan, devletin payitahtı Gürgenç, en güzel şehirlerden biri olmuştur. Yâkût el-Hamevî, H. 616/M. 1219'da Gürgenç'i gördüğünü ve hiç bir yerde böyle güzel, zengin ve mükemmel yerleşimi olan bir şehir görmediğini belirtmektedir.¹¹⁹⁸ Ayrıca o, Muhammed b. Nasr b. Üneyn ed-Dımaşkî'den Gürgenç hakkında şöyle bir şiir de nakletmektedir: "*Bana göre beldelerin en güzeli Gürgenç'tir, Onun göğünü bereketli bulutlar doldurur. Sabahleyin Gürgençli gençlerin güzel yüzlerini görenlere ne mutlu...*".¹¹⁹⁹ Cüveynî, Gürgenç'in padişahları, büyük âlimleri ve şeyhleri kucağında barındırmış, bahçeleri ve binaları ile güzel bir şehir olduğuna değinmiştir.¹²⁰⁰ Fakat Moğol istilası yüzünden bütün bu şaheserler yerle bir olmuş, geriye sadece birkaç mimari yapı kalmıştır. Buna rağmen şehir yeniden kurularak Altın Orda hâkimiyeti yıllarında tekrar birçok mimari yapılar yapılmış ve şehir yeniden canlı bir görünüm kazanmıştır. Timur'un seferleri sonucunda şehrin tamamen yıkılması ve yerine arpa ekilmesi yönündeki emri belki tamamen uygulanmasa da bu yolda mümkün olan her şey yapılmış ve şehir büyük bir harabe yığına dönüşmüştür. Daha sonra şehir tekrar imar edilmişse de bu dönem yapılarıyla ilgili pek bir bilgiye sahip değiliz. Zira bu dönemde artık Buhara ve Semerkant gibi şehirler önem kazanmıştır.

Şehirde yapılan tahribatlar yukarıda belirttiğimiz Moğollar ve Timurlular ile sınırlı değildi. Daha önce, kaynaklarda belirtilmese de, İslâmiyetin gelmesiyle

¹¹⁹⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. II, s. 123.

¹¹⁹⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. II, s. 397; Ayrıca bkz: Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. I, s. 202.

¹²⁰⁰ Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. I, ss. 201-202.

savaşlar yüzünden tahribatların vuku bulmuş olması kuvvetle muhtemeldir. Zira daha önce de belirttiğimiz gibi Harezmliler savaş sonrasında Araplara teslim olmuşlardır. Me'mûnîler hanedanlığını yıkan Gaznelilerin; Şahmelik'e karşı şehri kuşatan Selçukluların; Harezmsâhlar devleti döneminde ise şehri kuşatan ve saldırılar düzenleyen Gurlular ve Karahıtayların bazı tahribatlar yaptığı bilinmektedir. Fakat bu saldırıların büyük tahribatlara yol açan saldırılar olmadığı görülmektedir. Buna rağmen sürekli saldırılar şehrin mimari dokusuna zararlar veriyordu. Timur tahribatının akabinde imar edilen şehre ise devamlı Özbek, Safevi akınları, hanlıkların saldırıları ve şehrin bakımsız bir halde kalması mevcut binaların da zarar görmesine sebep olmuştur. Ayrıca gerek Moğolların, gerekse Timurluların yaptığı büyük tahribatlar onlardan önceki dönemlere ait mimari yapılarının yok olmasına da sebep olmuştur. Bütün bunların dışında bazı binalar 1800'li yıllarda hâlâ ayakta iken, 1895 senesinde bölgede meydana gelen büyük bir depremle¹²⁰¹ birçoğu yıkılmıştır. Daha önce Harezmsâhlar Devletinin başkenti olduğu dönemde H. 605/M. 1208-09 senesinde Harezm'de büyük bir deprem de meydana gelmiştir. Gürgeç'te ne kadar hasara yol açtığı bilinmeyen bu depremde, hangi şehir olduğu belirtilmeksizin şehirde birkaç mescit ve binadan başka evlerin tamamının yıkıldığı, depremin gündüz olduğu için insanların kaçmaya fırsat buldukları, buna rağmen iki bin kişinin enkaz altında kaldığı, bazı köylerin ise tamamen yok olduğu belirtilmektedir.¹²⁰² Harezmsâhların payitahtı olan Gürgeç bu depremde böyle bir yıkıma maruz kaldıysa, tarihi kayıtlarda Harezmsâh Muhammed'in şehrin imarı için yaptığı faaliyetler zikredilirdi. Fakat Cüveynî'nin bu olaydan "merkezde (şehirde)" diye bahsetmesi araştırmacıların merkez şehirde (yani Gürgeç'te) diye yorumlamalarına sebep olmuştur.¹²⁰³ Fakat İbnü'l-Esîr'in bu depremin Nişâbur ve Horasan'da olduğunu ve Nişâbur'dakinin daha şiddetli olduğunu, şehir halkının günlerce evlerini terk

¹²⁰¹ Depremin merkez üssünün eskiden Gürgeç'in kapılarına dayandığı belirtilen Amuderya'nın Özboy yatağı olduğu ve 7-8 büyüklüğünde olduğu belirtilmektedir. Bkz: Halımov, *a.g.e.*, s. 25.

¹²⁰² Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. II, s. 418.

¹²⁰³ Barthold, *Türkistan*, s. 384.

ederek şehir dışında yaşadıklarını belirtmesi¹²⁰⁴, Cüveynî'deki merkez şehir ifadesinin Nîşâbur olduğu kanaatindeyiz.

Dolayısıyla incelediğimiz dönem itibarıyla şehirde var olan mimari yapılardan biz sadece yazılı kaynaklarımızın verdiği bilgiler ve günümüze ulaşan yapılar ile arkeologların bölgede yaptıkları çalışmalar neticesinde şehrin mimari yapılarını ve dokusunu öğrenebiliyoruz. Biz bu bilgiler ışığında aşağıda şehirde var olan mimari yapılar hakkında bilgi vereceğiz. Fakat milâttan önceki dönemlerden itibaren mevcut olan Gürgenç'in mimari özelliklerinin bu bahsedeceklerimizden kat kat fazla olduğu şüphesizdir. Bir diğer husus ise şehrin kuruluşuna dair kayıtlarda da değindiğimiz gibi çok eski dönemlerden beri var olduğu anlaşılan Gürgenç'ten sadece H. IV./M. X. yüzyıl kayıtlarında bahsedildiği ve bu kaynaklarda şehrin o dönemki durumu ile ilgili bilgiler mevcut olduğu için bu mimari yapılar da genellikle Me'mûnîler dönemi ve sonrası ile ilgilidir.

Genel olarak bu dönemde şehrin mimari yapılarının Moğol istilası öncesi yapılarda Semerkant, Merv, Herat, İsfahan, Buhara gibi şehirlerdeki mimari yapılarla benzerlik arzettiği gibi, Altın Orda hâkimiyeti yıllarındaki binaların ise yine Hindistan, İran, Afganistan ve Anadolu'daki mimari yapılarla benzer üslupta olduğu göze çarpmaktadır. Gürgenç özellikle Harezmsâhlar devleti döneminde çinicilik merkezi olarak biliniyordu ve mimari yapılarda çini süslemelerin yoğun bir şekilde kullanıldığı da görülmekteydi.

A. Saraylar

Gürgenç'te hem idare merkezi, hem idarecilerin ikametgâhı olarak kullanılan saraylardan ilkinin Me'mûnîler döneminde şehrin "hacılar" isimli kapısının ("Bâbü'l-Huccâc") yakınlarında Me'mûn tarafından yaptırıldığı belirtilmektedir. Muhteşem bir yapı olduğu anlaşılan bu sarayın mimari özellikleri hakkında bilgi bulunmasa da bu sarayın kapısının çok güzel olduğu, hatta bütün Horasan'da böyle bir güzellik olmadığı belirtilir. Yine bu sarayın karşısında Me'mûn'un oğlu Ali başka bir saray da

¹²⁰⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 347.

yapmıştır.¹²⁰⁵ İlim adamlarının da himaye gördüğü bu saraylar hakkında başka bilgi bulunmasa da, daha sonra gelen yöneticiler de özellikle Me'mûn'un yaptırdığı bu sarayı emaret yeri olarak kullanmış olabilirler.

Harezmşahlar imparatorluğu döneminde ise payitaht olan Gürgenç'te birer mimari şaheser olan saraylar bulunmakta idi.¹²⁰⁶ Hatta Alâeddîn Muhammed'in annesi Terken Hatun'un da şehirde ayrı bir sarayı bulunuyordu.¹²⁰⁷ Moğol istilası neticesinde bütün binalar gibi bu saraylar da viraneye dönmüştür.¹²⁰⁸ İstiladan sonra şehirde ayakta kalan iki binadan birisinin eski saray olan Ahcek Köşkü olduğu belirtilse de¹²⁰⁹ bu saray hakkında başka bilgi yoktur.¹²¹⁰

Altın Orda döneminde ise, Kongrat hanedanlarından Yusuf Sûfî'nin sarayının olduğunu biliyoruz. Nitekim Timur'un şehri kuşatması sırasında mancınıklar kurarak attıkları taşlarla bu sarayı tahrip etmiştir.¹²¹¹ Daha sonra şehrin tamamen tahribiyle artık bu saraylardan eser kalmamıştır. Buna rağmen Gürgenç'te Moğol istilasından önceki şehrin yeri (asıl şehir/şehristan) olarak tahmin edilen Taş-kale bölgesinde harabe hâlinde bir "Taçkapı" bulunmaktadır. Bu taçkapının "kervansarayın taçkapısı" olduğu ileri sürülmüştür. Fakat daha sonra yapılan detaylı kazı ve araştırmalar sonucunda, kervansarayın daha sonra iki-üç yüzyıl bundan önce taçkapının yanında yapıldığı, taçkapının ise Moğol istilasından önce veya sonra H. VIII./M. XIV. yüzyıldan kalma sarayın kalıntısı olduğu kanaatine varılmıştır. Taçkapının kesin tarihini aydınlatılabilmek için bölgede çeşitli dönemlerde yapılan araştırmalarda kesin bir sonuç elde edilememişse de, özel imal edilmiş tuğlalar, süslü motifler ve firuzelerle süslendiğinden böyle bir kapının ancak saraya ait olabileceği, zira

¹²⁰⁵ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 256.

¹²⁰⁶ Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. I, s. 206.

¹²⁰⁷ Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. II, s. 532.

¹²⁰⁸ Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. I, s. 206.

¹²⁰⁹ Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, c. I, s. 314, c. II, s. 149.

¹²¹⁰ Daha önce belirttiğimiz gibi bu sarayın şehrin içkalesi olan Ak-kale olduğu da ileri sürülmektedir. Pilyavskiy, *a.g.e.*, s. 19.

¹²¹¹ Şâmî, *Zafernâme*, s. 81; Yezdî, *Zafernâme*, c. I, s. 481.

kervansaray için böyle bir ihtimamın genelde gösterilmediği bilinmektedir.¹²¹² Bazı araştırmacılar ise bu eserin Me'mûnîler döneminden kalma ve Me'mûn sarayının kalıntısı olduğu kanaatindedirler.¹²¹³ Dolayısıyla biz de bu araştırmalardan yola çıkarak aslında bu taçkapı kalıntısının Gürgenç'te bulunan saraylardan birinin kalıntısı olduğunu söyleyebiliriz.

B. Camiler

İslâmî yapılar içerisinde İslâm şehrinin sembolü olan camilerin bütün mimari yapılarında olduğu gibi Gürgenç'te yine Me'mûnîler döneminde ağırlıklı olarak yapıldığı bilinmektedir. Me'mûnîler döneminde şehirdeki camilerden kaynaklarda bahsedilmemektedir. Fakat 1885 senesinde İngiliz seyyah Henry Lansdell şehirde bulunduğu burada bir birinden farklı yerlerde iki tane minarenin ve birisinin yanında ibadet edilen yerin (caminin) olduğunu belirtmektedir.¹²¹⁴ Gürgenç'in sembolü hâline gelen "Kutluğ Timur Minaresi"nden¹²¹⁵ başka bir minare olduğu anlaşılan bu minarenin bulunduğu yerde 1900 senesinde bir kitabe bulunmuştur. O zaman mevzubahis minare ayakta değildi. Bu minarenin yukarıda değindiğimiz 1895 depreminde yıkılmış olabileceği düşünülmektedir. Bulunan kitabe yazısında "bu minareyi Ebu'l-Abbas (II.) Me'mûn b. Me'mûn H. 401/M. 1011 senesinde yaptırdığına" dair yazı bulunmaktadır. Dolayısıyla Gürgenç'teki bu minarenin aslında Me'mûnîler döneminde şehirde bulunan bir cuma veya ulu camiye ait olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim daha sonra yapılan kazılarda "**Me'mûn'un minaresi**" diye isimlendirilen bu minarenin ve yanındaki caminin temellerine ulaşılmıştır. Kazılardan sonra restore edilerek belirli kısmı tekrar inşa edilen minareyi inceleyen araştırmacılar, yapının aynı temel üzerine iki kere bina edildiğini söylemektedirler.

¹²¹² Taçkapı ve özellikleriyle ilgili geniş bilgi için bkz: Yakubovskiy, *Razvalim Urgença*, ss. 63-64; Pilyavskiy, *a.g.e.*, ss. 38-39; Halimov, *a.g.e.*, ss. 44-46; Mamedov-Muradov, *Gurgandj*, ss. 19-20; Sayan, *a.g.e.*, ss. 156-157; Yusupov, *Horezm ve Gürgenç*, ss. 41-42.

¹²¹³ Armarçuk, *a.g.m.*, s. 214.

¹²¹⁴ Henry, Lansdell, *Russian Central Asia*, Londra, 1885, c. II, ss. 342-343.

¹²¹⁵ Bu minareden ileride bahsedilecektir.

Moğol istilasından sonra şehir yeniden imar edildiğine göre bu cami ve minaresinin tekrar yapıldığı düşünülebilir.¹²¹⁶

Beyhakî, Cend hâkimi Şah Melik, Altuntaş ailesinden son Harezmşah İsmâil Handan'dan Gürgenç şehrini aldıktan sonra cuma günü Şah Melik'in şehirdeki ulu camiye kalabalık bir toplulukla gelip, Sultan Mes'ûd iki hafta önce ölmüş olmasına rağmen hutbeyi onun adına okuttuğunu (H. 12 Şaban 432/ M. 17 Nisan 1041) söylediği cami¹²¹⁷ bu cami olabilir. Fakat bu dönemde bir İslâm şehri olan Gürgenç'te sadece bir caminin olduğu düşünülemez. Gürgenç'in Selçuklulara bağlı olduğu dönemde Alparslan, H. 458/M. 1066 yılında Gürgenç'e gelmiş ve bu şehri imar ettirip, orada cami de inşa ettirmiştir.¹²¹⁸ Sultan Tekiş'in veziri Şâfî mezhebine mensup olan ve Bâtınîler tarafından öldürülen Nizamül'mülk Mes'ûd b. Ali'nin de Gürgenç'te bir cami yaptırdığı bilinmektedir.¹²¹⁹ Dolayısıyla Moğol istilasından önce Gürgenç'te birçok cami bulunmasına rağmen bunların mimari özellikleri hakkında bilgi sahibi değiliz. Zira Moğollar şehri yağmalayıp, ayakta kalan binalarla birlikte bu camileri de yıkmışlardır.¹²²⁰

Altın Orda hâkimiyeti döneminde tekrar camilerin inşa edildiği bilinmektedir. Nitekim o dönem Gürgenç'te bulunan İbn Battûta, şehirde camilerin olduğunu ve büyük bir caminin de Kutluğ Timur'un dindar eşi Törebek Hatun'un inşa ettirdiğini belirtir.¹²²¹ İbn Battûta şehirdeki gözlemlerinde cami geleneğiyle ilgili de şöyle bilgiler aktarmaktadır: "Gürgenç'te müezzinler kendi mescitlerinin çevresindeki evleri namaz vaktinin geldiğini bildirmek için bir bir dolaşıyor; camiye çağırılanlar arasında cemaate gelmeyen olursa imam onu topluluğun ortasında cezalandırıyordu.

¹²¹⁶ Minare ve ayrıntılarıyla ilgili bkz: Yakubovskiy, *Razvalini Urgença*, ss. 32-33; Pilyavskiy, *a.g.e.*, ss. 15-17; Halimov, *a.g.e.*, ss. 24-26; Mamedov-Muradov, *Gurgandj*, Programma Razvitiya OON (PROON), Turkey, ts., ss. 65-66.

¹²¹⁷ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 663.

¹²¹⁸ Turan, *a.g.e.*, s. 115.

¹²¹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. X, s. 267.

¹²²⁰ Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. I, ss. 205-206; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. XXVII, s. 152.

Reşîdüddîn şehirdeki bu yakma yıkma işinin yedi gün sürdüğünü belirtir. Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, s. 516.

¹²²¹ İbn Battûta, *er-Rihle*, c. I, s. 365-366.

Bu iş için her mescitte duvara asılı bir kamçı vardı. Namaz kılmayan beynamaz adam ayrıca cami hayrına yahut fakirleri doyurmak için beş dinar ceza ödüyordu. Bunun eskiden beri devam eden bir uygulama olduğu da rivayet edilmektedir". İbn Battûta'dan öğrendiğimiz bu bilgiyi o, "Gürgenç halkının namaz kılarken yapageldikleri bu güzel âdetlerine başka yerde rastlamadım" şeklinde nakleder.¹²²² Biz bu bilgilerden Gürgenç halkının namazı cemaatle camide kılmaya özen gösterdikleri; ayrıca camilerin de çok olduğu kanaatine varabiliriz.

Timur'un seferleri sonucunda şehrin tamamen tahrip edildiği, özellikle camilerin yıkıldığı düşünülemez. Zira Moğolların aksine Timurlular bir Müslüman devlettir ve bunların Allah'ın evi olan camilere dokunmadıkları görülmektedir. Nitekim o dönemden kalma ve "**Kutluğ Timur'un Minaresi**" olarak isimlendirilen cami minaresi bu gün Gürgenç'te hâlâ ayaktadır. Günümüzde minarenin yanında başka bir yapı bulunmasa da bu minarenin şehrin ulucamisine veya Cuma camisine ait olduğu âşikârdır. Zira minarenin yanında yapılan kazılarda camiye ait duvarların temellerine de ulaşılmıştır.¹²²³ Yaklaşık 3.1 m'lik bir temel üzerine inşa edilen minarenin mevcut yüksekliği 60 m olup, orijinal yüksekliğinin 65 m olduğu tahmin edilmektedir.¹²²⁴ Minarenin şerefesi ve üst kısmının son dönemlerde yıkıldığı anlaşılmaktadır. Orta Asya'nın en büyük minaresi olan Gürgenç minaresinde kuffi yazısıyla üç yazı kuşağı bulunup, onlardan kapının yanındaki en alttakinde minarenin banisi olan Kutluğ Timur'un ismi, diğerlerinde ise Besmele ve Bakara suresinin 255. ayeti (Ayet-el Kürsi) bulunmaktadır. Kerpiç ve balçıktan yukarıya doğru daralan silindirik şekilde inşa edilen minarenin gövdesinde 18 kuşak bulunmaktadır. Süsleme

¹²²² İbn Battûta, *er-Rihle*, c. I, s. 366.

İbn Battûta'nın gördüğü bu uygulamanın daha sonraki yıllarda da Hıve ahali arasında görüldüğü bilinmektedir. Nitekim 1877'de Hıve'de ve Gürgenç'te bulunan Mehmet Emin Efendi namaz vakti şehir muhtesibi her kim namazı camide cemaatle kılmazsa sopa vurduğunu, hatta kendisi namaz vakti sokakta dolaştığı için bu cezanın verilmek istediğini ve namazı yalnız kılmaya şer'i izin olmasına rağmen bu uygulamaya anlam veremediğini belirtmektedir. Mehmet Emin Efendi, *a.g.e.*, s. 104.

Camilerle ilgili bir ayrıntıyı da Makdîsî'den öğreniyoruz. Makdîsî, yine Maşrık bölgesinin Müezzinlerinin minberin tam karşısında bir peykeleri olduğunu ve ezanlarını ve kametlerini burada değişik makam ve ses tonunda okuduklarını; camilerinde Cuma günleri içine buzlu su döktükleri büyük bakır kazanlarının olduğunu; Hatiplerin hutbeyi yazılı bir kâğıttan okumadığını, Minbere çıkarken de acele etmediğini... belirtir. Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 285.

¹²²³ Tolstov, *Po Drevnim Deltam Oksa i Yaksarta*, s. 271.

¹²²⁴ Bazılarına göre 80 metredir. Bkz: Bayramov, *a.g.e.*, s. 131.

kuşaklar arasını bir birinden ayran kısma dikey örgüye yer verilmiş, yazı kuşağı ile aralarına firuze çiniler yerleştirilmiştir. Dıştan 29x29x5 cm tuğlalarla kaplanan minarenin günümüzde 144 basamaklı merdiveni çıkılınca 52 m yüksekliğinde bulunan kapıya varılmaktadır. Minarenin etrafında yapılan kazılarda bazı temelleri olan yapıya rastlanılsa da daha ayrıntılı bir kazı yapılmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Minarenin günümüzde 1,40 m kuzeybatı yönünde eğildiği dikkat çekmektedir.¹²²⁵ Fakat Gürgenç'in sembolü hâline gelen Kutluğ Timur minaresi asırlar geçmesine, deprem ve saldırılara rağmen son yıllarda yapılan bakım ve çevre düzenlemesi neticesinde muhteşem görünümüyle çok uzaklardan bile gözükmektedir.

Gürgenç'te birçok mescit ve caminin tarih boyunca mevcut olduğunun bir diğer örneği ise yöre halkı tarafından şifahi olarak dile getirilen ifadelerdir. Buna göre eskiden Gürgenç'te kırk tane minare bulunuyormuş. Ayrıca bazı ulucamilerde kırk bin insanın aynı anda namaz kılabilirdiği rivayet edilmektedir.¹²²⁶ Orta Çağların en güzel İslâm şehri olan Gürgenç'te sayısı belirtilmese de çok fazla cami olduğu şüphesizdir.

¹²²⁵ Minarenin mimari özellikleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Yakubovskiy, *Razvalini Urgença*, ss. 32-39; Pilyavskiy, *a.g.e.*, ss. 39-41; Halımov, *a.g.e.*, ss. 35-38; Mamedov-Muradov, *Gurgandj*, ss. 58-65; Mustafa, Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, Birinci Baskı, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1977, s. 424; Sayan, *a.g.e.*, ss. 158-160.

Yusupov, "Kutluğ Timur'un Minaresinin" kitabesi bulunan "Me'mûn'un Minaresi" ile bir olduğunu, diğer minaredeki müzede bulunan kitabenin bu minareye ait olup, daha sonra Kutluğ Timur aynı minareyi imar ettirip, kitabeye kendi ismini yazdırmış olabileceğini ileri sürse de (Yusupov, *Horezm ve Gürgenç*, ss. 55-58) bu yanlış bir bakış açısı olduğunu düşünmekteyiz. Zira Moğol istiasından sonra böyle bir minarenin ayakta kalmış olabileceği düşünülemez. Kutluğ Timur'un şehri imar ettiği, binalar yaptığı doğrudur. Fakat ileride bahsedeceğimiz gibi birçok binayı yapan Kutluğ Timur'un minare ve cami yapmak için daha 300 sene evvel yapılmış bir caminin üzerine tekrar cami yapmış olsun ki?! Cami, medrese, türbe gibi birçok bina o döneme ait hâlâ ayakta. Dolayısıyla bu muhteşem minare de, kitabesinde de belirtildiği gibi yine onun eseridir.

Minarenin külâhı ve alemleri düşmüş ve kaybolmuş olduğundan halk arasında altından olduğu söylenen bu külâhın topla vurularak düşürüldüğü, bu yüzden de minarenin şerefesinin zarar gördüğü hakkında rivayetler de mevcuttur. Hatta bu altın külâhla ilgili Türkmen destanlarında da söz edilmektedir. Bkz: Halımov, *a.g.e.*, s. 38.

¹²²⁶ Armarçuk, *a.g.m.*, s. 214; Yusupov, *Horezm ve Gürgenç*, s. 38.

C. Medreseler

Gürgeç'te ilmî yapı başlığı altında değindiğimiz gibi gerek Selçuklular döneminde¹²²⁷, gerekse Harezmsahlar devleti¹²²⁸ ve Moğol istilasından sonra şehirde birçok medresenin kurulduğu, ilim adamlarının bu medreselerde eğitim gördüğü veya müderrislik yaptığı bilinse de bu yapılar günümüze ulaşmadığı için mimari özellikleri hakkında elimizde bir bilgi bulunmamaktadır.

Sultan Tekiş'in hayatta iken şehirde bir medrese inşa ettirdiği, naaşının da bu medresedeki türbeye defnedildiği bilinmektedir.¹²²⁹ Türbesi hakkında ileride bahsedeceğimiz gibi, medresesi hakkında başka bir malumat yoktur. Moğol istilasından sonra Kutluğ Timur'un yaptırdığı medrese¹²³⁰ ve başka birçok medrese bulunduğunu İbn Battûta'dan öğreniyoruz.¹²³¹ İlim adamlarının bu medreselerde de faaliyet gösterdikleri âşikârdır. Günümüzde Gürgeç harabeleri arasında İbn Hâcib'in Medresesi diye isimlendirilen bir medrese mevcut olsa da bu medrese ve etrafındaki yapıların inşa tarihi için M. XIV-XIX. yüzyıllar arası farklı tarihlendirmeler mevcuttur. Ayrıca medreseye ismini veren İbn Hâcib hakkında da farklı rivayetler mevcut olup, tarihi kayıtlar ve tabakât kitaplarında Gürgeç'te bulunan ve medrese inşa ettiren bu şahsiyetin ismine rastlanılmamıştır.¹²³²

D. Türbeler

Gürgeç'in Harezmsahlar devleti ve Altın Orda dönemine ait mimari yapılarından günümüze kadar ulaşan binaların başında türbeler gelmektedir. Diğer mimari yapıların çoğu günümüze ulaşmamış olmakla birlikte türbeler hâlâ ayakta durmaktadır. Bunun sebebi ise, gerek tahribat zamanında, gerekse daha sonraki yıllarda bu

¹²²⁷ Sübkî, *Tabakâtü's-Şafii'yeti'l-Kübrâ*, c. IV, ss. 175-177; Süyûtî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, s. 108.

¹²²⁸ Tekiş'in veziri Gürgeç'te medrese yaptırmıştır. Bkz: İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 267.

¹²²⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 266.

¹²³⁰ Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 285; Togan, "Harezmi'de Yazılmış Türkçe Eserler", s. 330.

¹²³¹ İbn Battûta, *er-Rihle*, c. I, s. 365, 367.

¹²³² İbn Hâcib hakkında rivayetler ve Gürgeç'teki medresesi, medresenin etrafındaki yapılar ve ona atfedilen türbe ile ilgili bkz: Halimov, *a.g.e.*, ss. 59-63; Mamedov-Muradov, *Gurgandj*, ss. 26-28; Sayan, *a.g.e.*, ss. 179-181.

Ayrıca 1900'lü yıllarda bina edilen "Daş Metcit" diye isimlendirilen medrese de Necmeddîn-i Kübrâ'nın türbesinin yakınında bulunmaktadır. Halimov, *a.g.e.*, ss. 65-67; Mamedov-Muradov, *Gurgandj*, ss. 68-69.

türbelere maneviyat atfedilerek büyük şahıslara nispet edilmesi, bu sebeple insanların buraları tahrip etmekten çekinmelerinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca genellikle daha sonraki yıllarda yerli halk bu türbelere ve etrafına kendi yakınlarını da defnederek, bu bölgelerin bakımına özen göstermişlerdir. Dolayısıyla incelediğimiz dönemle ilgili Harezmsahlar devleti dönemine ve Altın Orda devletine, ayrıca hangi döneme ait olduğu tartışma konusu olan bir kaç türbe daha bulunmaktadır. Biz bunlar hakkında kısaca bilgi vermeye çalışacağız.

1. Fahreddîn er-Râzî veya İl Arslan Türbesi

Bu türbenin kime ait olduğu hususu bir tartışma konusudur. Eskiden bu türbe Fahreddîn er-Râzî'ye atfedilirken daha sonra Harezmsah İl Arslan Türbesi diye zikredilmeye başlanmıştır. Öncelikle biz bu konuyu ele almaya çalışacağız. Yukarıda ilim adamları başlığı altında da zikrettiğimiz gibi kelam bilgini ve felsefeci olan Fahreddîn er-Râzî bir müddet Gürgenç'te bulunsa da H. 606/M. 1210 senesinde vefat ettiğinde vasiyeti gereği Mizdahkan kasabasında "Müsâkib" isimli dağa defnedilmiştir.¹²³³ İbn Hallikân "Müzdahkân" isimli bu kasabanın Herat'ın yanında olduğunu belirtmektedir.¹²³⁴ Bazı kaynaklarda ise bunun doğru olmadığı, aslında kendi evine defnedildiği, cesedine zarar verilmemesi için böyle bir yalanın uydurulduğu söylenmektedir.¹²³⁵ İster evinde defnedilmiş olsun, İster Herat'ın yakınında bir yere olsun Gürgenç'le bir ilgisi bulunmamaktadır. Fakat Fahreddîn er-Râzî'nin Harezmsahlar nezdinde üstün bir yeri vardır. Herat'ta kendisi ve çocukları için Harezmsah Tekiş tarafından tahsis edilen evin Me'mûnîler ailesinin bir köşkü olduğu belirtilir. Burasını daha sonra Moğollar istila edip yağmalamışlardır.¹²³⁶ Bir müddet Gürgenç'te bulunup, gittikten sonra âlimi Harezmsah Herat'ta ziyaret etmiş, o zaman etrafında üç yüzden fazla fakîh ve ilim adamı bulunuyormuş.¹²³⁷ Dolayısıyla bazı araştırmacılara göre şehirden gönlü kırık olarak ayrılan âlimin Harezmsahlar gönlünü almaya çalışmışlardır ve Orta Çağda sevilen kişiler için yapılan makam

¹²³³ İbn Ebî Usaybi'a, *Uyûnü'l-Enba'*, ss. 465, 468; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, c. IV, s. 252.

¹²³⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, c. IV, s. 252.

¹²³⁵ İbnü'l-Kıftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 190.

¹²³⁶ İbn Ebî Usaybi'a, *Uyûnü'l-Enba'*, s. 466.

¹²³⁷ Sübkî, *Tabakâtü's-Şafî'yeti'l-Kübrâ*, c. VIII, s. 87.

türbeleri gibi Gürgenç'te de onun adına bu türbe yapılmıştır.¹²³⁸ *İl Arslan'ın türbesi* olduğunu ileri sürenlere gelince, daha önce siyasi tarihte değindiğimiz gibi İl Arslan Karahıtaylara karşı yaptığı savaş sırasında hastalanmış ve Gürgenç'e gelip H. 567/M. 1172'de vefat etmiştir.¹²³⁹ Tarihi kayıtlarda İl Arslan'ın Gürgenç'te vefat ettiği kesindir. Fakat türbeden bahsedilmemektedir. İleride değineceğimiz gibi Harezmsah Tekiş'in kendisine türbe yaptırdığı bilinmektedir ve babası için de bu türbeyi yaptırdığı ileri sürülmektedir.¹²⁴⁰ Hatta bu türbenin Harezmsah Atsız'ın türbesi olabileceğini söyleyenler de bulunmaktadır.¹²⁴¹ Fakat İl Arslan'ın türbesi olduğunu söyleyenler de genellikle halk tarafından da uzun zamandır söylenilegelen Fahreddîn er-Râzî¹²⁴² türbesi olduğuna değinmektedirler. Bütün bu tartışmaların sebebi türbenin kitabesinin dökülmüş olması ve içerde sanduka ve mezarın olmamasından kaynaklanmaktadır. Sonradan yapılan çalışmalarda türbeden 17 tane mezar çıkarılsa da bunların hiç birinin türbeyle ilgili olmadığı, çoğunun XX. yüzyıla ait mezarlar olduğu tespit edilmiştir.¹²⁴³ Dolayısıyla biz de birçok kaynakta değinildiği gibi hem Fahreddîn er-Râzî'nin makam türbesi hem İl Arslan'ın türbesi olabileceğine ihtimal veriyoruz. Türbe son zamanlarda onarılıp, çevre düzenlemesi yapılmış, her iki isimle de anılmaktadır. Artık türbede arkeolojik kazılar yapılmadığı gibi, tarihi kayıtlarda da başka bir bilgi bulunmamaktadır.

Türbe, Gürgenç'te Kutluğ Timur minaresinin kuzeydoğusunda yer almaktadır. Kare planlı dıştan 6.6x6.6 m ölçülerindeki bina üstte onikigen bir kasnak ile yükselerek piramit külahla örtülmüş olup, dıştan ise tamamıyla tuğlalarla örtülmüştür. Dikdörtgen silmelerle kavranmış üç sivri kemerle teşkilatlandırılmış olan cephe kitabe bordürü ile çevrilmiş, fakat bu kısım döküldüğü için onun alt ve üst kısmında firuze sırlı ve sarımtık tuğlalarla bitki motifli levhalardan oluşan süslü izleri kalmıştır. Piramit şekilli külah ise sırlı tuğla ile zikzak ve baklava biçiminde

¹²³⁸ Oktay, Aslanapa, *Türk Sanatı*, On dördüncü Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2016, s. 85; Sayan, *a.g.e.*, s. 141.

¹²³⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, ss. 37-38; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 368-369.

¹²⁴⁰ İl Arslan'ın türbesi olduğunu ileri sürenler için bkz: Pilyavskiy, *a.g.e.*, s. 26; Halimov, *a.g.e.*, s. 26.

¹²⁴¹ Pilyavskiy, *a.g.e.*, s. 26.

¹²⁴² Yerli halk türbeye Fahreddîn er-Râzî anlamında kısaltarak "Pahrazi" şeklinde telaffuz etmektedirler.

¹²⁴³ Halimov, *a.g.e.*, s. 26; Yusupov, *Horezm ve Gürgenç*, s. 47.

süslenmiştir. Giriş kapısının sağ ve solunda üstü sivri kemerli pencere şeklinde iki niş yer almaktadır. Kompozisyonun etrafını "II" şeklinde yazı kuşağı çevirmektedir. Harf araları bitkisel motiflerle süslenmiştir. Tek üniteden ibaret olan türbe dört menfezden aydınlanmaktadır.¹²⁴⁴ Türbenin mimari yapımı, kalitesi, tuğlaların örülüş biçimi ve diğer mimari unsurlarından yola çıkarak yapımının Moğol istilasından önce olduğu kanaatine varılmıştır.¹²⁴⁵ Burada şöyle bir soru daha karşımıza çıkmaktadır: Moğol istilasından sonra şehirde sadece Sultan Tekiş'in türbesiyle eski bir köşkün ayakta kaldığı söyleniyorsa, bu türbe nasıl Moğol istilasından önce yapılmış olabilir? Bu soruyu şöyle cevaplayabiliriz: Moğol istilasında şehrin harabeye döndüğü birçok kaynakta belirtildiği için hakikaten istiladan sonra büyük tahribat yapıldığı bir gerçektir. Fakat sadece Cuzcânî iki binanın ayakta kaldığını belirtmektedir, diğer kaynaklarda bu iki binadan söz edilmemektedir. Dolayısıyla bu türbe de tahrip olmasına rağmen ayakta kalmış, daha sonra ise Altın Orda döneminde Müslüman olan halkın ve dindar yöneticilerin din âlimine atfedilen bu türbeyi imar etmiş olmaları muhtemeldir.

2. Sultan Tekiş Türbesi

Gürgenç'te bulunan ve Moğol istilasından önce Harezmsahlar devleti döneminde yapıldığı bilinen Sultan Tekiş'in türbesi şehirde Kutluğ Timur minaresinin 200 m güneydoğusunda yer almaktadır. Harezmsahlar devleti dönemi siyasi tarihinde de değindiğimiz gibi Sultan Tekiş, daha hayattayken yaptırdığı medresenin yanında türbesini de yaptırmış ve vefat edince de oğlu tarafından bu türbeye defnedilmiştir (H. 596/M. 1200).¹²⁴⁶ Moğol istilasından sonra da ayakta

¹²⁴⁴ Araştırmacı arkeolog Yusupov, türbedeki bu dört pencerenin bulunması, ayrıca türbedeki incelemelerde türbenin kapısının önünde su kanalizasyonunun bulunduğunu, bunların türbeye lazım olan şeyler olmadığını, bu kadar aydınlığın türbe için fazla olduğunu ileri sürerek, burasının mescit, medrese veya başka bir amaçlı yapılmış bir bina olabileceğini ileri sürmektedir (Yusupov, *Horezm ve Gürgenç*, s. 47). Fakat genel olarak türbelerde aydınlatma menfezlerinin dört ve daha fazla olanlarının da olduğu; ayrıca daha önce bir cami veya medrese olsa dahi, meftanın kendisinin veya onun adına yapılan bir cami, medrese, hankâhlara da defnedildiği bilinmektedir.

¹²⁴⁵ Türbenin mimari özellikleri ile ilgili geniş bilgi için bkz: Yakubovskiy, *Razvalini Urgença*, ss. 45-48; Pilyavskiy, *a.g.e.*, ss. 20-26; Halımov, *a.g.e.*, ss. 26-30; Mamedov-Muradov, *Gurgandj*, ss. 29-32; Cezar, *a.g.e.*, ss. 386-387; Aslanapa, *a.g.e.*, s. 85; Sayan, *a.g.e.*, ss. 141-145; Yusupov, *Horezm ve Gürgenç*, ss. 47-48.

¹²⁴⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 266; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, c. II, s. 418.

kalan iki binadan biri olan Tekiş türbesinin banisi ve inşasıyla ilgili kitabenin olmaması, içerde sandukanın ve türbeye ait mezara rastlanılmaması bu türbenin de diğer türbenin Fahreddin er-Râzî'ye atfedildiği gibi Şeyh Şerefe atfedilmesine sebep olmuştur. Yukarıda belirttiğimiz gibi *Muînü'l-Mürîd* isimli eserin müellifi olan Şeyh Şeref (veya Şeyh İslâm), halk tarafından bu türbede defnedildiğine dair inanç mevcut olduğu için türbeye "Şeref baba Türbesi" ("Şerepbaba Türbesi") denilmektedir.¹²⁴⁷ Hayatı hakkında neredeyse hiç bir bilgi bulunmayan Şeyh Şeref hakkında rivayete göre takva sahibi bir insan olup, kendisine kitap yazmak için verilen kırk deveyi de fakir fukaraya dağıtmış¹²⁴⁸ ve Gürgenç'ten çıkıp şimdiki Türkmenistan'ın Ahal vilayetinin Nohur köyüne gelmiştir. Köyde bir müddet yaşayan Şeyh Şeref vefat edince o köye defnedilmiştir. Dolayısıyla kabrinin Nohur köyünde olduğu ileri sürülmektedir. Ayrıca Şeyh Şerefe "hoca" denildiği için bu köyde kendilerini biz hocanın neslindeniz diyen "Hocalar" isimli bir boyun olduğu bilinmektedir. Ayrıca Nohur köyünde Şeyh Şerefe atfedilen mezar ve yine onun neslinden olduğu ileri sürülen Övez hoca isimli bir mezar türbesi de bulunmaktadır.¹²⁴⁹ Fakat bazı son dönem kaynaklarında Gürgenç'te Şeyh Şeref'in mezarının ziyaret edildiğinin belirtilmesi¹²⁵⁰ Sultan Tekiş'in türbesinin Şeyh Şerefe ait olduğu neticesine varılmasına sebep olmuştur. Âlimin vefatıyla ilgili bilginin bulunmaması yüzünden bunun yanlış bir anlaşılma olduğu düşünülebilir. Türbe Harezmsah Tekiş'e ait olup, Şeyh Şeref'in ya Nohur köyünde mezarının olduğu veya Gürgenç'te olsa da bu türbe değil de başka bir türbe veya mezarda¹²⁵¹ defnedildiği sonucuna varabiliriz.

¹²⁴⁷ "Baba" diye ismin arkasına koyulan bu ek, Türkmenler arasında âlim, veli, sahabe gibi insanlara saygı amaçlı kullanılan bir ifadedir. Ayrıca halk arasında türbe "Gök gümmez" (Mavi kumbet) diye de isimlendirilmektedir.

¹²⁴⁸ Yukarıda da değindiğimiz gibi, kırk deve vererek dini bilgiler içeren bir eser yazmasının rica edildiği belirtilmektedir. Ebulgazi Bahadır Han, *a.g.e.*, ss. 91-92.

¹²⁴⁹ Bu bilgileri Togan Aşkabat Türkmenlerinden 1906 senesinde yazılıp alındığını belirtmiş (Togan, "Harezmd'e Yazılmış Türkçe Eserler", s. 322), bazı kaynaklarda da yine buna benzer bilgiler mevcuttur. Bkz: Pilyavskiy, *a.g.e.*, s. 26; Armarçuk, *a.g.m.*, s. 215.

Ayrıca Nohur köyünde onun mezarı ve neslinden gelenlerin olduğu tarafımızca da gözlemlenmiştir.
¹²⁵⁰ Togan, 1852'de İran Han'ı Mirza Rızakulu Han'ın Şeyh Şeref'in kabrini ziyaret ettiğini belirten kaynağın ve Rus seyyah A. Kun'un da bu kabri gördüğüne dair bilginin olduğunu belirtmektedir. Bkz: Togan, "Harezmd'e Yazılmış Türkçe Eserler", s. 321.

¹²⁵¹ Tekiş'in türbesinin doğu tarafındaki mezarın Şeyh Şerefe ait olduğu da ileri sürülmektedir. Bkz: Şeyh Şeref, *Muînü'l-Mürîd*, (hazırlayanların önsözü), s. 6.

Türbe günümüzde tek üniteden oluşmaktadır. Bahsedilen yanındaki medrese günümüzde bulunmasa da kazı ve araştırmalarında türbeyle aynı devirde ekli binaların varlığı ortaya çıkarılmıştır. Dış ölçüleri 19x19 m olan kare planlı türbe Fahreddîn er-Râzî türbesinde olduğu gibi inşasında kerpiç ve tuğla kullanılmış; süslemelerde sırlı tuğla ve çiniden faydalanılmış; prizmatik üçgen çıkıntılı nişlerle teşkilatlandırılmış silindirik gövde içten kubbe, dıştan konik külahla örtülmüştür. Külahının etek kısmı firuze sırlı tuğlalar geometrik desenler oluşurken külahın tamamı zikzak motiflerle süslenmiş, son dönemlerde bunların bir kısmı dökülmüş olsa da restore çalışmalarında eski hâline getirilmeye çalışılmıştır. Külahın altındaki silindirik kısımdaki bir kısmı dökülmüş olan yazının harfleri tamamlandığında Kasas Suresinin 88. ayetinin son kısmı¹²⁵² olduğu anlaşılmaktadır.¹²⁵³ Karahanlı türbelerinde bütün kuvvet dört duvar üzerine kubbeli iç mekânla cephe üzerinde toplanmasına karşın Harezmsahlarda kümbetlerin bir bütün olarak dış görünüşün değerlendirildiği, bütün kuvvetin dış mimari üzerinde toplandığı belirtilmektedir.¹²⁵⁴ Ayrıca bu türbenin daha iyi mimari yapıya sahip olması, devletin merkezi olan Gürgeç'in her bakımdan olduğu gibi mimari açıdan da parlak bir dönem yaşadığını göstermektedir.

Gerek Sultan Tekiş'in Türbesi, gerekse yukarıda belirttiğimiz İl Arslan veya Fahreddîn er-Râzî'ye atfedilen türbeler her iki türbenin sultanlara değil de başka şahıslara atfedilmesin bir başka sebebi daha bulunmaktadır. Bilindiği gibi Moğollar bütün hükümdarların bir nesilden geldiğine inandıkları için vefat etmiş kabri bilinen hükümdarların dahi kemiklerini çıkarıp yakıyorlardı.¹²⁵⁵ Dolayısıyla Moğol istilasından önce Gürgeç'teki bu iki sultanın kabrinin de düşmanların teşhirinden kurtarmak amacıyla mezarların türbeden çıkarılıp başka bir yere defnetmiş

¹²⁵² "كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ لَهُ الْحُكْمُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ" Meali: "...O'nun Zatından başka her şey yok olacaktır. Hüküm yalnızca O'nundur ve kesinlikle O'na döndürüleceksiniz".

¹²⁵³ Geniş bilgi için bkz: Yakubovskiy, *Razvalim Urgenča*, ss. 39-45; Pilyavskiy, *a.g.e.*, ss. 26-38; Halimov, *a.g.e.*, ss. 30-34; Mamedov-Muradov, *Gurgandj*, ss. 45-51; Cezar, *a.g.e.*, s. 387; Aslanapa, *a.g.e.*, s. 85; Sayan, *a.g.e.*, ss. 146-153; Yusupov, *Horezm ve Gürgeç*, ss. 52-54.

¹²⁵⁴ Aslanapa, *a.g.e.*, s. 85.

¹²⁵⁵ Zira Nesevî yukarıda da belirttiğimiz gibi Moğolların hem Gazneli Mahmûd'un hem de Alâeddîn Muhammed'in cesedini yaktıklarını belirtir. Bkz: Nesevî, *Sîretü Celâeddîn*, ss. 167-168. Ayrıca bkz: Hamdullah el-Müstevfî, *Tarih-i Güzîde*, ss. 494-495.

olabilecekleri kuvvetle muhtemeldir. Zira bölge halkı tarafından öyle bir söylenti de mevcuttur.¹²⁵⁶ Eğer bu söylentiler doğruysa o zaman türbelerin neden bir başkasına atfedildiği de kendiliğinden anlaşılmaktadır.

3. Törebek Hanım Türbesi

Törebek Hanım Altın Orda hâkimi Kutluğ Timur'un dindar eşidir. Törebek Hanım, Müslümanları himaye eden, Gürgenç'te zaviye, cami yaptıran hayırsever birisi olarak bilinmektedir. İbn Battûta Törebek Hanım'ın yaptırdığı zaviyede kendisi için tertip edilen ziyafete katıldığını belirtmektedir. İbn Battûta'nın verdiği bu malumatlardan¹²⁵⁷ başka Törebek Hanım hakkında sonradan rivayet edilen ağızdan ağza dolaşan bazı rivayetlerden başka bir bilgi bulunmamaktadır.¹²⁵⁸ Törebek Hanım'a atfedilen bu türbenin banisi, tarihi ve işlevi hakkında kesin bilgi ve tarihi kayıt bulunmasa da mimari özellikleri, sonradan yapılan araştırma ve restorasyon çalışmaları neticesinde türbenin Gürgenç'te Kutluğ Timur'un (H. 721-736/M. 1321-1336) idaresi yıllarında veya daha sonra Kongrat beylerinin yönetimi zamanında inşa edildiği sonucuna varılmıştır.¹²⁵⁹

Türbe Kutluğ Timur'un minaresinin kuzeybatısında yer almaktadır. Birkaç bölümden meydana gelen yapının ana mekânı, dıştan onikigen, içten onikigen plan yapısına dayanmış olup, merkez durumundaki ziyaret bölümü çift çadırlı bir kubbe

¹²⁵⁶ Bayramov halk tarafından Sultan Tekiş'in mezarının Moğolların zarar vermesin diye taşındığına dair söylentileri 1986 senesinden yazıp aldığını belirtmektedir. Bayramov, *a.g.e.*, s. 130.

¹²⁵⁷ İbn Battûta, *er-Rihle*, c. I, ss. 365-367, 369.

¹²⁵⁸ Genellikle bu binanın yapımıyla ilgili Törebek Hanım'a atfedilen bu rivayetlerde, Törebek Hanımın bir padişahın kızı olduğu, ona âşık olan Gülgerdan isimli birisinin de bu binayı yaptırdığına, Törebek Hanım'ın beni sevdiğin gerçekse bu binadan atla dediği ve atlayıp öldüğü, daha sonra mimari bu binaya defnedip Törebek Hanım vefat edince de aynı yere defnedildiği; bu ikisinin bu dünyada yetemediği maksatlarına ahirette yetecekleri gibi aslı olmayan söylentilerdir (Halımov, *a.g.e.*, ss. 39-40; Yusupov, *Horezm ve Gürgenç*, s. 58). Zira bunlar gerçekten uzak, halk tarafından dilden dile dolaşan, özellikle Törebek Hanım'ın dini kişiliğini örtpas etmeye çalışanların ortaya attığı uydurmalarıdır. Çünkü Törebek Hanım yukarıda da belirttiğimiz gibi dindar ve ahlaklı birisi olduğu, hatta İbn Battûta kendisi için tertip ettirdiği ziyafette yemek bitip zaviyeden çıkarken onu gördüğünü, üzerinde eski bir elbise, yüzünde peçe bulunduğunu; bu yüzden onu tanımadığını belirtir (İbn Battûta, *er-Rihle*, c. I, ss. 369-370). Ayrıca Kutluğ Timur gibi dindar bir hâkimin eşi, takva sahibi insan hakkında bu uydurmaların hakikati yansıtmadığı âşikârdır.

¹²⁵⁹ Yakubovskiy, *Razvalim Urgença*, s. 50; Pilyavskiy, *a.g.e.*, ss. 41-42.

Moğol istilasından önce yapılmış olabileceğini söyleyenler de vardır. Bkz: Yusupov, *Horezm ve Gürgenç*, s. 44.

ile örtülmüştür. Binanın cephesinde bulunan taçkapının eni hemen hemen binanın geniş yerinin enini bulduğu gibi üstü de kubbenin tepe noktası hizasını bulmaktadır. Taçkapıda ve nişinde bulunan çinilerin çoğu dökülmüş olsa da kalan çinilerden bol miktarda kullanıldığı anlaşılmaktadır. Firuze çinilerle kaplı 12 m çapındaki dış kubbe ise gövdenin üzerinde yer alan bir kasnağa oturmaktadır. Taçkapıdan eyvan şeklindeki girişten binaya girilmekte, sağdaki bir koridor ile üst galerilere götüren merdivenlere, soldaki kapıdan mazgal pencereli hücreye, diğerinden yapının ana bölümü olan ziyaret kısmına girilmektedir. Binanın kubbe ile örtülü orta bölümünde oniki gövdesinde bulunan sekiz pencere yapıyı oldukça aydınlık hale getirmektedir. İki katlı olan türbe kubbelerinin birisi yıkılmakla beraber sağlam kalan iç kubbe yıldız ve çiçekli süslemelerle nefis bir görünüşe sahiptir. Türbenin içerisinde yapılan kazılarda mezara ise rastlanılmamıştır. Son yıllarda yapılan restorasyon çalışmalarıyla türbe onarım görmüştür. Daha birçok özelliği ve güzelliği kendinde barındıran bu türbe¹²⁶⁰, aslında türbe değil de bir sarayı anımsatsa da, saray gibi ışıklı mezar anıtlarının da yapılmış olduğu bir gerçektir.¹²⁶¹ Bütün bu özellikleri sebebiyle türbenin İbn Battûta'nın belirttiği hankâh olabileceği ve Törebek Hanım vefat edince buraya kendi yaptırdığı binasına defnedilmiş olabileceği de söylenmektedir. Fakat bir köşkü andıran bu binanın derviş yaşam tarzına uygun düşmediği de bir gerçektir.¹²⁶² Bütün bunlar ışığında türbenin belki daha önce farklı maksatlarla kullanılmış olsa dahi, daha sonra Altın Orda Devleti Han'ı Özbek Han'ın en büyük emirlerinden biri olan Kutluğ Timur veya ona saygı duyan halkın yardımı ile hayırsever Törebek Hanım'ın hatırına yapıldığı sonucuna varabiliriz. Haddizatında Timur'un tahribatı, doğal felaketler veya başka birçok sebeplerden bu türbe sağlam bir yapı olarak günümüze ulaştığı için yapının bir saray, köşk, medrese, dâru'l-imâre veya farklı amaçla yapılmış olabileceği tartışma konusu olmaktadır. Belki de dönemin refah

¹²⁶⁰ Türbenin özellikleri ile ilgili geniş bilgi için bkz: Yakubovskiy, *Razvalini Urgança*, ss. 48-59; Pilyavskiy, *a.g.e.*, ss. 41-55; Halimov, *a.g.e.*, ss. 38-44; Kıdırniyazov, *Materialnaya Kultura Gorodov Horezma*, ss. 114-115; Mamedov-Muradov, *Gurgandj*, ss. 51-58; Cezar, *a.g.e.*, ss. 426-429; Sayan, *a.g.e.*, ss. 164-170; Yusupov, *Horezm ve Gürgeç*, ss. 43-45.

¹²⁶¹ Cesar buna örnek olarak Babürlülerden Şah Cihan'ın (H. 1037-1068/M. 1628-1658) otuz sekiz yaşında ölen sevgili karısı Mümtaz Mahal için yaptırdığı Tac Mahal'i örnek olarak göstermektedir. Cezar, *a.g.e.*, s. 427.

¹²⁶² Halimov, *a.g.e.*, ss. 41-42.

seviyesi itibarıyla şehrin hâkiminin eşi anısına böyle bir türbe yaptırmak imkan dahilindeydi. Zira o dönem Altın Orda Devletinin güçlü olduğu, zengin hayat tarzının bölgede hâkim olduğu bir dönem idi.

4. Necmeddîn-i Kübrâ Türbesi

Çalışmamızda özellikle ilmî yapı başlığı altında da değindiğimiz gibi Moğol istilası sırasında Gürgenç'i savunanlar arasında kübreviyye tarikatının kurucusu Necmeddîn-i Kübrâ da bulunmakta idi. Vatanını korumak için kahramanlarca savaşırken düşman tarafından öldürülen (v. H. 618/M. 1221)¹²⁶³ şeyhin kabri üzerine Gürgenç valisi Kutluğ Timur tarafından türbe bina ettirilmiştir. Gürgenç'te ayakta kalan binaların içinde kitabesi bulunan ve başka şüpheye yer vermeyen bu türbeyi İbn Battûta da gördüğünü belirtmektedir.¹²⁶⁴

Gürgenç'te diğer mimari yapılardan uzakta bugünkü şehir merkezinin yanındaki eski mezarlık alanında bulunan sade görünüşlü türbe, bir girişle ona bağlanan üç bölümden oluşmaktadır. Planı "⊥" şeklini alan yapı mekânlarının üzerini birer kubbe örtmektedir. Girişinde sivri kemerli büyük bir taçkapı bulunmaktadır. Giriş bölümünden sonra karşıda Necmeddîn-i Kübrâ'nın sandukasının bulunduğu mekân, sağda ve solda da üstü kubbeli odalar bulunmaktadır. Türbe mekânının ortalarında Necmeddîn-i Kübrâ'ya ait iki parça çinili sanduka bulunmakta; bunlardan birinin altında şeyhin cesedi, diğerinde ise Moğollar tarafından kesilen başının olduğu rivayet edilmektedir. 1950'lerde türbenin kubbesinin çökmesi ile çinilerle kaplanmış sandukaların çinileri tahrip olmuş olsa da bunların kalan kısmında lacivert, firuze, beyaz renklerin hâkim olduğu geometrik-bitkisel motifler ve yazılarla bezenmiş olduğu görülmektedir. Yapının sağ tarafındaki bölümünde "Harezmsahlara" ait mezarlar olduğu ileri sürülen sekiz mezar bulunmaktadır; sol bölümde ise hiç bir mezar bulunmamaktadır. Zaviye ünitesi olduğu anlaşılan bu bölümlere ayrı ayrı kapılardan girilmektedir. Türbenin taçkapısındaki celî sülüs tarzındaki bani kitabesinde: "...dünyanın ve dinin yıldızı Toydi Aka oğlu Necmeddîn

¹²⁶³ Reşidüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, s. 516; Yafî, *Mir'âtü'l-Cinân*, c. IV, ss. 33-34.

¹²⁶⁴ İbn Battûta, *er-Rihle*, c. I, s. 366.

oğlu Kutluğ Timur, seçkin âlimlerin ve Allah dostlarının büyüklerinin ziyaret ettiği bu mezarı (türbeyi) bina ettirdi" diye şehir hâkimi Kutluğ Timur'un ismi geçmektedir. Ayrıca kapı kemerinde bazı kısımları dökülmüş olsa da kufi yazılar; kapının etrafını çevreleyen celî sülüs kitabe ve dua cümleleri bulunmaktadır. Sandukalardaki kitabe ise "المالك لله" ("El-mülkü Lillah"/"Mülk Allah'ındır") yazısı¹²⁶⁵ okunmaktadır. Bu türbe de diğer yapılar gibi son zamanlarda çevre düzenlemesiyle birlikte restore edilmiştir.¹²⁶⁶

Ayrıca Fahr-i Harezmi lakabıyla anılan Ebu'l-Kâsım Mahmûd *Zemahşerî*'nin de Gürgeç'e bağlı yerleşim birimlerinden Zemahşer'de - şimdiki Köhneürgeç'in Köroğlu ilçesinde ("İzmihşîr"de) defnedildiği; ayrıca ne zaman yapıldığı malum olmayan türbesinin H. VIII./M. XIV. yüzyılda mevcut olduğu belirtilmektedir.¹²⁶⁷ Günümüzde "İzmikşir" diye isimlendirilen eski Zemahşer'in olduğu Köroğlu ilçesinde ona atfedilen mezar ve yakın zamanlarda yapılmış türbe bulunmaktadır.¹²⁶⁸

Bunlardan başka Gürgeç'te kitabesi bulunmayan, tarihi kayıtlarda da ismi geçmeyen, fakat halk tarafından çeşitli isimlendirmelerle ziyaret edilen türbeler mevcuttur. Bunlara bazıları erken tarihlendirme vermiş olsalar da, türbelerin mimari özelliği göz önünde bulundurularak hanlıklar dönemi, daha doğrusu H. 905/M. 1500'li yıllardan sonra, çoğu da yakın bir tarihte inşa edildiğine kanaat getirilmiştir. Dolayısıyla bu türbeler bizim incelediğimiz dönemin dışında kaldığı için sadece ismini, bulunduğu mevkiyi belirtmekle iktifa edeceğiz.

¹²⁶⁵ Kitabe ve yazılarla ilgili bkz: Halimov, *a.g.e.*, ss. 48-49; Sayan, *a.g.e.*, ss. 172-173.

¹²⁶⁶ Türbenin mimari özellikleri ve ayrıntılarıyla ilgili geniş bilgi için bkz: Yakubovskiy, *Razvalini Urgenča*, ss. 59-63; Pilyavskiy, *a.g.e.*, ss. 55-62; Halimov, *a.g.e.*, ss. 46-51; Kıdırniyazov, *Materialnaya Kultura Gorodov Horezma*, ss. 116-117; Mamedov-Muradov, *Gurgandj*, ss. 33-39; Cezar, *a.g.e.*, ss. 424-426; Sayan, *a.g.e.*, ss. 171-175; Yusupov, *Horezm ve Gürgeç*, ss. 59-61.

Türbe Türkmenler arasında "Büyük Şeyhin Mezarı" anlamında "Şih Kebirin Mazarı" diye isimlendirilmektedir. Gürgeç'teki bu türbe ve etrafındaki mezarların bulunduğu alan üç yüz altmış tane evliyanın kabrinin olduğuna inanılıp "Üç yüz altmış" diye isimlendirilip ziyaret edilmektedir.

¹²⁶⁷ Gürgeç'te Celâleddin Semerkandî'nin zaviyesi yanında bu türbe olduğunu İbn Battûta belirtmektedir. İbn Battûta, *er-Rihle*, c. I, s. 366.

¹²⁶⁸ Bayramov, *a.g.e.*, ss. 170-171.

Sultan Ali Türbesi: Necmeddîn-i Kübrâ türbesinin karşısında bulunan bu türbenin yakın tarihte veya M. XVI. yüzyılda inşa edildiği ileri sürülmekte; türbeye ismi verilen şahsın ise Harezm valisi olduğu söylenmektedir.¹²⁶⁹

Piryar Veli Türbesi: Bu türbe de yine Necmeddîn-i Kübrâ'nın türbesinin yakınında bulunmakta ve bu şahsın şair Mahmûd Pehlivanın dedesi olduğu söylenmektedir. Türbenin inşası ile ilgili M. XVI-XIX. yüzyıllar arası farklı tarihlendirmeler mevcuttur.¹²⁷⁰

Ali Ramitani el-Buharî Türbesi: Kutluğ Timur minaresinin 300 m güneyinde bulunan ve inşası M. XVII-XVIII. yüzyıllarda olduğu tahmin edilen türbe, bakımsız ve harabe haldedir.¹²⁷¹

Ayrıca yakın tarihlerde olduğu kabul edilen *Seyit Ahmet Türbesi* veya "Garagapı" ("Siyah kapı") diye isimlendirilen Kutluğ Timur minaresi ve Törebek Hanım Türbesi arasında bulunan bir türbe¹²⁷²; Necmeddîn-i Kübrâ Türbesinin yanında bulunan *Matkerim İşan Türbesi*¹²⁷³; *İbn Hâcib Türbesi*¹²⁷⁴ yakın tarihlerde yapılmış, fakat tarihi Gürgenç şehri harabeleri yakınında bulunan türbelerdir. Bunlardan başka da Gürgenç'in bulunduğu şimdiki Daşoğuz vilayetinde *İsmamıt Ata*, *Lalezem Ata*, *Polasoltan Baba*, *Bilal Baba*, *Talayhan Ata*, *Kürtüş Baba*, *Çilgez Baba* (çihil gez), *Tövriz Sultan* ve Türkmenler arasında özellikle şarkıcı ve ozanların piri olarak kabul edilen *Âşık Aydın Pir*'in mezar kümbeti ziyaret edilen yerler arasındadır.¹²⁷⁵

¹²⁶⁹ Yakubovskiy, Pilyavskiy, *a.g.e.*, ss. 62-63; Halımov, *a.g.e.*, ss. 51-52; Mamedov-Muradov, *Gurgandj*, ss. 42-45; Sayan, *a.g.e.*, ss. 182-183; Yusupov, *Horezm ve Gürgenç*, ss. 61-62.

¹²⁷⁰ Halımov, *a.g.e.*, ss. 53-55; Mamedov-Muradov, *Gurgandj*, ss. 40-41.

¹²⁷¹ Halımov, *a.g.e.*, ss. 55-56; Mamedov-Muradov, *Gurgandj*, ss. 22-23.

¹²⁷² Halımov, *a.g.e.*, ss. 57-59; Mamedov-Muradov, *Gurgandj*, s. 42.

¹²⁷³ Halımov, *a.g.e.*, ss. 63-65; Mamedov-Muradov, *Gurgandj*, s. 32.

Ayrıca birisi Fahreddîn er-Razî Türbesinin, diğeri ise Törebek Hanım Türbesinin yakınında bulunan kazılarda kime ve ne zamana ait olduğu belli olmayan diğ türbelerin yapımına benzer bina temellerine de ulaşılmış ve bunlar arkeologlar tarafından "İsimsiz Türbeler" olarak hesaba alınmıştır. Mamedov-Muradov, *Gurgandj*, ss. 23-24.

¹²⁷⁴ Halımov, *a.g.e.*, ss. 59-63; Mamedov-Muradov, *Gurgandj*, ss. 26-28; Sayan, *a.g.e.*, ss. 179-181.

¹²⁷⁵ Bu ziyaret yerleri ile ilgili bkz: Bayramov, *a.g.e.*, ss. 171-181, 188-204.

Törebek Hanım'ın türbesinin yanında bulunan ve bu türbenin ustası (mimari) olduğu ileri sürülen "*Gülgerdan Türbesi*" ile ilgi bu yapının türbe olduğunu düşünmediğimiz için ileride bahsedilecektir.

E. Diğer Mimari Yapılar

Büyük bir medeniyetin başkenti olan Gürgenç'te mimari yapılar şüphesiz bu kadarla sınırlı değildir. Şehirde günlük ihtiyacı karşılayacak her tür binanın inşa edildiği muhakkaktır. Bu binalar günümüze ulaşmadıysa da, tarihi kayıtlarda bunların şehirde mevcut olduğundan doğrudan veya başka bir vesileyle haberdar olmaktadır. Kaynaklarda zikredilen bu mimari yapılar şunlardır:

1. Hankahlar

Dergâh, tekke, zaviye kelimeleriyle de ifade edilen hankahlar dervişlerin sohbet ve zikir için toplandıkları mekânlar olmakla birlikte aynı zamanda bir ilim irfan yuvası idi.¹²⁷⁶ Harezşahlar Devleti döneminde Gürgenç'te Alâeddîn Muhammed, Mecdüddîn el-Bağdâdî adına bir hankâh yaptırmıştır.¹²⁷⁷ Tasavvuf erbabı ve dervişlerin Gürgenç'te ikamet ettikleri bilinse de Moğol istilasından önce burada başka bir hankah olduğuna dair malumat bulunmamaktadır. Altın Orda Devleti döneminde ise Necmeddîn-i Kübrâ'nın türbesinin yakınında bir ziyaretgâh olduğu, oradan gelip geçenlere yemek verildiği belirtilir. Kübreviyye tarikatı hankahlarından (zaviye) olduğu anlaşılan bu mekanın şeyhinin Seyfeddîn b. Adabe (Asabe) olduğundan İbn Battuta bahseder. Ayrıca İbn Battuta, Mekke'de bir süre ikamet etmiş olan Celâeddîn Semerkandî'nin zaviyesinin de orada olduğunu ve Gürgenç'te bulunduğu o zaviyede de ağırlandıklarını belirtir.¹²⁷⁸

2. Hastaneler

Tarihte Gürgenç önemli merkezlerden biri olduğu için şehirde hastaneler de muhakkak vardı. Zira şehir yöneticileri ve Harezşahlar her alanda ilim adamlarını

¹²⁷⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz: Süleyman, Uludağ, "Hankah", *DİA*, İstanbul, 1997, c. XVI, ss. 42-43.

¹²⁷⁷ Öngören, "Mecdüddîn el-Bağdâdî", s. 230.

¹²⁷⁸ İbn Battûta, *er-Rihle*, c. I, s. 366.

destekledikleri gibi tabipleri de himaye etmekte, farklı bölgelerden şehirde çalışmalarını için bu tabipleri (tıp uzmanı, doktor) davet etmekteydiler. Me'mûnîler döneminde Gürgeç'te Süryanî hekimî İbnü'l-Hammar (v. H. 410/M. 1019) ile Orta Çağ tıbbının önde gelen temsilcisi İbn Sînâ'nın (v. H. 428/M. 1037) ilmî çalışmalar yürüttüğü bilinmektedir.¹²⁷⁹ Kaynaklarda belirtilmese de bunların o dönemde şehirde sağlık merkezleri, şifa evleri gibi dönemin hastanelerinde görev yaptıkları da düşünülebilir. Harezmşahlar Devleti döneminde ise sarayda hükümdarın hizmetinde ve sefere gittiklerinde de yanlarında bulunan tabipler olduğu bilinmektedir.¹²⁸⁰ Daha Harezmşahların ilk yıllarında Gürgeç'te tedavi ve cerrahi sahalarında büyük başarı gösteren meşhur tabip İsmâil b. Hasan Cürcânî (v. H. 531/M. 1137) bulunmaktaydı.¹²⁸¹ Daha sonraları da şehirdeki hastanede görev yapmak üzere çeşitli tabipler getirilmiştir. Hatta Mecdüddîn el-Bağdâdî'nin (v. H. 616/M. 1219) anne ve babasının hem de kendisinin tabip olduğu, Harezmşah'ın Abbâsî halifesinden Gürgeç'e bir tabip göndermesini istemesi üzerine el-Bağdâdî ve ailesinin Harezm'e gönderildiği belirtilmektedir.¹²⁸² Ayrıca Harezmîlerden de tıp ilmini öğrenip memlekete hizmet etmeleri için Bağdat'a talebe gönderiliyordu.¹²⁸³ Yine hastanelerle birlikte eczanelerin de olduğu bilinmektedir. Altın Orda Devleti döneminde ise şehrin hâkimi tarafından inşa ettirilen hastane (dâru's-şifâ) bulunmaktaydı.¹²⁸⁴ Bu dönemde şehirdeki hastanenin (bimaristan) çok büyük olduğu, H. 733/ M. 1333 yılında hekimbaşısının Şamlı bir tabip olduğu bilinmektedir.¹²⁸⁵ Altın Orda hâkimiyetindeki Gürgeç'te Harezmî Alâeddîn Nu'mân isimli şahıstan söz edilir.

¹²⁷⁹ Hayatları hakkında bkz: Beyhakî, *Târihu Hukemâ'i'l-İslâm*, ss. 12-15, 38-61; İbnü'l-Kıftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, ss. 113-114, 268-278; İbn Ebî Usaybi'a, *Uyûnü'l-Enba'*, ss. 428-429, 437-459; Şehrezûrî, *Târihü'l-Hükemâ*, ss. 297-298, 367-375.

¹²⁸⁰ Gürbüz, a.g.e., ss. 110-111.

¹²⁸¹ Cürcânî ve eserleriyle ilgili bkz: Beyhakî, *Târihu Hukemâ'i'l-İslâm*, ss. 172-174; İbn Ebî Usaybi'a, *Uyûnü'l-Enba'*, s. 472; Şehrezûrî, *Târihü'l-Hükemâ*, ss. 364-366.

¹²⁸² Câmî, *Nefâhetü'l-Üns*, s. 595-596.

¹²⁸³ Vatvât, *Resmi Hatlar*, ss. 9-16.

¹²⁸⁴ Togan, "Harezm'de Yazılmış Türkçe Eserler", s. 330.

¹²⁸⁵ İbn Battûta, *er-Rihle*, c. I, s. 366.

İbn Fazlullah el-Ömerî Harezm'de "At Dağı" denilen bir dağın olduğunu; bu dağda suyu müzmin (kronik) hastalıkları iyileştiren bir kaplıca bulunduğunu; hastaların bu kaplıca başında bir hafta kalıp her gün sabah akşam bu suyla yıkandıklarını; her banyodan sonra aynı sudan içtiklerini ve bunu hastalıktan kurtuluncaya kadar sürdürdüklerini belirtmesinden yola çıkarak (İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. III, s. 157) Gürgeç civarında kaplıcalarda tedavi görme yöntemlerinin de bulunduğu kanaatine varabiliriz.

Uzun süre memleketinden ayrılan ve ilim tahsil eden Alâeddîn Nu'mân'ın daha sonra memleketine dönüp Harezm hastanesinin baş tabibi olduğu belirtilir.¹²⁸⁶

3. Hamamlar

Bir İslâm şehri olan Gürgenç'te temizliğin ana unsurlarından biri olan hamamların bulunduğu muhakkaktır. Nitekim daha H. 287/M. 900'lü yıllarda şehirde evlerin yanında hamamların bulunduğu kaydedilmektedir. İbn Fadlân, Gürgenç'te iken "hamamdan çıkar eve girerdim, eve girdiğimde soğuktan sakalımın donduğunu görür, buzunu ateşin karşısında eritirdim" diye¹²⁸⁷ şehirdeki hamamların varlığından bahsetmektedir. Hamamla ilgili bir rivayet de İbn Hallikân'dan gelmektedir. Müellif, Fahreddîn er-Râzî ile ilgili kısımda Gürgenç'te kışın çok soğuk olduğunu, hamamların buzlarla örtülü şekilde uzun müddet kaldığını belirtmektedir.¹²⁸⁸ Yine Alâeddîn Muhammed zamanında Medine'den gelen birisinin Gürgenç'te hamama gidip temizlendiğini belirtmesi¹²⁸⁹, o dönemde İslâm şehri olan payitaht Gürgenç'te hamamın olduğunu göstermektedir. Ayrıca kaynaklarda belirtilmese de genellikle medrese, hankah, çarşı, han, pazar gibi yerlerde de sosyal ve özel hamamların olduğu düşünülebilir.

4. Diğer Yapılar

Gürgenç'in ipek yolu güzergâhında olmasından mütevellit çeşitli *kervansaray* ve *ribatların*¹²⁹⁰; şehrin Amuderya'nın kıyısında olduğu için hem ziraat hem şehrin

¹²⁸⁶ W. De., Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, (çev: İsmâil Hakkı İzmirli), Maarif Matbaası, İstanbul, 1941, s. 318.

¹²⁸⁷ İbn Fadlân, *Risâle*, s. 85.

¹²⁸⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, c. IV, s. 251.

¹²⁸⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, s. 407.

¹²⁹⁰ Daha önce de değindiğimiz gibi, İbn Havkal, Harezm hatta Gürgenç'in de içinde bulunduğu bu coğrafyanın halkının hayırseverliğinden; mallarını ribâtlara, yolların imarına, cihad yoluna tahsis edilen vakıflara harcadıklarından bahsetmiştir. Ayrıca orada her yerleşim yerinde yolcuların uğradığı her subaşında ve her köyde gelen misafirlerin ihtiyaçlarından artacak kadar ribât bulunduğunu; Mâverâünnehir'de 10.000 den fazla ribât (kervansaray, karakol) olduğunu öğrendiğini; bunların çoğunda inen misafirlerin kendileri ve hayvanları için yemeklerinin temin edildiğini, her türlü ihtiyaçlarının karşılandığını belirtir. İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 386.

Ayrıca 1800'lü yıllarda da Gürgenç'te harabesi bulunan kervansarayların olduğu bilinmektedir. Mehmet Emin Efendi, *a.g.e.*, s. 99.

içme suyunun temini için her çeşit *kanalların*¹²⁹¹; Harezmşahlar devleti döneminde güzel *bahçelerin*¹²⁹²; Me'mûnîler döneminden itibaren ticaret merkezi olarak geliştiği için her dönemde *çarşı ve pazarların*; geniş *caddelerin* bulunduğu bilinmektedir. Ayrıca daha eski dönemlerde Zerdüştlüğün vatanı olarak bilindiği için arkeolojik kazılarda *Zerdüş ibadethanelerine* de rastlanılmıştır.¹²⁹³

Gürgenç'te *hapishanelerin* de bulunduğu bilinmektedir. Nitekim Sultan Alâeddîn Muhammed, hâkimiyetlerine son verdiği sülale mensuplarını herhangi bir muhalefetten korktuğu için payitaht Gürgenç'te hapsedmiş ve Gürgenç, hükümdar ve hükümdar oğulları hapishanesi hâline gelmiştir.¹²⁹⁴

Daha önce yer yer değindiğimiz gibi ilim merkezi olarak bilinen Gürgenç'te her dönemde olduğu gibi Altın Orda hâkimiyeti yıllarında Kutluğ Timur diğer mimari yapılarla birlikte *dâru'l-huffaz*, *dârü'l-hadîs*, *dâru'l-hattât* gibi dini ilimler için niyetlenen binalar yaptırmıştır. Togan, Kutluğ Timur'un Gürgenç'te yaptırdığı bu yapıları ribâtları, kanal ve köprüleri ve bunları yaşatmak için tahsis ettiği vakıfları anlatan "Fasl el-Hitâb" isimli belgeyi Kâbil Milli Kütüphanesinde gördüğünü belirtmektedir.¹²⁹⁵

Bunlardan Törebek Hanım Türbesinin yanında daha 1910'lu yıllarda da mevcut olan ve Törebek Hanım'ın türbesinin mimarı "Gülgerdan" isimli şahsın türbesi olarak bilinen bir bina bulunmaktaydı. Daha sonra bu binanın yerinde yapılan kazı çalışmalarında üzerinde Arapça "*Allah'ın selamı Kur'ân'ı okuyana ve onu ezberleyene olsun*" ibaresi bulunan çinili bir levha ve "Dâru'l-Kurân" ("Kurân Hâne") yazısı bulunmuştur. Dolayısıyla burasının zannedildiği gibi Türbe mimarının türbesi olmayıp, Dâru'l-Kur'ân veya Dâru'l-Huffâz gibi Kur'ân ilimleri için kullanılan

¹²⁹¹ Ayrıca bölgenin suları çok tatlı, en soğuk, en hafif sular olduğuna değinen İbn Havkal, yer belirtmeksizin bu güzel suların dağlarında, ovalarında ve şehirlerinde de bulunduğunu zikreder. İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 384.

¹²⁹² Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. I, ss. 201-202.

¹²⁹³ Yusupov, *Horezm ve Gürgenç*, s. 17.

¹²⁹⁴ Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. II, ss. 532-533.

¹²⁹⁵ Zeki Velidi, Togan, "Harezm'de Yazılmış Türkçe Eserler", s. 330.

bir mekan olduğu muhakkaktır.¹²⁹⁶ Yine Sultan Tekiş'in 200 m kuzeydoğusunda Me'mûnîler döneminden kalma ve "Akademi" olarak bilinen ilmî müessese "Kırk Molla tepesi" diye isimlendirilmekte ve tepe hâlinde şehir harabeleri arasında bulunmaktadır.¹²⁹⁷

Tarihi şehir Gürgenç bunlardan başka *hanlar, köprüler, dükkânlar* ve sayısız binaları ve eşsiz sanat âbideleriyle muazzam bir şehir idi.¹²⁹⁸ Ayrıca tabîi ki sivil mimarının ana unsuru *evler* vardı. Makdîsî, Harezmi'deki şehirler ve bu şehirlerdeki evlerden bahsederken evlerin Bizans, Sicistan ve Kâzerûn mimarisine göre yapılmış olduğunu; bitişik nizam şeklindeki evlerin tıpkı bahçeler gibi birbirine ulanıp (kavuşup) gittiğinden bahsetmektedir.¹²⁹⁹ Şehirdeki evlerin zaman zaman çift katlı olduğu da görülmektedir. İbn Arabşah, Gürgenç'te (Harezmi) evlerin tamamı kerpiç ve tuğladan yapıldığı için genel olarak Mâverâünnehir şehirlerinin görünüş itibarıyla bir birine yakın olduğunu belirtir.¹³⁰⁰ İbn Battûta ise şehrin kâdısının evinin mescide çok yakın olduğunu, evin salonunun kıymetli halılarla döşenmiş, duvarların ipek kumaşla kaplanmış olduğunu; evde birçok kemer olduğunu; bu kemerlere altınla sıvanmış gümüş kaplar ve Irak kaseleri konduğunu; bunun yöre halkının âdeti olduğunu, evlerini böyle yaptıklarını söylemesi; ayrıca Gürgenç emîrinin evine gittiğinde odalarının büyük bir kısmı ahşaptan yapılmış geniş bir daireye girdiğini; sonra işlemeli ahşap bir kubbesi olan küçük bir daireye girdiğini; dairenin duvarları renkli kumaşla kaplanmış olup, çatısının simli ipekle bezendiğini söylemesi¹³⁰¹ bize ev yapısı hakkında bilgi vermektedir. Harezmi'nin eski tarihi ve Afrigoğulları hanedanlığında bahsettiğimiz gibi eski Harezmi kültürüne ait yapılan kazılarda şato

¹²⁹⁶ Binanın yapısı ve özellikleriyle ilgili geniş bilgi için bkz: Mamedov-Muradov, *Gurgandj*, ss. 24-26; Sayan, *a.g.e.*, ss. 176-178; Yusupov, *Horezm ve Gürgenç*, ss. 58-59.

¹²⁹⁷ Halımov, *a.g.e.*, ss. 68-70; Mamedov-Muradov, *Gurgandj*, ss. 21-22; Yusupov, *Horezm ve Gürgenç*, ss. 42-43.

¹²⁹⁸ Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, c. I, ss. 201-202; İbn Battûta, *er-Rihle*, c. I, s. 365.

¹²⁹⁹ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, ss. 253, 254.

¹³⁰⁰ İbn Arabşah, *Acâibü'l-Makdûr*, s. 21.

¹³⁰¹ İbn Battûta, *er-Rihle*, c. I, ss. 367-368.

harabelerinin bulunmasından¹³⁰² yola çıkarak Gürgenç'te henüz keşfedilmemiş eski medeniyet kalıntılarının da olduğuna hükmetmek mümkündür.

Buraya kadar bahsettiğimiz mimari yapılardan da anlaşılacağı üzere Gürgenç'te hüküm süren Harezmsahlr şehirde imar faaliyetlerine her dönemde büyük bir önem vermişlerdir. Harezmsahlr Devleti dönemine ait bir belgeden de anlaşılacağı üzere hükümdarın en önemli görevlerinden biri imar işleriydi. Belgede mimar ataması yapılmakta ve "Harezm mimarı" olarak görev yapacak bu kişinin en önemli vazifelerden birini üstlenmiş olduğu belirtilmektedir¹³⁰³. Ayrıca Timur'un şehri tahrip etmesinden sonra, buradaki ustalar, mimarlar, sanat erbabı Semerkant'a götürülmüştür. Bu ustaların Timur'un Keş'teki Aksaray sarayını yaptıkları bilinmektedir. Dolayısıyla bu ustalar kuvvetle muhtemel Gürgenç'te de böyle köşkler, binalar yapmışlardır. Buna rağmen yapılan bu muhteşem binalar yukarıda da belirttiğimiz gibi yerin altına gömülü olarak kalmış ve araştırılıp gün yüzüne çıkarılmayı beklemektedirler.

¹³⁰² Tolstov, *Drevniy Horezm*, s. 33.

¹³⁰³ Bu belge ile ilgili bkz: Bağdâdî, *et-Tevessül ile't-Teressül*, ss. 110-115; Ayrıca bkz: Gürbüz, a.g.e., ss. 110-111.

SONUÇ

Kimler tarafından ve ne zaman kurulduğuna dair bilgi bulunmayan, fakat çok eski dönemlerden beri varlığından söz edilen Gürgenç şehri gelişmişliğin zirvesine ulaştığı dönemlerde Harezm bölgesinin başkenti olmuştur. Etrafi çöllerle kaplı olmasına rağmen Amuderya'nın kenarında bulunması, nehirden açılan kanallar sayesinde "çölün ortasında bir vaha" olarak yükselmiştir. Şehrin bulunduğu Harezm bölgesi birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. İslâmiyetin gelmesiyle hükümet merkezi olan Gürgenç, Sâ mânîler döneminde devlete bağlı valiler tarafından idare edilmiştir. Sâ mânîler devletinin sonlarına doğru Afrigoğulları hanedanlığına son veren (H. 385/M. 995) Me'mûnîler şehri kendilerine merkez yaparak, şehrin her açıdan gelişmesini sağlamışlardır. Bu dönemde bir ilim merkezi hâline gelen Gürgenç, İslâm âleminin farklı bölgelerinden gelen ilim ehli insanlara ev sahipliği yapmıştır. İlmî çalışmalar ve ilmî tartışmaların yaşandığı "Akademi" yine bu dönemde oluşturulmuştur. Şehre yerleşen farklı etnik ve dinî gruplar sayesinde şehir gün geçtikçe genişlemiş, ticaret yolları güzergâhında olmasından mütevellit tüccarların uğrak yeri olmuştur. Merkez şehir Gürgenç'te yapılan binaların güzelliğine denk binalar bütün Horasan'da yoktu.

Bölgenin diğer güçlü devletleri olan Gazneliler ve Karahanlılarla ilişki içerisinde bulunan Me'mûnîler, Gazneli Mahmûd'un bölgeyi ele geçirme teşebbüslerine mani olamamışlar ve H. 407/M. 1017 senesinde hanedan sona ermiştir. Gürgenç'e kendi valisini atayan Gazneli Mahmûd bu şehri kendi devletinin sınırlarına dâhil etmiştir. Selçukluların düşmanı Şahmelik'in şehri ele geçirmesiyle harekete geçen Selçuklular Şahmelik'i mağlup ederek Gürgenç'i kendi topraklarına katmışlardır (H. 433/M. 1042-43). Selçuklular şehre atadıkları valilerle Gürgenç'in gelişmesine katkıda bulunmuşlar, imar faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Atsız bir taraftan Sultan Sencer ile mücadele ederken, diğer taraftan şehrin kalkınması için de çalışmakta idi. Bu dönemde Gürgenç hanedanının başkenti ve ilim merkezi olma yönünde Selçuklu payitahtı olan Merv ile boy ölçecek derecede gelişme göstermiştir.

Harezmşahlar döneminde imparatorluğa başkentlik yapan Gürgenç, güzel imaretleri, köşk-sarayları, cami ve medreseleri ile göz kamaştırıyordu.

İmparatorluğun bütün zenginliklerinin toplandığı şehrin etrafı kalın surlarla çevrili, içerisinde büyük askeri birliklerin sağladığı koruma sayesinde şehre yapılan Gurlu, Karahitaylı saldırılarını başarıyla geri püskürtülmüştür. Çok güzel ve müreffeh bir yerleşim yeri olan Gürgenç, birçok şeyh ve âlimi de bağrında barındırmıştır. Fakat Alâeddîn Muhammed'in uyguladığı yanlış politika ve siyaset neticesinde Moğollar İslâm topraklarına saldırıya geçmişlerdir. Diğer şehirlere nazaran çok uzun bir kuşatma sonunda şehri teslim alan Moğollar şehri yakıp yıkmışlar, güzel binaları köşkeri viraneye, gül bahçelerini çöplüğe çevirmişler, Amuderya'nın suyunu tutan bendi yıkarak şehri sulara boğmuşlardır (H. 618/M. 1221). Böylece refah ve mutluluk şehri "çakalların gezindiği, baykuşların yuva yaptığı" harabeye dönmüş, şehir âdeta taş toprak yığını hâline gelmiştir. Fakat bu durum uzun sürmemiş Moğol hâkimiyetinde kalan Gürgenç, diğer şehirler gibi imar edilmeye başlanmıştır. Çok kısa zamanda yeniden kurulan şehir Altın Orda hâkimiyetinde tekrar ticaret merkezi olmuştur. Âlimleri himaye eden, tüccarlara iyi davranan, ticaretin, ilmin gelişmesine yardımcı olan Altın Orda hanları ve Gürgenç valileri şehri tekrar eski hâline kavuşturmuşlardır. Böylece şehir cami, medrese, çarşı pazar, hastane, güzel imaretlerle kalabalık nüfusun yaşadığı bir belde olmuştur. Her türlü ticari malın çok rahat temin edilebildiği ve hür ilmi tartışmaların ve münazaraların yapıldığı bu şehir daha sonra Kongrat-Sûfiler hanedanlığının yönetiminde tekrar saldırılara maruz kalmaya başlamıştır.

Timur ile Harezmi valileri arasındaki anlaşmazlıklar neticesinde Timur Harezmi'e aralıklarla beş sefer düzenlemiştir (H. 772-790/M. 1371-1388). Son seferinde Gürgenç'i zapt eden Timur, Süfiler hanedanlığının yaptığı isyanlar ve topraklarına yönelik saldırılarına çok öfkeleniği için Gürgenç'i yerle bir ettirip, binaların kalıntıları bile kalmasın diye yerine arpa ektirmesini buyurmuştur (H. 790/M. 1388). Gürgenç tamamen tahrip edilmese de çoğu kısmı yıkıldıktan üç yıl sonra Timur tekrar imar edilmesi için emir vermiş, fakat şehrin sadece bir kısmı onarılmıştır (H. 793/M. 1391).

Timurlular zamanındaki Gürgenç, Timur'un vefatı, Timurlu devletinin merkezlerinin diğer şehirlere kayması, Özbek akınları ve bölge hanlarının yaptığı

saldırıları neticesinde hızlı bir şekilde ticarî, ilmî ehemmiyetini kaybetmeye başlamıştır. Çok küçük bir yerleşim birimi hâline gelen Gürgenç Amuderya'nın mecrâsının değişmesiyle (H. 984/M. 1576) artık kurak bir çöle dönüşmüştür. H. 1056/M. 1646 senesinde Yeni Gürgenç şehrinin kurulmasıyla artık şehir Eski Gürgenç olarak harabeler hâlinde kaderine terk edilmiştir.

Hîve hanları daha sonraki yıllarda Gürgenç'i ihya etmeye çalışsalar da eski şaşaalı hayatına bir türlü kavuşmamıştır. 1831 yılında tarihi Gürgenç şehrini yeniden canlandırmak amacıyla Amuderya'dan "Hanyab" isimli kanal açılıp şehrin kuzey bölgesine Türkmenleri yerleştirmişlerdir. Bu tarihten sonra eski Gürgenç harabelerine ve türbelerine insanlar defnedilmiştir. Dolayısıyla tarihi şehrin birçok yeri günümüzde mezarlık hâlinindedir. 1846 senesinde Hîve Hanı Muhammed Emin Han kendi payitahtını Hîve'den Gürgenç şehrine geçirmek amacıyla Gürgenç'in güneybatısında "Harezmbağ" isimli bir kale inşa ettirse de bunu gerçekleştirmeye ömrü yetmemiştir. 1924 senesinde Gürgenç'in içinde bulunduğu Batı Harezmi Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetine dâhil edilmiştir. Tarihte Gürgenç'in kenarından geçen ve gürül gürül akan, gâh Hazar denizine, gâh Aral gölüne doğru dökülen Amuderya, çölleri yeşertip, hayat kaynağı olurken artık geçtiği topraklar çöllerle kaplanmıştır.

Günümüzde harabe hâlindeki şehir iki bin hektardan da fazla bir alanı kapsamaktadır. Burada tepeler hâlindeki kerpiç kalıntıları aslında şehrin büyük bir medeniyet merkezi olduğunun göstergesidir. Zira sürekli esen kum fırtınası nedeniyle zamanla şehir kumlar altında gömülü kalmıştır. Daha önce buraları koruma altına alınmadığı için şehrin düz alanlarını köylüler ekip biçmişlerdir. Bu dönemde toprağın altından çıkan tarihi kalıntılara dikkat etmeden kaybetmişlerdir. Sadece türbe olduğunu bildikleri yapıların etrafına kendi yakınlarını da defnettikleri için dokunmamışlardır. Türbelerin etrafına insan defnetmek 1970'li yıllara kadar devam etmiştir. Bu tarihten sonra resmî karar ile buralara insan defnetmek yasaklanmıştır.

Türkmenistan Devleti bağımsızlığını kazandıktan sonra devlet tarafından Gürgenç şehri koruma altına alınmış, burada arkeolog ve araştırmacılar için tüm imkânlar devlet tarafından sağlanmıştır. Buna rağmen şehrin ancak %1'lik

bölümünün araştırıldığı tahmin edilmektedir. Dolayısıyla şehir günümüzde araştırılmaya muhtaç vaziyette beklemektedir. Çalışmamızda detaylı bir şekilde anlattığımız gibi bu şehir birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Gürgenç'in tarihi önemi sadece Türkmenistan ve kısmen Özbekistan devleti için değil bütün dünya ve İslâm tarihi için de söz konusudur. Bu maksatla 2005 senesinde Gürgenç'teki tarihi binalar UNESCO'nun Dünya Mirası listesine dâhil edilmiştir.

Türkmenistan devleti eski Gürgenç şehrinin tarihi dokusunu korumak için gereken önlemleri almaktadır. Gürgenç'in İslâm tarihindeki kimliğini ve misyonunu günümüzde de yaşatmaya çalışan Türkmen devleti Gürgenç'in bulunduğu Daşoğuz vilayetinin merkez şehri Daşoğuz'da üç bin kişilik bir cami yapmıştır. Köneürgenç diye isimlendirilen ilçe merkezinde ise Türkiye Cumhuriyeti ile birlikte eskiden de olduğu gibi bir cuma camisi yapılmaktadır. Günümüzde Gürgenç'in sembolü hâline gelen Kutluğ Timur Minaresi, ayrıca birkaç türbe, bina, duvar kalıntılarından başka bir şey ayakta kalmamıştır. Fakat bu yerde toprağa gömülü olarak büyük bir medeniyetin kalıntıları olduğu muhakkaktır.

Tez çalışmamızda Gürgenç'in tarihte oynadığı rolü kaynaklar ışığında derinlemesine ilmî tetkikler de kullanarak incelemeye çalıştık. Arkeolojik bulgular ve kazı dokümanlarından da yararlanarak oluşturduğumuz çalışmamızın her bir ayrıntısını incelediğimizi söylemek mümkün değildir. Zira şehrin harabelerinin olduğu bölgede daha arkeolojik kazıların geçirilmesi gerekmektedir. Buna rağmen günümüze kadar yazılı kaynaklarda geçen, fakat şehir hakkında fazla bilinmeyen unsur ve özellikleri, âlimleri, bölgenin büyük medeniyetlere ev sahipliği yaptığını gün yüzüne çıkarmayı başardığımızı düşünüyoruz. Bundan önce bölge hakkında yapılan çalışmalarda genel olarak şehrin İslâmiyet öncesi dönemi ön plana çıkarılmaya çalışılırken, biz Gürgenç'in bir Türk-İslâm şehri olduğunu delillerle, başta İslâm coğrafyacılarının eserleri olmak üzere ana kaynaklardan istifade ederek ortaya koymaya çalıştık. Gürgenç'in şehir unsurlarını ön plana çıkarmak ve şehir tarihi olarak incelediğimiz bu çalışmanın, aynı zamanda Harezm bölgesinde kurulan hanedanlar, devletler ve bunların tarihinin aydınlatılmasına da yardımcı olacağı

kanaatindeyiz. Çalışmamızın ayrıca Türk ve İslâm dünyasında bu alanda araştırmalar yapacaklara katkı sağlamasını temenni ediyoruz.

KAYNAKLAR

- ABBAS İKBAL, Aştıyânî, *Tarih-i Moğol: Ez Hamle-yi Çingiz ta Teşkil-i Devlet-i Timurî*, Dokuzuncu Baskı, Emir Kebir, Tahran, 1388 h.ş./2009.
- AFÂF, Seyyid Sabra, *et-Târîhu's-Siyâsî li'd-Devleti'l-Harezmiyye*, Birinci Baskı, Dâru'l-Kitabu'l-Câmi'i, Kahire, 1407/1987.
- AGACANOV, S. G., *Oğuzlar*, (çev: Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev), Altıncı Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul, 2013.
- AHMED B. MAHMÛD, *Selçuk-nâme*, I-II, (haz: Erdoğan Merçil), Kervan Kitapçılık, İstanbul, 1977.
- AK, Mahmut, "İklim", *DİA*, İstanbul, 2000, c. XXII, ss. 28-30.
- AKA, İsmâil, *Timurlular Devleti Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2010.
- , *Mirza Şahrüh ve Zamanı (1405-1447)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994.
- , "Timur", *DİA*, İstanbul, 2012, c. XLI, ss. 173-177.
- , "Timurlular", *DİA*, İstanbul, 2012, c. XLI, ss. 177-180.
- , "Şahrüh", *DİA*, İstanbul, 2010, c. XXXVIII, ss. 293-295.
- AKSARÂÛÎ, Kerîmüddîn Mahmûd (v. 733/1332-33), *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (çev: Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000.
- ALGAR, Hamid, "Necmeddîn-i Kübrâ", *DİA*, İstanbul, 2006, c. XXXII, ss. 498-506.
- ALPER, Ömer Mahir, "İbn Sînâ", *DİA*, İstanbul, 1999, c. XX, ss. 319-322.
- , "Mesihî, Ebû Sehl", *DİA*, İstanbul, 2004, c. XXIX, ss. 313-314.
- ALTIKULAÇ, Tayyar, "Bakkâlî", *DİA*, İstanbul, 1991, c. IV, ss. 544-545.
- ARMARÇUK, Ye. A., "İzuçeniya Pamyatnikov Kunya-Urgença: Stariye i Novıye Gipotezi", *Priaralye v Drevnosti i Srednevekovıye*, (ed. Ye. Nerazik), Vostoçnaya Literatura, Moskova, 1998, ss. 198-210.
- ASLANAPA, Oktay, *Türk Sanatı*, On dördüncü Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2016.
- AŞİROV, Tahir, Biruni'ye ve İbn Hazm'a Göre Hıristiyanlık, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Bursa, 2005.
- , "Selçuklular Döneminin Felsefî ve Düşünce Yapısı: Şehristanî Örneği", *II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyet Sempozyumu: Selçuklularda Bilim ve Düşünce*, c. II, Konya, 2013, ss. 37-71.
- ATA, Aysu, *Harezm-Altın Ordu Türkçesi*, Kitap Matbaası, İstanbul, 2002.
- ATANYAZOV, Soltanşa, *Türkmenistanın Geografik Atalarının Düşündirişli Sözlüğü*, Türkmenistan SSR İlimler Akademiyası, İlim, Aşkabat, 1980.

- , "O Proishojdenii Nazvaniya Kunya-Urgença", *Pamyatniki Turkmenistana*, sy. 2, Aşkabat, 1980, ss. 28-29.
- ATAR, Fahrettin, "Kadı", *DİA*, İstanbul, 2001, c. XXIV, ss. 66-69.
- Avesta-Zakon Protiv Devov (Vdevdat)*, (Rusçaya çev: Rtveldze, E.V.-Saidova, A.H.-Abdullayeva, Ye.V.), İzdatelstvo Politehniçeskogo Universiteta, St. Petersburg, 2008.
- Avesta*, (Rusçaya çev: Sokolova, V.S.), Nauka, St. Petersburg, 2005.
- Avesta, Zerdüşt Spitama Bölümler*, (çev: Eshat Ayata), Üçüncü Baskı, Kora, İstanbul, 2011.
- AVFÎ, Muhammed b. Yahya (v. 629/1232 ?), *Lübâbü'l-Elbâb*, (haz. Edward G. Browne-Muhammed Kazvini), Londra-Leiden, 1903-1906.
- , *Cevâmiü'l-Hekâyât*, (Türkmenceye çev: Davut Orazsahedov), Miras, Aşkabat, 2005.
- AYAN, Ergin, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, Kitabevi, İstanbul, 2007.
- AYDIN, Cengiz-Aydın, Gülseren, "Batlamyus", *DİA*, İstanbul, 1992, c. V, ss. 196-199.
- AZİZİ, Najiba Ziyayi, *Zerdüştlüğün Kutsal Kitabı (Avesta) Üzerine Bir Araştırma*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2009.
- BAĞDÂDÎ, Bahâüddîn Muhammed b. Müeyyed, *et-Teveşşül ile't-Teressül*, (tsh: Ahmed Behmenyar), Asâtîr, Tahran, 1385 h.ş./2006.
- BAĞDATLI İSMAİL PAŞA, *Hediyyetü'l-Ârifîn Esmâ'ü'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn*, (1951 İstanbul Baskısının Ofset Yayını), I-II, Beyrut, ts.
- BARTHOLD, Vasiliya Vladimiroviç, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, (haz: Hakkı Dursun Yıldız), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990.
- , *İslâm Medeniyeti Tarihi*, (başlangıç, izah ve düzeltmeler: M.Fuad Köprülü), Altıncı Baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1984.
- , *Orta Asya Türk Tarihi -Dersleri-*, Birinci Baskı, Çağlar Yayınları, Ankara, 2004.
- , *Soçineniya*, I-IX, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, Moskova, 1963.
- , "Gürganç", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1977, c. IV, s. 846.
- , "Hârizmşâh", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1987, c. V/I, ss. 263-265.
- BAYDEMİR, Hüseyin, *Özbek Efsaneleri*, Birinci Baskı, Fenomen Yayıncılık, Erzurum, 2011.
- BAYMYRADOV, Bayrammyrat, *Türkmen Galaları Hakında Rovayat*, Miras, Aşkabat, 2004.

- BAYRAMOV, Kakajan, *Türkmenistanın Meşhur Ziyaratlık Yerleri*, İlim, Aşkabat, 2012.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, *Hindistan Tarihi*, İkinci Baskı, I-III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987.
- BEL'AMÎ, Ebû Ali Muhammed b. Muhammed, *Târîh-i Bel'amî: Târîhnameyi Taberî*, (thk: Muhammed Rûşen), I-V, Tahran, 1385 h.ş./2006.
- BELÂZÜRÎ, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Cabir (v. 279/892), *Fütûhu'l-Buldân*, (thk: Abdullah Enis et-Tabbâ-Ömer Enis et-Tabbâ), Müessesetü'l-Me'ârif, Beyrut, 1407/1987.
- BERG, L., *Aralskoye More*, Stasyuloviç, St. Petersburg, 1908.
- BERTELS, Yevgeniy Eduardoviç, *İzbrannıye Trudi: Sufizm i Sufiyskaya Literatura*, Nauka, Moskova, 1965.
- BEYHAKÎ, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin (v. 470/1077), *Târîh-i Beyhakî*, (thk: Ali Ekber Feyyaz), İkinci Baskı, Danişgah-i Firdevsi, Meşhed, 1383 h.ş./2004.
- BEYHAKÎ, Ali b. Zeyd (v. 565/1169), *Târîhu Hukemâ'i'l-İslâm (Tetimmatü Sivânî'l-Hikme)*, (nşr: Muhammed Şefî'), Lahor, 1351/1933.
- BİÇURİN, N.Ya, *Sobraniye Svedeniy o Narodah Obitavşih v Sredney Azii v Drevneye Vremena*, I-III, İzdatelstvo Akademiya Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1950.
- BİLGİN, M. Sıraç, *Zarathustra (Zerdüşt) Hayatı ve Mazdaizm*, Berfin Yayınları, İstanbul, 1995.
- BÎRÛNÎ, Ebü'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed (v. 440/1048), *el-Âsârü'l-Bâkiye anî'l-Kurûni'l-Hâliye*, (nşr: Eduard Sachau), Leipzig, 1878.
- , *Tahdîdü Nihâyâti'l-Emâkin*, (çev: Kıvameddîn Burslan), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2013.
- BROCKELMANN, Carl, "Cürcânî", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1977, c. III, s. 247.
- BROCKELMANN, Carl-Nihad M.Çetin, "Seâlibî", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1966, c. X, ss. 262-266.
- BULGAKOV, P.G.-Rozenfeld, B.A.-Ahmedov, A.A., *Muhammad al-Horezmi*, Nauka, Moskova, 1983.
- BUNİYATOV, Z.M., *Gosudarstvo Horezmşahov-Anuşteginidov (1097-1231)*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1986.
- BÜCHNER, V.F., "Sâmânîler", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1966, c. X, ss. 140-143.
- BÜNDÂRÎ, Feth b. Ali (v. 643/1245), *Târîh-i Silsile-i Selcukî: Zübdetü'n-Nüsra ve Nuhbetü'l-Usra*, (farsçaya çev: Muhammed Hüseyin Celili), Tahran, 1356 h.ş./1977.

- CÂHİZ, Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kenânî (v. 255/869), *Fezâilü'l-Etrâk, (Türklerin Faziletleri)*, (çev: Ramazan Şeşen), İkinci Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2017.
- CÂMÎ, Abdurrahman (v. 898/1492), *Nefâhetü'l-Üns min Hadarâti'l-Kuds: Evliyâ Menkıbeleri*, (tercüme ve şerh Lâmiî Çelebi, haz: Süleyman Uludağ-Mustafa Kara), Marifet Yayınları, İstanbul, 1998.
- CARPİNİ, Johann de Plano, *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnamesi (1245-1247)*, (çev: Ergin Ayan), Gece Kitaplığı, Ankara, 2015; Rusçası: Carpini, De Plano, *İstoria Mogolov/ Rubruk De Vilgelm, Puteşestviye v Vostoçniye Strani*, (Rusçaya çev: N.P.Şastinoy), İzdatelstvo Geografiçeskoy Literaturı, Moskova, 1957.
- CECELİ, Gülseren, Hârizmşah Hükümdarı Sultaşah Mahmûd (567-589/1172-1193), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2006.
- CEZAR, Mustafa, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, Birinci Baskı, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1977.
- CLAVİJO, Ruy de Gonzales, *Anadolu Orta Asya ve Timur*, (çev: Ömer Rıza Doğrul), Birinci Baskı, Ses Yayınları, İstanbul, 1993.
- CORAYEFF, Mamatkul, *İpek Yolu Efsaneleri*, (çev: Ahsen Batur), Şa-to Türkiyat Yayınları, İstanbul, 2011.
- CORBİN, Henry, *Histoire de la Phiosophie İslâmique (İstoriya İslâmskoy Filosofii)*, (Rusçaya çev: A.A. Kuznessova), Progress-Tradissiya, Moskova, 2010.
- CORCİ ZEYDAN, *Târîhu Âdâbi'l-Lugati'l-Arabiyye*, I-IV, (thk: Şevki Zaif), Dâru'l-Hilâl, Kahire, ts.
- CURTİN, Jeremiah, *The Mongols*, Boston, U.S.A., 1908.
- CÛZCÂNÎ, Ebû Amr Minhacüddîn b. Osman b. Siraciddîn (v. 664/1266'dan sonra), *Tabakât-ı Nâsirî*, I-II, (tsh: Abdülhey Habibi), İkinci Baskı, Pevheni, Kâbil, 1342 h.ş./1963.
- CÛVEYNÎ, Ata Melik b. Muhammed (v. 681/1283), *Târîh-i Cihângüşâ*, (tsh: Muhammed b. Abdülvehhab Kazvini), I-III, Hermes, Tahran, 1387 h.ş./2008.
- ÇAKMAK, Mehmet Ali, "Moğol İstilası ve Harezmsahlar İmparatorluğunun Yıkılışı", *Türkler*, (ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), I-XXI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, c. IV, ss. 904-916.
- ÇATAK, Adem, "Muînü'l-Mürîd'de Allah Tasavvuru ve Kur'andan Temelleri", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 1, sy. 2, Gümüşhane, 201, ss. 219-244.
- ÇELEBİ, İlyas, "Mu'tezile", *DİA*, İstanbul, 2006, c. XXXI, ss. 391-401.
- ÇİFTÇİ, Faruk, Mâverâunnehir ve Horasan Bölgesinde Yetişen Dilci ve Edipler (Fergana, Şâş, Fârab, Hârizm, Nese, Merv) 173-789/840/1436,

- Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 1996.
- ÇİFTÇİOĞLU, İsmâil, "Timur'un, Fethettiği Ülkelerden Mâverâünnehir'de Topladığı Bazı Âlimler", *EKEV Akademi Dergisi*, y. 12, sy. 37, Erzurum, 2008, ss. 307-320.
- ÇÖĞENLİ, M. Sadi, "Mutarrizî", *DİA*, İstanbul, 2006, c. XXXI, ss. 375-377.
- DAĞ, Mehmet-Aydın, Hasan, *Ortaçağ İslâm Kültüründe Felsefe: Akımlar, Filozoflar ve Temel Sorunlar*, Birinci Baskı, İstanbul, 2017.
- DAMES, M. Longworth, "Gazneliler", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1977, c. IV, ss. 742-748.
- DEMİRAYAK, Kenan, "Harizmî, Ebû Bekir", *DİA*, İstanbul, 1997, c. XVI, ss. 220-222.
- DEMİROĞLU, Hasan, "Hazar Kağanlığının Musevîliğe Geçışı", *Geçmişten Günümüze Türkistan Tarihinin Bilinmeyenleri*, (ed: Mualla Uydu Yücel-Aysel Dıngıl Ilgın), Ötüken, İstanbul, 2017, ss. 141-150.
- DEVLETŞAH, Bahtîşâh-ı Semerkandî, (v. 900/1494-95), *Tezkiretü's-Şuarâ (Devletşah Tezkeresi)*, I-IV, (çev: Necati Lügal), Kervan Yayın, İstanbul, 1977.
- DJABBAROV, İsa, *Drevniy Horezm*, Moskova, 2014.
- DOĞRUYOL, Hasan, "Cürcânî İsmâil b. Hasan", *DİA*, İstanbul, 1993, c. VIII, ss. 333-334.
- D'OHSSON, Abraham, Constantin, *Moğol Tarihi*, (çev: Bahadır Apaydın), Birinci Baskı, Nesnel Yayınları, İstanbul, 2008.
- DURMUŞ, İsmâil, "Sekkâkî", *DİA*, İstanbul, 2006, c. XXXVI, ss. 332-334.
- EBERHARD, Wolfram, "Türkistan Seyahatnamesi 1918", *Belleten*, c. 7, sy. 29, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1944, ss. 137-142.
- EBÛ HÂMÎD el-GIRNÂTÎ, Muhammed b. Abdirrahman (v. 565/1169), *Tuhfetu'l-Elbâb ve Nuhbetu'l-A'câb*, (çev: Fatih Sabuncu), Birinci Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2011.
- EBÛ'L-FİDÂ, el-Melikü'l-Müeyyed İmadü'd-din İsmâil b. Ali el-Eyyübî (v. 732/1331), *Takvîmü'l-Büldân*, (nşr: J.T. Reinaud-M.G. de Slane), Paris, 1840.
- EBULGAZÎ BAHADIR HAN (v. 1074/1663), *Türklerin Soykütüğü (Şecere-i Terâkime)*, (haz: Muharrem Ergin), İstanbul, ts.
- ERDEM, Gazi, "İslâm Kültür Tarihinin İlk İlimler Akademisi: Beytül-Hikme", *Dini Araştırmalar*, c. 16, sy. 42, Ankara, Ocak-Haziran 2013, ss. 57-77.
- ERDOĞAN, Coşkun, "Harezm'de Gazneli Hâkimiyetinin Tesisi ve Altuntaşlar Dönemi (1017-1041)", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 50, Erzurum, Haziran-2013, ss. 143-180.

- ERENJEN, Hara Davan, *Çingis-Han: Kak Polkovodes i Yego Naslediye*, Kalmiskoye Knijnoye İzdatelstvo, Elista, 1991.
- ESİN, Emel, *Orta Asya'dan Osmanlı'ya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, Birinci Baskı, Kabcacı Yayınevi, İstanbul, 2004.
- , "Amuderya", *DİA*, İstanbul, 1991, c. III, ss. 98-99.
- FAZLIOĞLU, İhsan, "Hârizmî, Muhammed b. Musa", *DİA*, İstanbul, 1997, c. XVI, ss. 224-227.
- FREYMAN, A. A., *Horezmiyskiy Yazık: Materialı i İssledovaniya*, Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1951.
- FRYE, Richard, *The Heritage of Central Asia*, Marcus Wiener Publishers, USA, 1998.
- GEDİKLİ, Fethi, "Yasa", *DİA*, İstanbul, 2013, c. XLIII, ss. 336-340.
- GERDÎZÎ, Ebû Saîd Abdulhay b. Zahhak b. Mahmûd (v. 433/1042), *Zeynü'l-Ahbâr (Tarih-i Gerdizi)*, (thk: Abdulhay Habibi), Birinci Baskı, Dünyay-i Kitap, Tahran, 1363 h.ş./1984.
- GEREY, Begmyrat, *5000 Yıllık Sümer-Türkmen Bağları*, Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2004.
- GİBB, Hamilton Alexander Roskeen, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, (çev: Hasan Kurt), Birinci Baskı, Çağlar Yayınları, Ankara, 2005.
- GORLOV, Nikolay, *Polnaya İstoriya Çingis-Hana*, Karla Kray, St. Petersburg, 1840.
- GÖKBULUT, Süleyman, Necmeddîn Kübrâ ve Kübrevîlik, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmış Doktora Tezi), İzmir, 2009.
- GREGORY ABU'L-FARAC (Bar Hebraeus), *Abu'l-Farac Tarihi*, I-II, (çev: Ömer Rıza Doğrul), Üçüncü Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999.
- GULYAMOV, Ya. G., *İstoriya Oroşeniya Horezma s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney*, Akademii Nauk Uzbekskoy SSR, Taşkent, 1957.
- GÜLTEKİN, Aladdîn, El-Mutarrizi'nin el-İkna' adlı Eseri ve Dil Öğretim Yöntemi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Samsun, 2011.
- GÜNAL, Zerrin, *İslâm Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, Birinci Baskı, Nobel Yayınları, Ankara, 2004.
- GÜNDÜZ, Şinasi, "Mecûsîlik", *DİA*, İstanbul, 2003, c. XXVIII, ss. 279-284.
- GÜRBÜZ, Meryem, Hârizmşahlar'da Devlet Teşkilatı, Ekonomik ve Kültürel Hayat, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2005.

- GÜRBÜZ, Osman, "Abbâsî Halifesi Nâsır Lidinillah'ın Harizmşahlar ile İktidar Mücadelesi, *İSTEM*, y. 9, sy. 18, Konya, 2011, ss. 181-196.
- GÜZEL, Fatih, "Moğol İstilasında Halife Nâsır Lidinillah'ın Rolü", *İnsan ve Toplum İlimleri Araştırmaları Dergisi*, c. IV, sy. 1, İstanbul, 2015, ss. 142-158,
- HABİB, Mohammad, *Sultan Mahmûd of Ghaznin*, S.Chand and Co., Delhi, 1967.
- HAFIZ-I EBRU, Şihâbüddîn Abdullah b. Lütfüllah (v. 833/1430), *Zübdetü't-Tevarîh*, I-IV, (thk: Seyyid Cevadî), Birinci Baskı, Vezâret-e Ferheng ve Erşad-e Eslamî, Tahran, 1380 h.ş./2001.
- HALIMOV, Nazar, *Gadımı Ürgence Sıyahat*, İlim, Aşkabat, 1986.
- HALİFÂT, Sehbân, "İbnü'l-Hammar", *DİA*, İstanbul, 2000, c. XXI, ss. 65-66.
- HALİFE B. HAYYAT, Ebû Ömer el-Leysî (v. 240/854), *Târîh*, (thk: Ekrem Ziya el-Umerî), İkinci Baskı, Dâru't-Tayyiba, Riyad, 1405/1985.
- HAMDULLAH el-MÜSTEVFÎ, Ebî Bekr Ahmed b. Nasr el-Müstevfi el-Kazvînî (v. 740/1340), *Tarîh-i Güzîde*, (thk., nşr: Abdülhüseyn Nevayî), Birinci Baskı, Emîr-i Kebir, Tahran, 1339 h.ş./1960.
- , *Nüzhetü'l-Kulûb (The Geographical Part)*, (çev: G. Le. Strange), E.J.W. Gibb Memorial Series XXIII/2, Londra, 1919.
- HÂNDMÎR, Giyaseddîn b. Himamüddîn (v. 942/1439), *Düsturü'l-Vüzerâ*, (thk: Saîd Nefisi), İkinci Baskı, İkbâl, Tahran, 1355 h.ş./1976.
- HAYRULLAYEV, M.M.-Bahadırov, R.M., *Abu Abdallah al-Horezmi*, Nauka, Moskova, 1988.
- HENNİNG, W.B., *A Fragment of a Khwarezmian Dictionary*, Londra, 1971.
- HERODOTOS, *Tarih*, (çev: Müntekim Ökmen), Onuncu Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014.
- HİMYERÎ, Muhammed b. Abdülmün'im (v. 727/1327), *Ravzü'l-Mi'târ fî Haberi'l-Aktâr*, (thk: İhsan Abbas), İkinci Baskı, Mektebetü Lübnan, Beyrut, 1984.
- HİTTİ, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, (çev: Salih Tuğ), Birinci Baskı, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2011.
- HOWORTH, H.Henry, *History of The Mongols*, I-IV, Londra, 1876-1927.
- Hudûdü'l-Âlem mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, (çev: Abdullah Duman-Murat Ağarı), Kitabevi, İstanbul, 2008.
- HÜSEYNÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır b. Ali, *Ahbârü'd-Devleti's-Selcûkiyye*, (çev: Necati Lügal), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1943.
- İBADÎ, Muhammad Qasim, "Sultan Mahmûd'un Vefatına Kadar Gazneli-Karahanlı İlişkisi", *İSTEM*, y. 9, sy. 18, Konya, 2011, ss. 161-180.
- İBN ARABŞAH, Şihâbeddîn Ahmed (v. 854/1450), *Acâibü'l-Makdûr fî Ahbâr-i Teymûr (Timurnâme)*, Kalkutta, 1299/1882.

- İBN A'SEM, Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kûfî (v. 320/932'den sonra), *Kitâbü'l-Fütûh*, I-VIII, (thk: Ali Şîrî), Birinci Baskı, Dâru'l-Advâ, Beyrut, 1411/1991.
- İBN BATTÛTA, Şemseddîn Ebi Abdullah Muhammed b. Abdullah Tancî (v.770/1368), *er-Rihle, Tühfetü'n-Nüzzâr fi Garâibu'l-Emsâr ve Acâibu'l-Esfâr*, I-II, (thk: Muhammed Abduülmün'im el-İryan), Birinci Baskı, Hayatu'l-Ulûm, Beyrut, 1407/1987. Türkçesi: *İbn Battuta Seyahatnâmesi -Kısa Notlarla Sade Metin Çevirisi-* (çev: Sait Aykut), Dördüncü Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2015. Özbekçesi: *İbn Battuta va Uning Urta Osiyoga Seyohati*, (çev: İbrohimov Nematullo) Şark Bayozi, Taşkent, 1993.
- İBN EBÎ USAYBÎ'A, Ebi'l-Abbas Ahmed b. Kâsım b. Halife b. Yunus el-Hazreci (v. 668/1270), *Uyûnü'l-Enba' fi Tabakâti'l-Atibbâ'*, (thk: Nizâr Rıza), Dâru'l-Mektebeti'l-Hayat, Beyrut, 1965.
- İBN FADLÂN, Ahmed b. Fazlan b. Abbas (v. 310/922), *Risâletü İbn Fadlân*, (thk: Sami ed-Dahan), İlmıyyu'l-Arabi, Dimaşk, ts. Türkçesi: *İbn Fazlan Seyahatname*, (haz: Ramazan Şeşen), Bedir Yayınevi, İstanbul, 1995.
- İBN FAZLULLAH el-Ömerî (v.749/1349), *Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâlikü'l-Emsâr*, (thk: Kâmil Selmân el-Cübûrî-Mehdi Necm), I-XXVII, Birinci Baskı, Dâru'l-Kitâbi'l-İlmıyye, Beyrut, 2010.
- İBN HALLİKÂN, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr (v. 681/1282), *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ-ü Ebnâi'z-Zaman*, (thk: İhsan Abbas), I-VIII, Dâru Sadır, Beyrut, 1397/1977.
- İBN HAVKAL, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ali en-Nasibî el-Bağdâdî (v. IV/X yüzyıl), *Sûretü'l-Arz*, Dâru Mektebeti'l-Hayat, Beyrut, 1992.
- İBN HURDAZBÎH, Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdillâh (v. 300/912-13), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Brill, Leiden, 1889.
- İBN İSFENDİYÂR, Bahâüddîn Muhammed b. Hasen (v. 613/1216'dan sonra), *Târîh-i Taberistân*, (thk: Abbas İkbâl), I-II, Taberistan, 1386 h.ş./2007.
- İBN KUTLUBOĞA, Ebü'l-Fida Zeynüddîn Kâsım es-Sûdûnî (v. 879/1474), *Tâcü't-Terâcim*, (thk: Muhammedhayr Ramazan Yûsuf), Birinci Baskı, Dâru'l-Kalem, Beyrut, 1413/1996.
- İBN RÛSTE, Ebî Ali Ahmed b. Ömer (v. 310/922), *el-A'lâku'n-Nefise*, Brill, Leiden, 1891.
- İBNÛ'L-CEVZÎ, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (v. 597/1200), *el-Muntazam fi Târîhi'l-Umem ve'l-Mülûk*, (thk: Muhammed Abdulkadir Ata-Mustafa Abdulkadir Ata), I-XVIII, Birinci Baskı, Dâru'l-Kutubi'l-İlmıyye, Beyrut, 1412/1992.
- İBNÛ'L-ESÎR, İzzüddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî (v. 630/1232), *el-Kâmil fi't-Târîh*, (thk: Abdullah el-Kâdî), I-XI, Birinci Baskı, Dâru'l-Kutubi'l-İlmıyye, Beyrut, 1407/1987.

- İBNÜ'L-FAKÎH, Ebî Bekr Ahmed b. Muhammed Hemedanî (v. 289/902), *Kitâbu'l-Buldân*, (thk: Yusuf el-Hâdi), Birinci Baskı, Âlemü'l-Kitâb, Beyrut, 1416/1996.
- İBNÜ'L-KİFTÎ, Ebu'l-Hasen Ali b. Cemaleddîn Yûsuf (v. 646/1248), *İhbâru'l-Ulemâ bi Ahbâri'l-Hukemâ'*, (nşr: M. Emîn el-Hancî), Kahire, 1326/1908.
- İBNÜ'N-NEDÎM, Ebu'l-Ferec, Muhammed b. İshak (v. 385/995), *el-Fihrist*, (nşr: İbrâhim Ramazan), Birinci Baskı, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1415/1994.
- İBNÜ'T-TIKTAKA, Muhammed b. Ali b. Tabataba (v. 709/1309'dan sonra), *el-Fahrî fî'l-Âdâbi's-Sultaniyye ve'd-Düvelü'l-İslâmiyye*, Dâru Sâdir, Beyrut, ts.
- İBN VÂSİL, Cemaleddîn Muhammed b. Salim (v. 697/1298), *Müferricu'l-Kürûb fî Ahbâr-i Benî Eyyûb*, (thk: Muhammed Rebi'), I-V, Kahire, ts.
- İDRÎSÎ, Şerif Ebî Abdullah Muhammed b. Muhammed Abdullah b. İdris (v. 560/1165), *Nüzhetü'l-Müşâk fî'Htirâkı'l-Âfâk*, I-II, es-Sekâfetü'd-Diniyye, Kahire, 1422/2002.
- İLMAMEDOV, Rahman, "Zemahşerî'nin Mukaddimetü'l-Edebinde Kur'ân'la İlgili Terimler", *UÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 20, sy. 2, Bursa, 2011, ss. 191-207.
- İSTAHRÎ, Ebî İshak İbrâhim b. Muhammed el-Farisî, (v. 357/951), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Brill, Leiden, 1927.
- KADYROV, M.H., "Festivals, Drama and The Performing Arts in Khurasan and Transoxania", *History of Civilization of Central Asia*, c. IV, (ed. C.E. Bosworth-M.S. Asimov) Unesco Publishing, France, 1994, ss. 604-614.
- KAFALI, Mustafa, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, Öncü Basımevi, Ankara, 2009.
- , "Cengiz Han", *DİA*, İstanbul, 1993, c. VII, ss. 367-369.
- , "Cuci Han", *DİA*, İstanbul, 1993, c. VIII, ss. 78-79.
- , "Batu Han", *DİA*, İstanbul, 1992, c. V, ss. 208-210.
- , "Özbek Han", *DİA*, İstanbul, 2007, c. XXXIV, ss. 107-109.
- , "Timur", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979, c. XII/I, ss. 336-346.
- , "Cuci Ulusu'ndaki İl ve Kabilelerin Siyasi Roller ve Ehemmiyetleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sy. 2, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1971, ss. 99-110.
- KAFESOĞLU, İbrâhim, *Harezmsahlr Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, Dördüncü Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000.
- , *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, Birinci Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1973.

- , *Selçuklu Tarihi*, Birinci Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1972.
- , "Mahmûd Gaznevi", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, ts., c. VII, ss. 173-183.
- , "Selçuklular", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1966, c. X, ss. 353-416.
- KALKAŞENDÎ, Ebu'l-Abbas Şihâbüddîn Ahmed b. Ali (v. 821/1418), *Subhu'l-A'şâ fî Sanâti'l-İnşâ*, I-XIV, (nşr: Muhammed Abdürresul İbrâhim), Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kahire, 1331-1340/1913-1922.
- KALLEK, Cengiz, "Dânek", *DİA*, İstanbul, 1993, c. VIII, ss. 457-458.
- KARA, Mustafa, "Hakîm Ata", *DİA*, İstanbul, 1997, c. XV, ss. 183-184.
- , *Türkistanın Diyarının Şuglası Necmeddîn Kubra*, (Türkmenceye çev: Rahman İmammedov), İstanbul, 2008.
- KAŞGARLI MAHMÛD, *Divânü Lügâti't-Türk*, (çev: Seçki Erdi-Serap Tuğba Yurtsever), Birinci Baskı, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2005.
- KÂTİB ÇELEBİ (v. 1067/1657), *Keşfü'z-Zünûn 'an-Esâmi'l-kütüb ve'l-Fünûn*, (nşr: Şerefettin Yaltkaya-Kilisli Rifat Bilge), I-II, (İstanbul, 1941 baskısından tıpkıbasım), Beyrut, ts.
- KAYA, Mahmut, "Beytülhikme", *DİA*, İstanbul, 1992, c. VI, ss. 88-90.
- KAZVÎNÎ, Zekerriyya b. Muhammed b. Mahmûd (v. 682/1283), *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, Dâru Sâdır, Beyrut, ts.
- KIDIRNİYAZOV, Muhammed Şarip, *Materialnaya Kultura Gorodov Horezma v XIII-XIV vekah*, Karakalpakistan, Nukus, 1989.
- , "Kulturniye Svyazi Srednevekovih Gorodov Horezma", *Arheologiya Priaralya*, (ed. S.K., Kamalov-V.N. Yagodin), No.2, Taşkent, 1984, ss. 92-102.
- KİTAPÇI, Zekerriya, *Azerbaycan-Harzem ve Türk Oğuz Boyları Arasında İslâmiyet*, Birinci Baskı, Yedi Kubbe Yayınları, Konya, 2005.
- , *Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi*, Yedinci Baskı, Yedi Kubbe Yayınları, Konya, 2014.
- , *Orta Asya Türklüğünün Arap Dili ve Edebiyatına Hizmetleri: Harzem Dil Ekolü*, Birinci Baskı, Yedi Kubbe Yayınları, Konya, 2004.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuat, *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*, Beşinci Baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1984.
- , *Türk Edebiyatı Tarihi*, İkinci Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1980.
- , "Hârizmşahlar", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1987, c. V/I, ss. 265-296.
- , "Cengiz Han", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1977, c. III, ss. 91-100.

- , "Uran Kabilesi", *Belleten*, sy. 26, c. VII, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1943, ss. 227-243.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, *Alp Arslan Zamanı Türk Giyim-Kuşamı*, (Selçuklu Araştırmaları Dergisinden Ayrı Basım), Ankara, 1971.
- , *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Kuruluş Devri*, c. I, Üçüncü Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000.
- , *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Birinci Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1976.
- , "Sencer", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1966, c. X, ss. 486-493.
- KRAÇKOVSKİY, İ.Yu, *İzbranniye Soçineniya*, I-VI, İzdatelstvo Akademiya Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1955-1960.
- KRAMERS, J.H., "Râzî", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1964, c. IX, ss. 645-646.
- KRENKOV, F., "Sekkâkî", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1966, c. X, ss. 328-329,
- KURAT, Akdes Nimet, "Kuteybe b. Müslim'in Hvarizm ve Semerkand'ı Zabtı", *AÜ Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. VI, sy. 5, Ankara, 1948, ss. 385-430.
- KURBÂNÎ, Ebu'l-Kâsım, *Zindeginâme-i Riyâzidânân-i Devre-i İslâmî*, Tahran, 1375 h.ş./1996.
- KUREŞÎ, Muhyiddîn Ebû Muhammed Abdulkadir b. Muhammed b. Nasrullah b. Salim b. Ebi'l-Vefa el-Hanefî (v. 775/1373), *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, I-V, (thk: Abdulfettah Muhammed), Dâru'l-Ulûm, Riyad, 1413/1993.
- KURTULUŞ, Rıza, "İbn İsfendiyâr", *DİA*, İstanbul, 1999, c. XX, s. 93.
- KUTLUER, İlhan, "Harizmî, Muhammed b. Ahmed", *DİA*, İstanbul, 1997, c. XVI, ss. 222-224.
- KUYMA, Erol, "Harezmi Dönemi Türkçesi ve Eserlerine Genel Bir Bakış", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, y. 8, sy. 1, Çorum, 2015, ss. 367-383.
- LANSDELL, Henry, *Russian Central Asia*, I-II, Londra, 1885.
- LEKNEVÎ, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay, *Fevâidü'l-Behiyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*, (thk: Muhammed Bedreddîn Na'sânî), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, ts.
- MAHDUM HOJÎ, Mirzo Olim, *Tarih-i Turkistan*, Yangi asr Avlodi, Taşkent, 2009.
- MAHSUMOV, Muzaffar Cahangiroviç, "Horezmskaya Akademiya Mamuna, Yeyo Rol Razvitii Nauki, Kulturi i Medssini v Srednovekovye na Territorii Uzbekistana", *Molodoy Uçyoniy*, No. 4 (7/108), Kazan, 2016, ss. 652-654.

- MAKDÎSÎ, Şemseddîn Ebî Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr (v. 390/1000), *Rihletü'l-Makdisî: Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm* (985-990), Birinci Baskı, Dâru's-Süveydi, Beyrut, 2003.
- MAMEDOV, M.A.-MURADOV, R.G., *Gurgandj: Arhitekturniy Putevoditel*, Programma Razvitiya OON (PROON), İstanbul, ts.
- , *Srednevekoviye Pismenniye İstoçniki o Drevnem Urgençe*, İstitut İstorii Pri Kabinete Mnistrov Turkmenistana, Aşkat, 2000.
- MARKOV, A., *İnventarniy Katalog Musulmanskih Monet*, St. Petersburg, 1896.
- MEHMET EMİN EFENDİ, *İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat*, (haz. Rıza Akdemir), İkinci Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000.
- MENEKŞE, Ömer, "Selçuklu Eğitim Müesseseleri Nizamiye Medreseleri", *Diyanet*, c. 39, sy. 3, Ankara, 2003, ss. 117-122.
- MERÇİL, Erdoğan, *Büyük Selçuklu Devleti*, Beşinci Baskı, Nobel, Ankara, 2014.
- , *Gazneli Mahmûd*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987.
- , *Gazneliler Devleti Tarihi*, İkinci Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2007.
- , *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Dokuzuncu Baskı, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2013.
- , "Gazneliler", *DİA*, İstanbul, 1996, c. XIII, ss. 480-484.
- , "Mahmûd-ı Gaznevî", *DİA*, İstanbul, 2003, c. XXVII, ss. 362-365.
- , "Simcûrîler IV - Ebû Ali b. Ebu'l-Hasan Simcûrî", *Belleten*, sy. 195, Ankara, 1985, ss. 547-567.
- , "Taştdâr", *DİA*, İstanbul, 2011, c. XL, ss. 161-162.
- MES'ÛDÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (v. 345/956), *et-Tenbîh ve'l-İşrâf, Şarku'l-İslâmiyye*, Kahire, 1357/1938.
- , *Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, (çev: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2004.
- MEVDÛDÎ, Mevlânâ Seyyid Ebu'l-A'lâ, *Selçuklular Tarihi*, (çev: Ali Genceli), c. I, Hilal Yayınları, Ankara, 1971.
- MEYTARÇİAN, M.B., *Pogrebalniye Obryadi Zoroastriyev*, Letniy Sad, Moskova, 2001.
- MÎRHÂND, Muhammed b. Burhaniddîn Hâvendşâh (v. 903/1498), *Ravzatü's-Safâ fî Sîreti'-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Devletü't-Tâhiriyye, Saffariyye, Samaniyye, Âli Büveyh ve Âli İsmâiliyye)*, (arapçaya çev: Ahmed Abdülkadir Şazili), Birinci Baskı, Dâru'l-Mısıriyyetü'l-Küttâb, Kahire, 1408/1988.
- , *Histoire des Sultan du Kharezm*, (farsça tekst: L'usage des Élèves), Paris, 1842.

- Moğolların Gizli Tarihi*, (çev: Ahmet, Temir), İkinci Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986.
- MÜFTÜOĞLU, Ferruh, "İbn Irâk", *DİA*, İstanbul, 1999, c. XX, ss. 87-88.
- MÜNECCİMBAŞI, Ahmed Dede (v. 1113/1702), *Sahâifü'l-ahbâr*, I-III, İstanbul, ts.
- NAZIM, Muhammed, *The Life and Times of Sultan Mahmûd of Ghazna*, Cambridge University Press, Cambridge, 1931.
- , "Me'mûnîler", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979, c. VIII, s. 701.
- NECEF, Ekber N., *Karahanlılar*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2005.
- NEGMATOV, N.N., "States in North-Western Central Asia", *History of Civilization of Central Asia*, (ed. Janos Harmatta), Unesco Publishing, France, 1994, vol. II, ss. 441-456.
- NERAZİK, Ye. Ye., *Selskiye Poseleniya Afrigidskogo Horezma*, Nauka, Moskova, 1966.
- , -Bulgakov, P.G., "Khwarizm", *History of Civilization of Central Asia*, (ed. B.A. Litvinsky), Unesco Publishing, France, 1994, vol. III, ss. 211-236.
- NERŞAHÎ, Ebî Bekr Muhammed b. Ca'fer (v. 348/960), *Târîh-i Buhara*, (thk: Emin Abdülmeccid Bedevî-Nasrullah Mubeşşer el-Tarazî), Üçüncü Baskı, Dâru'l-Meârif, Kahire, 1993.
- NESEVÎ, Muhammed b. Ahmed (v. 647/1249-50), *Sîretü's-Sultan Celâleddîn Mengüberti (Târîh-i Celâlî)*, (farsçaya çev: Muhammed Ali Nasih), İlmî, Tahran, 1324 h.ş./1945.
- NEVÂÎ, Alishîr (v. 906/1501), *Mecâlisü'n-Nefayis*, Özbekistan SSR Akademisi, Taşkent, 1961.
- NÎŞÂBÛRÎ, Zahîruddîn (v. 580/1186), *Selcuknâme*, (thk: Mirza İsmâil Efşâr), Asâtîr, Tahran, 1390 h.ş./2011.
- NİZAMÎ-İ ARÛZÎ, Ahmed b. Ömer b. Ali Semerkandî (v. 552/1157?), *Çehar Makale*, (tsh: Muhammed Kazvînî), Birinci Baskı, Kurûş, Tahran, ts.
- NİZAMÛ'L-MÛLK, *Siyâsetnâme*, (çev: Mehmet Taha Ayar), Beşinci Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2009.
- NÜVEYRÎ, Şehabüddîn Ahmed b. Abdülvehhab (v. 733/1333), *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûnü'l-Edeb*, (I-XXXIII), c. XXVII, (thk: Nüceyb Mustafa Fevvaz-Hikmet Kuşeyli Fevvaz), Birinci Baskı, Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut, 1424/2004.
- OCAK, Ahmet Yaşar, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Süfilik: Kalenderîler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992.
- ONAT, Ayşe, *Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanı Tarihinde Batı Bölgeleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2012.

- ONAY, İbrâhim, "Cengiz Han'ın Devletinde Türk Kültürünün Etkisi ve Katkısı", *Turkish Studies*, c. VII/IV, Ankara, 2012, ss. 2441-2455.
- OYMAK, İskender, *Zerdüştlük (İnanç, İbadet, Âdetler)*, Birinci Baskı, Elazığ, 2003.
- ÖGEL, Bahaeddîn, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, İkinci Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1984.
- , *Türk Kültür Tarihine Giriş*, I-V, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1978.
- ÖNGÖREN, Reşat, "Mecdüddîn el-Bağdâdî", *DİA*, İstanbul, 2003, c. XXVIII, ss. 230-231.
- , "Sa'deddîn-i Hammûye", *DİA*, İstanbul, 2008, c. XXXV, ss. 389-391.
- ÖTEMİŞ HACI, *Çengiz-Nâme*, (haz: İlyas Kamalov), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2009.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Hârizm", *DİA*, İstanbul, 1997, c. XVI, ss. 217-220.
- , "Sencer", *DİA*, İstanbul, 2009, c. XXXVI, ss. 507-511.
- , "Altuntaş el-Hâcib", *DİA*, İstanbul, 1989, c. II, ss. 547-548.
- , "Kutbüddîn Harizmşah", *DİA*, İstanbul, 2002, c. XXVI, ss. 484-485.
- , "Nizâmiye Medresesi", *DİA*, İstanbul, 2007, c. XXXIII, ss. 185-188.
- ÖZEL, Ahmet, "Kerderi Şemsüleimme", *DİA*, İstanbul, 2002, c. XXV, ss. 276-277.
- ÖZEN, Şükrü, "Zâhidî", *DİA*, İstanbul, 2013, c. XLIV, ss. 81-85.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, "Moğollar", *DİA*, İstanbul, 2005, c. XXX, ss. 225-229.
- , "Selçuklular/Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat", *DİA*, İstanbul, 2009, c. XXXVI, ss. 371-375.
- , "Mâverâünnehir", *DİA*, İstanbul, 2003, c. XXVIII, ss. 177-180.
- ÖZKUZUGÜDENLİ, Osman G., Sultan Sencer ve Kara Hitaylar - Katavan Savaşı, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1994.
- ÖZTÜRK, Mustafa-MERTOĞLU, Mehmet Suat, "Zemahşerî", *DİA*, İstanbul, 2013, c. XLIV, ss. 235-238.
- PEGOLOTTI, Francesco Balducci, *La Pratica Della Mercatura*, (ed. Allan Evans), Cambridge, 1936.
- PİLİPKO, V.N., *İstoriya Turkmenistana v Antiçnyy Period*, İlim, Aşkabat, 1994.
- PİLYAVSKİY, V. İ., *Kunya-Urgenç*, Stroyizdat, Leningrad, 1974.
- RADLOFF, Wilhelm, *Türklük ve Şamanlık*, (çev: A. Temir-T. Andaç-N. Uğurlu), Birinci Baskı, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2008.
- RÂVENDÎ, Ebû Bekir Necmeddîn Muhammed b. Ali b. Süleyman (v. 603/1207), *Râhatu's-Sudûr ve Ayeti's-Sürûr*, (tsh: Muhammed İkbâl), Birinci Baskı, Emîr-i Kebir, Tahran, 1333 h.ş./1954.

- REŞİDÜDDİN FAZLULLAH, Hemedânî (v. 718/1318), *Câmiü't-Tevârîh*, I-IV, (tsh: Muhammed Revşen-Mustafa Musevi), Birinci Baskı, Neşrül-Berz, Tahran, 1373 h.ş./1994.
- RICHTER, L.-Bernburg, "Medicine, Pharmacology and Veterinary Science In Islamic Eastern Iran and Central Asia", *History of Civilization of Central Asia*, (ed. C.E. Bosworth-M.S. Asimov), Unesco Publishing, France, 2000, vol. IV/II, ss. 299-317.
- ROUX, Jean Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (çev: Aykut Kazancıgil), Birinci Baskı, İşaret Yayınları, İstanbul, 1998.
- RUBRUK, Wilhelm Von, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, (çev: Ergin Ayan), İkinci Baskı, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2012.
- SAĞOL, Gülden, "Harezmi Türkçesi ve Harezmi Türkçesi ile Basılan Eserler" *Türkler*, (ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), I-XXI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, c. V, ss. 804-813.
- SARAY, Mehmet, "Altın Orda Hanlığı", *DİA*, İstanbul, 1989, c. II, ss. 538-540.
- SAYAN, Yüksel, *Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI. yüzyıl)*, Birinci Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990.
- SAYILI, Aydın, "Bîrûnî", *Bellekten*, c. XIII, sy. 49, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2003, ss. 53-89.
- SEÂLİBÎ, Ebû Mansûr Abdülmelik Nisabûrî (v. 429/1038), *Yetîmetü'd-Dehr fî Mehasin Ehli'l-Asr*, I-VI, (thk: Müfid Muhammed Kumeiha), Birinci Baskı, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1403/1983.
- , *Letâifu'l-Meârif*, (nşr. P.De., Jong), Brill, ts.
- , *Hükümdarlık Sanatı (Âdâbu'l-Mulûk)*, (çev: Sait Aykut), İnsan Yayınları, İstanbul, 1997.
- SEM'ÂNÎ, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî (v. 562/1167), *el-Ensâb*, I-XII, (thk: Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî), İkinci Baskı, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire, 1400/1980.
- SEVİM Ali-MERÇİL Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995.
- SNESARYEV, Gleb Pavloviç, *Pod Nebom Horezma (Etnografiçeskiy Oçerk)*, Mısl, Moskova, 1973.
- , *Relikti do Musulmanskih Verovaniy i Obryadov u Uzbekov Horezma*, Nauka, Moskova, 1969.
- SPULER, Bertold, "Gurgandj", *The Encyclopedia of Islam*, Brill, Leiden 1991, c. II, ss. 1141-1142.
- STRABON (v. 23-24), *Geografiya*, (Rusçaya çev: Stratanovskogo, G.A.), Nauka, Moskova, 1964.
- STRANGE, G.Le., *The Lands of The Eastern Caliphate*, Barnes-Noble Inc., New York, ts.

- SULTANOV, T.İ., *Çingiz-han i Çingizıdı Sudba i Vlast*, İzdatelstvo AST, Moskova, 2006.
- SÜBKÎ, Taceddîn Ebî Nasr Abdülvehhâb b. Ali (v. 771/1370), *Tabakâtü'ş-Şafî'yeti'l-Kübrâ*, I-X, (thk: Mahmûd Muhammed et-Tanâhî-Abdulfettah Muhammed el-Hülv), Birinci Baskı, Dâru İhyâ, Kahire, ts.
- SÜMER, Faruk, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1999.
- , *Oğuzlar (Türkmenler)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1967.
- , "Selçuklular", *DİA*, İstanbul, 2009, c. XXXVI, ss. 365-371.
- , "Arslan Argun", *DİA*, İstanbul, 1991, c. III, ss. 399-400.
- , "Atsız b. Muhammed", *DİA*, İstanbul, 1991, c. IV, ss. 91-92.
- SÜYÛTÎ, Ebü'l-Fazl Celalüddîn Abdurrahman b. Ebi Bekr el-Hüdeyrî eş-Şafî (v. 911/1505), *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, (thk: Ali Muhammed Ömer), Dârü'n-Nevâdir, Küveyt, 1431/2010.
- ŞÂMÎ, Nizâmüddîn (v. 814/1411-12), *Zafernâme*, (nşr: Penahi Semnani), Birinci Baskı, Bamdad, Tahran, 1363 h.ş/1984.
- ŞEBÂNKÂREÎ, Muhammed b. Ali b. Muhammed (v. 759/1358?), *Mecma'u'l-Ensâb*, I-II, (tsh: Mîr Haşim-i Muhaddis), İkinci Baskı, Emîr-i Kebîr, Tahran, 1376 h.ş./1997.
- ŞEHREZÛRÎ, Muhammed b. Mahmûd (v. 687/1288), *Târîhü'l-Hükemâ: Nüzhetü'l-Ervâh ve Ravzatu'l-Efrâh*, (thk: Abdülkerim Ebû Şüveyrib), Birinci Baskı, Trablus, 1398/1988.
- ŞENER, Cemal, *Şamanizm Türklerin Müslümanlıktan Önceki Dini*, Birinci Baskı, AD Yayıncılık, İstanbul, 1997.
- ŞEŞEN, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Üçüncü Baskı, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2017.
- ŞEYH ŞEREF, Hoca Harezmi, *Mu'înü'l-Mürîd*, (haz. N. Halımov-C. Göklenov), Ruh, Aşkabat, 1995.
- TABERÎ, Ebî Cafer Muhammed b. Cerîr, (v. 310/922), *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk (Tarîhu't-Taberi)*, (nşr: Ebû Süheyb el-Keremi), Beytü'l-Efkârî'd-Devliyye, Ürdün-Riyad, ts.
- TANERÎ, Aydın, *Harezşahlar*, Birinci Baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993.
- , "Gürgenç", *DİA*, İstanbul, 1996, c. XIV, ss. 321-323.
- , "Harizmşahlar", *DİA*, İstanbul, 1997, c. XVI, ss. 228-231.
- , "Celâleddîn Harizmşah", *DİA*, İstanbul, 1993, c. VII, ss. 248-250.
- TAŞAĞIL, Ahmet, "Me'mûnîler", *DİA*, İstanbul, 2004, c. XXIX, s. 105.

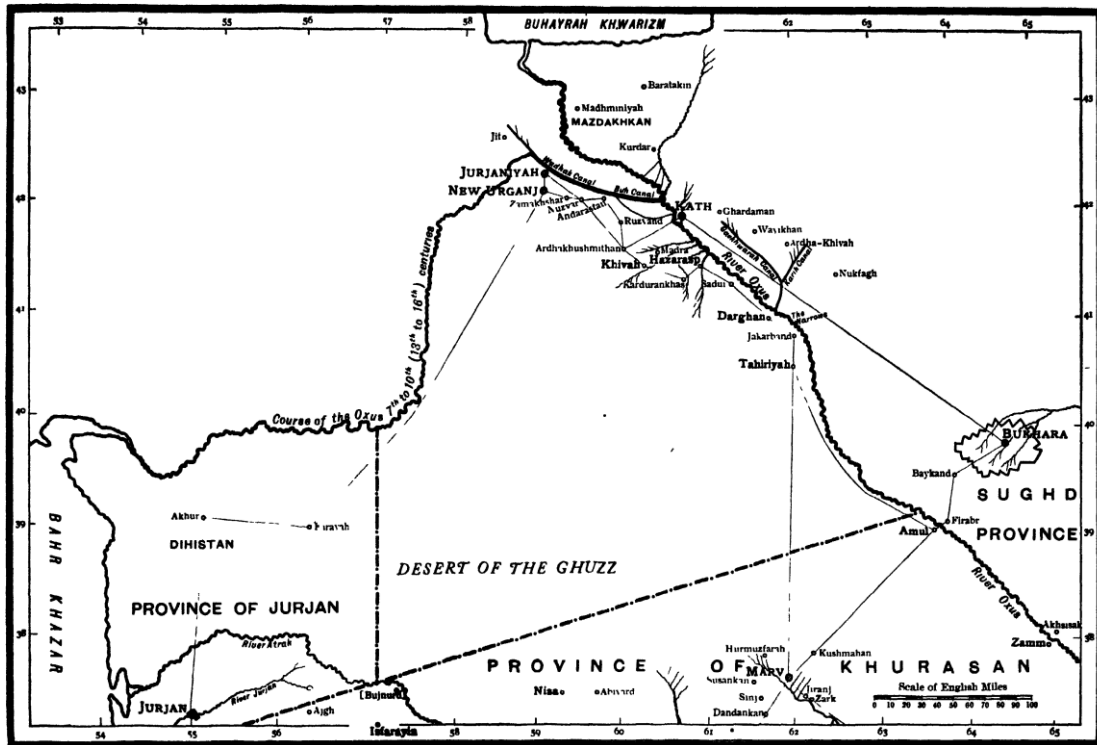
- , "Keş", *DİA*, İstanbul, 2002, c. XXV, ss. 314-315.
- TEMİR, Ahmet, *Moğolların Gizli Tarihine Göre Cengiz Han*, Birinci Baskı, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1989.
- TİESENHAUSEN, W. De., *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, (çev: İsmâil Hakkı İzmirli), Maarif Matbaası, İstanbul, 1941.
- Timur Tüzikatı, Çingiz Yasası*, (çev: Mustafa Rahmi), Türkiye Büyük Millet Meclisi, Matba'ayı 'Âmira, İstanbul, 1339/1921.
- TİMUR, Emir Sahibkiran Muhamed Tarağay Bahadıroğlu, *Timur'un Günlüğü (Tüzükât-ı Timur)*, (haz: Kutlukhan Şakirov-Adnan Aslan), İkinci Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul, 2010.
- TOGAN, A. Zeki Velidi, *Horezm Kültürü Vesikaları: Horezmce Tercümeli Muqaddimat al-Adab*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1951.
- , "Harezim'de Yazılmış Türkçe Eserler", *Türkiyat Mecmuası*, c. 2, İstanbul, 1928, ss. 315-345,
- , *Oğuz Destanı: Reşideddîn Oğuznamesi Tercüme ve Tahlili*, İkinci Baskı, Enderun Yayınları, İstanbul, 1982.
- , *Umumî Türk Tarihine Giriş I*, İsmâil Akgün Matbaası, İstanbul, 1946.
- , "Amu-Derya", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1978, c. I, ss. 419-426.
- , "Bîrûnî", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979, c. II, ss. 635-645.
- , "Hârizm", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1987, c. V/I, ss. 240-257.
- TOLSTOV, Sergey Pavloviç, *Drevniy Horezm*, MGU, Moskova, 1948.
- , "Monetı Şahov Drevnogo Horezma i Drevnehorezmiyskiy Alfavit", *Vestnik Drevnoy İstorii*, No. 4(5), Gosudarstvennoye Sossialno-Ekonomiçeskoye İzdatelstvo, Moskova, 1938, ss. 120-145.
- , "Novogodniy Prazdnik 'Kolondas' u Horezmiyskih Hristian Naçalo XI veka", *Sovetskaya Arhelogiya*, No. 2, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1946, ss. 87-108.
- , *Po Sledam Drevnehorezmiskoy Sivilizassii*, İzdatelstvo Akademiya Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1948.
- , *Po Drevnim Deltam Oksa i Yaksarta*, Vostoçnoy Literaturı, Moskova, 1962.
- TOPARLI, Recep, *Harezim Türkçesi*, Birinci Baskı, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum, 1992.
- , *Harezimli Hafız Divanı'ndan Seçmeler*, Birinci Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994.

- TOPUZOĞLU, Tevfik Rüştü, "Seâlibî, Ebû Mansûr", *DİA*, İstanbul, 2009, c. XXXVI, ss. 236-239.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İkinci Baskı, Turan Neşiryat Yurdu, İstanbul, 1969.
- , "Eski Türklerde Okun Hukuki Bir Sembol Olarak Kullanılması", *Bellekten*, c. IX, sy. 35, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1945, ss. 305-318.
- TÜMER, Günay, "Birûnî", *DİA*, İstanbul, 1992, c. VI, ss. 206-215.
- TYUNİBEKYAN, Vladimir, *Drevniye i Srednevekoviye Moneti Turkmenistana*, NİİSEP, Kiev, 2003.
- UNSÛRÎ, Ebu'l-Kâsım Hasen b. Ahmed el-Belhî (v. 431/1039-40), *Dîvân*, (nşr. Seyyid Muhammed Debîr-i Siyâkî), Ahmedî, Tahran, 1363 h.ş./1984.
- ULUDAĞ, Süleyman, "Hankah", *DİA*, İstanbul, 1997, c. XVI, ss. 42-43.
- USTA, Aydın, *Türklerin İslâmlaşma Serüveni: Sâ mânîler*, İkinci Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2013.
- , "Sâ mânîler", *DİA*, İstanbul, 2009, c. XXXVI, ss. 64-68.
- UTBÎ, Muhammed b. Abdülcebbâr (v. 427/1036), *Tarih-i Yemînî: el-Fethu'l-Vahbî alâ Tarihi Ebî Nasr el-Utbî*, (nşr: Şeyh Ahmed el-Menînî) I-II, Kahire, 1286/1869.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, "İbn Sînâ" *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, ts., c. V/II, ss. 807-824.
- VARLIK, Nükhet, "Tâun", *DİA*, İstanbul, 2011, c. XL, ss. 175-177.
- VATVÂT, Reşîdüddîn Muhammed b. Abdilcelil el-Ömerî el-Fârûkî (v. 573/1177), *Nâmehâ-yi Reşîdüddîn Vatvât*, (nşr: Kâsım Tüyserkânî), Daneşgah, Tahran, 1338 h.ş./1959. *Türkmencesi: Resmi Hatlar*, (çev: Kakajan Janbekov), Miras, Aşkabat, 2004.
- VAYNBERG, Bella, İliniçna, *Moneti Drevnogo Horezma*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1977.
- VESELOVSKİY, N.İ., *Oçerk İstoriko-Geografiçeskih Svedeniy o Hivinskom Hanstvo: Ot Drevneyşih Vremen do Nastoyaşogo*, Brat Panteleyev, St. Petersburg, 1877.
- VİNOGRADOV, A.V., *Tısyaçeletiya Pogrebenniye Pustiney*, İzdatelstvo Prosveşeniye, Moskova, 1966.
- VURGUN, Seda Yılmaz, "Kongratlar Hanedanlığı Döneminde Yeni Ürgenç Şehri", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 5, sy. 1, Çankırı, 2014, ss. 303-318.
- WIESEHÖFER, Josef, *Antik Pers Tarihi*, (çev: Mehmet Ali İnci), Birinci Baskı, Telos Yayıncılık, İstanbul, 2003.

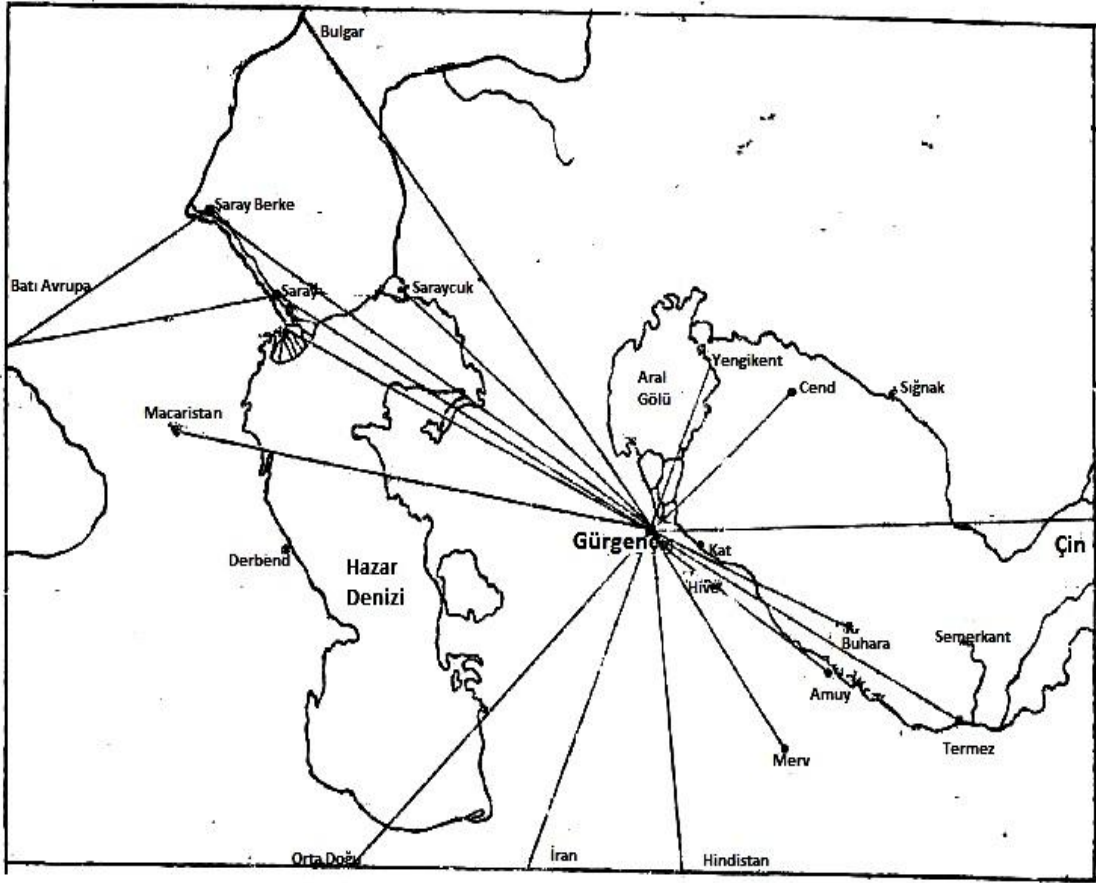
- YÂFÎÎ, Ebû Muhammed Afifüddîn Abdullah el-Yemenî (v. 768/1367), *Mir'âtü'l-Cinân ve 'İbretü'l-Yekzân fî Ma'rifeti Havâdîsi'z-Zamân*, I-IV, Birinci Baskı, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1417/1997.
- YA'KÛBÎ, Ahmed b. Ebi Ya'kûb b. Cafer b. Vehb b. Vazih (v. 292/905), *Tarih*, (thk: Abdülemir Mihna), I-II, Birinci Baskı, Şirketü'l-İlmî, Beyrût, 1431/2010.
- , *Kitâbü'l-Büldân*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- YÂKÛT EL-HAMEVÎ, Şihâbüddîn Ebî Abdillâh Yâkût b. Abdillâh (v. 626/1229), *Mu'cemu'l-Buldân*, I-V, Dâru Sâdır, Beyrut, 1397/1977.
- , *Mu'cemü'l-Üdebâ*, (nşr: Ahmed Ferid er-Rifâi), I-XX, Kahire, 1357/1938.
- YAKUBOVSKIY, A. Yu., *Altın Ordu ve Çöküşü*, (çev: Hasan Eren), Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992.
- , *Oçerki iz İstorii Turkmenskogo Naroda i Turkmenistana v VIII-XIX vv. (MİTT)*, Akademiya Nauk Turkmenskoy SSR, Aşkabat, 1954.
- , *Razvalini Urgença*, Akademii İstorii Materialnoy Kulturi, Leningrad, 1930.
- YANİNA, S.A., "Zolotiye Anonimniye Moneti Horezma 60-70 gg. XIV veka v Sobranii Gosudarstvennogo İstoriceskogo Muzeya", *Numizmatičeskiy Sbornik*, c. IV, Moskova, 1971, ss. 25-60.
- YAVUZ, Yusuf Şevki, "Fahredden er-Râzi", *DİA*, İstanbul, 1995, c. XII, ss. 89-95.
- YAYLIMOV, Guvanch, Necmeddîn-i Kübrâ ve Anadolu'da Kübrevîlik, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 2012.
- YAZBERDİYEV, A., *Gürgenç - Gündogarın Orta Asırlar Dövrünün İlmî ve Medeni Merkezi*, Türkmen Dövlət Neşiriyat Gulluğı, Aşkabat, 2018.
- YEZDÎ, Şerefeddîn Ali (v. 858/1454), *Zafernâme*, I-II, (thk/nşr: Saîd Mir Muhammed Sadık-Abdülhüseyn Nevai), Tahran, 1387 h.ş./2008.
- YILDIRIM, Kürşat, *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, Ötügen, İstanbul, 2013.
- YULE, Colonel Henry, "Pegolotti's Notices of The Land Route to Cathay", *Cathay and The Way Thither*, Londra, 1866, vol. II, part. 4, ss. 277-308.
- YUSUPOV, Hemra, *Horezm ve Gürgenç: Taze Açışlar*, İlim, Aşkabat, 2010.
- , *Putevoditel po Arheologo-ArHITEKTURNIM Pamyatnikam Taşauzskoy Oblasti*, Turkmenistan, Aşkabat, 1989.
- , "Noviye Dannıye o Pamyatnikah Kunya-Urgença", *İzvestiya Akademii Nauk Turkmenistana*, sy. 3, İlim, Aşkabat, 1996, ss. 11-19.
- YUVALI, Abdülkadir, "Hülâgû", *DİA*, İstanbul, 1998, c. XVIII, ss. 473-475.
- YÜCE, Nuri, "Zemahşerî" *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1986, c. XIII, ss. 509-514.

- YÜKSEL, Ahmet Turan, "Nizamülmülk ve Selçuklu Bilim Düşünce Hayatındaki Yeri", *II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyet Sempozyumu: Selçuklularda Bilim ve Düşünce*, (ed. Mustafa Demirci-Ali Temizel-M.Ali Hacıgökmen-Sefer Solmaz), Konya, 2013, c. IV, ss. 193-198.
- , "Türk-İslâm Medeniyetinde Vakıfların Yeri ve Önemi", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 13, Konya, 2002, ss. 47-54.
- , "Fütûhu'l-Buldân'a Göre Fetihlerden Sonraki Faaliyetler", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 9, Konya, 2000, ss. 45-80.
- ZÂHİDÎ, Necmüdin Muhtar b. Mahmûd (v. 658/1260), *er-Risâletü'n-Nâsırıyye*, (thk: Muhammed el-Mısrî), Birinci Baskı, Küveyt, 1414/1994.
- ZAPOROJES, V.M., *Seldjuki*, Voennoye İzdatelstvo, Moskova, 2011.
- ZEHEBÎ Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman (v. 748/1348), *Tarîhu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, I-LIII, (thk: Ömer Abdüsselam Tedmûrî), Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut, 1407-1424/1987-2004.
- , *Siyer-i A'lâmü'n-Nübelâ*, I-XXV, (thk: Şuayb el-Arnâvut), Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1417/1996.
- ZEMAHŞERÎ, Ebu'l-Kâsım Carullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed b. Ahmed Harezmî, *Mukaddimetü'l-Edeb: Hvarizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüşhası*, (haz: Nuri Yüce), İkinci Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.
- ZİRİKLÎ, Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed, *el-A'lâm*, I-VIII, On beşinci Baskı, Dâru'l-İlmi'l-Melaîn, Beyrut, 2002.

EKLER

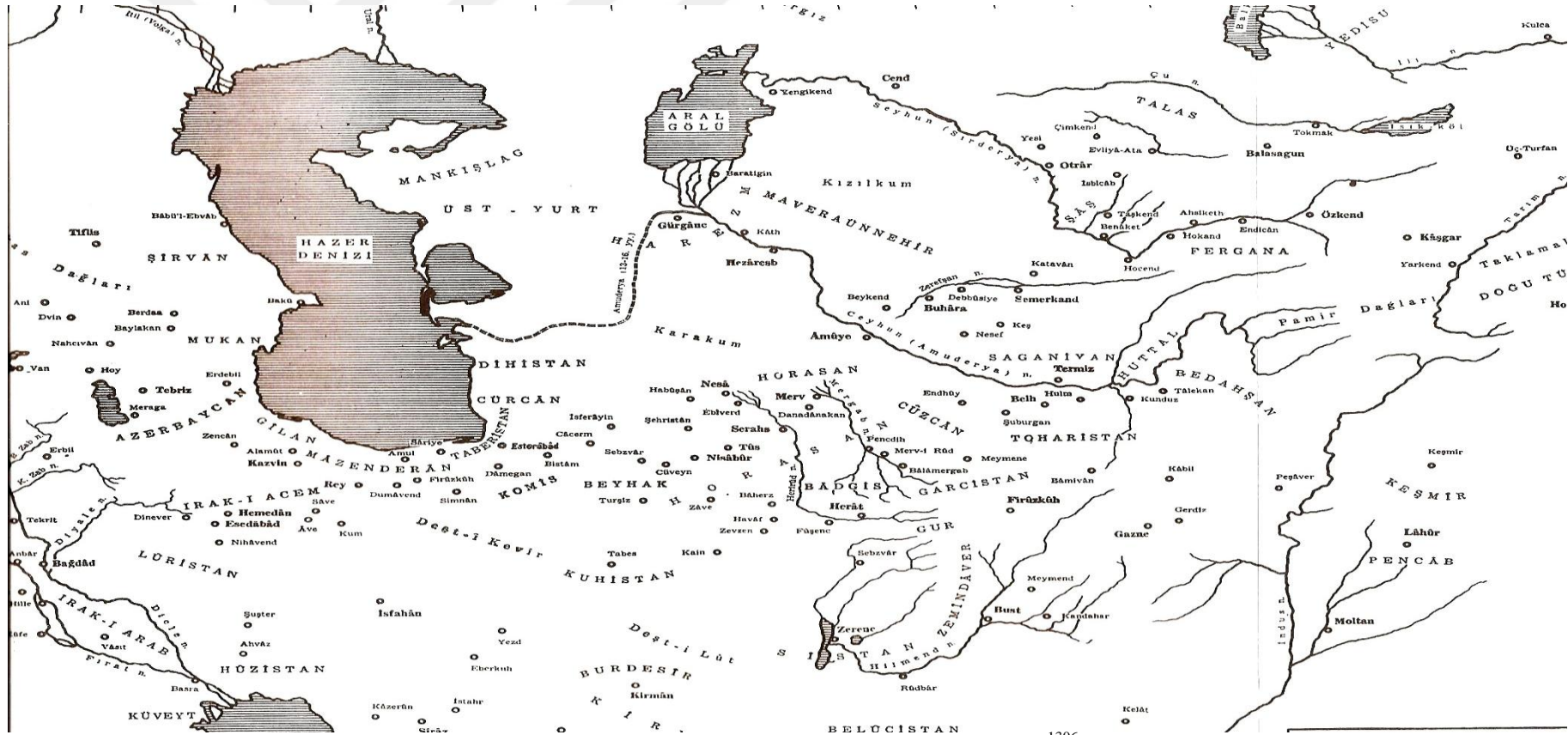
Harezm bölgesi ve Amuderya.¹³⁰⁴

¹³⁰⁴ G.Le., Strange, *The Lands of The Eastern Caliphate*, Barnes-Noble Inc., New York, ts.

Gürgenç'in ticaret yolu sayesinde etkileşimde olduğu bölgeleri gösteren şema (*Arheologiya Priaralye*'den Türkçeleştirerek).¹³⁰⁵

¹³⁰⁵ Muhammed Şarip, Kıdırnyazov, "Kulturmiye Svyazi Srednevekovih Gorodov Horezma", *Arheologiya Priaralya*, No.2, Taşkent, 1984.

Harezmşahlar imparatorluğu, Gürgenç ve Amuderyanın yatakları. 1306

¹³⁰⁶ İbrâhim, Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, Dördüncü Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000.

Afrigoğulları Hanedanlığının Hükümdarı Şauşfer'in ismi yazılı para.¹³⁰⁷

Sultan Tekiş adına basılan altın para.¹³⁰⁸

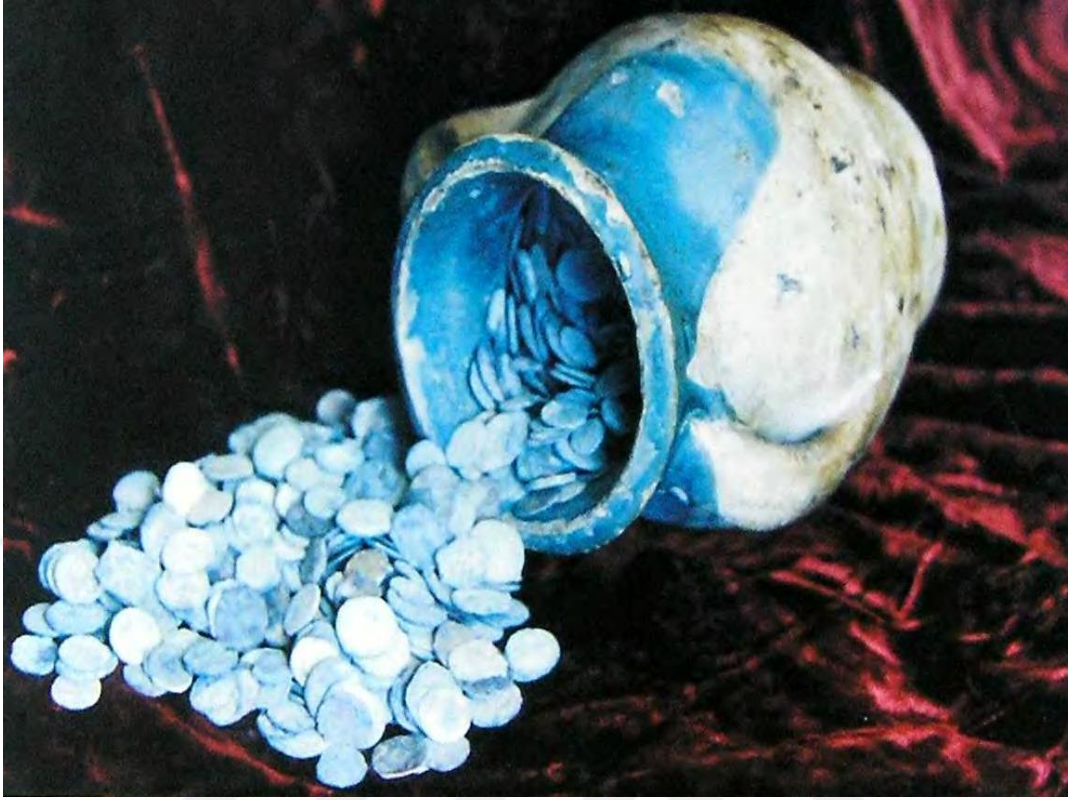

Harezmsaş Alaeddin Muhammed dönemi altın para.¹³⁰⁹

¹³⁰⁷ Sergey Pavloviç, Tolstov, *Po Sledam Drevnehorezmiskoy Svilizassii*, İzdatelstvo Akademiya Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1948; Vladimir, Tyunibekyan, *Drevniye i Srednevekoviyeye Moneti Turkmenistana*, NİİSEP, Kiev, 2003.

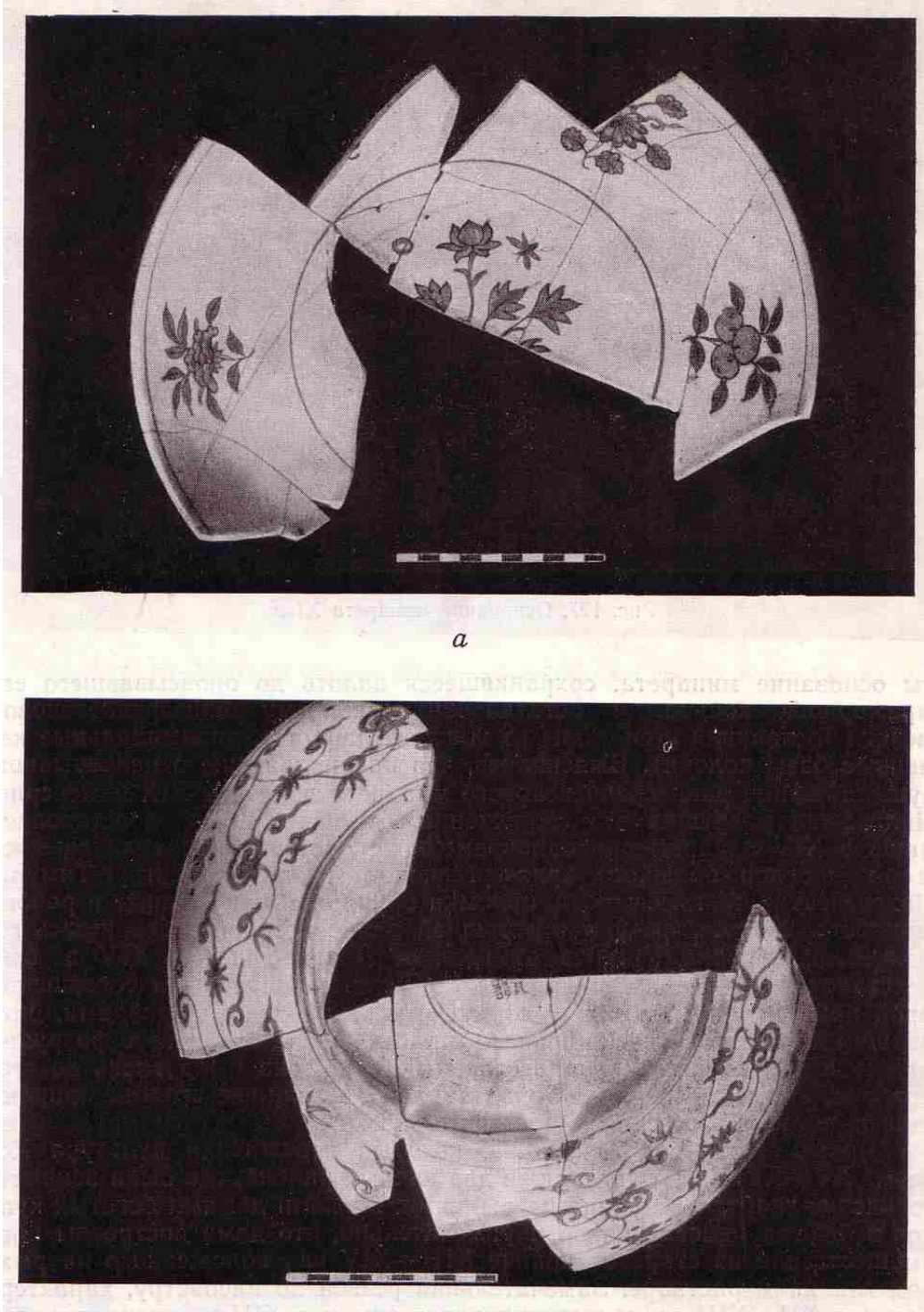
¹³⁰⁸ Vladimir, Tyunibekyan, *Drevniye i Srednevekoviyeye Moneti Turkmenistana*, NİİSEP, Kiev, 2003.

¹³⁰⁹ Vladimir, Tyunibekyan, *Drevniye i Srednevekoviyeye Moneti Turkmenistana*, NİİSEP, Kiev, 2003.

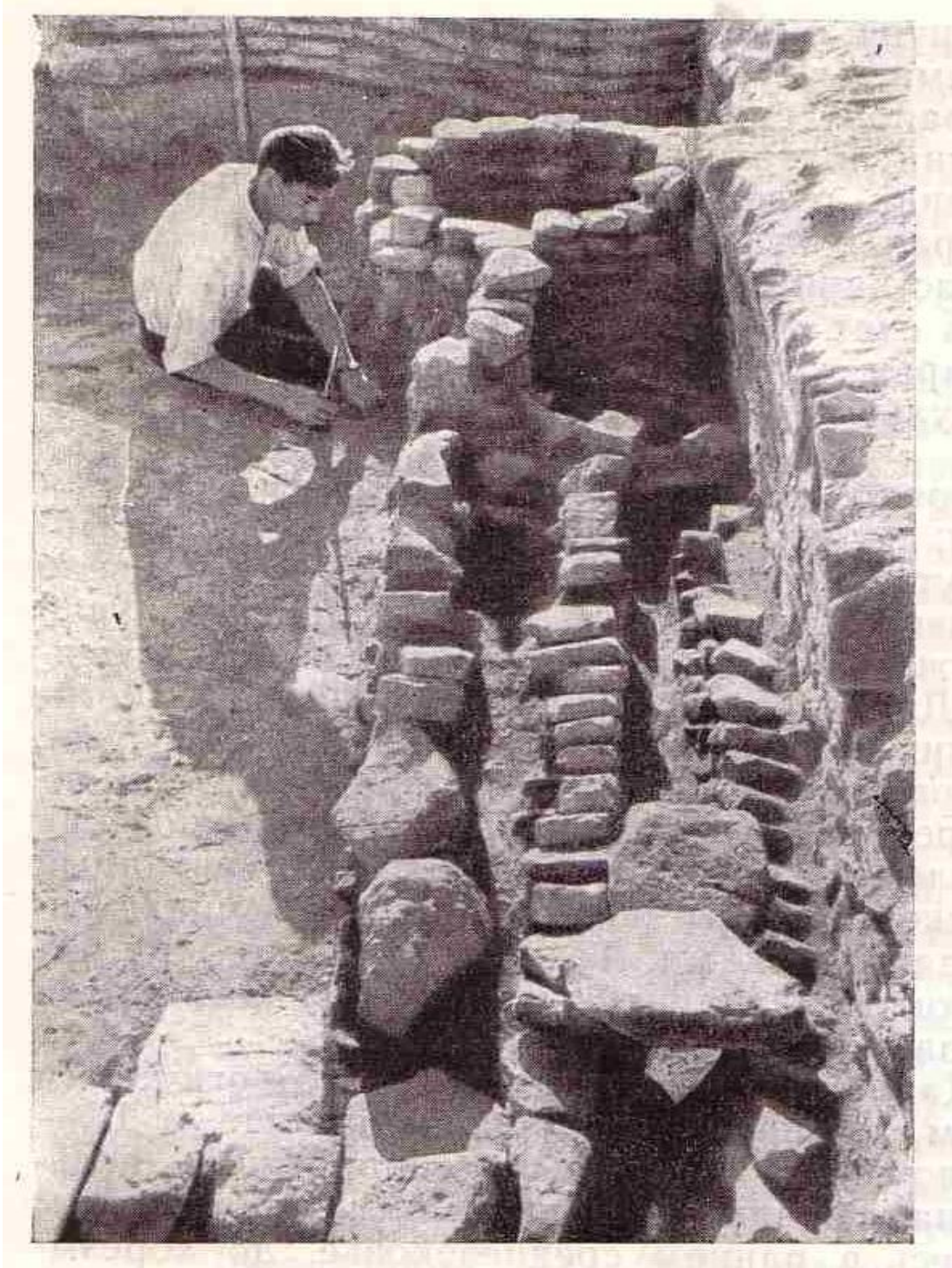
Gürgenç'te Altın Orda Devleti dönemine ait bulunan paralar.¹³¹⁰

¹³¹⁰ Vladimir, Tyunibekyan, *Drevniye i Srednevekoviye Moneti Turkmenistana*, NIİSEP, Kiev, 2003.

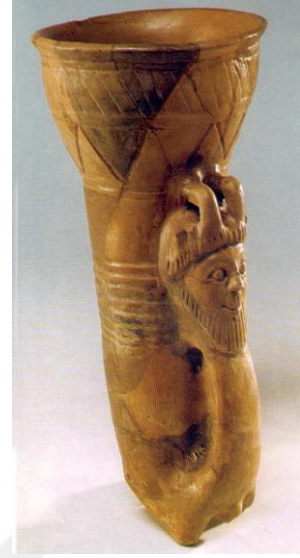
Gürgenç'te kazılar sırasında bulunan Çin seramik parçası.¹³¹¹

¹³¹¹ Sergey Pavloviç, Tolstov, *Po Drevnim Deltam Oksa i Yaksarta*, Vostoçnoy Literaturi, Moskova, 1962.

Gürgenç'te Tolstov tarafından yapılan kazı sırasında (1952) bir evin içi.¹³¹²

¹³¹² Sergey Pavloviç, Tolstov, *Po Drevnim Deltam Oksa i Yaksarta*, Vostoçnoy Literaturi, Moskova, 1962.

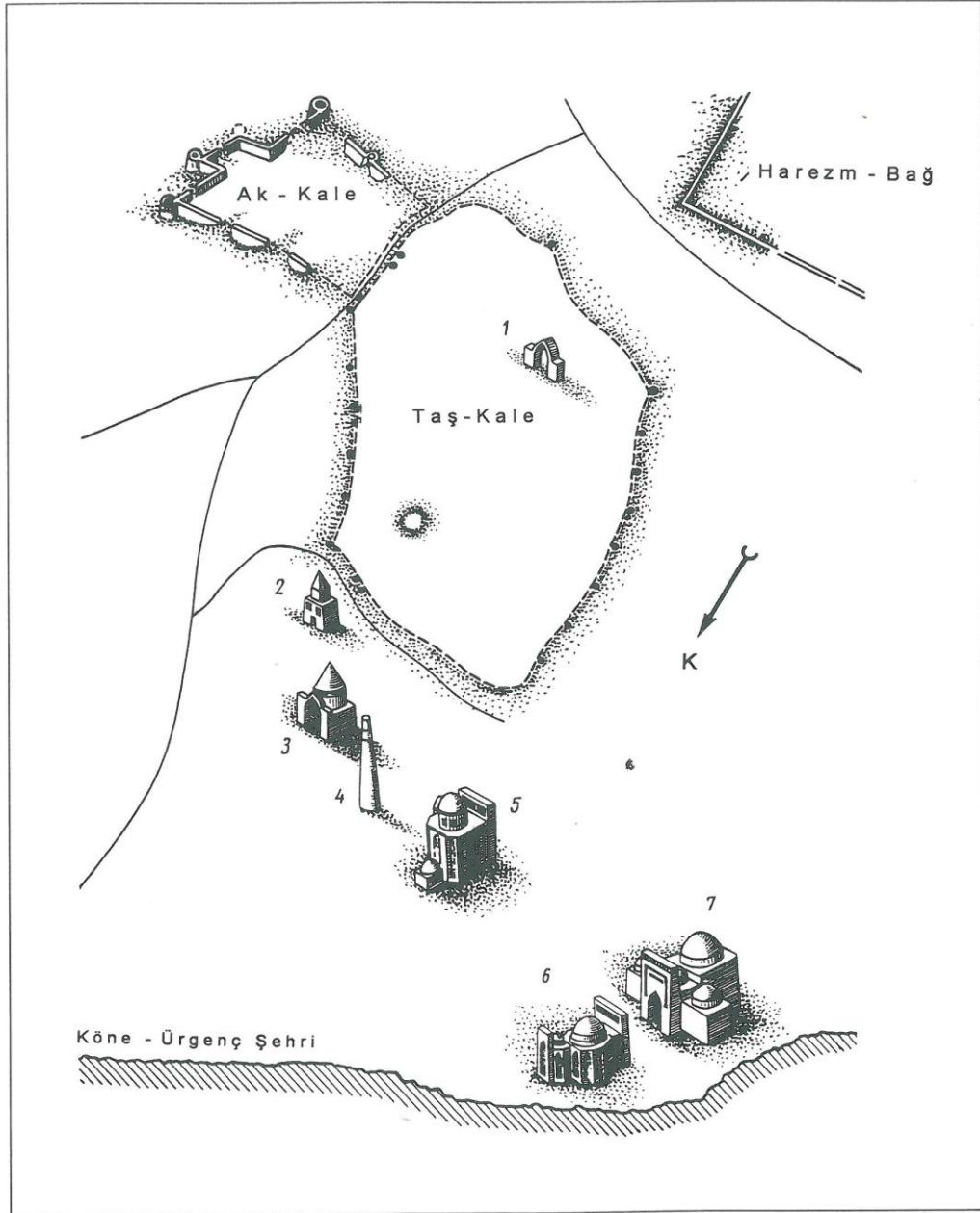
Gürgenç'te kazılarda İslâmiyetten önceki döneme ait olduğu tahmin edilen bulgular.¹³¹³

¹³¹³ Hemra, Yusupov, *Horezm ve Gürgeç: Taze Açışlar*, İlm, Aşkabat, 2010.

Harezmi'de bulunan ağaç ve deriler üzerine yazılan ve Ârâmî alfabesinde olduğu ileri sürülen yazılar.¹³¹⁴

¹³¹⁴ Sergey Pavloviç, Tolstov, *Po Drevnim Deltam Oksa i Yaksarta*, Vostoçnoy Literaturi, Moskova, 1962.

Gürgenç'te mimari yapıların yerlerini gösteren aksonometrik şema.¹³¹⁵

1. Sarayın Taçkapısı. 2. Fahreddin er-Râzî veya İl Arslan Türbesi. 3. Sultan Tekiş Türbesi. 4. Kutluğ Timur Minaresi. 5. Törebek Hanım Türbesi. 6. Sultan Ali Türbesi. 7. Necmeddin-i Kübrâ Türbesi.

¹³¹⁵ V. İ., Pilyavskiy, *Kunya-Urgenç*, Stroyizdat, Leningrad, 1974; Yüksel, Sayan, *Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI. yüzyıl)*, Birinci Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990.

Gürgenç'te sarayın taçkapısının günümüzdeki durumu.

II. Me'mûn'un yaptırdığı caminin minare kalıntısı (1952).¹³¹⁶

II. Me'mûn'un yaptırdığı caminin minare kalıntısının günümüzdeki görünümü.

¹³¹⁶ Sergey Pavloviç, Tolstov, *Po Drevnim Deltam Oksa i Yaksarta*, Vostoçnoy Literaturi, Moskova, 1962.

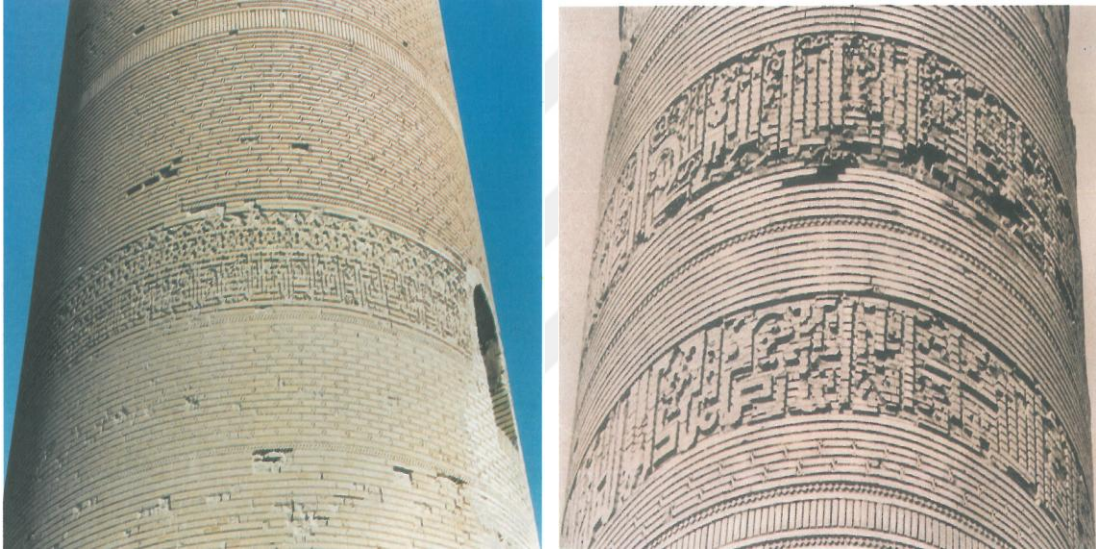
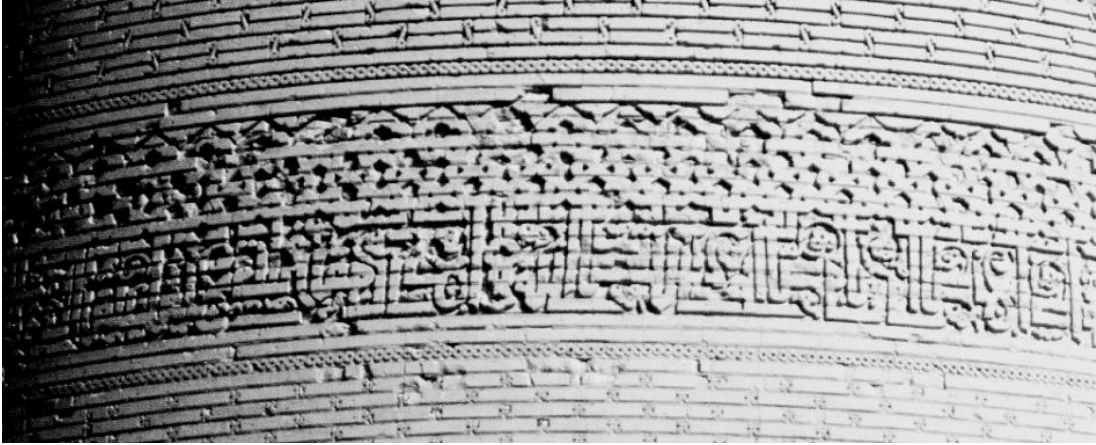

II. Me'mûn'un yaptırdığı caminin minaresinin yakınında bulunan ve günümüzde Taşkent müzesinde sergilenmekte olan kitabe.¹³¹⁷

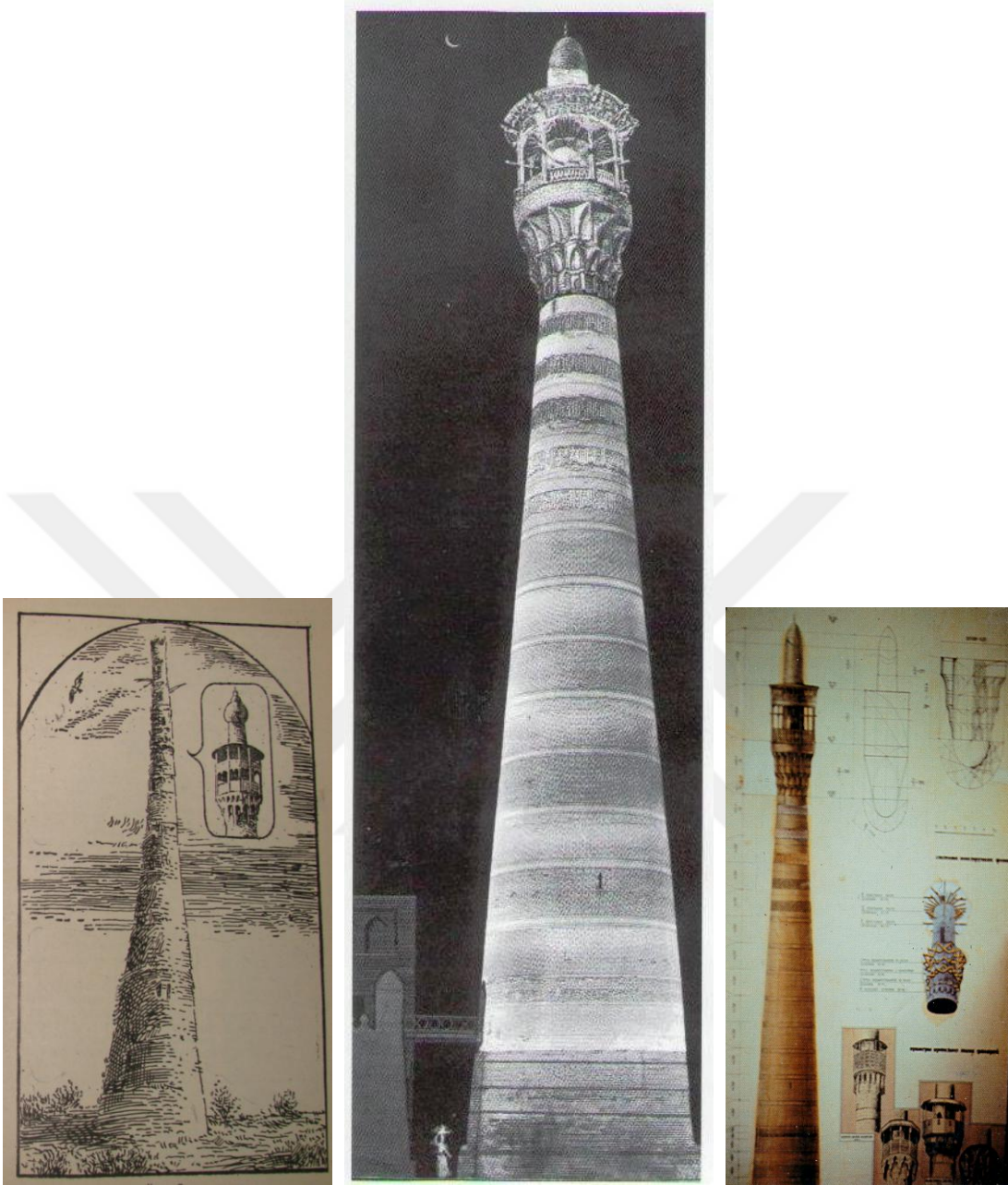
¹³¹⁷ Kakajan, Bayramov, *Türkmenistanın Meşhur Ziyaratlık Yerleri*, İlim, Aşkabat, 2012.

Gürgenç'in sembolü haline gelen Kutluğ Timur'un Minaresi.

Kutluğ Timur Minaresindeki yazılar

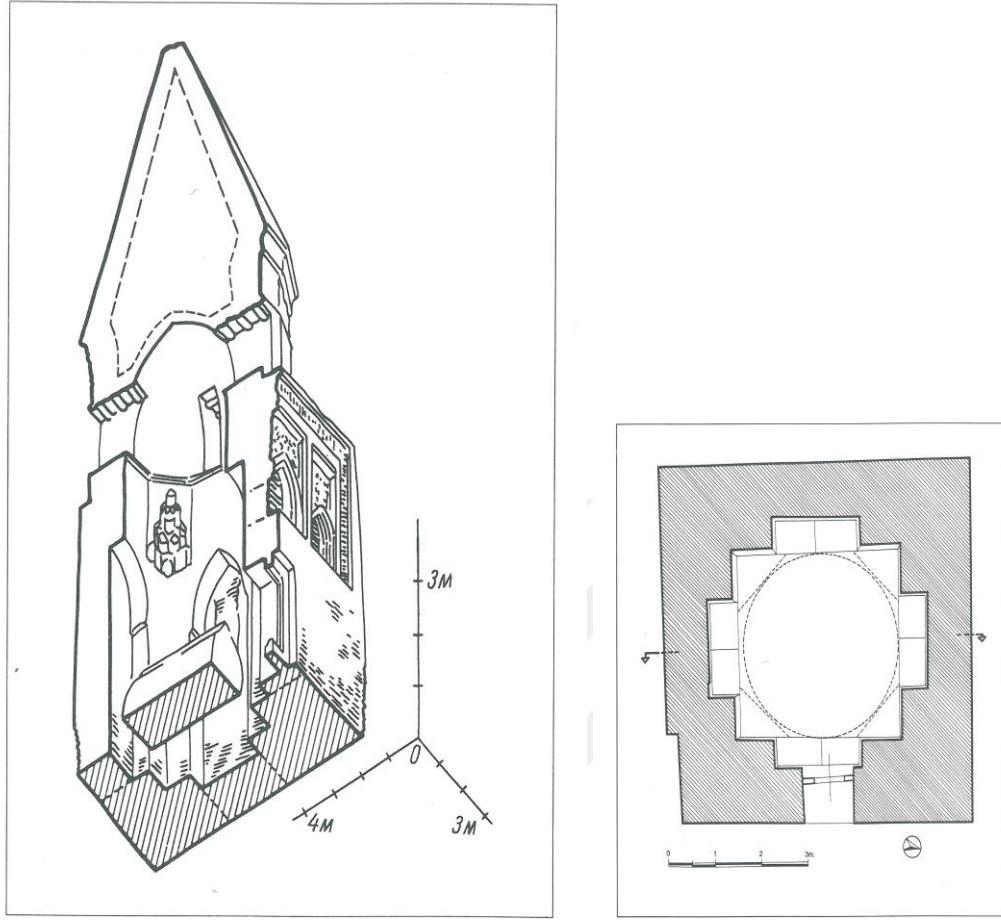

Kutluğ Timur minaresinin külâhı ve aleminin tahmin edilmekte olan şekli.¹³¹⁸

¹³¹⁸ Nazar, Halimov, *Gadımı Ürgence Sıyahat*, İlim, Aşkabat, 1986; M.A. Mamedov- R.G., Muradov, *Gurgandj: Arhitekturny Putevoditel*, Programma Razvitiya OON (PROON), İstanbul, ts.

Fahreddîn er-Râzî veya İl Arslan Türbesi

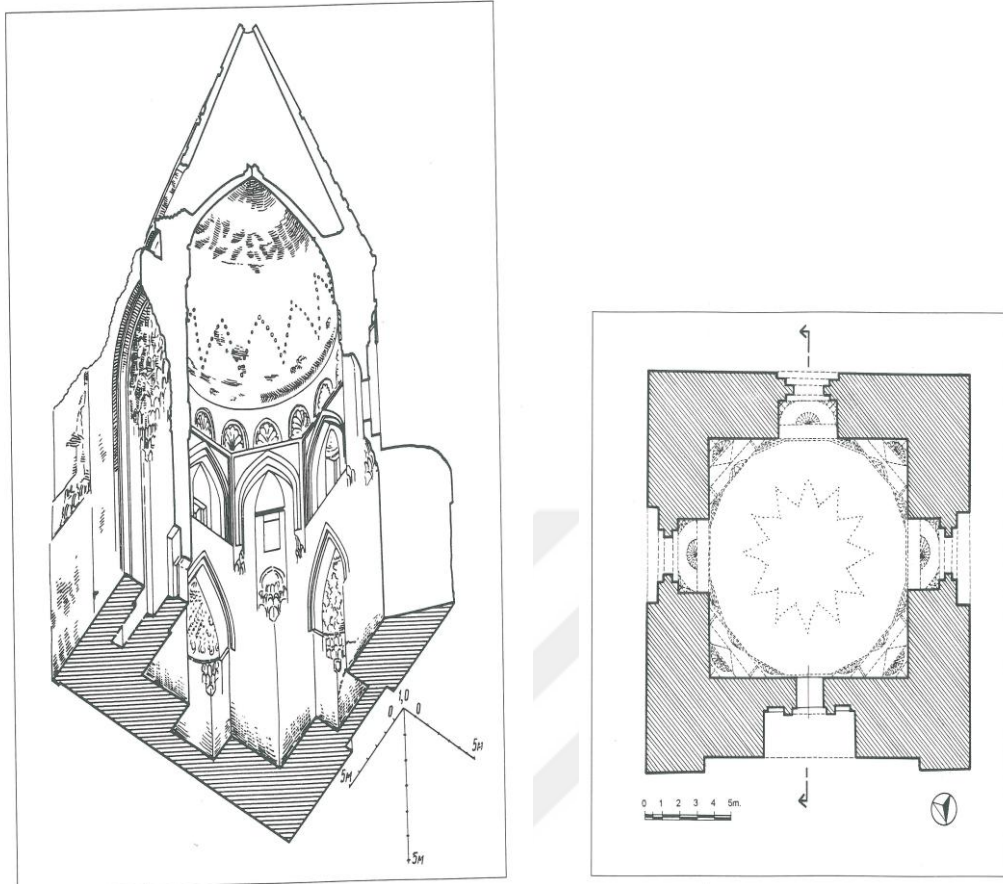

Fahreddin er-Râzî veya İl Arslan Türbesi aksonometrik kesit ve planı.¹³¹⁹

¹³¹⁹ A. Yu., Yakubovskiy, *Razvalini Urgença*, Akademii İstorii Materialnoy Kulturi, Leningrad, 1930; V. İ., Pilyavskiy, *Kunya-Urgenç*, Stroyizdat, Leningrad, 1974; Yüksel, Sayan, *Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI. yüzyıl)*, Birinci Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990.

Sultan Tekiş'in Türbesi

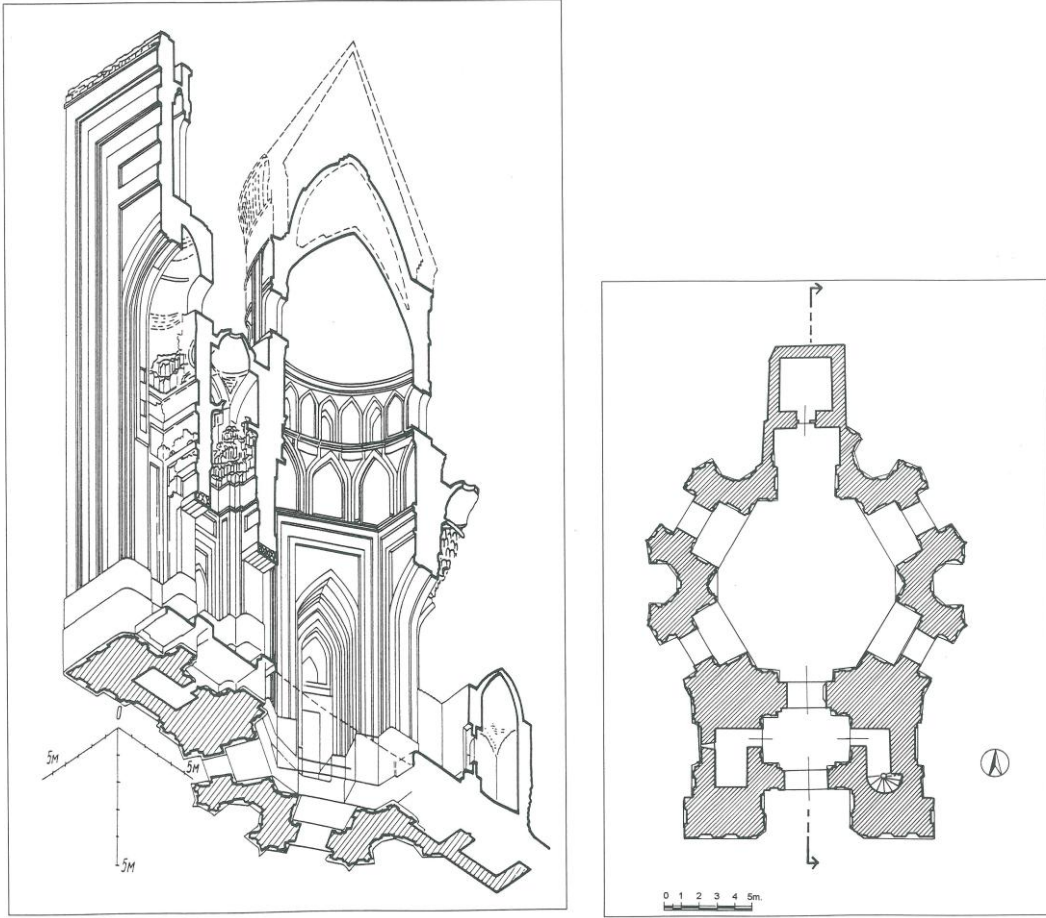

Sultan Tekiş Türbesi aksonometrik kesit ve planı.¹³²⁰

¹³²⁰ A. Yu., Yakubovskiy, *Razvalini Urgança*, Akademii İstorii Materialnoy Kulturi, Leningrad, 1930; V. İ., Pilyavskiy, *Kunya-Urganç*, Stroyizdat, Leningrad, 1974; Yüksel, Sayan, *Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI. yüzyıl)*, Birinci Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990.

Törebek Hanım Türbesi

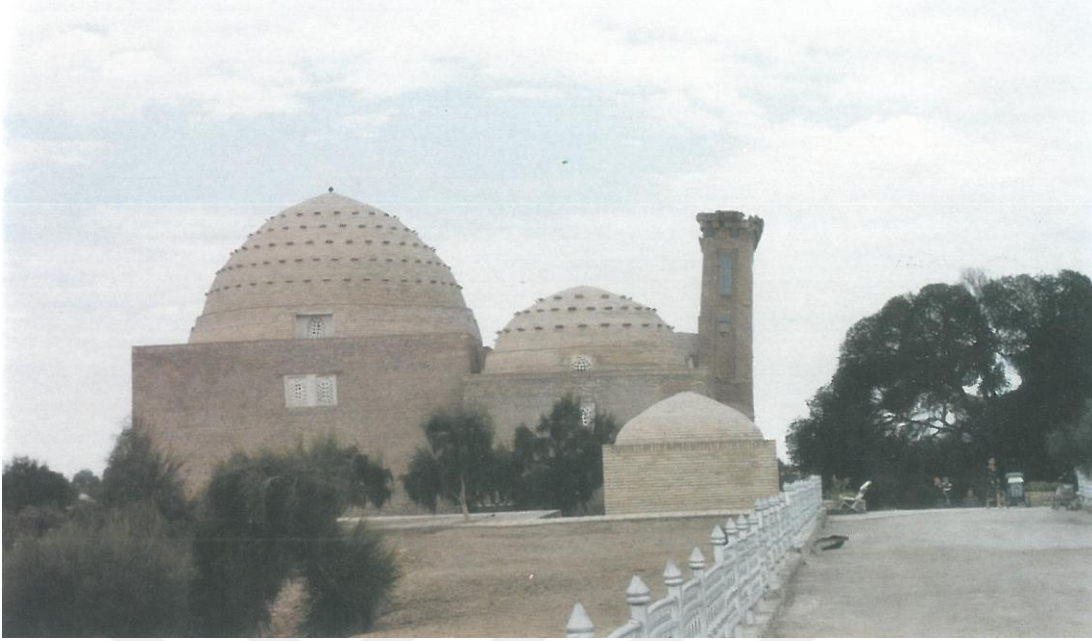

Törebek Hanım Türbesi aksonometrik kesit ve planı.¹³²¹

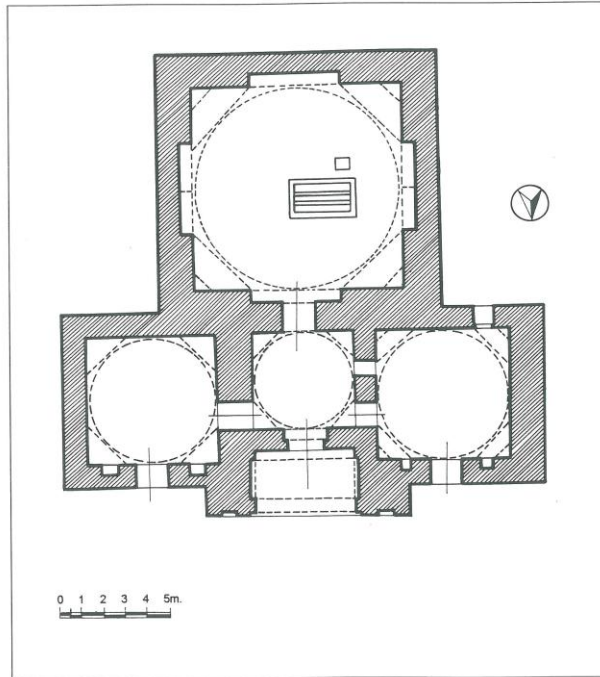
¹³²¹ A. Yu., Yakubovskiy, *Razvalini Urgença*, Akademii İstorii Materialnoy Kulturi, Leningrad, 1930; V. İ., Pilyavskiy, *Kunya-Urgenç*, Stroyizdat, Leningrad, 1974; Yüksel, Sayan, *Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI. yüzyıl)*, Birinci Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990.

Törebek Hanım türbesi kubbe içi bezemeleri.

Necmeddîn-i Kübrâ Türbesi

Necmeddîn-i Kübra Türbesi planı.¹³²²

¹³²² V. İ., Pilyavskiy, *Kunya-Urgenç*, Stroyizdat, Leningrad, 1974; Yüksel, Sayan, *Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI. yüzyıl)*, Birinci Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990.

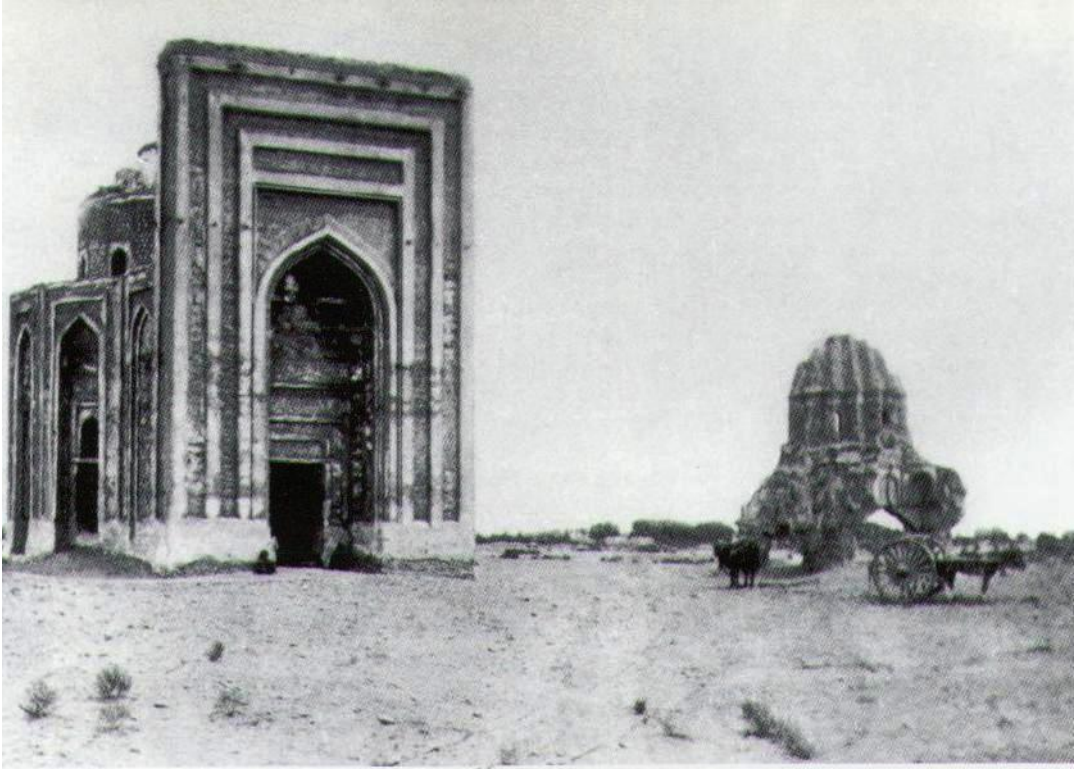

Necmeddîn-i Kübrâ türbesinin taçkapısındaki kitabe ve yazılar.

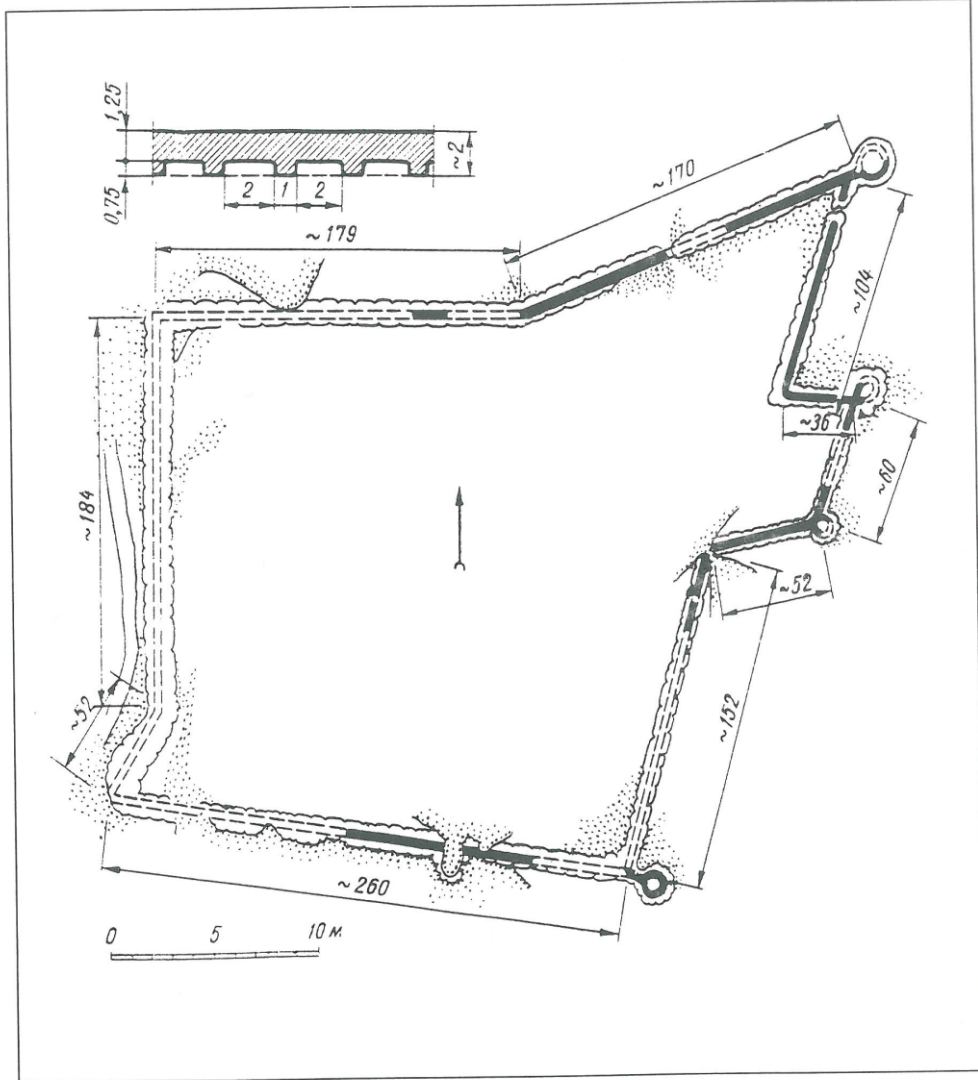
Necmeddîn-i Kübrâ'nın çifte sandukası.¹³²³

¹³²³ V. İ., Pilyavskiy, *Kunya-Urgenç*, Stroyizdat, Leningrad, 1974; Yüksel, Sayan, *Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI. yüzyıl)*, Birinci Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990.

Törebek Hanım'ın türbesinin yanında günümüzde ayakta olmayan, fakat 1900'lü yıllarda çekilen fotoğraflarda mevcut olan "Dâru'l-Kur'an" olduğu tahmin edilen yapı.¹³²⁴

¹³²⁴ M.A. Mamedov- R.G., Muradov, *Gurgandj: Arhitekturniy Putevoditel*, Programma Razvitiya OON (PROON), İstanbul, ts.

Gürgenç'te şehrin içkalesi olduğu tahmin edilen Ak-kale'nin planı.¹³²⁵

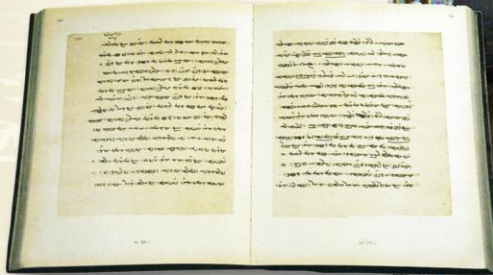
¹³²⁵ V. İ., Pilyavskiy, *Kunya-Urgenç*, Stroyizdat, Leningrad, 1974; Yüksel, Sayan, *Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI. yüzyıl)*, Birinci Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990.

Ak-kale'nin sur ve duvar kalıntıları.

G?rge?te "Akademi"nin bulunduğu yer olduğu tahmin edilen "Kırk Molla" b?lgesi.

АКАДЕМИЯ МАЪМУНА.
ХОРЕЗМ

Gürgenç'te Harezmsah Me'mûn'un akademisi, temsili resim.¹³²⁶

¹³²⁶ İsa, Djabbarov, *Drevniy Horezm*, Moskova, 2014.

 <p>KONYA</p>	<p>T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü</p>	 <p>NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ</p>
--	--	---

ÖZGEÇMİŞ

Abdylly ORAZSAHEDOV, 1986 yılında Türkmenistan'ın Ahal vilayetinin Nohur köyünde dünyaya geldi. İlkokul, ortaokul ve lise programlarını kapsayan "Mektep" eğitimini doğduğu köyde tamamladı. 2004-2009 yıllarında Aşgabat Uluslararası Türkmen-Türk Üniversitesi Eğitim Fakültesinde Tarih okudu. Üniversite yılları ve onu takip eden iki sene içerisinde Türkmenistan İlimler Akademisi Elyazmalar Enstitüsünde ve Türkmenistan Müftülüğünün yayın ve tercüme bölümlerinde çalıştı. 2011-2013 yılları arasında Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslâm Tarihi Bölümünde hazırladığı "Büreyde b. Husayb el-Eslemî" isimli teziyle yüksek lisansını tamamladı.

Türkmenistan'da birçok yerel gazete ve dergilerde, uluslararası sempozyumlarda makaleleri bulunan ORAZSAHEDOV, Türkmen tarihiyle ilgili çalışmalarından dolayı Türkmenistan Devlet Başkanı tarafından "Genç Âlim" ödülüne layık görülmüştür.